ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YAYINLARI

CIII.

TEFSİR USÛLÜ

('İLMU USÛLİ'T - TEFSİR)

Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YAYINLARI

CIII.

TEFSİR USÛLÜ

('İLMU USÛLİ'T-TEFSİR)

Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

M. İsmail

"Bu nâçiz eserimi, bana küçüklüğümden-beri, islâmî terbiye ve bilgileri vermiş olan ve beni bu yolda tetkikler yapmaya sevkeden, merhûm babaannem Ayşe Cerrahoğlu'nun aziz ruhuna ithâf ediyorum"

Müellif

Şifaname

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1971 – ANKARA

İÇİNDEKİLER

II. Bölüm

KUR'ÂNÎ İLİMLER

(Kur'ânı Kerim Tefsiriyle Alakası Olan İlimler)

III. Bölüm

TEFSİR TARİHİ

بســم الله الرحمن الرحيم
و أنزلنا اليك الذكر لتبين للناس
مانزل اليهم و لعلهم يتفكرون

Biz sana kur'ânı indirdik Tâki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın ve tâki onlar da iyice fikirlerini kullansınlar.

(en-Nahl. 44)

ÖNSÖZ

Yüce Allahın izniyle usûlü tefsir gibi bir konuya başlarken, bu alanda şimdiye kadar ne gibi incelemelerde bulunulduğunu ve hangi neticelere ulaşıldığını tetkik etmek gerekir. Mühim bir tez konusu olabilecek olan bu işin, İslâmda ne zaman başladığını kesin olarak söylemek çok zordur. Tefsir ilminin başladığı ilk devirlerden itibaren, usûlü tefsir ilminin basit de olsa bazı tâbirlerine rastlanılmaktadır. Zamanla tekâmül eden bu ilim dalı, müstakil olarak tedvin edilmiştir. Sonradan gelen âlimlerin bu konuda eserleri bol miktarda mevcuttur. ez-Zerkeşi'-nin "*el-Burhân*"ı, es - Suyuti'nin "*el-Itkân*"ı, İbn Teymiyye'nin "*Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*"i, ez-Zerkâni'nin "*Menâhilu'l-İrfân*"ı, Dr. Suphî Sâlih'in "*Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*" ı gibi eserler bu alanda çok zikredilirler.

Malumdur ki, Allahın Kitabındaki âyetlerin hepsi aynı açıklıkta değildir. Bazıları kolayca anlaşıldığı halde, bazıları üzerinde de derin derin düşünmek icâb eder. Bu bakımdan onda mevcûd olan sanaatların, sırların çözülmesi gerekir. Bu işi de halletmeyi usûlü tefsir ilmi üzerine alır. Bu ilim, beşerin -kudreti nisbetinde- ve müfessirlerin Kur'ândan nasıl istihraçlar yapacağını ve takip ettikleri yolları gösteren kâideler ve usuller mecmuasıdır.

İlimler ve sanaatlar şeref pâyelerini ya mevzularından veya gayelerinden veyahutta kendilerine duyulan ihtiyaçtan alırlar. Meselâ, Kuyumculuk, dabbağlıktan daha şereflidir. Çünkü kuyumculuğun mevzuu altın, gümüş gibi kıymetli madenler, dabbağlığın mevzuu ise kokmuş deridir. Tıb ilmi gaye yönünden çöpçülükten daha şereflidir. Birinin

gayesi bedenin sıhhati, diğerininki ise sokakların temizliğidir. Keza Hukuk ilmine duyulan ihtiyaç, tıb ilmine duyulan ihtiyaçtan daha şiddetlidir. İnsan oğlunun hiç bir işi ve hareketi yokturki hukukun dışında kalsın. Halbuki Tıbba ancak hasta olanlar ihtiyaç duyarlar. O halde, her faziletin aslı ve her hikmetin menbaı olan Allahın Kelâmını mevzu, insan oğlunun dünya ve âhiret saâdetini gaye edinen tefsir ilmi, sadece tek bir yönden değil, hem mevzu, hem gaye ve hem de ihtiyaç yönünden en yüce şerefe erişmiştir.

Burada şu hususu da söylemek yerinde olacaktır. Bu gün insanlığın kullandığı bütün ilimler, bu ilim için yardımcı mahiyettedir. Daha doğrusu usûlü tefsir ilmi, bütün ilimlerin yardımına muhtaçtır. İlimler ilerledikçe, insanlığın aklî melekesi ve kudreti kemâle erdikçe, Allahın Kitabını anlamak daha kolaylaşacaktır. Tefsir hakkında şimdiye kadar söylenenler, gelecekte söyleneceklerin yanında - Hz. Peygamber ve Sahâbenin sözleri hâriç-Belki de bir hiç mesâbesinde kalacaktır.

Asırlar boyunca islâmiyetin yayılmasına ve gelişmesine hizmet etmiş olan Türk Milleti, islâmın esas kaynağı olan Kur'âna, onun öğrenilmesi ve öğretilmesi metodunun ortaya konulmasında da gayretle çalışmıştır. Eski eserlerle dolu olan kütüphanelerimiz bu hususu teyid edecek mahiyettedir. Kısa bir inkıtadan sonra, memleketimizde yeniden İlâhiyat Fakültesi, Yüksek İslâm Enstitüsü ve İmâm-Hatîp Okullarının açılmasıyle usûlü tefsir alanında eserlere ihtiyaç duyuldu. Muhterem hocam Prof. Muhammed Tayyib Okiç'in usûlü tefsire âit ders notları gerek fakültemizde, gerek Yüksek İslâm Enstitüleriyle, İmâm-Hatip okullarında okutulmakta idi. Bu arada, bazı gayretli kardeşlerimizin, bu notlarla beraber, diğer kaynaklardan da istifade ederek, talebeleri için hazırladıkları ders notları da zikre değer. Ayrıca, 5-10 sene zarfında basılmış tefsir târihi ve usûlü tefsir adı altında bir kaç esere de rastlanmaktadır.

Görüldüğü gibi, bu alanda, türkçemizde bir kaç eser mevcûd ise de, bunlar ilâhiyat tedrisatı yapan geniş bir kitleye yeterli olamamaktadır. Bu bakımdan biz de, ilâhiyat tedrisatı yapan müesseselerin programlarına uygun ve sağlam olmayan fikirlerden kaçınarak kısa ve özlü bilgiler vermeye çalıştık. Ekseriyetle her konunun nihayetinde, o konu için bilinmesi lâzım gelen kaynaklara da işaret ettik.

Kur'ân Tarihi, Kur'ânî ilimler, ve tefsir târihi olmak üzere üç bölümde takdim ettiğimiz bu eserde, tefsir ilmine yardımcı olacak en mühim hususlar ele alınmış ve onlar incelenirken bir öğrencinin bilmesi lâzım gelen bilgiler göz önünde bulundurulmuş, lüzûmsuz teferruât ve

haşviyyattan kaçınılmıştır. Kusûr ve noksanlıklardan hâli olmasına imkân olmayan şu küçük eser, memleketimizde usûlü tefsir sahasındaki boşluğu doldurmakta bir hissesi olursa, müllifi kendini bahtiyar sayar ve kendisini maddi ve manevi yardımlariyle yetiştirmiş olan kıymetli hoca Prof. Muhammed Tayyib Okiç'e en samimi saygı ve hürmetlerini sunmayı insânî bir vazife bilir.

Tevfik ve hidayet Allahtandır.

Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu

GİRİŞ

İSLÂMİYETTEN ÖNCE ARABLAR, KOMŞULARI VE DİNİ DURUMLARI

Arablar Sâmi ırka mensubdurlar. Bu hususta hemen hemen hiç ihtilaf yok gibidir. Eski tarihçilerin vermiş olduğu malumatı, bu gün yarımada üzerinde yapılan arkeolojik araştırmalar teyid etmektedir. Târihçilerin verdiği haberler ve kazılardan elde edilen tabletlerden anlaşıldığına göre, bu yarımada üzerinde Sâmi kavimler devletler kurmuş, medeniyetler meydana getirmişler ve yine bu malumata göre, bu ülke Sâmi kavimlerin bir cevelengâhı olmuştur. Bugünkü iklim şartları altında, nüfusun çoğalıp, medeniyetler meydana getirmesi imkansız gibi görünürse de, bu hususta jeoloji bilginlerinin cevabı bu imkansızlığı ortadan kaldırmıştır. Bu bilginler buzullar devrinden hemen sonra, Arabistanın bu günkü kum çölleri ve kurak bölgeleri yerinde sık ve geniş ormanların, büyük ırmakların bulunduğu , iklim şartlarının insanların üreyip çoğalmasına elverişli olduğu, fakat buzulların kuzey sınırı daha yukarılara gidince, Orta Asya ve Büyük Sahra da olduğu gibi, Arabistanda da yavaş yavaş kendini hissetiren bir kuraklığın başladığını ileri sürmüşlerdir.

Bu duruma göre, Yarımadada üreyip çoğalan sâmiler, kuraklık başlayıp, yaşama şartları güçleşib, Yarımada da çoğalan insan yığınlarını besleyemez hale geldikten sonra, bu kavimler etrafa göç etmeye başlamış, Suriye, Mezopotamya ve hatta Afrikaya kadar dağılmışlar, buralarda sâmi devletler kurmuşlardır. Bu hadiseler M. Ö. 3000 senelerine tesâdüf etmektedir. İklim hâdiselerinden zuhûr eden iktisâdi ve siyâsi güçlükler dolayısiyle kavimler dâimi olarak hareket halinde bulunmuş, hatta bu kaynaşma M. S. Ma'rib seddinin yıkılıp, o havalide bulunanların kuzeye göç etmesiyle, kavimler arasında yeni bir kaynaşma husule gelmiştir.

Birbiriyle kaynaşan bu kavimler hepsi de sâmi ırka mensup olduklarından, dillerinin esası da âynı idi. Yalnız muhtelif bölgelerde oturduklarından aralarında geniş lehçe farkları vardı.

İslâmiyetin zuhûrundan önceki devreye umumiyetle cahiliyye çağı denir. Bu zamana cahiliyye lafzının lâyık olup olmadığının münakaşasını yapacak değiliz. Biz burada bu lafızla, İslâmiyetten önceki devreye işaret etmiş oluyoruz.

Cahiliyye devrinde arapların pek az bir kısmı şehirler etrafında toplanmış ve medeni bir durum almaya başlamışlardı. Bunların meşgaleleri de ticaret idi. Diğer arablar ise göçebe idi. İnsan bulunduğu yere göre tekevvün eder kâidesince, arablar da mahsul bakımından fakir memleketlerin icâb ettirdiği hale göre hayvan besleyib bunlara otlaklar aramak mecburiyeti, onları seyyar bir hayat yaşamağa mecbur etmişti.

Câhili arabların dini hakkında iki görüş mevcuttur. Her ibtidâi kavim gibi onlar da yaratılıştan putperesttir diyenler olduğu gibi, diğer sâmi kavimler gibi arablar da yaratılış itibâriyle muvahhid idiler ve onların diyaneti tevhid idi diyenler de mevcuttur[1]. Elde edilen tarihi ve arkeolojik malumat ikinci tezi teyit etmektedir.

Mekke şehri bidayetten beri arablar arasında mukaddes bir belde olarak tanınmış, orada Hz. İbrahim tarafından inşa edilen Kabe, bütün arablarca bir ziyaretgah olmuştu. Bu bize gösteriyor ki, Hz. İbrahimin tevhid dini, o zamanki arablarca biliniyor ve kabul ediliyordu. Burada şöyle bir sual akla gelebilir. Muvahhid olan arabları ne gibi sebebler geniş bir putperestlik içine düşürmüştür.

Ahbâriyyûna göre arabları putperestliğe sürükleyen Amr b. Lühey'dir. Bu şahıs gelinceye kadar arablar bir Allaha ibadet ederlerdi. Asla ona şirk koşmazlardı. Amr b. Lühey , arabları ifsat etti ve aralarında sanemleri yaydı. Amr, sanemi Şam taraflarını ziyaret ederken Amâlika'dan öğrenmişti.[2] Bu fikir kanaatımca biraz mubağlalı olsa gerek, nasıl olur da bir şahıs bir anda bütün arabları dalalete sevkeder? Bu işin bir anda olması imkansızdır. Bunun tahakkuku için evvelce bir zeminin hazırlanmış olması icâb eder. İnsan psikolojisi gösteriyor ki, mukaddes olan bir yerin her şeyi, orayı mukaddes tanıyan insanlara mukaddesmiş gibi görünür. İşte Arablar da bu haleti ruhiyye içinde, mukaddes beldeden dışarı çıktıkça, yanlarında bu beldeye âit bir hâtıra götürüyorlardı. Bu hal bugün dahi mevcuttur. Bu hatıraları başka yerlere

1) Cevâd Ali, *Târihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat 1377 / 1957, V. 20.

2) İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Kâhire 1375 / 1955, I. 77; *Târihu'l-Arab*, VI. 289-290.

götürenlerden türeyen nesiller, hakikat ve irşattan uzak olmaları dolayısiyle, bu hatıralara daha fazla kıymet verip adetâ onlarda bir kudret görmeye başladılar. Muhtelif eserlerde, arabların dalalet hallerinden bahsedilirken onların ensâb, vesen ve sanem gibi şeylere ibadet ettikleri söylenmektedir. Bazen bunların hepsinin bir şey olduğu, bazen de ayrı ayrı şeyler olduğu zikredilmektedir. Kanaatımca bunlar aynı şey değil, bilhassa arabların dalalet devirlerinin tasnifini ve putperestliklerinin bir nevi tekâmülünü gösteren anlamlardır.

Göçebe hayatı yaşıyan arab, çadırı önüne koyduğu üç taş arasında yemeğini pişirirken, mukaddes şehrin hatırası veya bu hatıradan mülhem olarak dikilen dördüncü bir taş da ensab ibadetinin ilk şekli olsa gerektir. Sonradan dağlardaki şekilli kayalar ve renkli taşlara kudret izâfe edilip veseni ibâdetin başlangıcı zuhûr eder. Arablar ensâb ve vesenlere ibâdet ederlerken, Kuzeyde Suriye ve Akdeniz kenarında daha parlak medeniyete sâhip ve sanaat bakımından daha gelişmiş olan bazı kavimlerde altın, gümüş gibi madenler ve ağaçlar işlenerek şekiller meydana getirilmekte ve onlara ibadet edilmekte idi ki bunlara da sanem denmiştir.[1]

İşte Amr b. Lühey'in Suriye tarafından arablar arasına getirdiği sanem, bu üçüncü devreye âit olsa gerektir. Belki Amr arablar arasına sanemi ilk sokan şahıs olabilir. Zaten arablar arasında bu gibi şeylere ibâdet daha evvelce mevcuttu. Amr'ın getirmiş olduğu sanemi, sanaat ve zevk bakımından, kendilerinde mevcut olanlardan daha güzel gördüklerinden, sanem bütün arablarca benimsenmiştir. İslâmiyetin zuhûru esnasında esnâm, evsân ve ensâb'a ibâdet edip onlarda bir kudretin var olduğuna inanma mevcuttu. Araplar bazen bu putlar üzerine binalar yapmışlar, hatta bu putları Kabe'nin içine kadar sokmuşlar bunlara bakıcılar ve bazı hizmetler de tahsis etmişlerdi. Câhili arabların putlara inanmalarının başka bir sebebi de, orada bazı fena ruhların gizlenmiş olduklarına inanmaları idi. "Onlar putların içinde hayvan ruhlarının ve cinlerin gizlendiklerine inanır, bunlardan korktuklarından onlara ibâdet ederlerdi.[2]

Bu putlar arabların yapacakları işler için bir merci olmakta idi. Onlar yapacakları her iş için zamanlarının âlimi mesabesinde olan kâhinlere ve onlar vasıtasiyle de putlara müracaat ederler, yapacakları işin, yapılıp yapılmaması hususunda kararı bu putlardan alırlardı. Bazen, putun verdiği karara itirazlar vâki olur, hatta puta karşı hakaretâmiz

1) *Târihu'l-Arab*, V. 77.
2) *Târihu'l-Arab*, V. 71.

hareketler dahi husûle gelirdi. Mesela, İmreu'l-Kays babasının öldürülmesi üzerine, Benû Esedden intikam almak için Zu'l-Halasa adlı saneme müracaat etmiş, attığı üç oktan herbiri, işine mâni olacak mahiyette « الناهى » şeklinde çıkınca, kızmış ve okları kırararak putun yüzüne fırlatmış ve ona "ey sefil eğer senin baban katledilseydi, böyle hareket etmekten beni alıkoymazdın" demişti.[1] Yine Benû Milkân'dan biri, putları olan olan Sa'd adlı bir kaya parçasından bereket dilemek için, develerini bu putun önüne getirmiş, develer, put üzerinde kanlar görünce ürküb sağa sola kaçmışlardı. Bu durum karşısında kızan develerin sâhibi yerden bir taş almış, puta atmış ve "Allah belanı versin, develerimi de dağıttın" deyip, dağılan develeri toplamaya başlamış ve bu sanemin iyilik ve kötülüğe bir faydası olmadığını belirtecek mahiyette bir beyit söylemiştir".[2] Bu hususta daha pek çok misal vardır. Bunlardan anlaşıldığına göre, câhili arabların putlarına karşı duydukları saygı, kat'i ve kesin değildi. Zira onlarda, kâdiri mutlak, yerlerin ve göklerin yaratıcısı olan bir Allah mefhumu, şiirlerinde, çocuklarına taktıkları isimlerde ve işlerine onun ismiyle başlamalarında açıkça görülmektedir. İslâmiyetten önceki araplar arasın da Allah lafzı isimlerde muzafu'n-ileyh olarak pek çok kullanılmıştır. et-Taberinin naklettiğine göre, Abdullah isimli bir çocuk, bir râhibin ibâdet ve zâhidliğini görür, onun bu ibadet tarzını beğenip hıristiyan olur.[3] Keza Hz. Peygamberin babasının isminin de Abdullah olması gibi. Yine malumdur ki, araplar bir işe başlarken " بسم ك اللهم " lafzını kullanırlardı.[4]

Son zamanlarda Haleb'in Güney doğusunda Fırat nehriyle Kınnesrin arasında Zébed harabelerinde bulunan yunanca, süryânice ve arapça bir kitabede, arapça ibarenin birinci kelimesini âlim Lidzbarsky " بسم " ve ikinci kelimeyi ise " الاله " şeklinde okumuştur.[5] Bu, o zamanki dini tefekkürü ifade etmesi bakımından çok ehemmiyetlidir. Arablar bir taraftan putlara ibâdet ederken diğer taraftan onlarda bir Allah fikrinin bulunuşu çok karışık bir durum arzetmektedir.

Arapların putlara tapma meselesini tarihçi el-Mes'ûdi şöyle anlatır,[6] Cahiliyye devrinde araplar, dini bakımdan muhtelif fırkalar halinde

1) Muhammed b. Sâib el-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, Kâhire, 1332 / 1914, s. 47
2) *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I. 81.
3) Muhammed b. Cerir et - Taberi, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire 1357 / 1939 I. 543; *Târihu'l-Arab*, III. 175.
4) *Târihu'l-Arab*, VI. 303.
5) Aynı eser, I. 190.
6) el-Mes'udi, *Mürûcü'z-Zeheb*, Mısır 1367 / 1948, II. 126-127.

idi. Onlardan bir kısmı muvahhid ve Hâlıkını ikrâr, ba's ve neşri tasdik, itaât edenin mükafata, âsinin de azâba lâyık olduğuna inanıyorlardı. Diğer bir kısmı Hâlıkı ikrar, âlemin hudûsunu isbât, ba's ve neşri ikrar edip elçiyi inkâr ediyorlardı. Bunlar sanemlere ibâdet edip, onlara kurbanlar keserler, onlar için helâl ve harâmlar icâd ederlerdi. Bu hâli Kur'ânı Kerim şöyle ifade etmektedir: (ما نَعْبُدُهُمْ إلاّ ليقرّبونا الى الله زُلْفى) (ez-Zümer 3) "Biz onlara ancak bizi Allaha yaklaştırmak emeliyle ibâdet ediyoruz". Yine onlardan diğer bir grub, Hâlıkı ikrar, rasûlü ve ba'sı inkar ediyorlardı. Sözleri dehriyyuna meylediyordu. Kur'an ise onları şöyle vasıflandırmaktadır: (وقالوا ماهى الا حياتنا الدنيا نموت ونحيا وما يهلكنا إلا الدهر وما لهم بذلك من علم إن هم إلا يظنون) (el-Câsiye 24) "Ba'sı inkâr edenler,dirilik bu dünyadaki diriliğimizden ibarettir. Burada yaşar, burada ölürüz. Bizi ancak zamanın geçmesi öldürür derler. Bu hususda onların hiç bir bilgileri yoktur. Onlar ancak zan ve tahmin ile söz söylerler". Onlardan diğer bir grub da yahudilik ve nasraniyete meylettiler. Yine onlardan hiç bir şeye tâbi olmayanlar da vardı. Onlardan başka bir grup da, meleklere ibâdet ederlerdi. Zanlarına göre onlar Allahın kızları idiler ve Allaha şefaatçı olmaları için onlara ibâdet ederlerdi. Cenâbı hak Kitabında onlardan şöyle bahsetmektedir. (ويجعلون لله البنات سبحانه ولهم ما يشتهون) (en-Nahl 57) "Onlar Allaha kızları olduğunu isnâd ederler. Allah ondan tamamiyle münezzehtir. Kendileri de dilediklerine nâil olmak isterler". Yine başka bir âyette onlar hakkında şöyle denilmektedir. (ألكم الذكر وله الانثى . تلك إذاً قسمة ضيزى .) (en-Necm 21-22) "Erkekler sizin de, kadınlar onun mu? hakikaten çok insafsızca bir taksim"

Yukarıda, araplardan bazısının muvahhid olduğunu söylemiştik. Bunlara başka bir tâbirle Hanîf denir. Müslümanlar bu kelime ile cahiliyette Hz. İbrâhim dinine sâlik olanları kastederler. Onlar Rablerine asla şirk koşmazlardı.[1] Bunlardan biri olan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl yahudiliğe intisab etmemiş, kavminin dininden ayrılıp onların putlarından uzaklaşmış, kız çocuklarını diri diri gömmeyi nehyetmiş ve putlar için kurban kesmemiştir.[2] İbn Hişam, dalaletten kurtulanların adedinin dört olduğunu söyler. Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. el-

1) Bu kelimenin anlamı hakkında fazla bilgi için bkz: *Kur'anı Kerim ve Hanîfler*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl 1963, XI. 81-92.

2) *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I. 224.

Huveyris ve Zeyd b. Amr b. Nüfeyl. Bu zevat, işitmeyen, görmeyen, zararı ve faydası olmayan sanemlere ibadet etmeyi, lüzumsuz görürler ve kavimlerini Hz. İbrahimin dinine çevirmeye uğraşırlardı.[1].

Buraya kadar, İslâmiyetten önceki arapların dini durumlarına kısaca temas ettik. Şimdi yine muhtasar olarak, onların kültür durumunu bize aksettirecek olan, ilim ve kitabetlerine temas edelim.

Eski medeniyete sâhip Keldânîler, Bâbilliler ve Fenikelilerle aynı ırktan olan araplar, zekâ ve akıl yönünden onlardan daha aşağı olmasa gerek. Fakat araplar, kardeşleri olan bu kavimler gibi Nil, Akdeniz ve Fırat sahillerinde ikâmet etmiş olsalardı, onların göstermiş olduğu medeniyet eserlerini, onlarda gösterebilirlerdi, İnsan bulunduğu yere göre tekevvün eder kâidesince, araplar seması parlak, etrafı kumlarla çevrili bir çölde hayat sürdüklerinden, zihinleri de bu sema gibi berrak ve sâf idi. Bu bakımdan onlarda hitabet ve bilhassa şiir çok ilerlemişti. Câhili arap şiiri hakkında bugün bildiklerimiz pek fazla değildir. Pek çok câhili arap şiiri ve nesri kaybolmuştur. Bu hususta Ebû Amr b. el-Alâ "arapların dediklerinin azı size ulaşmıştır, eğer hepsi gelseydi ilim ve şiir çok daha geniş olurdu"[2] demektedir. Ahmet Emin de "Bize ulaşan câhili arap şiiri bi'setten 150 sene evveline varır ki, bu şiirin manaları ve mevzuatı çok geniş değildir" şeklinde bir beyanda bulunmaktadır.[3] Câhiliyye devrinde şâir marifet ehlinden addedilirdi. Onlar zamanlarının âlimi olan kimselerdi. Onlar zamanlarında bilinmesi icâb eden ensâb, menâkıb gibi şeyleri bilirlerdi. Araplar onların hicivlerinden sakınırlardı. Bu hususta Hz. Ömer bile "iki şâir arasında vuku bulan bir ihtilafın hallini Hassân b. Sâbit gibi şâir zevâtta havale etmişlerdi".[4]

Yaşadıkları hayat, bir yerden bir yere göç ve yağmacılığı icâb ettirdiğinden ve dâima berrak sema muhatabları olduğu için, bu şeylerle alakalı bilgiler onlarca çok iyi biliniyordu. Göçebe hayatında, havanın durumunu bilmek onlar için çok lüzumlu idi. Onlar yağmur ve rüzgarın ne zaman olacağını ve bunlara âit alâmetleri gâyet iyi biliyorlardı. Yani onlarda meteoroloji ve astronomi bilgisi tecrübi olarak ileri bir durumda idi.

Yine onların yaşayışlarından doğan, yağmacılıkta muvaffak olabilmeleri için kuvvet ve kudrete sâhip olmak, bu kuvvet ve kudret için

1) *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I. 222; *Târihu'l-Arab*, V. 375.
2) Ahmet Emin, *Fecru'l-İslâm*, Mısır 1374 / 1955. s. 52
3) Aynı eser, s. 58.
4) Curci Zeydân, *Medeniyeti İslâmiye Tarihi* (Türkçeye çeviren Zeki Megâmiz) İstanbul, 1328–1330, III. 51.

bir grub teşkil etmek ve aynı zamanda meydana gelen grublar arasında irtibatı sağlamak için de neseb ilmine ehemmiyet vermek icâb ediyordu. Bu bakımdan arablar arasında, ensâb ilmi fevkalade ilerlemiş hatta bazı şahıslar bu sahada şöhret yapmışlardır. Düşmanlarını takib veya kaybolanları bulmak için izden anlamağa (kıyafetu'l-eser) ehemmiyet verdiler. Bu hususta ihtisası olanlara kâhif denir.

Her insan topluluğunda, kendi sağlıklarını korumak için basit dahi olsa bir tıb bilgisi vardır. Bu bilgi arablarda da vardı. Bilhassa onlar, bütün varlıkları olan at ve deve gibi hayvanların hastalıklarını mahirâne bir şekilde bilirler ve onları tedavî ederlerdi.

Yine her toplulukta olduğu gibi, geçmiş ve gelecekteki olaylardan bir nevi haber verme işi olan kehânet ve arafet, araplar arasında pek ehemmiyeti hâizdi. Kâhinin araplar arasında tesiri çok büyüktü ve onun bazı kudrete sâhib olduğuna inanılırdı. Bu bakımdan her işte ona başvurulur, içinden çıkılmıyan meseleleri, aralarında mevcut olan anlaşmazlıkları halletmede, hastalıklarına şifa aramada ve seyahatları hususunda ona müracaat ederlerdi. Onlar, putların içinde bulunduğuna inandıkları cinlerin, bu kâhinlerle konuşup, onlara gâibden haberler verdiğine inanırlardı.

İleride, arab yazısının göstermiş olduğu özellikten dolayı bazı anlaşmazlıklar hatta ihtilafa kadar uzayacak ayrılıklar meydana geleceğinden bahsedilecektir. Bir milletin kültürünü aksettirmekte en mühim vasıta olan yazıdan bahsetmeden geçemiyeceğiz.

Evvela şunu zikredelim ki, yazı bir sanattır. Üzerinde işlendikçe tekâmül eder ve bir ihtiyaca cevap verir. Bu esası göçebe arablara tatbik edecek olursak, onların yazıya ihtiyaçları olmadıkları, hatta aralarında gelişmiş olan şiir ve hitabetin yazı ile tesbit edilmeyip sadece şifâhi olarak nakledildiğini görürüz. Bunlar muahheren toplanmış ve yazılarak divanlar meydana getirilmiştir. Fakat şehirlerde medeni bir hayat başlayıp, arapların bir kısmı ticaretle iştigale başlayınca yazıya ihtiyaç duyulmuştu. 1952 senesi 28-29 haziranında Mainz'de Alman ilimler akademisi binasında toplanan küçük çaptaki kongrede vâki olan münakaşada, Prof. Caskel, arapların bazen bedevilikten ayrıldıklarını ve tekrar bedevileştiklerini, keyfiyetin arkeolojik vesikalarla tesbit edilmekte olduğunu söylemiş, Spuler'de Orta Asya tarihinde böyle bir halin Uygurların hayatında görüldüğünü misal olarak göstermiştir.[1] Bu durumda araplar bazen yazıya ihtiyaç duyup bazende ihtiyaç duymama gibi bir duruma

1) *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, I. cüz, 1-4, sene 1953, s. 98.

düşüyorlar ki, işte bu halin arap yazısı üzerine elbette tesiri olmuştur. Nitekim Güneyde Yemenliler, Kuzeyde Nabatiler ticarettle meşgul olduklarından, yazıyı sür'atle yazabiliyorlardı. O halde islâmiyetin zuhûru esnasında araplarda yazı nasıldı ve tekâmül derecesi ne idi. Burada evvela, arap yazısının menşei meselesi karşımıza çıkar. Gerek ahbâriyyunûn nakilleri gerekse modern ilmin ışığı altında yapılan araştırma neticeleri gösteriyor ki, arap yazısı aslî olarak Hicâzda değil, Hicâza hâriçten gelmiştir. Arab hattının neşet ettiği yerin Hicâz hârici olduğunu söyledikten sonra, bu hariç beldenin hangisi olduğu meselesi ortaya çıkar. Bu belde Turisinamıdır? Şâmmıdır? Yemen midir? Yoksa Hîremidir?. Müsteşriklere göre bu yazının neşet ettiği yer Sina yarımadasıdır. Yazı buradan Şama nakledilmiş, ticaret dolayısiyle de Hicaza ve bilhassa ticaret merkezi olan Mekke ve Medineye geçmiştir.[1]

Burada her iki tarafın görüşlerini serdederek arap yazısı hakkında fikir edinip bir neticeye varmamız gerekir. Fakat peşinen şunu söyleyelim ki, ahbâriyyûnun arap yazısı hakkındaki rivayetleri mubağlalı hatta esâtiri bir ibâreye büründüğü görülmektedir. İbnu'n-Nedimin "arap yazısının ilk vâzıı hakkında insanlar ihtilafa düştü"[2] demesi, bu hususta gerçek bir mâlumatın olmadığını apaçık ortaya koymaktadır. Yine bu müellif Hişâm el-Kelbî'den naklen ilk arapça yazanlar (أبوجاد – هواز – حطى – كلمون – صعفص – قريسات) idiler. Bunlar Medyen hükümdarlarının isimleridir. Onlar bulut gününde[3] helak olmuşlardı.[4] Bu rivayet, Nabatîlerin memleketi olan Medyenden yazının çıktığını göstermesi bakımından doğru bir hâtırayı ihtiva etse gerek.[5] Bundan başka yazının mebdeini Hz. Ademe kadar çıkaran rivayetlerden tutun da, Kureyşe yazıyı getiren muhtelif şahısların isimlerine kadar çeşitli rivayetleri ihtiva eden haberler mevcuttur.[6] Yukarki geçen haberlere uygun bir haberi el-Belâzûri'de nakletmektedir. Muhammed b. Sâib el-Kelbi'den rivayet ettiği bir haberde" Tayy kabilesine mensub üç kişi Bakka'da toplandılar. Toplanan bu üç kişi Mürâmir b. Mürre, Eslem b. Sidre, Âmir b. Cedere idi. Bunlar arap yazısını icâd ederken arap hece ve harflerini, süryâni hece ve harfleriyle karşılaştırdılar. Enbar ahalisinden bir cemaat bu yazıyı onlardan öğrendi. Hîreliler de,

1) İsrail Wilfenson, *Târihu'l-Lugati's-Sâmiyye*, Mısır 1348 / 1929, s. 201.
2) İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, Kahire, 1945. s. 6.
3) eş-Şuara 189.
4) *el-Fihrist*, s. 6.
5) *İslâm Ansiklopedisi*, I. 503.
6) *el-Fihrist*, s. 6-8.

Enbârlılardan öğrendiler. Kindililerden Ukeydir b. Abdilmelikin kardeşi Bişr b. Abdilmelik, Hîreye gelmiş ve orada bir müddet kalmıştı. Bu arada Hirelilerden arap yazısını öğrenen Bişr bazı işleri için Mekkeye gelmiş, orada Süfyân b. Ümeyye ve Ebû Kays. b. Abdimenaf, Bişrin yazı yazdığını görmüşler ve kendilerine de öğretmesini rica etmişlerdi. Bişr onlara önce harfleri, sonrada yazıyı öğretti. Sonra bu üç şahıs, ticaret maksadiyle Tâif'e gelmişler. Yolda kendilerine refaket eden Geylan b. Seleme es-Sakafî de onlardan yazıyı öğrenmişti. Bişr bilahare onlardan ayrılarak Mudar iline gitmiş, Orada Amr b. Zürâreye yazıyı öğretmişti. Bundan sonra Amr'a "kâtib" denilmiştir. Bişr, daha sonra Şama gitmiş, orada bir çok kimse, yazıyı ondan öğrenmişlerdi.[1] Arab yazısı hususunda İbn Ebi Davûd, eş-Şa'biden rivayetle "muhâcirlere kitabeti nereden öğrendiniz diye sorduğumda, Hîre ehlinden dediler. Ehli Hîreye kitabeti nereden öğrendiniz diye sorduğumda, Enbâr ehlinden öğrendiklerini söylediler" demektedir.[2]

Arabistanın Kuzey ve Güneyinde yapılan arkaolojik araştırmalar neticesi, Hicâzlıları çevreleyen ve oralarda yaşamış medeniyetlerin bir çok kitabi nakışları elde edilmiştir. Yemende Himyeriler müsned hattı denilen bir yazı çeşidini kullanıyorlardı. Cevâd Ali" müsned yazı arap yarımadasının her tarafında bilinmekte idi"[3] demekte ise de, bu yazı, kuzeyde yerini Nabat harfleriyle yazılan Nabati yazısına terketmişti. Hicâz arapları arapçayı Nabat harfleriyle veya İbrâni veyahutta Süryâni yazı ile yazıyorlardı. Nabat harflerinden nesih yazı, Süryâni harflerinden de kûfî yazı ortaya çıktı. Bu yazı islâmdan evvel Hîreye nisbetle "hîrî" yazı diye de tesmiye edilmiştir.[4]

Müsteşriklere göre arab yazısı, nabat yazısının son zamanlardaki şeklidir. Bu hususu aydınlatan deliller az olmakla beraber, mevcut olanlar bunu izaha kâfidir. Elde edilen kitabelerin tarihi M.S. 328 kadar indirilebilir. M.S. 512 yılına âit olan Zébed ve M.S. 568 yılına âit olduğu söylenen Harrân kitabeleri, bu yazının Nabat yazısından alındığını göstermektedir.[5] Arab yazısı hakkında bu kitabelerden çok istifade edilmiştir. Araplar yukarıda zikredilen neshi ve kûfi yazıyı aynı zamanda kullanmışlardı. Hatta İslâm Ansiklopedisine arap yazısı maddesini yazan B. Moritz" Bu iki nevi yazı arasındaki benzeyiş o kadar bârizdir ki, bunların birbirinden meydana gelmiş oldukları reddedilemiyecek bir

1) el-Belâzurî, *Futûhü'l-Büldân*, Mısır 1350 / 1932, s. 456 (Türkçe tercümesi II. 382-383).
2) İbn Ebi Dâvud es-Sicistâni, *Kitâbu'l-Mesâhif* Leiden 1937, s. 4.
3) *Târihu'l-Arab*, I. 194.
4) Curci Zeydân, *Târihu Adâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kâhire, 1957, s. 227.
5) *Târihu'l-Lugati's-Sâmiyye*, s. 199-201.

hakikat gibidir,[1] demektedir. Yukarıda isimlerinden bahsedilen Zébed ve Harrân kitabelerindeki arap yazısının şekli dik ve köşeli olması bakımından kûfi yazıya çok benzemektedir.[2]

Üzerine yazı yazılan madde yüzünden meydana gelecek değişiklikleri nazarı dikkate almak, harfleri birleştirmede ve süratli yazmada, yuvarlak yazı dik ve köşeli yazıdan daha kullanışlı olduğundan, nesih yazı ticâri hayatta daha fazla kullanılmıştır. Régis Blachère altıncı asrın başında Kuzey Arabistandaki Péetra'da oturan Nabatiler üç asırdan beri kullanageldikleri ve seri olarak yazdıkları bir yazıya mâliktiler", demektedir.[3] Nabati yazısının arab yazısına doğru değişmesi, islâmın zuhûrundan bir veya iki asır kadar evveline gider. Bu hususta B. Moritz "Bitişik nabati yazısının arap yazısına doğru değişme veya sâdeleşmesi M. S. IV veya V. ci asırlarda vuku bulmuştur" şeklindeki ifadesi[4] yukarıdaki görüşü teyid eder.

Hülasa olarak şunu diyebiliriz. Araplar Şama ticaret için gittiklerinde Harrân'dan nabati hattını ve Irak'tan da kûfi hattını öğrendiler. İslâmdan sonra da bu iki hat onlar indinde maruf olup beraberce kullanılıyordu. Kûfi yazı daha ziyade Kur'ân kitâbeti ve dini naslar için, selefi olan satrencili yazı gibi kullanılıyordu. Satrancili yazıyı Süryaniler mukaddes nasrâni sifirlerinin kitabetinde kullanıyorlardı. Nabati yazı ise, âdet olan yazışma ve mektublaşmalarda istimal ediliyordu. Kûfi yazının süryâni yazı yerine kâim olduğu anlaşılıyor. Bu hususu takviye edecek deliller mevcuttur. Süryâni yazısındaki, yazı kâideleri aynen kûfi yazıya da intikâl etmiştir. Meselâ, kûfi yazıda elif harfi kelime ortasında harfi met olarak bulunursa elif hazfedilir. Bu kâide süryani kitabetinde de mevcuttur. Bu vaziyet Kur'ânı Kerimin kitabetinde de görülür. "الكتاب" kelimesi yerine " الكتب" ve " الظالمين" kelimesi yerine "الظلمين " şeklinde yazılmış, yâni elifler hazfedilmiştir.[5]

İslâmiyetin zuhurunda, Mekkede yazı bilenlerin 17 kişi olduğunu ve bunların isimlerini el-Belâzûri' bize bildirmektedir.[6] Yine aynı şahıs, kadınlar arasında Hz. Hafsa, Ümmü Külsüm binti Ukbe, Kerime Binti

1) *İslâm Ansiklopedisi*, I. 498.
2) Régis Blachère, *Introduction au Coran*, Paris 1947, p. 4-5, *İslâm Ansiklopedisi*, I. 498, *Târihu'l-Arab*. I. 190.
3) *Introduction au Coran*, p. 4.
4) *İslâm Ansiklopedisi*, I. 490.
5) *Târihu'l-Adâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*, I. 228.
6) *Fütûhu'l-Büldân* s. 457, (Türkçe tercemesi, II. 383).

Mikdad yazı biliyorlardı. Hz. Aişe ve Ummu Seleme okuyor fakat yazamıyorlardı[1]. R. Blachère' de VI. cı asrın nihayetine doğru Mekke ve Hicâzda yazı sanaatının yazılma derecesi nedir? diye bir sual soruyor, sonra da rivayetlere göre mukaddes şehirde, Peygamberin sağlığında okuma yazma bilenler 15 kişi kadar, olduğu söylenmektedir. Hakikatte Mekke gibi ticaret merkezi olan bir yerde eli kalem tutanların sayısı daha çok olabilir, demektedir.[2] Müellif bu endişesinde haklıdır. Yalnız şu noktayı belirtmek icâb eder ki, Hz. Peygamberin sağlığında okuma yazma bilen 15 kişi değil belki bunların sayısı yüzlerce olabilir. Bu on beş kişi islâmiyetin zuhuru esnasında yazı bilenler olması mümkündür. Hz. Peygamber yazıya çok ehemmiyet vermiş ve zamanında yüzlerce kişi yazı öğrenmişti. Blachère'in, bu ticaret şehrinde eli kalem tutanın az olması endişesine gelince, yazı ticaret için lüzûmlu bir vâsıtadır. Ama, biz o devirde ticaretle meşgul olan bütün şahısların yazı bildiklerine dâir delillere sâhip değiliz. Bilakis hâdiseler bunun aksini göstermektedir. Hz. Peygamber gençliğinde, Hz. Haticenin teşkil ettiği kervana başkanlık edip, Suriyeye gidip kârlı bir ticaretle dönmüş olduğunu biliyoruz. Yine biliyoruz ki, Hz. Peygamberin okuma ve yazması yoktu. Ticaretle meşgul olan Hz. Haticenin de okuyup yazma bilip bilmediğini kat'i olarak bilemiyoruz. Bu durumda, yazı bilen bir şahsın kervan içerisinde bulunması ve ona yardımcı olması mümkündür. Netice olarak, İslâmiyetin zuhûrunda Hicazda kitabet fazla şuyu' bulmamış, yazı bilenlerin adedi on ile yirmi arasında değişmiştir. Yazı bilen bu şahısların ekserisi, ilk günden itibaren islamiyeti kabul edip ileri gelen sahabeden olmuşlardır.

Kısacası, yazı bir sanattır. Sanatta mümkün mertebe sosyal hayata muvazi gider. Bunu İbn Haldûn şöyle ifade etmektedir. "öğrencilerin çok olması nisbetinde, yazı şehirlerde güzelleşir. Çünkü yazı sanatlardan biridir. sanatın da taleb ve rağbetin çokluğuna, sosyal hayata tâbi olduğunu anlatmıştık. Bundan dolayı göçebelerin çoğu yazı ve okuma bilmez, aralarında yazı ve okuma bilenler varsa, bilgileri ve okumaları kusurlu ve eksik olur. Sosyal hayat ve medeniyetin son derece gelişmiş olduğu şehirlerde yazı öğretimi pek ilerlemiş, yazı güzelleşmiştir"[3] Arab yazısı, islâmiyetin ilk günlerinde, bulundukları hayat şartlarından dolayı iyice işlenmiş hale gelmiş değildi. Bu tabii bir hâldir, bunu çekiştirip tenkid etmeğe hakkımız yoktur. O halde islâmdan önce arab yazısının araplar arasında yaygın olmamasının sebebi: Arablar bedevi bir hayat

1) *Fütûhu'l-Büldân*, 458 (Türkçe tercemesi, II. 384 - 385).
2) *Introduction au Coran*, s. 5-6.
3) *Mukaddime*, II. 445.

yaşadıklarından yazıya ihtiyaçları yoktu. Yalnız Mekke ve Medine gibi şehirlerde ticaretle iştigal edenler yazıyı kullanıyorlardı. İkinci bir sebeb de müteahhir nabati yazısının, araplar arasında, arap yazısından daha fazla yaygın olması idi. Çünkü, arapların sanem kültürü nabati kültürüne sıkı bir şekilde bağlı idi. Bu kültür faaliyetine açık bir misal olarak şunu zikredebiliriz. Garp hıristiyanları yunan diline ülfet ettikleri halde, hristiyan araplar bilakis nabati kitabetiyle ârâmi dilini kullanıyorlardı. Zira o zaman ârâmi dili şark hristiyanları arasında kültür ve din dili idi. Bundan dolayı yunan diline ülfet etmediler. İşte bu bakımdan arap yazısının orijinal örnekleri islâmın zuhûru ile görülür.

Yukarıdaki ifadelerimizde araplara komşu olan milletlerin kültür ve dinlerinin tesiri olduğunu tebârüz ettirmiş olduk. Şimdi bu mevzuyu tetkik ederken araplara komşu olan milletlerin isimlerinden ziyade, onları mensub oldukları dinlerle isimlendireceğiz. Cahili araplar üzerinde mühim tesir icra eden üç din vardı. Bunlar da mecûsilik, Yahudilik ve hıristiyanlıktır. Bilhassa bu üç dinin ileride islâmiyet üzerinde tesiri görüleceğinden, bunların arap yarımadasına nasıl girdiğini, araplar arasındaki durumunun ne olduğunu ve yarımadadaki tarihlerini ana hatlarıyle göstermemiz icâb eder Bu üç dinden başka dinlerin araplar üzerinde tesiri eksik değildir. Eski Mezopotamya ve Akdeniz sahillerindeki milletlerin dinleri gibi. Bunların tesirinin geniş bir şekilde aydınlanması elde edilecek yeni vesikalara tâbi olduğundan, biz burada tesiri açık olarak görülen bu üç dini nazari dikkate aldık.

Mecûsilik: Arapların komşuları olan İranlıların mensub oldukları dindir. Mecûs kelimesi hakkında ihtilaf edilmiş, kelimenin farsça "منج كوش" (küçük kulaklı) kelimesinin arab lisanına muarreb olarak mecûs şeklinde girdiğini söyliyenler[1] olduğu gibi, Onun yunancadan âramice yoliyle arapçaya geçtiğini söyleyenler de vardır.[2] Bu dinin esası, nûr ve zülmet , hayır ve şerdir. Araplar Kuzey Doğu sınırlarında geniş bir devlet kurmuş olan İranlılarla münasebette, hatta onların dinlerine vâvâkıf idiler. Geniş bir kültür merkezi olan Hîre ve Hire devleti İranlıların himayesinde idi. Bilhassa İranlıların Güneyde Yemeni istilaya teşebbüs etmeleri ve orada kendilerine tâbi bir devlet kurmalarıyle, araplarla Kuzey ve Güneyden münasebet tesis etmelerine vesile olmuştur. Bundan başka, ticaret ve kölelik sebebiyle, Mekke , Medine ve Tâif gibi belli başlı şehirlerde de görülüyorlardı.[3]

1) el-Cevâliki, *el-Muarreb*, Kâhire 1361, s. 320.
2) *Târihu'l-Arab*, VI. 285; *İslâm Ansiklopedisi*, VII. 441-442.
3) *Târihu'l-Arab*, VI. 285.

Mecusilerin, câhili araplar üzerinde, yahudilik ve hristiyanlık kadar tesiri olmamıştır. Câhili arab şiirinde mecûsilikten hemen hemen hiç bahsedilmemektedir. Yalnız İranlıların efsane ve hikayeleri, araplar arasında yaygın durumda idi. Hatta bu hikâyelerle Nadr b. el-Hâris b. Kelede, Hz. Peygamberi susturmak istiyordu. Onu kıskandığından, Kurânın bahsettiklerine ustûre deyip, Fars meliklerinden İsfendiyar ve Rüstem hikâyelerini Hîre'den öğrenip, Mekkeye gelir, Hz. Peygamber irşâda başladıktan sonra, kalkar ve ondan daha güzel havadislere mâlik olduğunu söyleyerek, öğrendiği hikâyeleri anlatırdı. Sonra da, Muhammed bu hikayeleri anlatmakta benden daha mâhir değildir, derdi.[1]

Hîreliler, İranlıların idaresi altında oldukları halde, onların mecûsi dinine intisâb ettikleri işitilmemiştir.[2] Ahbâriyyûna göre bir kaç arap mecûsi dinine intisab etmiş olduğunu, Kureyşten de bazı kimselerin nûr ve zulmete inandıkları ve bu fikri de Hîreden aldıkları zannedilmektedir. Bu görüşte olanlara ahbâriyyûn, es-Seneviyye veya Kureyş zındıkları adını vermektedirler.[3]

Bu haberlerden anlaşıldığına göre, araplar arasında mecûsiliğe rağbet edilmemiş ve onlar arasından pek fazla mecûsi olan da olmamıştır. Bunun sebebi herhande İranlıların kendilerini mağrur ve arapları hiçe saymalarından ve Cevâd Ali'nin de "İranlılar, mecûsiliği kendi kavimlerine hâs olduğunu iddia etmelerindendir".[4] Hakikaten İranlılar dinlerini yaymak için çalışmamışlar, hatta idareleri altında bulunan Hire ve diğer şehirlere iltica eden hristiyanlara ve yahudilere müsamaha göstermişler, aynı zamanda hristiyanların dinlerini yayma gayretlerine mâni olmamışlardır. Fakat bu müsamahanın en mühim sebebi dini olmaktan ziyade siyasi olsa gerektir.

Yahudilik: Araplarla aynı ırka mensûb olan yahudiler, arap yarımadasının Kuzeyinden, Güneyinden ve Hicâz bölgesinin içerilerinden onlarla dâima temas ve münasebette idiler. Yahudilerin bu yarımadaya girişleri iki şekilde olmuştur. Bu iki şekil de, ticâret ve hicrettir. Bunlar ana yurtları olan Filistinden muhtelif zamanlarda çeşitli tazyikler altında, arzın her tarafına yayılmaya başlamışlar, bu arada arap yarımadasının muhtelif bölgelerinde koloniler kurmuşlardı. Yahudilerin ne zaman Yemene girdiklerine dâir, elimizde ka'ti bir bilgi yoktur. Elde

1) Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân* (Tefsiru't-Taberi) Mısır 1321, XVIII, 124; *Târihu'l-Arab*. VI. 203.
2) *Târihu'l-Arab*, VI. 286.
3) Aynı eser, VI. 287.
4) Aynı yer.

edilen bilgilerde, çeşitli kaynaklara göre değişmektedir. Habeşlilerin Yemeni istila etmelerine sebeb olarak yahudi kaynakları, Himyer melikinin yahudi olduğunu, orada mevcut olan hristiyanlara eziyet edildiğini, bunun üzerine Yemenin istilasına karar verildiği ve orada nasrâni bir melikin ikâme edildiğini zikrederler.[1] Habeş rivayetlerine göre, o arazide ikâmet eden Sebelilerin ekserisi yaptıkları suretlere taabbud eden vesenilerdendi. Aralarında yahudiler de vardı. Bu yahudiler Vespasianus ve Titus zamanlarında yahudiliğe yapılan baskılar sebebiyle yer yüzüne dağılmağa başlamış, Hicâz yoliyle Yemene kadar uzanmışlardı. Burada kalıb yahudiliği Sebeliler, Himyeriler ve diğer kabileler arasında yaymaya başlamışlardı.[2] Bu sebebten yemen yahudiliğinin aslı hâlis İsrâili değildir. Bunlar asıl yahudilerle sonradan yahudileşmiş olanların bir halitası olması daha doğrudur. Böyle olmasına rağmen Himyeriler İbrâni âdetlerle muttasıf idiler ve onlarda cumartesi hürmeti vardı, denilmektedir. Hatta bazı müsteşrikler, Güney arab lehçelerinin İbrâni diline yakınlığını görerek, İbrânilerin aslının Güneyli olduğuna kâil olmuşlardır.[3]

Yahudilerin diğer bir kolonisi de Iraktaki Hire şehri idi. Buraya gelen yahudiler, Bizanslıların tazyikinden kaçıp. İranlıların himayesine sığınmışlardı. Buradan başka, yahudilerin Medine ve Hayberde mühimce kolonileri vardı. Medine yahudileri, ahbâriyyûna göre, Hz. Musa zamanında gelmişlerdi. Yahudi rivayetlere göre, İsrâil üzerine Bizans hükümdarlarının tazyiki ile hicret etmişler, Medine ve civarına yerleşmişlerdi.[4] Bu son ifade hakikate daha yakındır. Medine ve civarındaki yahudilerin hepsi asli yahudi değil, belki de bir kısmı yahudileşmiş araplardı.[5] Müsteşriklerin bazısı da bu fikirdedirler.[6] O halde bütün arap yarımadasındaki yahudilerin aslen yahudî olup olmadıkları kat'i olarak belli değildir. Bazı müellifler bunların hariçten gelmiş olduklarını söylerken, bazıları da onların yahudileşmiş araplar olduklarını zikretmektedirler. Bu fikirlerin en doğrusu, arabistandaki yahudilerin bu iki cinsten mürekkep olduklarını kabul etmektir.

Arabistana yerleşmiş olan bu yahudilerin medreseleri vardı. Orada dinlerinin ahkamını öğrenirler ve ibrânice yazarlardı. Ahbâriyyûnun bazı haberlerinden anlaşıldığına göre, Mekke ve Medine ricâli yahudilerle

1) *Târihu'l-Arab.* III. 170.
2) Aynı eser, III. 171.
3) Aynı eser, I. 217.
4) Yâkut el-Hamavi, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut 1374/1955, V. 84-85; *Târihu'l-Arab*, IV. 182.
5) *Târihu'l-Arab.* IV. 182.
6) Aynı eser, VI. 20.

ittisalden dolayı, bazı ibrâni lafızlar araplar arasında girmiş ve onların hikayeleri araplar indinde yer almıştı. Bilhassa mukaddes kitabları olan Tevratın târih ve ensâb bakımından tesiri inkâr edilemez. Kur'ânı Kerim çeşitli peygamberlerin kıssalarından teferruata inmeksizin muhtasar olarak bahseder. Bunların ekserisi Tevratta çok daha geniş bir şekilde izah edilmiştir. Hele Tekvin bölümü geniş olarak arapların zihnine tesir etmiştir.

Yahudiler, arap yarımadasında dağınık bir şekilde değil de, bazı muayyen yerlerde temerküz etmişlerdi. Bulundukları yerlerde tesir ve müteessir olma kâidesinden kurtulamamışlardı. Mesela, bazı câhili arap şiirlerinde Nuhun gemisi ve Tufan olayından bahsedilmektedir. Bu gibi şeyler Ümeyye b. Ebi Salt ve el-A'şâ'da görülmektedir.[1] Şâir Efnûn et-Tağlebi'nin bir şiirinde Adem evladından bahsediyor ki, bu da yahudilikten mülhemdir.[2] Mihrab lafzı, yahudilerde cemaatın toplanıp harb meselelerini meşveret[3] edip dua ettikleri yerdir,[4] diye tarif edilmektedir. Bu şekilde bir kullanılış el-A'şâ'nın bir şiirinde görülmektedir.[5]

Hristiyan ve Yahudi dini ahkamından biri olan oruç, Ümeyye b. Ebi Salt'ın bir beytinde görülür ve cahili araplar, yahudilerin aşûra günü oruç tuttuklarını biliyorlardı.[6] Curci Zeydân, kâhin lafzının araplara yahudilerden geçtiğini söylemektedir.[7]

Bu misallerden anlaşılacağı üzere, yahudiler araplar üzerine tesir etmişler, fakat onlar da, arapların tesirinden kurtulamamışlardır. Medine civarına yerleşen yahudiler, zamanla yahudileşmiş olan araplarla karışmış, yahudileşen bu araplar eskiden beri taşıdıkları âdetlerden sıyrılamamış ve asli yahudiler üzerine tesir etmişlerdir. Kısacası, yahudiler benliklerini tam olarak koruyamamışlardır.[8] Aslen yahudi olan Samev'el'in şiirlerinde yahudi ve İbranî tesiri görülmez. O, tamamen câhili arap şiirinin tesiri altında kalmıştır.[9] Arab yarımadasında yahudiler, hristiyanlar gibi dinlerini yaymak için çalışmamışlardır. Çünkü onların dinleri, kendilerine hâs idi. Bu bakımdan dâima kendilerini üstün görmüşler ve araplar arasında da pek makbul addedilmemişlerdi.

1) *Târihu'l-Arab*, VI. 253.
2) Aynı eser, VI. 256.
3) ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, Mısır 1306. I. 207.
4) İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1374 / 1955, I. 305.
5) *Târihu'l-Arab*. VI. 260.
6) Aynı eser, VI. 263.
7) *Medeniyeti İslâmiye Târihi*, III. 29-30.
8) *Târihu'l-Arab*, VI. 20.
9) Aynı eser, VI. 35.

Hristiyanlık: Âlemşumullük vasfına hâiz olan bu din, yahudilik gibi arap yarımadasının muayyen yerlerinde temerküz etmemiş, en ücrâ köşelerine kadar yayılmıştı. Bu dini yaymak için misyonerler canla başla çalışmaktaydılar. Bu yarımadada hristiyanlığın yayılmasına sebeb olan âmiller diğer dinlerinkine nazaran daha fazladır. Bu bakımdan hristiyanlık araplar arasında daha fazla yayılmıştır. Bu dinin yayılma sebeblerini üç mühim noktada toplayabiliriz. Bunlar da, ticaret, misyonerlik ve köleliktir.

Bu yayılma işinde, Kuzeyde büyük bir hristiyan devlet olan Bizansın rolü küçümsenemez. Bir taraftan Bizanstaki mezhep mücadeleleri, diğer taraftan Bizansın, hristiyan Habeşistan ile olan ticarî ve siyâsi münasebetleri, araplar üzerinde tesiri mühim olmuştur. Ticaretle meşgul olan araplar Güneyde Yemen ve Necrân'dan kalkıp Suriye ve Hîre gibi hristiyanlarla meskûn beldelere gelip hristiyanlığı benimsiyor ve memleketlerine geri döndüklerinde onu neşre çalışıyorlardı. Bizanslıların, yahudilere eziyet etmesine içerliyen Himyer meliki (rivayete göre aslen yahudi veya sonradan yahudileşmiş olan) Zû Nuvas, Necrân hristiyanlarına ezâ etmeye başladı. Bunun üzerine, Yemen Habeşliler tarafından istila edildi ve oraya bir hristiyan melik yerleştirildi. Bu sayede hristiyanlık, Güney arabistanda geniş olarak yayılmaya başladı. Bu istiladan daha evvel Bizanslılar, arap yarımadası sahillerinde kiliseler kurmuşlardı.[1]

Iraktaki Hîre şehri ise, Bizanstaki mezhep mücadelelerinden kaçan veya sürgün edilen çeşitli hristiyanlarla dolu idi. Bunlar, Bizanslılarla İranlılar arasında mevcut ola husumetten istifade edip, İranlılara sığınmışlar, İranlılar da onları himaye etmişler ve dinlerinde serbest bırakmışlardı. Bunlar daha sonra arapyarımadasının içlerine kadar yayıldılar. Hristiyanlığı neşretmek için en ücrâ çöl köşelerine ve geçit yerlerine keşişler, hem inzivaya çekilmek hem de gelen geçene dinlerini öğretmek için "Deyr" denilen ibadethâneler kurdular. Son zamanlarda yapılan geniş araştırmalar neticesinde Arabistanın her yerinde bu gibi ibadethânelere tesâdüf edilmektedir.[2] Arabistana giren bu din mübeşşirleri, câhili araplara nisbetle ilim, tıb, mantık ve insanlara tesir etme kâbiliyetine mâlik olduklarından, bazı kabile reislerinin hastalıklarına deva bulmak suretiyle onların himayelerine girip, aynı zamanda o reisi de kendi dinlerine soktular.[3] Kabile hayatının hüküm sürdüğü bu yerde, o kabile mensûbları da reislerine tâbi olup hristiyan oldular.

1) *Târihu'l-Arab*. III. 176.
2) Aynı eser, VI. 58.
3) Aynı eser, VI. 55.

O zaman dünyada câri olan kölelik müessesesi Arabistanda da vardı. Bir çok hristiyan köleler arap şehirlerinde ve bilhassa Mekke ve Medinede dinlerini neşretmekte büyük gayret göstermişlerdi. İslâmiyetin zuhurunda müslüman olan kölelerin ekserisinin hristiyanlardan olduklarını biliyoruz. Hatta basiretten mahrum bazı kimselerin, Hz. Peygamber, Kur'anı Kerimin lafızlarını, bir hıristiyan köleden alıyordu, demeleri dahi, hristiyan kölelerin Mekkede bulunduklarına delalet eder.

Araplar arasında hristiyanlık diğerlerine nazaran daha fazla yayılmış, hatta hanif olduğu söylenen bazı şahısların sonradan hristiyanlığa intisab ettikleri söylenmektedir. Bunlardan Osman b. el-Huveyris, Bizans hükümdarına gidip hristiyan olmuş, Kayser onu Mekkeye hükümdar olarak göndermişse de, Kayserin Hicazda nüfûzu olmadığından bu iş tahakkuk edememişti.[1] Yine Hristiyan olduğu söylenen Varaka b. Nevfel, hristiyanlığını kuvvetlendirdi ve diğer kitabları da okudu, hatta İncili bile İbranice yazıyordu.[2]

Geniş şekilde araplar arasında yayılmış olan hristiyanlığın tesiri, yayılması nisbetinde geniş olmuştur. Câhili arap şiirinde hristiyanların ibâdet ve âdetlerinde kullandıkları kelimeler, Nâbiga, İmreu'l-Kays, Lebîd gibi şâirlerin şiirlerinde bol miktarda görülmektedir. Mesela, Mütelemmisin bir beytinde, hristiyanların ibâdete dâvet için kullandıkları çan (nâkus) geçtiği gibi, el-A'şâ ve Esved b. Yafer'in beyitlerinde de geçmektedir.[3] Bazıları ise bu kelimenin arapçaya yabancı asıldan girdiğini söylemektedirler.[4] Yine şâirler nasâranın ibâdet mevzilerini göstermek için el-Biy'a "البيعة" lafzını kullanmışlardır.[5] Bu kelimenin de süryaniceden muarreb olduğu söylenmektedir.[6] Hristiyanlara âit olan salip ve sıbga kelimeleri de câhili arap şiirinde kullanılmıştır.[7] Burada şöyle bir sual hatıra gelebilir. Bir câhili şâirin şiirinde yahudilik ve hristiyanlıkla ilgili bir lafzı zikretmesi mutlaka o akideyi benimsemiş olmasına delalet eder mi?. Kanaatımca etmemesi icâb eder. Çünkü, bilhassa o zamanki şâir gördüğünü aksettiren bir ayna gibi idi. Zira bunlar yahudi ve hristiyan ve diğer din sâlikleri arasında dolaşır ve ne müşahede ettilerse, onları şiirlerinde canlandırırlardı. Sonra bu şâirlerden bazı-

1) *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I. 224; *Tarihu'l-Arab*, VI. 204.
2) *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I. 223; *Sahihu'l-Buhâri*, I, 3.
3) *Tarihu'l-Arab*, VI. 257.
4) *el-Muarreb*, s. 339.
5) *Târihu'l-Arab*, VI. 258.
6) *el-Muarreb*, s. 81.
7) *Târihu'l-Arab*, VI. 263-264.

ları bir kaç dinin mefhumlarını şiirlerinde derc ediyorlardı. Mesela, câhiliye şiirinin mümessillerinden addedilen Ümeyye b. Ebi Salt'ın şiirlerinde hem yahudi, hem de nasrâni mefhumlar yer almaktadır. Yine Şâir Efnun et-Tağlebi'in bir beytinde Âdem evladından bahsedilirken, diğer bir beytinde de Lafzatullahtan bahsettiğini, sanki tevhid dininde imiş gibi bir durum hasıl olduğunu görürüz. Diğer bir beytinde ise Âd, İrem ve Lokmandan bahsetmektedir.[1] İşte bu durum gösterir ki, bu şâirler, ne görmüşlerse onlara bağlanmaksızın, onları tasvir etmekten başka bir şey yapmamışlardır.

İşte M. S. 571 senesinde doğan Hz. Muhammed, zamanında arabistanın dini ve kültürel durumu bu vaziyette idi. İranla, Bizans dâimi bir mücadele içinde idiler. Onların bu mücadelesi 638 senesine kadar devam etmiştir. Bu iki büyük devlet nüfûzlarını geçirmek için, arabyarımadasını ve civarını bir vasıta olarak kullanmakta idiler. Arablar ise yarımadalarında, putperestliğe dalmışlardı , sihir ve kehânet gibi şeylerle meşgul olurlarken , bir taraftanda kızlarını canlı canlı gömme, köleye karşı merhametsizlik, şarab içme, kumar oynama gibi kötü âdetleri de işlemekte idiler.

Dikkat edilecek olursa arab yarımadası ve komşuları, siyasette, idarede, din ve ahlâkta tam bir karışıklık içerisinde idiler. Bu devirdeki dünya târihi tetkik edilirse, bütün dünyanın da daha ileri bir seviyede olmadığı görülür. Böyle bir zamanda Hz. Muhammed zuhûr ediyor, evvela kavmine, Allahtan başka Allah olmadığını ve kendisinin onun elçisi olduğunu bildirmek suretiyle, Onların yüzlerini, yıldız ve putlardan Kur'ânı Kerime çevirmeye çalışmıştı. Onun fesahat ve belagatı ihtiva eden âyetleri, insâni, fıtratın kabul edeceği tevhid akidesi, edeb, hüküm, şeriat, ilim ve târihi gibi hususları tazammun etmekte idi. Kısa zamanda arabyarımadasını aşan islâmiyet, çok kısa zamanda şarktan garba kadar yayılmış ve böyle bir yayılışın tarihte misali görülmemiştir.

23 sene zarfında, Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyle Hz. Peygambere ilâhi vahyin mahsulü olarak gönderilen Kur'anı Kerim, müslümanlar için yalnız mukaddes bir kitabdan ibaret kalmamış, aynı zamanda, arab edebiyatının ilk ve ebedî bir şaheseri olmuş ve üslûb bakımından bir eşsizlik kazanmıştı. Onun, bu üslûb özelliğini dost ve düşman herkes kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı. Yüksek dağ tepelerinden kopan seller gibi, önüne gelen her mâniayı silip süpürerek kalpleri ve akılları fetheden Kur'ânı Kerim, arab dili ve edebiyatına vâkıf olan kimse-

---

1) *Târihu'l-Arab*, VI. 256.

leri dehşete düşürmüş ve kendi asrındaki belâgat sâhiplerinin seslerini kesmiştir. Parlak üslûbu, lafızlarının inceliği, manalarının çekici güzelliği, pirensiplerinin büyüklüğü, mesellerinin latîf oluşu, garib haberleri, işâret ve istiârelerindeki sırlarıyle hem yüksek hem de aşağı tabakaya tesir ederek, bütün insanlığı hayret ve dehşet içinde bırakmıştır. İşte herkesi dehşet ve hayrette bırakan bir üslûb ve eşsizliğe sâhib olan Mukaddes Kitabımız, devleti, hükümeti ve sultası olmayan, hatta okuma ve yazması dahi bulunmayan bir ümmiye gönderilmişti. Bu kitab, sanemlere, ağaçlara, kum yığınlarına, taşlara ve elleriyle yaptıkları şekilli yiyeceklere tapan kızdıkları zaman onları yemeğe kadar varan, hurafeler içinde bocalayan ve en çirkin hareketleri irtikab eden araplar arasında tevhid akidesini yayayarak, putperestliği ve hurafeyi kökünden yıkmış, ahlâkî yönden de, ilk müslümanları, insanlık için bir numune-i imtisâl olarak ortaya koymuştu. Kur'ânı Kerimin irşadı sayesinde müslümanlar, ilmin en samimi dostu olmuşlar, her gittikleri yerde onu aramışlar öğrenmişler ve öğretmişlerdi. Kısa zamanda başarılmış böyle bir inkilâbın eşi târihte gösterilemez.

Kur'anı kerim sadece müslümanlar için ne mukaddes bir kitap ve ne de arap nesir edebiyatının bir şaheseri olmakla kalmamış, aynı zamanda O, Hz. Peygamberin nübüvvet ve risaletini teyid eden en büyük bir mucize olmuştur. Gönüllere hoş gelen müşahede ve düşünmeye davet eden, insanın madde ve ruhuna hitab eden üslûbu, bünyesinin diğer eserlerden farklı oluşu, bedi güzelliklerine ilaveten tabii güzellikleri, mücerredi müşahhas, zihinde gâib olanı önünde hazır yapan meselleri, güzel hitâbları, müstesna ikna sistemi delillerinin kuvveti, mantığının üstünlüğü, akılları birden bire çelen ve nefisleri meftûn eden rûhi sihirli câzibesiyle Kur'ânı Kerim her zaman ve her mekânda ebedî bir mucize olarak dâima önümüzde duracaktır.

I. BÖLÜM

KUR'ÂN TARİHİ

1- KUR'ÂNIN ANLAMI, TARİFİ VE DİĞER İSİMLERİ

a- Kur'ân Kelimesinin Anlamı

Kur'ân kelimesinin kökü ve manası hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Müslüman âlimler arasında bu kelimenin hemzeli veya hemzesiz oluşu bakımından iki görüşle karşı karşıyayız. Kur'ân kelimesinin hemzesiz olduğunu iddia edenlerin görüşünü şöyle tanımlayabiliriz:

a) Kur'ân kelimesi karine "قرينة" kelimesinin çoğulu olan el-el-Karâin "القرائن" kelimesinden türemiştir. Zira onun âyetlerinin bazısı bazısına benzer, bazısı bazısına karinedir. Açıktır ki "القرائن" kelimesi hemzesizdir ve bu kelimedeki "ن" harfi aslidir. Bu görüşü, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ ibn Ziyâd el-Ferrâ (Ö. 207 / 822) savunmaktadır.[1]

b) Kur'ân lafzı mürteceldir (yani, hemzesiz ve "ال" ile muarreftir). Hiç bir kelimeden müştak değildir. Hazreti Muhammede inen Kelâm için alemdir. Bu görüşü, Meşhur İmâm Muhammed ibn İdrîs eş-Şâfi'i (Ö. 204 / 819) ileri sürmektedir. Ona göre Kur'ân kelimesi "قرأ" dan türememiştir. Eğer oradan türemiş olsaydı her okunan seyin Kur'ân olması icab ederdi. Halbuki Kur'ân lafzı, Tevrat ve İncil gibi, Hazreti Peygambere indirilen Kelâm'ın ismidir.[2]

c) Kur'ân lafzı, bir şeyi diğer bir şeye yaklaştırmak manasını ifade eden "قَرَنَ" fiilinden türemiştir. Zira sûreler ve âyetler bazısı bazısı

1) Celaluddin es-Suyûtî, *el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır 1368, I. 52.

2) Aynı eser, I. 52; Bedruddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1376 / 1957, I. 278; el - Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, mısır 1349 / 1931, II. 62; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1374 / 1955, I. 129.

üzerine zammedilmişlerdir. Bu tezi Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (Ö. 324 / 936) savunmaktadır.[1] Ebû Bekr ibn Mücâhid (Ö. 324 / 936) de, Ebû Amr ibn el-Alâ (Ö. 154 / 771) Kur'ân lafzını hemzelemezdi, demektedir.[2]

Kur'ân kelimesinin hemzeli olduğunu iddia edenlerin görüşleri de şöyledir:

a) Kur'ân lafzı "فُعْلَانْ" veznindedir ve hemzelidir. Toplama manasına gelen "القَرْءِ" kelimesinden türemedir. "قريتُ الماءَ فى الحوض" ibaresinde olduğu gibi, geçmiş kitabların meyvelerini toplama anlamını tazammun eder. Bu tezi Ebû İshak ez-Zeccâc (Ö. 311 / 923) ileri sürmektedir.[3]

b) Kur ân kelimesi "غفران" vezninde mehmuz bir masdardır ve "تلا" manasında olan "قرأ" den türemiştir. Bu masdar "المقروء" gibi ismi meful manasını tazammun etmektedir. Bu görüşü Ebû l-Hasen Ali ibn Hâzım el-Lihyânî (Ö. 215 / 830) savunmaktadır.[4] Bu görüşe göre Kur'ân lugatte okumak kelimesinin müradifi olan masdardır. Bu hususu bizzat Kur'ânı Kerim kendisi إنّ علينا جَمْعَهُ وقرآنه. فاذا قرأناه فاتبع قرآنه. (Onu [göğsünde] toplamak, onu [dilinde akıtıb] okutmak şüphesiz bize aittir. Öyleyse biz onu okuduğumuz vakit, sen onun kıraatına uy)[5] açık bir şekilde desteklemektedir. Buradaki okumak manası daha ziyade ezberden okumak anlamınadır. Demek oluyor ki, bu görüşe göre Kur'ân kelimesi "قرأ" kökünden gelmekte, masdar anlamından nakledilip, masdarın ismi mefûl anlamını taşıyan ve Hazreti Peygambere indirilen mu'ciz kelâmın ismi olmuştur. İslâm âlimleri arasında en kuvvetli ve en tercih edilen görüş budur.[6] Kur'ân kelimesinin hemzesiz okunuşu, onu hafifletmek içindir, yoksa onun hemzesiz olduğuna delalet etmez.[7]

Avrupalı müsteşriklerin Kur'ân kelimesinin menşei hakkındaki görüşleri daha başkadır. Onlara göre, arablar, kuzeydeki komşuları

1) *el-Itkân*, I. 52; *el-Burhân*, I. 278.
2) *Lisânu'l-Arab*, I. 129.
3) *el-Burhân*, I. 278.
4) *el-Itkân*, I. 52; *Lisânu'l-Arab*, I. 128.
5) el-Kıyame 17-18.
6) Suphî Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1965, s. 19; ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-Irfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1372, I. 7.
7) *Menâhilu'l-Irfan*, I. 7.

olan sâmî kavimlerden yazı sanaatı ile birlikte, kitab ve yazı manalarına gelen kelimeleri de almışlardır. Bu sözle onlar, Kur'ân ve bunun gibi daha pek çok kelimenin yabancı asıllardan geldiği iddiasındadırlar. Meselâ Müsteşrik Krenkow, İslâm ansiklopedisine yazdığı "kitab" maddesinde yukarki fikri savunmaktadır.[1] Keza R. Blachère'de "yazı hernekadar yabancılardan alınmışsa da, bu işte kullanılan malzeme isimleri de yabancıdırlar. Mesela" " قلم " kelimesinin aslı yunancada "kalamos" veya süryanice "qalûmâ" dır. Arapçadaki " قرطاس " kelimeside yunancada "khartes" süryânicede ki "qartîsâ"dan gelmektedir. keza " لوح " lafzı, Hurûc'daki "loh" dan " كتاب " kelimesi muhtemelen arâmice "ketâbâ" dan gelmektedir. Nihayet " سطر " ve " نسخ " kelimeleri de İbrâni ve süryâni asıllara dayanır. Bunlar ve bunun gibi diğer kelimeler Kur'ânda sıralanır" demektedir.[2] G. Bergstraesser arâmi, habeş ve fârisi dillerinin arapçaya yaptığı tesir inkar edilemez. Zira bu diller o zamanki medeni milletlerin dilleri idi ve araplara da komşu idi, demektedir.[3]

Bu fikirlere sahip olan müsteşrikler, Kur'ânın türemiş olduğu " قرأ " nın bile arapça olmadığını söylemek istiyorlar. Schwally, Welhausen ve Horovitz, Kur'ân kelimesinin süryânice veya ibrânice "Keryânî", "Kiryânî" lafızlarından türemiş olduğunu ileri sürmektedirler.[4] Müslüman âlimler bu görüşe iltifat etmemişlerdir. Mümkündür ki, arabların ârâmî asıllı " قرأ " lafzını " تلا " manasında kullanmaları ve müslümanların bu kelime ile Allahın kitabını tesmiye etmeleri, bu kelimenin araplaşmış olduğuna kâfi gelir. En doğru hareket ve en doğru manayı " قرأ " fiili ve müştaklarının 75 defa kullanıldığı Kur'anı Kerimin kendi dilinde aramak lâzımdır. Çünkü arap dilinin de Sâmi dillerden biri olduğu unutulmamalıdır.

b. Kur'ânı Kerimin Tarifi

Kur'anı Kerimin, başka başka yönleri ve vasıfları ele alınarak çeşitli tarifleri yapılmıştır. Bu tarifler onun bütün vasıflarını içine alacak bir tarif değildir. İşte onlardan bir kaç tanesi:

---

1) *İslâm Ansiklopedisi*, VI. 829.
2) R. Blachère, *Introduction au Coran*, Paris 1959, p. 5.
3) *Mebâhis*, s. 20.
4) *İslâm Ansiklopedisi*, VI. 995; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, Gaekwad's Oriental Series, No. LXXIX, p. 233 - 234.

a) Hazreti Peygambere vahy yoliyle indirilmiş, mushaflarda yazılmış, tevatürle nakledilmiş, tilavetiyle taabbüd olunan mu'ciz kelâmdır.[1]

b) el-Fâtiha suresinden, en-Nâs sûresinin sonuna kadar, Hazreti Muhammede indirilmiş, kendine hâs özellikleri ihtiva eden mümtâz lafızlardır.[2]

c) Hazreti Peygambere gelen vahiyleri ihtiva eden mukaddes bir kitabdır

Bütün müslümanların şüphe etmedikleri bir husus, Kur'anın Allah Kelâmı oluşudur. Bununla beraber islâmda mütekellimler ve usûlcüler arasında Kur'ânı tanımlama bakımından bazı görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Kur'ân lafzı, Kur'ânın tamamına delalet ettiği gibi, bir kısmına veya bir âyetine de delalet edebilir. İşte tariflerdeki ufak tefek ayrılıklar bu gibi sebeplerden ileri gelmektedir. Birinci tarif, Kur'anın Hazreti Peygambere indirilişini, Mushaflara yazılmış oluşunu ve bunun tevatürle tesbit edilişini ve i'cazını ihtiva etmektedir. İkinci tarif , Onun muhtevasını ve mahlûk olmadığını, üçüncü tarif ise, Onun Vahy mahsulü oluşu ve kudsiyyet kazanışını belirtmektedir. Kur'anı Kerimin şunlardan başka daha birçok özellikleri bulunabilir. Fakat şu zikredilenler en ileri gelenleridir. Bazıları da inzâl ve İ'caz vasıflarıyle yetinmişlerdir. O halde Kur'ânı genel olarak, yirmi üç senelik Peygamberlik müddeti içinde Hazreti Muhammede çeşitli vesilelerle, vahy yoliyle zaman zaman Allah tarafından indirilen sözlerin bir mecmuası şeklinde tarif edebiliriz.

Yazı ile tesbit edilmiş bulunan bu mukaddes mecmuaya el-Mushaf "المصحف" denir. İslâm ansiklopedisine "Mushaf" maddesini yazan A.J. Wensinck, bu kelimenin habeşçeden alındığını ileri sürer. T. Nöldeke'de mushaf kelimesinin "Mişhaf ve "Maşhaf" şekillerinde olduğunu söyler. Bazı gramercilere göre bunlar ve bilhassa son şekil pek doğru değildir.[3] Yazı ile tesbit edilip, iki kapak arasında cildlenen bu yapraklara "sahifa" denir.

c– Kur'ânı Kerimin Diğer İsimleri

Bu mukaddes Kitabın çeşitli isimleri olup, bunlar arasında en çok kullanılanı Kur'ândır. Ona verilen bu çeşitli isimler bizzat Kur'ân içe-

1) *Menâhilu'l-İrfân*, I. 12.
2) Aynı eser, I. 10.
3) *İslâm Ansiklopedisi* VIII. 677.

risinde bol bol zikredilir. Bunlardan bazısı isim bazısı da vasıftır. Bunların isim veya vasıf olduğunu ayırt etmeksizin 90 küsûr isim olduğunu söyleyenler olmuşsa da *el-Burhan* sahibi ez-Zerkeşi, "el- Kâdi Ebû'l-Maâli'den naklen bilinki Allah Taala Kur'ânı 55 isimle tesmiye etmiştir" demektedir.[1] Şimdi bunların meşhur olanlarından birkaçtanesini görelim.

a) el-Kitâb "الكتاب": Bu lafız Kur'ânda 230 defa geçmektedir. Bunlar açık bir şekilde Kur'âna delalet etmektedir. Mesela "الم. ذلك الكتاب لاريب فيه هدىً للمتقين" (Elif. Lâm. Mim. Bu okitabdır ki kendisinde [Allah tarafından gönderilmiş olduğunda] hiç şüphe yoktur. [O] takva sahipleri için doğru yolun ta kendisidir).[2] el-Kitab lafzının mutlak olarak Tevrat yerine geçeceğini söyleyen ez-Zeccâc "Kitâbul-lah" lafzının hem Kur'ân, hemde Tevrat yerine olması câizdir. el-Lihyânî'nin beyanına göre de el-Kitâb lafzı es-Sahife manasınadır.[3] Müsteşrik F. Krenkow, bu kelimenin araplar tarafından kuzey komşularından alındığını iddia etmektedir.[4]

b) Ummu'l-Kitâb (أمّ الكتاب): Bu kelime Kur'ânda bir kaç manada kullanılmaktadır.

1) "حم. و الكتاب المبين . انا جعلناه قرأنا عربياً لعلّكم تعقلون و إنّه في امّ الكتاب لدينا لعليٌّ حكيم." (Hâ. Mîm. [hidayet yolunu] apâşikâr gösteren [şu] kitaba [Kur'ana] yemin ederim ki, hakikat biz onu [onun manalarını] anlayasınız diye, arabça bir kur'ân yaptık, Şüphesiz o [Kur'ân] nezdimizdeki ana kitab da [Levhi Mahfuzda sabit] çok yüce, çok hikmetli [bir kitab] dır.[5] Bu ayetteki anlamı, "el-Levhu'l-Mahfûz (Archétype) dir.

2) (منه آيات محكمات هنّ امّ الكتاب و اخر متشابهات) (Ondan bir kısım âyetler muhkemdir ki bunlar kitabın anası [temeli] dir. Diğer bi kısmı da müteşâbihlerdir).[6] Bu âyetteki Ummü'l-Kitâb, Kur'ânı Kerimin muhkem (vâzıh, açık) olan âyetleri manasınadır.

1) *el-Burhân*, I. 273.
2) el-Bakara 1-2.
3) *Lisânu'l-Arab*, I. 699.
4) *İslâm Ansiklopedisi* , VI. 829; *The Foreign*, p. 248-249.
5) ez-Zuhrûf 1-4.
6) Âlu İmrân 7.

3) Bu kelime, Kur'ânı Kerimin ruhunu ve esasını ihtiva eden el-Fâtiha suresine isim olarak ta verilir.

c) el-Furkân (الفرقان): Hâk ile bâtılı tefrik etmek, ayırmak, felah, selâmet manasına olan bu kelime, Kur'ânı Kerimde 6 âyette geçmekte ise de, bu kelimenin manası her yerde kat'i olarak tayin edilememektedir. "تبارك الذى نزّل الفرقان على عبده ليكون للعالمين نذيراً" (Furkânı âlemlerin bir korkutucusu olsun diyen kuluna indiren [Allahın şânı] ne yücedir)[1]. Bu âyette furkân kelimesi selamet ve felâh anlamını taşımaktadır. Wensinck'e göre bu kelime ârâmice "Furkânâ" dan alınmıştır.[2]

d) el-Mesânî (المثانى): Kur'ânda hikmetler, kıssalar ve mevizeler tekrar edildiği için el-Mesâni lafzıyle tesmiye edilmiştir. Bu lafız Kur'ânda iki defa geçmektedir.[3] Bu kelime Kur'ânın bütününü ifade ettiği gibi, hadiste ifade ettiği mana Fâtiha suresidir.[4] Bir tefsire göre de ilk yedi uzun sûreye de bu isim verilmektedir. A. Geiger, bu kelimenin ibrânice "Mişna" ârâmice "Maşnişa" kelimelerine dikkatı çekmekle, kelimenin aslının arapça olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, el-Mesâni kelimesiyle Kur'ânın bütünü anlaşılmaktadır. Bu görüş, Nöldeke ve Schwally tarafından tasvip edilmiştir. Sprenger ise bu kelimenin izahını ibranice "Şânâ" (tekrar etmek) kelimesine bağlar. Sprengerin bu görüşü de, D. H. Müller, H. Grimme, J. Horovitz tarafından kabul edilmiştir.[5]

Kur'âna verilen bu isimlerden başka, şu isimler de verilmektedir.: Kelâm, Nûr, Hüdâ, Rahmet, Şifâ, Mev'ize, Zikr, Hikmet, Müheyymin, Hablullâh, Ahsene'l-Hadis, Fasl, Kayyim, Tenzil, Rûh, Vahy, Beyân, Hakk, Urvetu'l-Vüskâ, Tezkire, Adl, Sıdk, Büşrâ, Kasas, Belâğ, Mecid, Aziz, Beşir.....

1) Furkan, 1.
2) *İslam Ansiklopedisi*, IV. 699, *The Foreigne.* p. 225-229.
3) Bkz. ez-Zümer, 23; el-Hicr 87.
4) Bu kelimenin Kur'ânın bütününü ifade ettiğini Hassân ibn Sâbit'in şu beytinden çıkaranlarda vardır.

من للقوافى بعد حسان وابنه ؟
ومن للمثانى بعد زيد بن ثابت؟

Bu beyt için ve bu kelime'nin anlamları için bkz. *Lisânu'l-Arab*, XIV. 119-120., Fatiha sûresini ifade ettiğine dâir haberler için bkz. Muhammed ibn İsmâil el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhâri*, Mısır 1345, VI. 21; Ebû Abdirrahmân en - Nesâî, *Sunenu'n-Nesâî*, Mısır 1348 / 1930, II. 139; Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned*, Mısır 1313, IV. 211, V. 114.

5) *İslâm Ansiklopedisi*, VII. 793.

2- EL-VAHY (الوحى)

Mukaddes kitabımız Kur'ânı Kerim, Hazreti Peygambere vahy yoliyle nâzil olmuştur. Vahy kelimesi (v-h-y) fiilinin masdarı olup, lugatte, gizli konuşmak, emretmek, ilham etmek, imâ ve işaret etmek, acele etmek, seslenmek, fısıldamak, mektup yazmak, bilhassa revelasyon yapmak gibi çeşitli anlamlara gelmektedir.[1] Wensinck bu kelimenin aslını İbrâni-Ârâmî ve Habeş dillerinde aramaktadır.[2] Kur'ânı kerimde çeşitli manalarda kullanılan bu kelimenin içinde bulundukları âyetleri "gayri ilâhi" ve "ilâhî" olmak üzere iki guruba ayırabiliriz.

a) Gayrı ilâhi vahy

Buna ait şu âyetleri örnek verebiliriz: Zekeriyya Peygamberin kavmine yaptığı vahy : فخرجَ على قومه من المحراب فأوحى اليهم أن سبحوه بكرةً وعشياً . (Zekeriyya mihrabdan kavminin huzuruna çıktı ve onlara sabah-akşam Allahı tesbih etmeyi vahyetti)[3] âyetindeki vahy kelimesi, imâ ve işaret etmek manasınadır. Keza el-En'âm suresinin 112.-ci âyeti olan وكذلكَ جعلنا لِكلّ نبيٍ عدواً شياطين الانسِ وَ الجِنِّ يوحِي بعضُهم الى بعضٍ زخرفَ القول غروراً ولو شاءَ ربُّك ما فعلوه فَذَرْهُمْ وما يَفْتَرونَ (Biz böylece insan ve cin şeytanlarını peygamberlere düşman ettikki, bunlar biribirlerini aldatmak maksadıyle süslü ve yalan sözlerini vahyederler. Rabbın istese idi, onlar bunu yapamazlardı) da, insan ve cin şeytanlarının yaptıkları vahyin buradaki manası fısıldamak, gizlice söylemektir. Yine aynı sûrenin 121. ci âyeti (Üzerinde Allahın adı zikredilmeyeni yemeyin, çünkü fısk yapmış olursunuz. Şüphesiz şeytanlar dostlarına sizinle mücadele etmesini vahyederler. Eğer onlara itaat ederseniz müşrik olursunuz)nde vahy kelimesi telkin etmek, söylemek, teşvik etmek manasınadır.

b) İlâhi Vahy

İlâhî vahyinde Kur'anda bir kaç çeşidine rastlamaktayız:

---

1) Bkz. *Lisânu'l-Arab*, XV. 379 - 382; *Sıhah el-Cevheri*, VI. 2519-2520; Vahy kelimesinin Kur'anı Kerimde kullanılan çeşitli anlamları için bkz. *Encyclopédie de l'İslâm*, IV. 1149-1150; *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân* s. 22-27.

2) *Encyclopédie de l'Islam*, IV. 1149.

3) Meryem sûresi 10.

1– Cansız arza ve semâya hitâben vâki olan vahyler: يومئذ تحدث اخبارها بأن ربك أوحى لها. (O gün yer bütün haberlerini anlatacaktır. Çünkü Rabbin kendisine [O veçhile] vahyetmiştir).[1] Keza وأوحى فى كل سماء أمرها (........ Her gökte ona âit emri vahyetti.......)[2] Buradaki vahy kelimesi, emretti manasınadır.

2– Canlılardan bal arısına vâki olan vahy:

واوحى ربك الى النحل إن اتخذى من الجبال بيوتا ومن الشجر ومما يعرشون. ثم كلى من كل الثمرات فاسلكى سبل ربك ذللا. (Rabbın bal arısına: dağlardan, ağaçlardan ve [İnsanların sizin için yapacakları] çardaklardan evler [kovanlar] edin. Sonra meyva [ve çiçek) ların herbirinden yeyin, sonra rabbın yolunda inkıyâd ile yürüyün diye vahyetti).[3] Buradaki vahy kelimesi ilhâm manasınadır. Buna islâmda fıtrî ilhâm denir. Avrupalılar da içgüdü (sevki tabi) diyorlar.

3) Meleklere hitaben vâki olan vahy:

إذ يوحى ربك الى الملائكة انى معكم فثبتوا الذين آمنوا سألقى فى قلوب الذين كفروا الرعب.... (Hani Rabbin meleklere: şüphesiz ki ben sizinle beraberim. Haydi iman eden [O mücahid] lere sebat ilham edin. Ben kâfirlerin yüreklerine korku salacağım diye vahyediyordu.....)[4]

4– İnsanlardan Hz. İsanın havarilerine ve Hz. Mûsanın anasına hitaben vaki olan vahiyler:

وإذ اوحيت الى الحواريين أن آمنوا بى وبرسولى قالوا آمنا واشهد بأننا مسلمون. (Hani havarilere: Bana ve resûlüme imân edin diye ilham etmiştim. İman ettik, hakiki müslüman olduğumuza sen de şâhid ol demişlerdi)[5] Burada geçen vahy kelimesinin manası îma veya emir mahiyetini taşımaktadır. واوحينا الى ام موسى أن ارضعيه فاذا خفت عليه فالقيه فى اليم ولا تخافى ولا تحزنى انا رادوه اليك وجاعلوه من المرسلين. (Musanın anasına, Onu emzir, ona ait bir tehlike gelin-

1) ez-Zilzâl sûresi 4-5.
2) Fussilet sûresi 12.
3) en-Nahl sûresi 68-69.
4) el-Enfâl sûresi 12.
5) el-Mâide sûresi 111.

ce kendisini denize bırak [boğulacağından] korkma [ayrılığından] kederlenme. Çünkü biz onu yine sana geri döndüreceğiz, hem onu Peygamberlerden biri de yapacağız diye vahyettik).[1] Burada ise vahy kelimesi-Kâdi Beydâviye göre-ilham (İnspiration) ve rüya (vision) karşılığında kullanılmaktadır.[2]

5- Hakiki vahy:

Allah Taala tarafından Peygamberlerine ve bilhassa Hazreti Muhammede ulaştırılan vahydir. Dini terim olarak ta anlamı budur. Hazreti Muhammed vahyle insanlara ilk hitab eden şahsiyet değildir. İlâhi vahye mazhar olan bazı peygamberlerin isimleri Kur'ânı Kerimde bir çok vesilelerle zikredilmektedir. Bunlardan bir tanesini örnek verelim.

انا اوحينا اليك كما اوحينا الى نوح والنبيين من بعده واوحينا الى ابراهيم واسماعيل واسحاق ويعقوب والاسباط وعيسى وايوب ويونس وهارون وسليمان وآتينا داود زبورا. (Nuha ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sanada vahyettik. İbrahime, İsmâile, İshaka, Yakuba, Yakubun torunlarına, İsaya, Eyyuba, Yunusa, Haruna ve Süleymana da vahyettik ve Davuda Zebûr verdik).[3]

Cenabı Hâk prensip olarak insanlarla ancak vahy yoliyle veya perde arkasından veyahutta bir elçi vasıtasıyle konuşmuştur. وما كان لبشر أن يكلمه الله إلا وحياً او من وراء حجاب او يرسل رسولاً فيوحى باذنه ما يشاء إنه علي حكيم. (Vahy ile, yahut perde arkasından veya elçi gönderip ona kendi izniyle dilediği şeyi vahyetmesi suretlerinden başka hiç bir suretle Allahın konuşması hiç bir insana müyesser olmaz). Şüphesiz ki o, çok yücedir, mutlak bir hüküm ve hikmet sahibidir).[4]

Vahyin en mühim muhatabı Hazreti Muhammed olmuştur. Bu hususda Kur'ânı Kerimde pek çok misaller bulmaktayız.

a) Hem Hazreti Muhammede hem de diğer Peygamberlere âit olup vahy kelimesini ihtiva eden âyetler: 1- والذى اوحينا اليك من الكتاب هو الحق مصدقاً لما بين يديه.... (Sana kitaptan vahyetmiş olduğumuz hak-

1) el-Kasas sûresi 7.
2) Kâdi Beydâvi,*Enâru't-Tenzil*, İstanbul: 1296, II. 209.
3) en, Nisâ sûresi 162, bu hususta diğer âyetler için bkz. el-Arâf 117, 160, Tâha 77, eş-Şuara 52, 63.
4) es-Şurâ sûresi 51.

tır ve daha evvelki kitabları tasdik eder).[1] 2 - ولقد أُوحىَ اليك و الى الذ ين من قبلك .. (Sana ve senden evvelkilere vahyolundu ki ...)[2]

3 - شرع لكم من الدين ما وصى به نوحاً و الذى اوحينا اليك وما وصّينا به ابراهيم وموسى وعيسى أن اقيموا الدين ولا تتفرقوا فيه. (O size dinden Nuha emrettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahime, Musaya ve İsaya emrettiğimizi, apaçık beyan etti. İhlâs ve itaâtte dosdoğru olun. İhlas ve itaâtte ayrılığa düşmeyin).[3]

b) Kur'anı Kerimin Vahyedildiğini sarahaten gösteren âyetler: 1 - .... وأُحِيَ الىّ هذا القرآنُ لأُنْذِرَكم به .... (ve sizi onunla inzâr etmek için bu kur'ân bana vahyolundu).[4] 2 - نحن نقص عليك أحسنَ القصص بما اوحينا اليك هذا القرآن .... (Biz bu Kur'ânı sana vahyederek en güzel ifade ile sana anlatacağız)[5] 3 - وكذلك اوحينا اليك قرآنا عربياً لتنذر أمّ القرى ومن حولها... (ve böylece şehirlerin anasıyle etrafındakileri inzaretmek için biz sana arapça olarak Kur'ânı vahyettik).[6] 4 - وكذلك اوحينا اليك روحاً من أمرنا ما كنتَ تدرى ما الكتابُ ولا الايمانُ ولكن جعلناه نوراً نهدى به من نشاء من عبادنا وإنك لتهدى إلى صراطٍ مستقيم. (İşte biz, sana da böylece emrimizden bir ruh vahyettik. Halbuki [Vahyden evvel] kitab nedir, imân nedir sen bilmezdin. Fakat biz onu bir nûr yaptık. Bununla kullarımızdan kimi dilersek ona hidayet veririz, şüphesiz ki sen herhalde doğru bir yolun rehberliğini yapıyorsun).[7]

c) Hazreti Muhammedin Vahye tâbi olması hususunda mevcûd âyetler: 1 - إنْ أتبعُ إلا ما يوحى الىّ .

1) Fâtır sûresi 31.
2) ez-Zümer sûresi 65.
3) eş-Şurâ sûresi 13.
4) el-En'âm sûresi 19.
5) Yusûf sûresi 3.
6) es-Şurâ sûresi. 7.
7) eş-Şurâ sûresi 52.

(Ben ancak bana vahyolunana tâbi olurum).[1]

-2 إتبعْ ما أُحيَ اليكَ من ربّك .

(Rabbın tarafından sana vahyolunana tâbi ol).[2]

-3 قل إنما أتّبِعُ ما يُوحى الىَّ .

(De ki: Ben ancak bana vahyolunana tâbi olurum).[3]

-4 فاستمسك بالذى أُحيَ اليكَ.

(Sana vahyolunana sımsıkı sarıl)[4]

d) Vahyin okunması hakkında Kur'ânı Kerimde mevcûd âyetler:

-1 لتتلوا عليهم الذى اوحينا اليك .

(Sana vahyettiğimizi onlara okuyasın).[5]

-2 اتل ما أوحى اليك من الكتاب .

(Kitabdan sana vahyolunanı oku).[6]

-3 و اتل ما أوحى اليك من كتاب ربّك .

(Allahın kitabından sana vahyolunanı oku).[7]

c) **Vahyin Başlangıcı**

Vahyin başlangıcının nasıl olduğunu, bize en güzel şekilde anlatan Hazreti Âişe'dir. "Allahın elçisine ilk vahy, uykuda iken sadık rü'ya ile başlamıştır. Onun her gördüğü rü'ya sabah aydınlığı gibi tezâhür ederdi. Sonra kendisine yalnızlık sevdirildi. Artık Hirâ mağrasında ibadet ediyor, azık almak için evine geliyor ve tekrar aynı mağaraya dönüyordu. Nihayet Allahın Resulü Hirâ mağrasında bulunduğu bir sırada vahy geldi. Ona melek gelip "oku" dedi O da "ben okumak bilmem" cevabını verdi. Hazreti Peygamber buyururlar ki: O zaman melek beni alıp, takatım kesilinceye kadar sıktı. Sonra bıraktı ve "oku" dedi, bende "okumak bilmem" dedim. O beni yine takatım kesilinceye kadar sıktı ve sonra yine "oku" dedi, bende yine "ben okumak bilmem" dedim ve beni tekrar alıp 3. cü defa sıktı ve beni bıraktıktan sonra إقرأ باسم

1) Yunus sûresi 15, el-Ahkâf sûresi 9.
2) el-En'am sûresi 106.
3) el-A'râf sûresi 203.
4) ez-Zuhrûf sûresi 43.
5) er-Ra'd sûresi 30.
6) el-Ankebût sûresi 45.
7) el-Kehf sûresi 27.

ربّك الذى خلق . خلق الانسان من علق . إقرأ و ربّك الأ كرم ....
âyetlerini okudu. Bu âyetleri alan Allahın Resûlü, yüreği titreyerek, eşi Haticenin yanına geldi ve "beni örtünüz, beni örtünüz" dedi. Korkusu geçinceye kadar onu örttüler. Sonra başına gelen olayı eşine anlattı. "Kendimden korkuyorum" dedi. Bunun üzerine eşi "Allaha yemin ederim ki, Rabbın seni hiç bir zaman utandırmaz. Çünkü sen akrabanı gözetirsin, âciz olanların ağırlığını yüklenirsin, fakire verir, misafiri ağırlar, hak yolunda halka yardım edersin" diyerek onu teselli etti. Bundan sonra Hatice, Hazreti Peygamberi alıp, amca zâdesi Varaka ibn Nevfel'e götürdü. Bu zât cahiliyye çağında hristiyan olmuş, ibraniceyi bilir ve İncilden nasibi nisbetinde birşeyler yazardı. O günlerde gözleri kör idi. Hatice, Varakaya "Amcam oğlu, dinle bak, kardeşinin oğlu ne söylüyor?" dedi. Varaka "kardeşimin oğlu ne var" deyince, Rasulullah, başından geçenleri anlattı. Bunun üzerine Varaka "Bu gördüğün, Allahın Musaya indirdiği Nâmusu Ekberdir. Keşke senin davet günlerinde genç olsaydım da kavminin seni çıkaracakları zamanı görseydim" dedi. Allahın Rasulü de "Onlar beni çıkaracaklar mı?" diye sordu. O da "Evet, Senin gibi şeyle gelen hiç bir kimse yoktur ki düşmanlığa uğramasın, şayet senin davet günlerine yetişirsem, sana yardım ederim" diye cevap verdi. Çok geçmeden Varaka vefat etti. Yine o sıralarda bir müddet için vahy kesilmişti.[1]

Yine Hazreti Peygamberden rivayetle: Fetreti Vahyden sonra, Hirâ'da iken semadan bir ses işittim, gözlerimi yukarı kaldırdığımda, gökle yer arasında arş üzerine oturmuş olan meleği gördüm ve korktum, eve döndüm ve beni örtün dedim. Allah bana " يا ايها المدّثر قم فانذر " (ey örtüsüne bürünen kimse, kalk inzâr et....). Artık bundan sonra vahy sıklaştı ve devam etti.[2]

Güvenilir kaynakların beyanına göre ilk vahy geldiğinde Hazreti Peygamber 40 yaşında idi (MS. 610). Kur'anı Kerimin ifadesinden anlaşıldığına göre, O, ramazan ayında kadir gecesinde indirilmiştir. Bu günün de Pazartesi olduğunda ittifak vardır. İhtilaf edilen nokta, Ramazan içerisinde bulunan kadir gecesinin hangi gece olduğunun bilinmemesidir. El-Bakara sûresinin 185. ci âyeti Kur'anın, Ramazanda indirildiğini açık bir şekilde beyan eder. Yine açık bir ifade ile, onun kadir gecesinde nâzil olduğu, kadir sûresinde bildirilir. ed-Duhân suresinin 1-6. cı âyetlerinde geçen "Kur'anı mubarek bir gecede indirdik" lafzındaki mubarek keli-

1) Muhammed ibn İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih* (*Sahihu'l-Buhârî*) Mısır 1345, I. 3-4.
2) Aynı yer.

mesinden kadir gecesi kastedilirse ortada bir problem kalmamaktadır. Bazıları bu mubarek gecenin beraat gecesi olduğunu söylemeleriyle Kur'anın iki nüzûlü olduğu ortaya çıkmaktadır. Biri el-Levhu'l-Mahfuz'-dan dünya semasına (Beytu'l-İzzete) inzâldir. İkincisi de oradan Cibril vasıtasıyla Hazreti Peygamberin kalbine tenzildir.[1] Birinciye inzâl, ikinciye tenzil denir. O halde Kur'an kadir gecesinde dünya semâsına toptan inzâl olundu. Sonra oradan da 23 sene zarfında zaman aralıklarıyle ihtiyaca binaen parça parça indirildi. İnzâl tüm olarak indirmeye, tenzil ise cüz cüz indirmeye delalet etmektedir. (O küfredenler, şöyle dediler: Ona Kur'an bir hamlede toplu bir halde indirilmeli değilmiydi?. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle [yaptık].Onu âyet âyet ayırdık. Onlar sana bir misal getirmeye dursun. Biz sana hakkı ve tefsirin daha güzelini getirdik).[2] âyeti bu hususu teyid etmektedir.

el-Buruc sûresinin 21-22. ci (o çok şerefli bir Kur'andır ki o, mahfuz bir levhadadır) âyetlerinin ışığı altında, onu kadir gecesinde inzal edildiğini ve ilk nüzûlün 17 Ramazana tesadüf ettiğini görüşü de en kuvvetli olanlardandır. Ramazanın ilk gecesinden son gecesine kadar, her gecenin kadir gecesi olduğuna dâir rivayetlere rastlanmaktadır.[3]

d) Vahyin Keyfiyeti

Daima kendisinin bir beşer olduğunu ifade eden Hz. peygamberin, maddi alemden tecerrüd edib, manevi âleme yönelmesi melek tabıatına bürünerek en yüksek mebde ile irtibat temin edip hitabı ilahiyi dinlemesi, beşer gücünün tahammül edeceği kolay işlerden değildir. Bu işin ağırlığını bizzat kur'ânı kerim teyid etmektedir (إنا سَنُلْقِي عليك قولاً ثقيلاً) (el-Müzzemmil 5) "Hakikat biz sana ağır bir söz vahyediyoruz".

Biliyoruz ki bu gün ilim bulduklarıyle öğünmekte, fakat daha bilinmeyenler yanında, buldukları bir hiç mesabesinde kalmaktadır. İlim ve tekniğin başarılarına rağmen, insan oğlunun rûhi hallere âit bilgisi çok kısırdır. Psikoloji ilim olabilme yoluna ancak daha yeni yönelmiştir. Bu bakımdan en yüksek rûhi hallerden biri olan vahyin hakikatını kavramaya imkân yoktur.[4] Hakikatını anlıyamıyoruz diye onun vâki olduğunu inkâr edemeyiz. Kur'anı Kerimde geçen vahy kelimesinin de-

1) *el-Burhân* I. 228-232; *el-Itkân*, I. 45.

2) *el*-Furkân sûresi 32 - 33.

3) El-Kurtubî , *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Mısır 1369/1950, XX. 135-137

4) Vahyin akli delilleri, vahye karşı ileri sürülen şüpheler ve bunlara yapılan reddiyeler için bkz. *Menâhilu'l-İrfân*, I. 66-84.

lalet ettiği manalarda gördüğümüz gibi, o çeşitli anlamlara gelmekte, canlılara, cansızlara ve hatta akıllılara ve akılsızlara da indirilmektedir. Her birinin tezâhürü başka başka olmakta ve çeşitli isimler almaktadır. Hristiyanlar da vahyi inkâr etmezler, fakat onu daha ziyade ilhâm manasına alırlar.[1] Biz müslümanlar gibi, vahyin Allahtan bir melek vasıtasıyle nâzil olduğunu kabul etmezler. Aklı bâtından, rûhâni nefsi hafîden coşan işlere vahy adı verirler. Biz müslümanlara göre vahy hariçten gelir. Maddecilere göre ise, insanın kendi içerisinden feyz ile çoşar.[2] Ruh âlemimiz sırlarla örtülmüş durumdadır. Anlıyamıyoruz diye bir şeyi inkara kalkışmak akıl kârı değildir. Eğer böyle bir şey olmuş olsaydı, insan oğlu daha pek çok ilmi hakikatları inkar etmek mecburiyetinde kalacaktı. İnsanda mevcûd olan aklı bâtın ve şuur altı gibi hallerle, vahy meselesi halledilemez. Çünkü vahy , Hazreti Muhammedin aklı zâhir ve aklı bâtınının mahsûlü değildir ve olamaz da. Pozitif ve negatif elektrik uçlarının birleşmesiyle meydana gelen ışık olayı gibi de izah edilemez. Çünkü vahy'de ruh gibi esrarı ilâhiyedendir. Sözün kısası vahy keyfiyeti, Allah ile Peygamber arasında kalmış bir sır olduğundan, insan oğlunun onu tam olarak anlaması mümkün değildir.

Müsteşriklerin mühim bir ekseriyeti, Kur'ânın bir vahy mahsulü olduğunu inkâr ederler. Meselâ, İslâm Ansiklopedisinde Allah maddesini yazan Mc. Donald, Kur'ânı Kerimi Peygamberin eseri olarak kabul eder ve bütün hükümlerini bu nokta üzerinden yürütür.[3] Yine bu hususta A. Guillaume, İstanbul Üniversitesindeki "Garbde İslâm Tetkikleri" konulu konferansında, şöyle demektedir. "Peygamberler ayrı ayrı ele alınırlarsa, yazılarının bizim kendi yazılarımızda kullandığımız aynı üslûb hususiyetleriyle damgalanmış olduğunu görürüz. iyi olsun kötü olsun, alıştığımız bir üslûbla yazarız. Ahdi Atiki ve Ahdı Cedid yazanlardan her biri kendisini başkalarından ayıran hususi bir üslûba sâhibdir. Eğer Peygamberlerin mukaddes sayılan kitaplarının hepsi Allahın Kelâmı olsaydı, aynı üslûbda olurlardı. Fakat bu, hakikatte böyle değildir. Kur'ânın üslûbu, Muhammedin hârikulâde gelişmiş konuşma kudretini aksettirir. O kadarki hristiyan araplar, bana Kur'ânın dilindeki güzelliğin tesirini derinden hissettiklerini söylemişlerdi. Fakat bu kitab bile gramer hataları ve bizzat Allah tarafından söylenen bir kitaba uygun düşmeyen değişik kıraâtları ihtiva etmektedir. Bu değişiklikler, hristiyan kitabı mukaddesindeki metin değişiklikleri gibi az ehemmiyeti hâ-

1) M. Reşit Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedi*, Mısır 1354 / 1935 s. 52
2) *el-Vahyu'l-Muhammedi*, s. 75.
3) *İslâm Ansiklopedisi*, I. 361.

izdir. Fakat tek bir tane dahi olsa, yanlışsızlık hususunda ki iddiaları çürütmeye kâfi gelebilir".[1] Bu sözleriyle A. Guillaume tâmiri gayri kâbil hatalar yapmaktadır. O, Allahı evvela bir şahıs gibi mütala edip, sanki onun muhtelif zaman ve mekanlarda göndermiş olduğu kitablardaki üslûblarının aynı olmasını icbâr ediyor. Sonra Kur'anı Kerimle, karşılaştırabilecek, hakiki bir Allah Kelâmı getirebiliyor mu?. Tabidir ki, Kur'anı, muharref Tevrat ve İncillerle karşılaştırırsa üslûb birliğine ulaşamaz. Onun böyle bir temele dayanmasının sebebini, ifadesinin sonlarına doğru vâzıh bir şekilde açıkladığını görüyoruz. Bu, da, Kur'ânı Kerimle, kendi mukaddes kitablarını aynı seviyede tutmaya yönelen yeni bir metodu müdafaa etmesidir.

e) Vahyin geliş şekilleri (mertebeleri)

Vahyin geliş şekli hakkında Kur'anda bir sarahat yoktur. Bu hususta ancak Hazreti Peygamberin sözlerinden bir fikir edinebilmekteyiz. Hazreti Peygambere vahy çeşitli tarz ve şekillerde gelmiştir.[2]

1– Vahyin ilk şekli, Hazreti Peygamberin uyku halinde iken gördüğü sâdık rüyalardır. Hazreti Peygamber sonradan zuhur edecek hakikatları bu rüyalarla görmüş oluyordu. Bu rüyalara "er-Rü'ya es-Sâdıka" veya "er-Rü'ya es-Sâliha" demekteyiz. Hazreti Âişenin" Rasulullah hiç bir rüya görmezdi ki sabah aydınlığı gibi çıkmasın"[3] sözleri vahyin bu çeşitine işaret etmektedir.

2– Hazreti Peygamber uyanık iken melek görünmeksizin kalbine ilâhi vahyi ilkâ ederdi. Bunun sırf ilhamdan ibaret olmayıp vahy olduğuna dair Hak Taala zaruri bir bilgi yaratırdı. إنّ روح القدس نفث فى رُوعى لن تموت نفس حتى تستكمل رزقها فاتقوا الله وأجملوا فى الطلب. (Ruhu'l-Kuds kalbime, hiç bir nefis, rızkını tüketmeden ölmeyecektir

---

1) *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, sene 1953, I. cüz 1-4, s. 122).

2) Vahyin geliş şekilleri hakkında geniş bilgi için bkz. *Sahihu'l-Buhâri*, I. 1-5; Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahih* (*Sahihu Müslim*), Mısır 1375/1955 (Muhammed Fuâd Abdulbâki neşri), IV.1816-1817; et-Tirmizi, *Sunan*, Kahire 1292, II.286; en-Nesâî, *Sunen*, Mısır Mısır 1348 / 1930, II. 146-149; Ahmed İbn Hanbel, *Musnad*, Mısır 1313, II. 222, VI. 158, 163, 256; Mâlik ibn Enes, *el-Muvatta* (*ve şarhuhu Tenvirul'-Havâlik li Celaluddin es-Suyûti*) Mısır 1353, I. 206 - 207; İbnu'l - Kayyım el-Cevziyye, *Zâdu'l-Maâd*, Mısır Matbaatu'l-Meymeniyye, I. 18-19.

3) و أول ما بدئ به رسول الله صلى الله عليه وسلم من الوحى الرؤيا الصالحة فى النوم فكان لا يرى رؤيا إلاجاءت مثل فلق الصبح *(Sahihu'lBuhâri,)* I. 3.

diye üfledi (nefsetti). O halde Allahtan korkunuz, rızkınızı meşru yollardan güzelce arayınız)[1] haberi de vahyin bu derecesini haber veriyor.

3) Cebrâilin insan (başka bir varyanta göre "fetâ" delikanlı)[2] suretin de gelip, hazreti Peygambere vahy getirmesidir. Hazreti Peygambere en kolay gelen vahy budur. Siyer kitabları ekseriya Cibrilin, sahabeden "Dihye" nin suretine girerek geldiğini söyerler

4) Çıngırak sesine benzer bir sesle gelmesidir ki, Hazreti Peygambere gelen vahyin en ağır şekli de bu idi ve melek görünmezdi. Hazreti Peygamber bu şekilde gelen vahyi çan sesine benzetmiştir. Ses kesildiği zaman, Hazreti Peygamber, vahyolunan sözleri aklında tutmuş oluyordu. Vahyin bu şekli, tehdîd ve vaîdi ihtiva eden âyetlere mahsus idi. Hazreti Âişeden rivayet edilen bir hadise göre, vahyin geliş şekli hakkında sual soran el-Hâris ibn Hişâm'a cevap olarak Peygamber: « احياناً يأتينى مثل صلصلة الجرس وهو اشده على قيفصم عنّى وقد وعيتُ عنه ما قال. ... (Bazen bana çıngırak sesine benzer bir sesle gelir. Böylesi bana en ağır olanıdır. Onun söylediğini belledikten sonra, o benden ayrılırdı).[3] demiştir. Hazreti Peygamber bu ses devam ettiği müddetçe titrer ve hitabın heybetinden korkardı. Ses kesilip kendine geldikten sonra, söylenen yüce söz kalbinde yer tutmuş olurdu. İbn Abbasdan rivayet edilen bir habere göre "Allahın Rasulü, kendisine indirilen âyetleri zaptetmede güçlük çekerler, bunun için de çok defa dudaklarını kımıldatırlardı. Bu sebeble Allah Taala (vahyi çarçabuk almak için dilini kımıldatma. Onu toplamak ve kıraâtını sabit kılmak bize âittir. Sana Kur'anı okuyunca sen de onun okunuşuna uy) âyetlerini[4] inzâl buyurdu. Bundan sonra Peygamber, ne zaman Cibril gelse onu dinler, gittikten sonra da o nasıl okumuş ise öyle okurdu".[5]

5) Cebrâilin hey'eti aslıyyesiyle görünüp ilâhî emri duyurmasıdır. Bu şekilde görünüşü iki şekilde olmuştur. Birincisi bi'setin başlangıcıncında ve fetreti müteakip Hirâ mağarasında vuku bulmuştur. Gördüğü dehşetli manzara karşısında dayanamıyan Hazreti Peygamber, bayılmıştı. İkinciside Miracda, Sidretü'l-Müntehâ'da vâki olmuştur. Artık

1) *el-Itkân*, I. 46.

2) و احيانا يأتينى فى مثل صورة الفتى فينبذه إلى . *Sunan en-Nesâi*, II. 146 - 147; *Sahihu'l-Buhârî* I. 3.

3) *Sahihu'l-Buhârî*, 1. 2; *Sahihu Muslim* IV. 1817; *Musnedu Ahmed VI*. 158-163; *Sunenu'n-Nesâi*, II. 146 - 147; *Tenviru'l-Havâlik*, I. 206.

4) el-Kıyâme sûresi 16-18.

5) *Sahihu'l-Buhârî*, I. 4.

bu gibi şeylere alışmış olan Peygamber ikinci defa gördüğü manzara karşısında ilk seferki gibi korkmamıştı.

6) Hazreti Peygamber uyanık iken, Allah Taâla ile konuşması şeklinde vuku bulan vahy. Mirâc gecesinde namazın farziyyeti ve Bakara sûresinin son üç âyetinin vahyedilmesi vasıtasız olmuştur.

7) Cebrâilin, Hazreti Peygambere uyku halinde iken vahy getirmesi şeklidir. Bazı müfessirler "el-Kevser" sûresinin bu şekilde nâzil olduğunu söylerler.

f) Vahy Esnasında görülen Haller

Beşerin beşer sıfatları altında Allah Taâlanın hitabına muhatab olması güçtür. Yine bu sıfatlarla, meleklerle karşılaşmak ta kolay bir şey değildir. Böyle bir irtibat ancak beşeriyetten sıyrılıp, melekût âlemine girmekle mümkün olabilir. İşte Hazreti Peygamberin bu beşeri sıfatlardan sıyrılıp, vahy alır duruma gelmesi, onda bazı hallerin meydana gelmesine sebeb olmuştur.

Allahın sözünü dinlemek kendisine bir nevi heyecan ve korku verdiğinden, onun vahy esnasında bazen buhranlı anlar geçirdiğine şâhid olunmuştur. Vücûdu titrer, yüzünün rengi değişirdi. Vahy esnasında en soğuk günlerde bile alnı terler, nefes alırken horultuya benzer bir ses çıkarırdı.[1] Eğer vahy deveye binmiş olduğu bir zamana tesadüf etmiş ise, manevi ağırlığa tahammül edemiyen deve çöker ve Peygamber üzerden inmek mecburiyetinde kalırdı.[2] Bir defa da Hazreti Peygamberin dizi, Zeyd ibn Sâbit'in dizi ile temas halinde iken vahy gelmiş, Zeyd o kadar bir ağırlık hissetmişti ki, bu ağırlık altında ayağı kırılacak gibi olmuştu.[3]

Vahy geldiğinde husule gelen gayrı tabii bir durumu Peygamberin etrafındakiler de hissetmişlerdi. Pek çok hadis mecmuaları Hazreti Ömerden şu haberi naklederler. "Vahy nâzil olurken, Hazreti Peygam-

1) Çeşitli haller için bkz. *Sahihu'l-Buhâri*, I. 2-4; *Sahihu Muslim*, IV. 1817; *Sunanu't-Tirmizi*, II. 286; *Musnedu Ahmed ibn Hanbel*, I. 34, 464, VI. 163.

2) عبدالله بن عمرو يقول : انزلت على رسول الله صلى الله عليه وسلم سورة المائدة وهو راكب على راحلته فلم تستطع ان تحمله فنزل عنها. (*Musned* II. 176).

3) ... كنت إلى جنب رسول الله صلى الله عليه وسلم فغشيته السكينة فوقعت فخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم على فخذى فما وجدت ثقل شىء اثقل من فخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم. Ebû Dâvûd, *Sunen*, Mısır 1371 / 1952, II. 11; *Musned*, V. 184, 190.

berin yanında, arı uğultusuna benzer bir ses işitilirdi".[1] Yine Hazreti Peygambere vahy geldiğinde, üzerini örterlerdi.[2]

Peygamberde husule gelen halleri gören Kureyşliler, bazen ona kâhin, bazen sâhir, bazen de mecnûn demişlerdi. Onda görülen bu halleri bir çok avrupalı müsteşrik sara illeti zannetmişlerdi. Bütün bu haller, onun manevi cephesini anlayamamaktan ileri gelmektedir.

g) Vahylere âit bazı terimler

Hazreti Peygambere muhtelif zaman ve mekanlarda ve çeşitli şartlarda vahyler gelmiştir. Bu vahyler durumlarına göre tefsir ilminde bazı terimlerle ifade edilmiştir. Şimdi biraz da bunlar üzerinde duralım.[3]

El-Hadarî (الحضرى): Hz. Peygamber seferde ve misafirlikte bulunmadığı zamanlarda nâzil olan vahiylerdir. Kur'ânın ekserisi bu şekilde nâzil olmuştur.

Es-Seferî (السفرى): Hz. Peygamber seferde, savaşta veya yolculukta bulunduğu esnada nâzil olan vahiylerdir. Meselâ:

a) و ليس البر بأن تأتوا البيوت من ظهورها âyeti, İbn Cerir'in, ez-Zührî den rivayetine göre, Hudeybiye omresinde nâzil olmuştur.[4].

b) يستفتونك قل الله يفتيكم فى الكلالة ... âyeti, el-Bezzârın, Huzeyfeden rivayetine göre, Peygamber seyir halinde iken nâzil olmuştur.[5]

c) اليوم اكملت لكم دينكم...... âyeti, Haccetu'l-Veda'da arefe akşamı indirilmiştir.[6]

En-Nehârî (النهارى) : Gündüz nâzil olan âyetlerdir. İbn Habib Kur'anın ekserisinin bu şekilde vahyedildiğini söyler. Müminlerin anası

---

1) سمعت عمر بن الخطاب رضى الله عنه يقول كان اذا نزل على رسول الله صلى الله عليه وسلم الوحى يسمع عند و جهه دوى كدوى النحل ... (*Musned* I. 34.

2) .... قال و انزل على النبى صلى الله عليه وسلم الوحى فستر بثوب ... *Sahihu Muslim*, II 836.

3) Geniş bilgi ve örnekler için bkz. *el-Itkân*. I. 19-23; *Mebâhis*, 170-174.

4) *el-Itkan*. I. 19.

5) Aynı yer

6) Aynı yer; *Mebâhis* s. 172

Hazreti Aişeden de Kur'ânın ekserisinin gündüz nâzil olduğuna dâir haberler bize ulaşmaktadır.[1]

El-Leylî (الليلى): Geceleyin vahyedilen âyetlerdir. Meselâ:

a) Kıblenin değiştirilmesi hakkındaki âyet (Bakara 144), Buhâri ve Müslimin, İbn Ömerden naklettikleri bir habere göre, Kubâ mescidinde sabah namazı kılındığı sırada nâzil olmuştur.[2]

b) Âlu İmrân sûresinin sonunun, İbn Hibban ve İbnu'l-Munzir tarafından geceleyin nâzil olduğuna dâir bir haber nakledilmektedir.[3]

c) el-Feth sûresinin ilk âyetleri, el-Buhârideki bir habere göre geceleyin nâzil olmuştur.[4]

d) el-Hac sûresinin evveli ve el-Kassas sûresinin 56. cı âyeti de gece nâzil olmuştur.[5]

Es-Sayfî (الصيفى): Yaz mevsiminde nâzil olan âyetlere bu isim verilmiştir. Meselâ:

a) en-Nisâ sûresinin 176. cı kelâle (كلالة) âyeti, yazın Haccatu'l-Veda da nâzil olmuştur. Bu esnada nâzil olan diğer ayetler de sayfidir.[6]

b) el-Beyhakî, ed-Delâilinde zikrettiğine göre, şiddetli sıcaklar esnasında vuku bulan Tebük gazvesi esnasında nâzil olan âyetler gibi.[7]

Eş-Şitâî (الشتائى): Kış mevsiminde nâzil olan âyetlerdir. Meselâ, en-nûr sûresinin 11-26 âyetleri ile Hendek gazvesini anlatan el-Ahzâb sûresinin ilgili âyetleri soğuk bir günde nâzil olmuştur.[8]

El-Firâşi (الفراشى): Hz. Peygamber yatağında iken nâzil olan âyetlere denir. (والله يعصمك من الناس) (el-Mâide, 67) âyeti, Ümmü Selemenin yanında iken geceleyin nâzil olmuştur.[9]

---

1) *el-Burhân*, I. 198.
2) *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 26; *el-Itkân*, I. 21; *Mebâhis*, s. 172 - 174.
3) *el-Itkân*, I. 21.
4) *Sahîhu'l-Buhârî*, VI. 168-169; *el-Itkân*, I. 22; *Mebâhis*, s. 170-171.
5) *el-Burhân*, I. 198.
6) *el-Itkân*, I. 22-23.
7) Aynı eser, I. 23.
8) Aynı yer.
9) Aynı yer.

En-Nevmî (النومى): Hz. Peygamber uykuda iken nâzil olan vahiylere denir. Müslimin, Enesden rivayetine göre el-Kevser sûresi böyle nâzil olmuştur.

El-Ardî (الأرضى) Hz. Peygamber yeryüzünde iken nâzil olan âyetlere denir ki, Kur'anın hemen hemen hepsi bu şekilde indirilmiştir.

Es-Semâî (السمائى): Hz. Peygamber semada iken nâzil olan âyetlerdir. Bakara suresinin 285. ci âyeti olan (آمن الرسول) miraçta iken nâzil olmuştu.

Yukarıda saydığımız, vahye âit bu terimlerin ihtiva ettiği âyetler ileride görüleceği üzere, Mekkî ve Medenî olmak üzere ikiye ayrılır.

h– Vahy Kâtibleri

İslâmiyetin ilk günlerinden itibaren Hz. peygamber vahy katibleri ittihaz etmiş idi. Kendileri ümmi olduğundan, risaletinin başlangıcından vefatlarına kadar yazı bilen birçok sahabe, peygambere gelen vahiyleri yazmışlardı. Bunların adedi 40 a kadar varır. İbn Hacer Mekkede ilk vahy kâtibinin Abdullah ibn Sa'd ibn Ebi Sarh olduğunu söyler. Bu şahıs irtidad edip sonradan yine müslüman olmuştur.[1] İbn Kuteybe, Abdullahın "غفور الرحيم" yerine "عزيز حكيم" şeklinde yazdığını söyler.[2] Medinede ise ilk vahiy kâtibi Ubeyy ibn Ka'b idi. Ondan sonra da devamlı olarak Zeyd ibn Sâbit yapmıştır.[3] İbn Hacer yine aynı sahifede, Hazreti Peygambere kâtiblik yapmış olanların isimlerini vermektedir. el-Yakûbî, tarihinde vahy katibleri olarak şu isimleri zikretmektedir. "Ali ibn Ebi Tâlib, Osmân ibn Affân, Amr ibnu'l-As, Muâviye, Şurahbil ibn Hasene, Abdullah ibn sa'd ibn Ebi Sarh, el-Mugire ibn Şu'be, Muâz ibn Cebel, Zeyd ibn Sâbit, Hanzala ibn er-Rebi', Ubeyy ibn Ka'b, Cehm ibn es-Salt , el-Hüseyn en-Nemeri".[4] Bunlardan başka vahy katibliği yapmış şu meşhur şahsiyetleri de zikredebiliriz. Ebû Bekr, Ömer ibnu'l-Hattab, Zübeyr ibnu'l-Avvâm, Âmir ibn Fuheyre, Ebân İbn Saîd, Abdullah b. Erkam, Sâbit b. Kays, Abdullah b. Zeyd, Hâlid ibn Velid, el-Alâ ibn el-Hadremî, Abdullah ibn Ravâha, Huzeyfe ibnu'l-Yemân, Muhammed ibnu'l-Mesleme...

1) İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şarhî Sahihi'l-Buhârî*, Bulak 1300, IX. 18.
2) İbn Kuteybe, *el-Maârif*, Mısır 1353 / 1935. s. 149.
3) *Fethu'l-Bâri*, IX. 18.
4) Ahmed ibn Ebi Yakûb, *Tarihu Yakûbi*, Necef. 1385, II. 64.

Müsteşriklerin eserlerinde de vahy kâtiblerine rastlanılır[1]. Onlar böyle bir müessesenin varlığını kabul ederlerken, bazıları da, ilk devirde Kur'an kitabetinin bahis konusu edilemiyeceğini söylemektedirler. Böybir hal onların ne kadar bir kararsızlık içinde olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Burada şöyle bir sual akla gelebilir. Acaba Kur'ânı Kerim, ümmi olan Peygamberin vahiy kâtiblerine sadece yazdırmasıyla mı kalmıştı? Böyle bir suale evet diyemiyeceğiz. Çünkü, Kur'ânı Kerim her sene Hazreti Peygamber tarafından, o ana kadar nâzil olan kısımlarının Cibrile arzedildiğini biliyoruz. "Hazreti Peygamber ramazan gecelerinde Kur'ânı Cibrile arzederdi"[2] Başka bir haberde ise "Cibril her sene Peygamberle karşılıklı olarak Kur'ânı biribirlerine arzederler, son senesinde ise bu arz işi iki defa vâki olmuştur".[3] Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, Kur'ânı Kerim sadece kâtiblerin yazdıklarıyle kalmıyor, yazmada veya hıfızda bir noksanlık olmaması için her sene Cibril tarafından tekrar edilerek kontrol edilmiş oluyordu.

I- Vahyin Yazıldığı Malzeme

Hazreti Peygambere nâzil olan vahyler acaba ne üzerine yazılıp tesbit ediliyordu. Vahy kâtibleri âyetleri sayfalara (suhuflara) geçirirlerdi. Bu sahifeler zamanımızda ki kağıd sahifeler demek değildir. O zaman için onlar indinde yazılması mutad olan malzeme demektir. Bunlar da hurma dalları "عُسُبْ ، عَسِيب", İnce beyaz taşlar " لخاف ، لخفة ", kürek kemikleri " اكتاف ، كتف", veya işlenmemiş deri " قطع الأديم " ve bunun ince nev'i " الرق " dir. Bu, kur'ânda zikredilmektedir. "Tur dağına ve işlenmiş ince deri üzerine yazılmış kitaba yemin ederim".[4] Kur'ânın Ebû Bekr zamanında cem'i esnasında, Zeyd ibn Sâbit "عُسُب " لخاف ، رقاع" üzerlerine yazılmış olan Kur'ân nüshalarına ve şahısların hâfızalarında ezber ettiklerine tâbi olduğunu söylemesi,[5] ilk devirdeki yazı malzemesini bize tanıtması bakımından mühimdir. Ahmed

1) *Introduction au Coran*, p. 12.
2) *Sahihu'l-Buhârî*, III. 35; *Sahihu Muslim*, IV. 1803; *Sunanu'n-Nesâî*, IV. 125. *Musnedu Ahmed*, I. 288, 363.
3) *Sahihu Muslim*, IV. 1904 - 1905; *Musnedu Ahmed*, I. 325, 326; İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir*, Leiden 1904 - 1940, II_2. 3.
4) Tûr sûresi 1-3.
5) *Sahihu'l-Buhârî*, IX. 93.

ibn Hanbel, Zeyd ibn Sâbitten rivayetle "Biz Kur'ânı Rasullullahın yanında bez parçaları üzerine telif ederdik"[1] demektedir. Ahmed Emin de "İslâmın zuhuru ile Hazreti Peygamber kendine gelen vahyleri yazdırmak için kâtibler ittihaz etti, onlar bez parçaları, kemikler, hurma dalları, beyaz ince taşlar üzerine yazıyorlardı"[2] diye nakletmektedir.

R. Blachère'de "Peygamber vahyi, kâtiblerine naklediyor, onlar da deri, çanak çömlek parçaları ve hurma yaprakları veya kabukları, devenin kaburga ve kürek kemiklerine yazıyorlardı"[3] şeklinde belirtmektedir.

3- AYET

a- Âyet kelimesinin Anlamı

Lugat manası, açık alâmet, işâret, nişâne, manalarına gelen bu kelimenin çoğulu ây veya âyât'dır. Bir şeyin tanınmasına sebeb olan emmare manasına da kullanılır. Allah'ın varlığına delalet eden her şeye de âyet denilmiştir. Peygamberlerin hâk olduğunu isbat edici mahiyette olan mucizelere de âyet denebilir. Bunlardan başka âyet kelimesi ibret manasına da kullanılır. Kur'ânı Kerimden bunlara birkaç örnek verelim.

a) سَل بنى اسرائيل كم آتيناهم من آية بينة âyet mucize manasındadır.

b) إن آية ملكه أن يأتيكم التابوت فيه سكينة من ربكم âyet alâmat manasındadır.

c) إن فى ذلك لاية .... âyet ibret manasındadır.

d) وجعلنا ابن مريم وامه اية âyet acîb iş manasındadır.

e) ومن اياته خلق السموات و الأرض âyet burhân manasındadır.

Bunlardan başka âyet kelimesi arapların dilinde (خرج القوم بآيتهم) şeklinde kullanılarak el-Cemâa manasını ifade eder.[4]

Bu kelime ıstılah olarak, sûrelerin içinde evelinden ve sonundan munkati olan, bir veya birkaç cümleden mürekkeb bir kelamdır. Bununla

1) *Musnedu Ahmed*, V. 185.
2) Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Mısır 1374/1955, s. 166.
3) *Introduction au Coran*, p. 13-14.
4) Âyet kelimesinin lugat ve ıstılah manaları için bkz. *Sıhah el-Cevheri* VI. 2275 - 2276; *Lisânu'l-Arab*, XIV. 61-62; *Menâhilu'l-Irfân*. I. 331 - 332; *İslâm Ansiklopedisi*. II. 62-64.

beraber, Kur'ânı âyetlere ayırma kesin bir kaideye tabi değildir. Yani âyetlerin tayini kıyasi değildir tevkifîdir. Bunun için (الم) ، (المص) birer âyet olduğu halde, (الر) tam bir âyet değildir, âyetten bir cüzdür. Bir çok hükümleri ve cümleleri ihtiva eden uzun âyetler olduğu gibi, kendi başlarına bir hüküm ifade etmeyenler de yine bir âyet sayılır. (Er-Rahmân er-Rahîm, Mudhâmmetân gibi).

Âyetlerin son kelimesine, kendinden sonra gelen âyeti evvelkinden ayırdığı için, fâsıla (çoğulu favâsıl) denmiştir. Bu kelimenin son harfine "harfu'l-fâsıla" tabir olunur. Bu fâsılaların şiirdeki kâfiyeye veya secîdeki karîneye benziyebileceği meselelerinden hareket edilerek, Kur'ânda kâfiye ve secî bulunup bulunmadığı problemleri ortaya atılmıştır.[1]

b– Âyetlerin Tertibi

Âyetlerin tertibi tevkifîdir. Nâzil olan her âyetin, hangi sûrenin neresine konulacağını Hz. Peygamber bilir ve yazılmasını vahy kâtiblerine emrederdi. Bu hususta icmâi ümmet vardır. Artık burada rey ve içtihad bahis konusu değildir. Cebrâil, ona vahy getirdikçe, her âyetin yerini de söylemiştir. Hz. Peygamber yeni vahyedilen âyetleri namazda okur, va'zu nasihatta onların ahkâmından bahseder ve her sene Cibrile arzederdi. Son sene de ise bu arz iki defa vuku bulmuştu. Hâfızlar da bu şekilde ezberlemişlerdi. Ebû Bekr devrinde Kur'ânın tedvini ve Osmân devrinde ki teksirinde de âyetlerin tertibi hususunda bir değişiklik olmamıştır. Bu hususta tam bir icmâ vardır. Artık bunda bir şüphe vârit olamaz. Âyetlerin tevkîfi olduğunu teyid eden pek çok haberler bize kadar ulaşmaktadır.[2]

c– İlk Ve Son Nâzil Olan Âyetler

El-müddessir, el - Fâtiha ve Besmelenin ilk nâzil olduğunu söyleyenler varsa da, ekseri âlimler, ilk nâzil olan âyetlerin el-Alak sûresinin ilk beş âyeti olduğunu bildirmektedirler. Vahyin nasıl başladığını bildiren haber de bunu teyid etmektedir. Medinede ise ilk nâzil olan Bakara sûresidir.

1) Kur'anda kâfiye ve seci bulunup bulunmadığı hakkında bilgi için bkz. *el-Burhân*, I. 76, II. 117; *Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân*, s. 109; Régis Blachère *introduction au Coran*, p. 177-178; Theodor Nöldeke, *Remarques critiques sur le style et la syntaxe du Coran*, p. 6 ; T. Sabbagh, *La Métaphore dans le Coran*, p. 1. not. 2; E. Montet, *Le Coran* (Introduction) p. 49. Not. 6; Prof. M. Tayyib Okiç, *Kur'anı Kerimin Üslûb ve Kıraâtı*, s. 1-13.

2) *Menâhilu'l-Irfân*. I. 340 - 341.

Son nâzil olan âyet hakkında da tam bir ittifak mevcud değildir. Bu hususda birkaç görüş mevcuttur. Bu görüş sahiplerinin gösterdikleri her âyet en son nâzil olan âyet olmaktadır.

1) يا ايهالذين آمنوا اتقوا الله وذروا ما بقى من الربوا إن كنتم مؤمنين. (Bakara 278)

2) و اتقو يوماً ترجعون .... (Bakara 281)

3) يستفتونك قل الله يفتيكم فى الكلالة (Nisâ. 176)

4) لقد جاءكم رسول من انفسكم.... (Tevbe 128-129)

5) إذا جاء نصرالله و الفتح.... (Nasr 1-3)

6) اليوم اكملت لكم دينكم.... (Mâide 3)

4- SÛRE

a- Sûre Kelimesinin Anlamı

Sûre kelimesinin lugat manası, yüksek rütbe, mevki, şeref, binanın kısmı veya katları manasına gelir.[1] Çoğulu suverdir. Cahiliyye devri şâirlerinden olan en-Nâbiga ez-Zübyânî, bir beytinde sûre kelimesini çok yüksek ve şerefli mevki manasında kullanmıştır. ألم تر أن الله أعطاك سورةً ترى كل ملكٍ دونها يتذبذب. (Görmüyormusun Allah sana öyle bir mevki vermiş ki, o mevkinin altında bütün kralların bocalamakta oldukları görürsün).[2]

Kur'ânı Kerim biri diğeri tarafından kesilmiş 114 sureye ayrılmıştır. Bina katlarına sûre denildiğinden dolayı, Kur'ânın muhtelif kısım ve tabakaları teşkil eden parçalarına da böylece sûre adı verilmiştir. Her sûre Allahın Kelâmını ihtiva ettiğinden ve yüksek bir mevki işgal etmiş bulunduğundan bu ismi almış olması kuvvetle muhtemeldir. Müşteşrik Nöldeke, bu kelimenin aslının yeni İbrânice Sura (sıra) dan geldiğini, H. Hirschfeld ise ibranice "seder" kelimesinin bozulmuş şekli olduğunu söylemektedir. F. Buhl ise, bu kelimenin menşeini göstermek için girişilen tecrü-

1) Kelimenin çeşitli anlamları için bkz. *Sıhah el-Cevheri*, II. 690; *Lisanu'l-Arab*, IV. 386; *Menâhilu'l-İrfân*, 1. 343.

2) *Lisânu'l-Arab*, IV. 386.

belere rağmen, nereden geldiğini bilmiyoruz demekle, yukardaki iki müsteşrikin görüşünü kabul edemiyeceğini itiraf etmektedir.[1]

Kur'ânı Kerim âyetlerinde geçen sûre kelimesinin, muhteva bakımından ifadesi, Kur'ân tabiriyle aynı manadadır. Fakat dilin daha sonraki zamanlardaki kullanılışında, bu iki kelime birbirinden ayrılmıştır. "Kur'ân" kelimesi yazı ile tesbit edilmiş ve bir araya getirilmiş vahiylerin adı olmuş, "sûre" ise, başlangıçta herbiri bir vahye delalet eden, fakat sonra kur'ânın birçok vahy veya vahy parçalarından teşekkül eden kısımlarını ifade için kullanılmıştır.

b- Sûrelerin Tertibi

Sûrelerin tertibi hususunda islâm bilginleri arasında geniş bir ihtilaf vardır. Bazıları mevcud tertibin Hz. Peygamber tarafından yapıldığını, yani tertibin tevkîfî olduğunu ileri sürerken, bazıları da, bu tertibin sahabenin içtihadlarıyle meydana geldiğini söylemektedirler. Her iki görüşü uzlaştırıcı mahiyette, bu tertibin kısmen Hz. Peygamber tarafından kısmen de sahabenin içtihadiyle meydana geldiğini söyleyen üçüncü bir görüş te mevcuttur. Tertibin tevkîfî olduğunu ileri sürenler, Hz. Osmân zamanında yazılan ve imam ismi verilen mushafın bütün sahabe tarafından icmaen kabul edildiğini ona muhalefet edilmediğini ve diğer şahıs mushaflarının yakılmasının onun tevkifiliğine kâfi geleceğini söylemektedirler. Bu görüşü Ebû Ca'fer en-Nahhâs, ve Ebû Bekr el - Enbârî desteklemektedirler. Tertibin, Sahabe içtihadına dayandığını kabul eden görüş sâhibleri, sahâbe elinde bulunan mushafların çeşitli tertiblerde oluşunu misal getirmektedirler. Bu görüşü de İmâm Mâlik desteklemektedir. Her iki görüşü birleştirmeye çalışan üçüncü görüş ise el-Kâdi Ebû Muhammed b. Atiyyen'inkidir" sûrelerden çoğunun tertibi Hz. Peygamber zamanında biliniyordu, Seb'i tivâl, hâmimler ve mufassallar gibi, bunun dışında kalanlar da ümmete râci kılınabilir" demektedir.

Zikrettiğimiz şu görüşlerin münakaşa edilebilecek tarafları mevcuttur. Hz. Osmanın imam mushafı üzerine yapılan icmâ, sûrelerin tertertibinin tevkifî olduğuna delalet eder mi?. Zira icmada sûrelerin tertibi şart koşulmuş mudur? bunu bilmiyoruz. Şahısların tertib ettikleri mushaflarda bazı tertip ayrılıkları görülürse de, bu görülen ayrılıklar sûrelerin tevkifi olmadığına delalet edebilir mi?. Delalet etmeyebilir de, Çünkü, bu mushafların sahipleri mushaflarını müslümanlar için değil

1) *İslâm Ansiklopedisi* XI. 48.

kendi şahısları için tertip etmişlerdi. Hz. Osmanın, imam mushafı kabul edilince, bu mushafların sahibleri de mushaflarını terk ve yakılmalarına müsâde etmişlerdi.[1]

Sureler uzunluklarına göre de tasnif edilirler: el-Fâtihadan sonra gelen 7 uzun sureye "es-Seb'u't-Tıvâl" denir. Ayetleri yüzden fazla veya buna yakın olan surelere "el-Mi'un", âyetleri yüzden az olan sûrelere "el-Mesâni", daha sonra kısa ve besmeleli fasılalar çok olan sureler vardır ki bunlara da "el-Mufassal" denir. el Mufassal da, et-Tıval (uzun), el-Avsat (orta), el-kısâr (kısa) diye üç bölüme ayrılır.

c– Sûrelerin İsimleri

Sûreler isimlerini, ihtiva ettikleri garib bir kelimeden veya ifade ettikleri manadan alırlar. Bu bakımdan bazı sûrelerin birden fazla ismi vardır. Meselâ Fâtiha sûresine yirmi kadar isim verilmiştir (Fâtiha tu'l-kitâb, es-Seb'ul'l-Mesâni, Ummu'l-Kitâb, el-Kâfiye, el-Esâs, ed-Dua.... gibi). el-Enfâl sûresinin diğer bir ismi Bedr, İsra suresinin ki ise Subhân, en-Neml'inki Süleymân, Fâtırın ki el-Melâikedir.

Bazen de iki veya ikiden fazla sûrelere müşterek bir isim verilmiştir. Meselâ, el-Bakara ve Âlu İmrân surelerine ez-Zahrâvân, el - Falak ve en-Nâs surelerine el-Muavvizetân denildiği gibi.

Geçmiş Peygamberlere âit kıssaları ihtiva eden sûreler adı geçen Peygamberlerin adlarıyle isimlendirilmişlerdir. Nûh, Hûd, İbrahim, Yusûf ve Muhammed sûreleri gibi.

Yine çeşitli kavim ve kabilelerden bahseden sureler ise, bunların isimleriyle adlandırılmışlardır. Benû İsrâil, el-Melâike, el-Cin, el-Münafikûn, el-Mutaffifûn... gibi. Bütün bunlara rağmen, sûrelerin, içindeki mevzulara göre adlandırılması mutlaka şart değildir. Meselâ, Musadan bahseden Tâ Hâ, Kasas ve el-A'raf sûrelerinin hiç biri Musa suresi diye isimlendirilmemişttir.

d– Mekkî ve Medenî Sûreler

Sûrelerin Mekkî ve Medenî oluşu hakkındaki görüşler üç grubda toplanmaktadır.

1– Vahyin nâzil olduğu mekan dikkate alınarak yapılan taksim: Mekkede nâzil olan âyetler "el-Mekkî", Medine de nâzil olanlar ise "el-Medenî"dir. Mekkenin civarı olan Minâ, Arafât ve Hudeybiye gibi yerlerde nâ-

1) *Menâhilu'l-İrfân*, I. 346 - 351.

zil olanlar Mekkî, Bedir ve Uhut gibi Medineye yakın olan bölgelerde nâzil olanlar Medenî addedilirler. Bunların dışındaki yerlerde ve seferlerde âyetler nâzil olmuştur. Bu bakımdan, bu tarif bütünü kapsayamamak tadır. el-Mekkî ve el-Medenî taksiminin dışında es-Seferî gibi bir bölümde ayırmak icab etmektedir.

2– Hicret nazarı itibara alınarak yapılan taksim: Bu görüşe göre hicretten evvel nâzil olan vahyler el-Mekkî, hicretten sonrakiler de el-Medenî addedilmişlerdir. Meşhur olan da bu görüştür. Bu görüşe göre hicretten sonra Mekkede nâzil olan âyetler de Medenî addedilmiştir. Bu tarif, nâzil olan bütün vahiyleri iki bölümde ihata edebilmektedir. Geniş ihata kabiliyeti olmasından dolayı alimler arasında rağbet görmüştür.

3– Muhatablar nazarı dikkata alınarak yapılan taksim: Bu görüşe göre Mekkelilere hitab eden âyetler, "Mekkî", Medinelilere hitab eden âyetler de "Medeni"dir. Bu taksim diğer bir deyimle şöyle de ifade edilebilir: Mekke ahalisi üzerine küfür galib geldiğinden onlara" ya eyyühennâsu" ile hitab olundu. Medine halkına da iman gelebe ettiği için "ya eyyühellezine âmenu" formülü ile hitab edildi. Bu görüş te, bütün âyetleri iki bölümde ihata edecek mahiyette değildir. Mekkî ayetlerde" ya "ya eyyühellezine âmenu" hitabı, Medeni âyetlerde de "ya eyyühennasu" hitablarıyle karşılaşmaktayız. Meselâ, en-Nisa sûresi (يا ايها الناس اتقوا ربكم) diye başlar, Halbuki bu sûre Medenidir. Yine Medenî olan el-Bakara sûresinde (يا ايها الناس اعبدوا ربكم) âyeti mevcuttur. Keza Mekkî olan el-Hacc suresinin 77. ci âyeti (يا ايها الذين آمنوا اركعوا و اسجدوا..) sanki Medinelilere hitab ediyormuş gibi başlamaktadır.[1]

Mekkî ve Medenîyi bilmenin Faydaları

Sûrelerin Mekkî veya Medenî olduğunu bilmenin çeşitli faydaları düşünülebilir. İşte sizlere onlardan bir kaç tanesi:

1– İki veya daha fazla âyetin, bir konuda ittifak etmeyip, bir birine muhalif gibi görünmeleri halinde, nâsihi mensûhdan ayırt etmekte husule gelecek problemi çözmekte faydalı olacaktır. Bu husussaki âyet ve sûrelerin birinin Mekkî ve diğerinin Medenî olduğu bilinirse, Medenî olanın Mekkî olandan daha sonra nâzil olduğu düşünülerek, nâsih ve mensûh kolaylıkla ortaya çıkar ve müşkil halledilmiş olur.

2– Genel olarak teşri' tarihi bilinmiş olur ve bunun hikmetli ve tedrici tekâmülü ortaya çıkar.

1) *el-Burhân*, I. 187; *el-Itkan*, I. 8-9; *Menâhilu'l-Irfân*, I. 185 - 188.

3– Bunu bilmek, Kur'anın tağyir ve tahrifden salim olarak ulaşmasını temin eder. Bu bakımdan müslümanların buna âzâmî ehemmiyeti vermeleri icab eder. Onlar, Kur'ân âyetlerinin ve sûrelerinin nâzil oldukları yerleri iyi bilirlerse, bunların aleyhinde konuşanlara karşı susturucu cevabı verebilirler. Zaten müslümanlar Kur'anı korumaya haristirler. Mekkî ve Medenîyi öğrenmek onlara en büyük yardımı sağlamış olur.

e– Mekkî ve Medenî Sureler Arasındaki Farklar

Surelerin Mekkî ve Medenî oluşları hakkında Hz. Peygamberden bir açıklama gelmemiştir. Zira onun sağlığında sahabenin böyle bir beyana ihtiyacı yoktu. O halde sûrelerin Mekki mi, Medeni mi olduğunu bilmek sahabe ve tâbiûndan gelen haberlere dayanacaktır. Çünkü onlar vahyi müşahede etmişler ve vahiylerin zamanını ve sebebi nüzûllerini gözleriyle görmüşlerdi. Böyle olmasına rağmen sûrelerin Mekkî ve Medenî olduğunu gösteren alametler de yok değildir.

1– Kur'anın 15 sûresinde 33 defa geçen "kella" "كلا" lafzının bulunduğu sûreler Mekkîdir. el-Ummânî, bunun hikmetini şöyle anlatır. "Kur'anın son yarısının ekserisi Mekkede nâzil oldu. Mekkelilerin ekserisi mütekebbir kimselerdi. İşte bu lafızların tekerrürü ile onların durumu reddedilmiş ve onlar tehdit edilmişlerdir."

2– İçinde secde bulunan her sûre Mekkîdir.

3– el-Bakara ve Âlu İmrân sûreleri hariç-ki bunlar Medenidir- başlarında heca harfleri bulunan sûreler Mekkîdir.

4– el-Bakara sûresi hariç, içinde peygamberlerin ve geçmiş milletlerin kıssalarından bahseden her sûre Mekkîdir.

5– el-Bakara sûresi hariç- içinde Adem ve İblis kıssasını ihtiva eden her sûre Mekkîdir.

6– "Ya eyyühennasu" ibaresi bulunan ve "ya eyyühellezine âmenu" bulunmayan sûreler Mekkîdir. Bunların istisnaları olduğunu daha evvelce görmüştük.

Aşağıdaki alametleri ihtiva eden sûreler de Medenîdir:

1– Hudud ve miras payları (ferâiz) ihtiva eden sûreler

2– Cihâda izin ve cihâd hükümlerini ihtiva eden sûreler,

3– el-Ankebut sûresi hariç, içinde münâfıklardan bahseden her sûre Medenîdir. Tahkike göre, el-Ankebut sûresi Mekkîdir. Ancak içinde münafıkların bahsedildiği ilk 11 âyeti Medenidir.[1]

Bunlardan başka Mekkî ve Medenî sûreler arasında bir takım ayırt edici özellikler daha vardır ki, bunlar mana ve belagatla ilgili olduklarından daha fazla incelikleri ihtiva ederler.

Mekke ehline hitab eden sûreler kısa ve vecizdirler. Çünkü onun muhatabları fesahât ehli idiler. Milletin ve ferdin terbiyesi için, geçmiş milletlerden ve Peygamberlerden örnekler vererek, tedrici olarak ıslah yolunu tercih etmiştir. Onların şirk ve putperestliğine karşı, açık deliller vermek suretiyle karşı hücûma geçmiş ve onların körü körüne eskilere bağlılıklarını yermiştir. Allahın birliği, peygamberleri, öldükten sonra dirilme ve ceza gibi hususlarda, muarızların akidelerinin bozukluklarını delillerle isbat edip onları doğru yola davet eder. Kendi varlığını ve birliğini âfakî ve enfüsi delillerle isbata çalışır.

Medinelilere hitab eden sûreler ise, şeriatın vaz'ı ve tatbiki, ibâdât ve muamelât üzerinde durur. Ehli Kitabdan olan yahudi ve hristiyanların inançlarındaki sapkınlıkları, işledikleri cinayetleri ve kitablarında yaptıkları tahrifleri beyân eder. Mekkî sûrelerde görülen vecizlik, Medeni surelerde aksine dönerek itnâb ve tatvil yolu tutulmuştur.[2] Kısaca, Mekkî sûreler, Allaha, meleklere, elçiye, ahirete ve kitaplarına iman gibi asil olan esaslarıyle, fertlere sağlam ahlâkı ve onları şahsiyet sahibi yapmayı hedef edinir. Medeni Sûrelerde ise, yukarıda zikredilen esaslarla beraber. âile ve cemiyet içindeki durum ve vazifeler gelir. Bundan başka cemiyetlerin cemiyetlere karşı vazifelerini de ele alır.

Ayrıca Mekkî ve Medenî sureler dört nev'e ayrılır:

1– Sûrenin tamamı Mekkî olur.

2– Surenin tamamı Medenî olur.

3– Mekkî olan sure içinde bazı Medenî âyetler bulunur.

4– Medenî olan sûre içinde mekkî âyetler bulunur.

Böyle bir nevi ayırımını yaptıktan sonra, sûrelerin kaç tanesi Mekki kaç tanesi Medeni veya kaçtanesinin karışık olduğu üzerinde de ûlema ittifak edememişlerdir.[3] es-Suyûti'ye göre 82 tanesi Mekki, 20 tanesi Medeni ve geriye kalan 12 tanesi ihtilaflıdır. Ubeyy b. Ka'b'a

1) Mekkî ve Medenî sûrelerin alâmetleri hakkında fazla bilgi için bkz. *Menâhilu'l-İrfân*, I. 189-191.

2) *Menâhilu'l-Irfân*, I. 195-197.

3) Sûrelerin Mekkî ve Medenî ayrımları için bkz. *el-Burhân*, I. 193 - 196; *el-Itkân*, I. 10-12; *Menâhilu'l-İrfan*, I. 191 - 194.

göre 87 si Mekki, 27 si Medenidir. Nöldekeye göre 90 Mekkî, 24 tanesi de Medenîdir. Mısır Meliki Fuâtın 1342 de ilmi bir heyet tarafından tetkik ettirerek bastırdığı mushafa göre, sûrelerin 86 sı Mekkî, 28 i Medenîdir. Bu mushafın her sûresi başında, sûrenin mekkî veya medenî oluşu, Mekkî sûrelerde medeni olan âyetler, medenî, sûrelerde mekkî olan âyetler, her sûrenin hangi sûreden sonra nâzil olduğu, her sûrenin ihtiva ettiği âyet sayısı bildirilmektedir.

5- KUR'ÂNI KERİMİN YAZI İLE TESBİTİ, CEM'İ VE TAKSÎRİ

a- Yazı ile Tesbiti

Kur'ânı Kerim, hâdiselere uygun olarak zaman aralıklarıyle kısım kısım 23 sene zarfında tamamlanmıştır. Kendisine nâzil olan vahiyleri Hz. Peygamber derhal vahiy kâtiblerine yazdırmıştır. Kendisi okuma ve yazma bilmeyen bir ümmî idi. Bu hususu Kur'ânı Kerim şöyle açıklar. « وكنتَ تتلوا مِن قَبْلهِ من كتاب ولا تخطه بيمينك ... » (Sen bundan [yani Kur'ândan] evvel bir kitab okumamış ve sağ elinle de yazmamıştın)[1] « الذين يتبعون الرسول النبيَّ الأميَّ » (Onlar ki ümmi olan resûl ve nebiye tâbi olurlar...).[2] Onun ümmi olduğunu târih bütün açıklığı ile göstermektedir.

Hz. Peygamber, nâzil olan Kur'ân âyetlerini hafızasında tutar, derhal vahy kâtiblerine yazdırır, yanındakilere ve namazlarda okurdu. Bu bakımdan Kur'ânı Kerim, ilâhi kitablar arasında, olduğu gibi kalan, dili değişmeyen ve hiç bir ilâhi kitâba nâil olmayan bir mazhariyete ulaşmıştır. Hz. Peygamber nâzil olan bu münferit kısımların bir kitabta toplanmasının murâdı ilâhi olduğunu biliyordu. Bizzat Kur'ân bunu teyid etmektedir. « إنه لقرآنٌ كريم . فى كتاب مكنون . لا يمسُّهُ إلا المُطهَّرون . »

(Bu kitab, çok kerim bir Kur'ândır, masûn ve mahfûz bir kitâbdır, ona yalnız temiz olanlar dokunabilir)[3] B u âyette ona pâk olanlar dokunabilir dediğine göre, onun mutlaka bir şey üzerinde yazılı olmasını icâb ettirir. Fakat bu vahiy, Peygamberin hayatı müddetince devam ede-

1) el-Ankebût, 48.
2) el-A'râf, 157.
3) *el-Vâkıa*, 77-79

ceğinden bir kitab hâlinde bir araya getirilemiyordu. Kur'ânın Kerimin iki kapak arasında resmi bir mecmua veya bir kitab halinde toplanabilmesi ancak o muhterem zatın vefatından sonra mümkün olabilmiştir.

Yukarıda Hz. Peygamberin, kendisine vahiy geldikçe, gelen vahiyleri, vahiy kâtiblerine yazdırdığını söylemiştik.

Hz. Peygamberin gelen vahiyleri vahiy kâtiblerine yazdırdığına dâir haberler, gerek hadis ve gerekse târih kitablarında yer almaktadır. Bir haberde Hz. Berâ şöyle demektedir: "Resûlü Ekrem لايستوى القاعدون âyeti nâzil olduğu zaman, bana falanı çağırın, çağırılan şahıs mürekkeb, kalem ve üzerine yazı yazılacak malzeme ile geldiğinde ona, لايستوى القاعدون yaz dedi".[1] Hz. Peygamberin vefatından sonra, Hz. Ebû Bekr devrinde, Kur'ânın cemi esnasında yazılı olan âyetlerle birlikte iki şâhit getirilmesi istenmişti. Gelen vahyi, yazma işi islâmın ilk devirlerinde dahi görülür. İlk müslümanlardan olan Hz. Ömerin müslüman oluşunu İbn Hişam tarihinde anlatırken kız kardeşinin elinde « طه » sûresinden yazılmış bir sahife olduğunu zikretmektedir.[2] Yine hadis mecmualarında bulunan bir habere göre "biz düşman toprağına sefere çıktığımızda, Kur'ân nüshalarını taşımaktan nehyolunmuştuk. Bunun sebebi, o nüshaların düşmân eline geçmesi korkusu idi".[3] Hz. Peygamberin" "benden Kur'ândan başka bir şey yazmayın, eğer Kur'ândan başka birşey yazdınız sa, onu imha edin"[4] demesi ve asrı saadette bazı şahısların hadisleri yazdıklarına dâir haberler mevcuttur.[5] T. Nöldeke de, milâdi 622 yılından evvel bile Kur'ânın yazılmış kısımları vardı,[6] demektedir.

Bazı batılı müsteşrikler, bilhassa Arthur Jeffery neşretmiş olduğu İbn Ebi Dâvud'un, *Kitâbu'l-Mesâhif* adlı eserinin mukaddimesinde, Peygamber vefat ettiği zaman kavmin elinde Kur'ânın yazılı olarak bulunmadığını zikretmektedir. Sözünün doğruluğunu da isbât edebilmek için şunu delil getirmektedir: "Hz. Ebû Bekrin hilafetinde Yemâme muharebelerinde bir çok kurrâ şehit düşmekte ve bu durum karşısında Hz. Ömer Kur'ânın zâyi olacağından korkmakta ve bu endişesini Ebû

1) *Sahihu'l-Buhâri*, VI, 60; *Târihu'l-kur'ân*. s. 42
2) *es-Siretu'n-Nebevviyye*, I. 343 - 344.
3) *Sahihu Muslim*, III. 1491; *Sunenu Ebi Dâvud*, II. 35; *Sunenu İbn Mâce*, II. 961; *Musnedu Ahmed*, II. 6, 10, 55, 63, 76; *Tenviru'l-Havâlik*, II. 5.
4) *Sahihu Muslim*, IV. 2298.
5) *Sahihu'l-Buhâri*, I. 39; *Sunenu Ebi Dâvud*, II. 286; *Sunenu't-Tirmizi*, (şerh) X. 134; *Musnedu Ahmed*, II. 162.
6) *İslâm Ansiklopedisi*, I. 500.

Bekre izhar etmektedir. Jeffery bu habere istinad ederek, eğer Kur'ân Peygamberin sağlığında yazılı olsaydı, Ömer'in böyle bir endişeye düşmesine lüzûm hasıl olurmuydu? diye bir sual sorup, bu suale yine kendisi şöyle cevap vermektedir. Kur'ân yazılı olmadığından dolayı böyle bir endişeye lüzûm görülmüştür.[1]. Burada Jeffery'in gayesi ne olursa olsun, o ve onun gibi düşünenler, bazı esasları anlamadıkları veya anlamak istemedikleri anlaşılmaktadır. Çünkü islâmiyetin başlangıcından itibaren, Kur'ânın ulaşmış olduğu mazhariyeti gölgelendirip, onu müslümanlar ve müslümanların gayri olan topluluklarda değerini düşürmek veya bir hiç menzelesine indirmek, islâmiyete karşı olan gayzını ifade için, Kur'ân Peygamberin tasni' ettiği bir kitabdır. Hatta onu söyleyen meczûbun biridir veya kitabdaki sözleri falan dine mensûb olan birinden alınmıştır,[2] demeleri, yâni Kur'ânı tamamen inkâr metodu artık muhatablarını ikna etmek şöyle dursun, bu metodu ihdas edenleri aldatmaktan başka bir faydası olmamıştır. O halde başka bir yola baş vurmak lâzımdır. İşte başvurulan bu yeni metodu Jeffery'de görmekteyiz. Bahsettiğimiz eski metodda gâye, Kur'ânı Kerimin bir Kelâmı ilâhi olduğunu reddedip, kendi mukaddes kitablarından çok aşağı bir dereceye indirmektir. Şimdiye kadar bu metod bir netice vermeyince, hiç olmazsa Kur'ânı elde mevcûd mukaddes kitabları seviyesine yükseltmek istemektedirler. Zâten onlar Kur'anı kendi kitabları zâviyesinden inceledikleri için onu müphem ve anlaşılmaz bulurlar. Carra de Vaux "Kur'ânı çok müphem buluyorum. O hemen hemen hiç bir hâs ismi ihtiva etmemekte[3] olduğunu söylerken, biraz sonra da "Bu mukaddes kitabda Peygamberin kendisi hâriç, onun devrine âit iki şahsın ismi vardır. Onlar da Zeyd ve Ebû Leheb'dir"[4] demektedir. İşte bu misal onların hala dini taassuptan kurtulamadıklarını göstermektedir. Bu yeni metodun gayesi, bir taraftan Kur'ânın başlangıcındaki bir esası sarsmak, diğer taraftan da kendi mukaddes kitablarının, Kur'ân sayesinde asalet ve nezahetini temin etmektir. Bu da ancak başlangıçta kitabeti inkâr, sadece işitmeye hasretmekle temin edilebilecektir. Jeffery'nin bu fikrini, Kâhire Üniversitei Profesörlerinden Dr. M. A. Draz şiddetle reddetmektedir.[5] Yukarki fikri savunanlar bilmiyorlar mı ki, islâmiyetin zuhurunda ve bilhassa Kur'ânın öğrenilip öğretilmesinde, kitabetle sema aynı derecede beraber gitmişler

1) *Kitâbu'l-Mesâhif* (Mukaddime) s. 5.

2) *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I. 297, 393; Baron Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islâm*, Paris 1923 III. 83, 91; T. Nöldeke, *Remarques critiques sur le style*, (Tr. G. H. Bousquet, *Paris*) p. 6.

3) *Les Penseurs de l'Islâm*, III. 122.

4) Aynı eser, III. 124.

5) Dr. M. Draz, *Initiation au Koran*, Paris 1951, p. 29-30.

dir. Hatta ilk günlerde, sahabe hadis kitabetinden men olunduğu zaman, ancak Kur'ân kitabetine müsade edilmişti. Buna âit vesika boldur. R. Blachère "Müslümanlığın ilk neslinin, vahiy metnini muhafaza hususundaki meşgalelerini gösteren haberler boldur. Bunlardan bazıları, bu tesbit işinin yazı ile olduğunu diğer bir kısmı ise şifahi olduğuna delalet etmektedir"[1] derken, yine aynı sahifede vahiy kâtiblerinden bahsedip, gelen vahiylerin yazıldığına temâyül göstermektedir. Yine bu şahıs, Muhammedin yazılı olarak vahiyleri tesbit etme fikrini, yahudi ve hristiyanlardan görüp almış olduğunu[2] zikretmektedir. Bu husustaki şu fikrin Hz. Peygamber tarafından yabancılardan alınmadığını, fikrin bizâtihi kitâbın kendisinde bulunduğunu evvelce söylemiştik. Blachèrin buradaki sözlerinde elde edeceğimiz netice, Peygamberin vahiyleri yazı ile tesbit ettirmiş olmasıdır.

b- Cem, 'Hıfz ve Kâri' Kelimelerinin Anlamı

Kur'anı Kerimin asrı saâdette cem'i ve teksiri hususuna geçmeden evvel üzerinde durulması gereken mühim meselelerden biri, cem', hıfz ve kâri' lafızlarının ne şekilde anlaşılmış olmasıdır.

Asrı Saâdette de, nâzil olan âyetleri ezberlemek ibâdetlerin en büyüğü ve Allah Taâlaya yakın olma vesilesi sayılırdı. Bu teşvikten dolayı, âyetlerin zaptı ve ihtimamı için sahabe büyük gayretler sarfediyordu. Hz. Peygamber" bir kimsenin içinde Kur'andan bir şey olmazsa, o kimse harab olmuş bir ev gibidir".[3] buyurmuşlardı. Namazlarda okunması icâb ettiğinden, her müslümanın Kur'ândan birkaç âyet veya bir kaç kısa sûre ezberlemiş olması lâzım gelirdi. Hele islâmiyetin ilk günlerinde sarsılmaz bir imâna sâhip olan sahabe, kendilerini zulmetten nura kavuşturan O mukaddes kitabı hâfızalarına nakşetmek ve onun ahlakı ile ahlaklanmak en büyük gayeleri idi. Bu dinlerin zuhûrunda, insanın yaratılışından doğan psikolojik bir haldir. Hz. Peygamber, Kur'ân nâzil oldukça onu ashabına okur, yanında hâzır olanlar hıfzederlerdi. Yeni nâzil olan kısmı derhal ezberlemiyenler, onu yazıyor veya yazdırıyor, hem kendileri hem de âile efradı ezberlemiş oluyorlardı. Yazılan ve ezberlenen âyet ve sûreler muhtelif vesilelerle Rasûle arzediliyordu. Peygamberin sağlığında Kur'ân, sahabenin bazısı tarafından ezberlenmiş, ezberlenen bu âyetlerin sayısı bir kaç âyet veya birkaç sûreden, o zamana kadar nazil olan âyetlerin tümüne kadar değişebilirdi. Kur'ânı en çok ez-

1) *Introduction au Coran*, p. 12.
2) Aynı eser, p. 18.
3) *Müsnedu Ahmed*, I. 223.

berliyenler onu yazanlardı. Sahabe içerisinde okuma yazma bilenlerin çoğu Ensardan olduğundan, Kur'ânı en çok yazan ve ezberleyenler de onlar olmuştu. Hz. Ebû Bekr, Kur'anı hayatının sonralarına doğru ezberlemiş, Hz. Ömer ise Kur'ânın bütünü ezberlememişti. Hatta el-Bakara sûresini ezberleyenlerin parmakla gösterilecek kadar az olduğu. Sahabenin kendi sözleriyle sâbittir.

Nâzil olan vahiyleri ilk günden itibaren ezberliyenlere el-Kârî' deniliyordu. Bu lafzın asrı saâdette delalet ettiği mana ile, peygamberin vefatından sonra delâlet ettiği mana aynı değildir. Peygamber zamanında bu lafız, işittiği miktarı ezberliyene işaret ettiği halde, sonraları Kur'ânın tamamını ezberleyen ve ondaki kıraâtlara bihakkın vâkıf olan manasında kullanılmıştır. Sahabeden meşhur olan Kurrâ'nın 29 tanesinin isimlerini İbn Hacer eserinde saymaktadır.[1]

Bu kısmın bir devamı olarak bahsedilmesi icâb eden Peygamber zamanında Kur'anın cem'i ve onu cem' edenler mevzuuna girmeden, hıfz ve cem' kelimeleri arasındaki münasebeti aydınlatmamız icâb etmektedir. Bazı kimseler, bunlara tamamen bir birinden ayrı manalar vererek bazı karışıklıklara sebep olmuşlardır.

Hâfız (çoğulu, huffâz) ile câmi (çoğulu cumma') kelimeleri arasında, islâm müellifleri yakın bir münasebet bularak, âdeta bir birinin yerlerine kullanmışlardır. Kur'ânı Kerim nâzil oldukça onu cem' etmeye teşebbüs eden Sahabe elbette onu hıfz da ediyordu. Bu o zaman için tabiî bir haldir. Bunun böyle olduğunu R. Blachère de tasvib etmektedir. "Tabakâtu ibn Sa'd" ve "İbnu'n-Nedim" Hz. Peygamber zamanında Kur'ânı cem' edenler diye başlıyan kısımda[2] cem' kelimesinin hıfz kelimesine müsavi olduğunu ifade etmektedirler. Bu sözünü teyid için el-Kârî' lakabı verilen Sa'd b. Ubeyd aynı zamanda Kur'ânı Cem' ettiği de söylenmektedir.[3] Buradaki cem' etmek, Kuranı tamamen hıfzetti manasınadır,[4] demektedir.

Jeffery, bu iki kelimenin ayrı ayrı şeyler olup, aralarında da bir münasebet olmadığını söylemektedir. "Bazı müellifler zannediyorlar ki, Kur'ânın cem'inden kastedilen şey Kur'ânın hıfzıdır. Halbuki biz bu ifadeyi muvafık görmeyiz. Çünkü onlardan şöyle nakiller gelmektedir: Ali topladığı şeyleri deveye yükledi ve sahabeye getirdi. Ebû Musanın

1) İbn Hacer el-Askalâni, *Fethu'l-Bâri bi şarhi Sahihi'l-Buhâri*, Bulak 1300. IX. 43.
2) *el-Fihrist*, s. 41.
3) *el-İsâbe*, II. 28.
4) *Introduction au Coran*, p. 20.

cem' ettiğine insanlar *"Lübâbu'l-Kulûb"* ismini verdi. Osman, Ubeyy'in cem' ettiğini yaktı ve Abdullah b. Mes'ud ise Osmanın, Iraktaki âmiline cem' ettiği Kur'ânı vermekten imtina etti.... Bu cem' edilen mushaflar sahibine hâs bir mushafdır. Bazılarının zannettiği gibi resmî bir mushaf değildir. Bu bakımdan mushafların bazısı, bazısı ile ihtilaf eder".[1] Jeffery'nin bu misallerle cem' lafzının hıfzla alakası yokmuş gibi göstermek istemesine rağmen, yine bu delillerde şahısların cem' ettikleri şeyleri hâfızalarına aldıklarını reddedecek mahiyette bir sarahat yoktur. Daha evvel, Kur'ân nâzil olduğu zaman, sahabe elinde yazılı Kur'ân âyetlerinin olmadığını iddia eden bu şahıs şimdi de, İbn Mes'ud, Ali, Ubeyy ve Ebû Musanın Kur'ân cem'ilerinden bahsetmektedir. Eğer bu şahısların cem'ilerinin, Peygamberin sağlığında olduğunu kabul ediyorsa tezata düşmüş olur. Eğer Peygamberin vefatından sonra cem' edildiğini iddia ediyorsa, cem' edilenler hıfz yoliyle alınmış demektir ki, bu da o zamanki arapların hıfza karşı olan yüksek istidatlarını kabul etmektir. Demek oluyorki, o zaman araplar nezdinde yazılan bir şeyin ezber edilmesinde bir güçlük yoktur. ez-Zerkeşi, *"el-Burhân"* adlı eserinde "Hz. Peygamber zamanında Kur'ânı hıfzen cem' edenlerin beyânı bâbı"[2] adlı bir kısım zikretmektedir .Bu misallerden anlaşıldığına göre, asrı saadette bu iki kelimenin bir biriyle sıkı münasebeti vardı. Jeffery'inin ileri sürdüğü fikir, son zamanlar için doğru olabilir.

c– Asrı Saâdette Kur'ânın Cem'i ve Cem' Edenler

Hz. Peygambere nâzil olan vahiyler bir yerde cem' edilip tertib edilmemişti, yani resmi bir tertib işine teşebbüs edilmemişti. es-Suyûti, Peygamber zamanında Kur'ânın toplanıp toplanmadığı hususunu zikrederken, Zeyd b. Sâbit'in "Peygamber zamanında Kur'ândan hiç bir şey toplanmadı"[3] dediğini kaydeder. Bu ifade resmî bir cem'in mevcûd olmadığı ve Peygamber tarafından böyle bir teşebbüse girişilmediği, hatta ileride Ebu Bekr'in, Peygamberin yapmadığı bir şeye ben nasıl teşebbüs ederim deyip, bu işten imtina etmek istemesi, gösteriyor ki, böyle resmi bir cem' işi yoktur. Ama bu demek değildir ki, şahıslar münferit olarak Peygamberden işittiklerini toplamıyorlardı. Peygambere yakın olan ve dâima onun yanında bulunan bazı bilgin sahabe, ondan işittiklerini bir yerde toplamaya âzami gayreti gösteriyordu. Abdullah b. Ömer, Peygamberden şöyle işttiğini söylüyor" Kur'anı şu dört kişiden alınız, İbn Ümmu Abd (İbn Mes'ud), Mu'az b. Cebel, Ubeyy. b. Ka'b, ve Sâlim

1) *el-Mesâhif*, (Mukaddime) s. 5-6.
2) *el-Burhân*, I. 241.
3) *el-Itkân*, I. 71.

mevlâ Ebî Huzeyfe[1]. Burada kullanılan cem' kelimesi, Kur'ânın tamamını toplamak ve iki kapak arasında bir mushaf meydana getirmek değildir. Belki, âyetleri toplamaya teşebbüs eden bir şahıs olarak, toplayıcı ünvanı verilmiş olabilir. Bu hususta İbn Sa'd, "Mücemmi' b. Câriye; Kur'ândan iki veya üç sûre cem' etti[2] demektedir. Ama bu şahıs ta Kur'anı cem' edenler meyanında zikredilmektedir. Hz. Peygamber zamanında, Kur'anı cem' edenler başlığı altında, hadis mecmualarında, târih ve biyografik eserlerde, cem' işini yapan sahabilerin isimleri zikredilmektedir.[3] Zikredilen bu sahabilerin adedi ve isimleri üzerinde ihtilaflar olmuştur. Bunların adetlerinin 4, 5, 6, 7, veya daha fazla olduğunu söyleyenler vardır. Böyle bir ihtilafın olması tabiîdir. Çünkü Kur'anı toplamaya kalkışan herkese bu isim verilmiş olabilir. Bu şahıslar arasında en fazla temâyüz edenler, Zeyd b. Sâbit, Mu'âz b. Cebel, Ubeyy b. Ka'b, Ebû Zeyd , Ebu'd-Derdâ, İbn Mes'ud, Ali ve Osmandır. Sahabeden bazısı Kur'ânın tamamını Peygamber zamanında cem' etmiş, bazısı da bir kısmını toplamış, Peygamberin vefatından sonra da, yarım kalan eserlerini ikmâl etmişlerdir. Bazı rivayetlerden, Alinin Kur'ânı nüzûl sırasına göre cem' ettiği anlaşılırsa da, el-Itkân'da, İbn Hacer'den gelen rivayete göre, Alinin Kur'anı nûzul sırasına göre tertibi, Hz. Peygamberin vefatından sonra olmuştur. Bu husus İbn Ebi davutta da aynıdır.

d– Kur'ânın Hz. Ebû Bekr Zamanında Cem'i

Hz. Peygamberin vefatından biraz önce Kur'ânı Kerim tamam olmuştu. Peygamber nâzil olan âyetlerin nerelere konulacağını dahi söylemişti. Vefatından sonra, dağınık olan bu vahiy malzemesinin toplanması lâzımdı. Bu lüzûmu bizzat Kur'ânın kendisi beyân ediyor ve Peygamber de bazı iş'arlarda bulunuyordu. Bu iş'arlardan istifade eden bazı sahabe, Kur'ânı cem' etmişler, fakat bu cem' edişleri şahsi olduğundan usûl ve tertipleri başka başka olmuştur. Bu bakımdan, işte bu mushaflar, cem'eden şahıslara tahsis edilmiştir. Meselâ, İbn Mes'ûd ve Ubeyy b. Kâ'b'ın nüshaları ve tertibleri, keza Hz. Alinin tertip ettiği mushaf gibi. Alinin mushafı hakkında İbnu'n-Nedim "Hz. Peygamberin vefat ettiği günlerde, Ali Kur'ânı cem' edinceye kadar üç gün örtüsünü sırtından çıkarmamaya yemin etti ve evde oturup Kur'ânı cem' etti. Bu kalbden hıfız yoliyle cem' edilen ilk mushafdır. Bu mushaf Ca'ferilerin elin-

1) *Sahihu Muslim*, IV. 1913.

2) *Tabakâtu ibn Sa'd*, (Leiden) II_2 112.

3) *Sahihu'l-Buhâri*, VI. 230; *Musnedu Ahmed*, III. 233, 277; *el-Fihrist*, s. 41; *Tabakâtu b. Sa'd*, II_2. 112 - 113; *el-Burhân*, I. 241; *Usdu'l-Gâbe*, IV. 216; *el-İsâbe*, III. 240; *el-Cerh ve't-Ta'dil*, $III._2$. 98; *Târihu'l-Kur'an*. s. 46.

dekinin aynıdır. Ebû Ya'la Hamza el-Huseynî elinde, Hasan oğullarından tevarüs edip, Ali b. Ebi Talib hattı ile yazılmış ve yaprakları dömüş bir mushaf gördüm"[1] demektedir. Fakat bu haber hakkında, Mustafa Sâdık er-Râfi'i "haberin şi'i bir haber olduğunu zannediyoruz, zira bu haber şuyu bulmamış"[2] olduğunu söylemektedir. İbn Ebî Dâvud "Muhammed b. Sîrîn, Alinin Kur'ânı cem' ettiğini söylüyorsada, bu haberin râvilerinden olan Eş'âs'ın leyyinu'l-hadis olduğu bildirilip, burada Kur'ânı cem'iden maksat, onun hıfzını itmam etti demektir, Kur'ânı hıfzetti yerine, Kur'ânı cem' etti de denilebileceği"[3] ifade edilmektedir.

Kur'ânı Kerim metnini ezber bilenlerin zamanın hâdiseleri içinde şehit düşmesi veya vefat etmeleriyle, mukaddes metin için bazı tehlikeler vârid olabilirdi. Çünkü, arab yazısının o zamanki durumu, yalnızca bu tehlikeyi bertaraf edecek durumda değildi. Sema' da şart idi. İşte mukaddes metin için bu tehlikeyi ilk defa sezen Hz. Ömer olmuştu. Ebû Bekrin hilafetinde islâmiyeti benimsemiyen bazı arab kabilelerinde irtidat hadiseleri başgöstermiş, Ebû Bekr kısa süren hilafetinin ilk günlerinde bunları tedib etmekle uğraşmıştı. Bu tedibler esnasında pek çok kurrâ'nın şehid düşmesi Hz. Ömeri intibaha getirdi ve halifeyi Kur'ânın cem'ine ikna etti. Şimdi bu hadiseyi Zeyd b. Sâbittin ağzından dinleyelim. " Hz. Ebû Bekr Yemâme kıtalinden sonra beni çağırttı, Ömer de onun yanında bulunuyordu. Ebû Bekr bana, Ömer bana gelerek, Yemâme gününde Kur'ânı hıfzedenlerin çok sayıda şehid düştüğünü, hâfızların diğer yerlerde de şehid düşmeleriyle, Kur'ânın zâyi olmasından endişe ediyorum diyerek, Kur'ânı cem' etmekliğimi tavsiye etti. Ben de ona rasûlün yapmadığı bir işi nasıl yapayım dedim. Ömer, Allaha yemin ederek bunun bir iyilik olduğunu söyledi ve müracatta devam etti. Nihayet Cenab-ı Hâk bu işe aklımı yatırdı, göğsüme ferahlık verdi ve Ömerin fikrine iştirak ettim. Sen ise genç ve akıllı bir kişisin, seni ittiham edecek bir söz de yoktur. Rasûle vahiy de yazıyordun, Kur'ânı tetebbu ederek topla"[4] Bunun üzerine Zeyd şöyle devam eder "bana bir dağı taşımayı teklif etselerdi, Kur'ânı cem' etmekten daha ağır olmazdı". Ebû Bekr ve Ömere, Rasûlu Ekremin yapmadığı bir işi nasıl yapıyorsunuz? dedim. Bunun üzerine Ebû Bekr, vallahi bu bir hayırdır diye cevap verdi. Allah Ebû Bekr ve Ömerin kalblerini nasıl ferahlattı ise, benimkini de açtı ve onların görüşüne uydum. Ben kur'anı, onun yazılı

1) *el-Fihrist*, s. 42.
2) M. Sadık er-Râfi'i, *İ'cazu'l-Kur'ân*, Kâhire 1375 / 1956, s. 33.
3) *el-Mesâhif*, s. 10.
4) *Musnedu Ahmed*, I. 10.

bulunduğu hurma dallarından, beyaz ince taşlardan, bez parçaları ve hâfızların hıfzından takib ettim, Tevbe sûresinin nihayetindeki "لقد جاءكم رسولٌ من انفُسِكُمْ..." âyetini, sonuna kadar Ebû Huzeymede buldum ve olduğu gibi ilhâk ettim. Topladığım bu kitab hayatı müddetince Ebû Bekr'de kaldı, sonra Ömere, Ömer de vefat edince kızı Hafsaya geçti".[1] Bu haberden anlaşıldığına göre, dağınık olan Kurân metinlerinin, sayfalar halinde bir araya getirilmesi vazifesi Zeyd b. Sâbite verilmişti. Zeydin burada iki vazifesi vardı. Biri, Hz. Peygamber huzurunda yazılan Kur'ân âyetlerini tahkik edip bulmak, diğeri ise, bu âyetleri bir kitap halinde toplamak idi. Bu vazife zeyde, onun hem vahiy kâtibi hem hâfız ve hem de Peygamberin son kıraâtında hâzır bulunmuş olmasından tevdi edilmişti. Zeydin, bir dağı yerinden oynatmanın daha kolay olduğunu söylediği, bu mühim ve ciddi işte, her âyetin Hz. Peygamber tarafından imla ettirildiği tarzda tesbit olunması ve bunun için de iki şâhidin şahadetleriyle tevsik edilmesi şart koşulmuştu. "Ömer, Kur'ânın cem'ini murad edince, Resûlü Ekremden doğrudan doğruya bir şey nakleden, onu bize getirsin dedi. Sahabe, telakki ettikleri Kur'ânı sahifelere. levhalara hurma dallarına yazıyorlardı. Bunlardan birinin getirdiği yazı, onun bu âyetleri Resûlden naklettiğine dâir iki şâhid göstermedikçe kabul edilmiyordu".[2] Buradan anlaşıldığına göre, Ebû Bekr devrinde yapılan iş, Hz. Peygamber devrinde dağınık vaziyette olan Kur'ânı Kerim i toplu bir hâle getirmek olmuştur. Bundan dolayı da tek bir nüsha yapılmıştı. Yine bu hadiste, Ömerin Kur'ânın zâyi olmasından korkması, sanki Kur'ândan bir şeyler kayboluyormuş gibi bir zehâba sebeb olabilir. Halbuki buradaki beyân, istikbâlde harp meydanlarında hâfızlar şehid düşecek olurlarsa, O zaman Kur'ândan bir şeylerin kaybolacağı korkusudur. Yoksa o ana kadar Kur'ândan bir şeyler zâyi olmuş değildir. Zâten Kur'ânın bu cem' işi Peygamberin vefatından altı ay sonraya tesadüf etmektedir. Bu kadar kısa bir müddet içinde Kur'ândan bir şeyin zâyi olması mevzu bahs olamaz.

Büyük titizlikle istinsah edilip bir araya getirilen ve Kur'anı Kerimin metnini ihtiva eden bu kitabı, Zeyd, Ebû Bekre teslim etmişti. Bu nüsha sonra Ömere ve kendinden sonra halifenin kim olacağı belli olmadığından kızı ve Peygamberin zevcesi Hafsaya teslim edilmişti. Bu nüsha bir tek olduğundan her nekadar resmiyet iktisab edememişse de, Osman devrinde yapılacak olan Kur'ânın istinsahı ve teksiri işinde esaslı

1) *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 225, IX. 92-93.

2) *el-Mesâhif*, s. 31.

bir rol oynadığından, yarı resmi bir durum kazanmış olabilir. Bu mushaf bir rivayete göre "Hafsanın vefatından sonra, Medine valisi olan Mervân tarafından, Abdullah b. Ömer'den istenmiş, O da Hafsanın cenazesinden döner dönmez, Mushafı Mervâna göndermiş, Mervân da, Hz. Osman tarafından istinsah edilen mushaflara belki muhalif bir şey olur endişesiyle onu yaktırmıştı.[1]

Umumiyetle görüyoruz ki, Müsteşrikler kâide dışı kalmış bir halden veya ufak bir haberden istifade edip, ondan pek büyük meseleler çıkarmasını gâyet iyi biliyorlar. Bu hususta bizim müelliflerimiz de, onların ellerine bol miktarda deliller vermişlerdir. Jeffery de, İbn Ebi Dâvudun eserinden istifade ederek neticeler çıkarmaya çalışmıştır. Jeffery 'e kesin olarak cevap verebilmek için, istifade etmiş olduğu bu eseri iyi bir şekilde cerh ve ta'dile tâbi tutmak icâb eder. Ondaki haberlerin sıhhat derecesi nedir? bunlar araştırılmadan kat'i hüküm vermek biraz güçtür.

e– Kur'ânı Kerimin Hz. Osmân zamanında İstinsahı ve Teksiri:

Hz. Osman devrinde islâm devleti Arabistan sınırlarını aşmış ve yeni beldelere gönderilen muallimler öğrendikleri ve duydukları kıraâtle, okutup, islâm şeriatını bulundukları muhitte neşre başlamışlardı. İslâmiyete yeni giren bu muhtelif bölge ahalisi, Rasûlün, okuyuş ihtilafına niçin müsaade ettiğine vâkıf değillerdi ve Kur'ânı hangi kıraât üzerine öğrenmişlerse onu şiddetle müdafaa ediyor ve bunun bir neticesi olarak mücadeleye girişecek kadar galeyan ve taassub gösteriyorlardı. İşte bu gibi hâdiseler, Hz. Osmanı, Kur'ânı bir kaç nüsha istinsah edip, belli başlı islâm merkezlerine göndermeye sevketti. Bütün eserlerin ittifak ettiği vak'a şudur: Azerbeycan ve Ermenistan seferine iştirak eden Irak ve Suriyeli askerler arasında Kur'ânı okuyuşta bazı kıraât farkları belirmesi ve her iki tarafın kendi kıraâtlarının doğruluğunu iddia etmeleri idi. Bu tehlikeyi sezen kumandan Huzeyfe b. el-Yemân, bu karışıklığı gidermesi için Osmanı teşvik etti. Bu hususta Enes b. Mâlikten gelen bir haber Buhâride şöyle nakledilir. "Ermenistân ve Azerbeycân fethinde Suriye ve Iraklılarla beraber bulunan ve onların Kur'ânı Kerimi muhtelif şekillerde okumalarından müteessir olan Huzeyfe İbnu'l-Yemân, Osmana geldi ve ona: Ey müminlerin emiri, şu ümmet yahudi ve hristiyanların kitablarında düşmüş oldukları ihtilafa düşmeden önce, sen bu işin icâbına bak, dedi. Bunun üzerine Osman, Hafsaya haber göndererek, elinde bulunan mushafdan, nüshalar çıkartılacağını, bu iş bittikten sonra, nüsha-

1) *el-Mesâhif*, s. 21.

sının kendisine iade edileceğini söyleyerek, asıl nüshayı istedi. Hafsa da mushafı Osmana gönderdi. Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit, Abdullah ibnu'z-Zubeyr, Sa'id ibnu'l-Âs ve Abdurrahman ibnu'l-Hâris b. Hişâm dan ibâret heyete Kur'anı istinsah etmelerini emretti. Osman, Zeydden gayrı Kureyşe mensub olan üç kişiye, Zeyd ile Kur'ân hakkında bir şey üzerinde ihtilaf ettiğiniz zaman onu Kureyş lehçesiyle yazınız. Çünkü, o, Kureyş lehçesiyle nâzil olmuştur, dedi. Heyet istenilen nüshaları ikmal ettikten sonra, asıl nüsha, Osman tarafından Hafsaya gönderildi. Bu nüshalar o günkü ilim merkezlerine gönderilerek, diğer Kur'ân nüshalarının ve Kur'ân yazılı yaprakların yakılmasını emretti"[1] Bu rivayette, Kur'ânı resmen istinsaha ve diğer hususi nüshaları ortadan kaldırmaya sevkeden sebebler açık olarak görülmektedir.

Ekseri rivayette, Hz. Osmanın emriyle Kur'ânı istinsah edenler, yukarıda adları geçen dört kişidir. Fakat bazı rivayetlerde halifenin istinsah işinin 12 kişiye tevdi ettiği, Ubeyy b. Ka'bın da bu heyete dâhil olduğu bildirilmektedir.[2]

R. Blachère "Osmanın emriyle Kur'ânı istinsah eden dört şahıstan, Zeyd Medineli, diğer üçü Mekkeli aristokrat idi ve bunlar da Kur'ânın ruhunu anlamaya muktedir değillerdi. Şüphesiz Zeyd bunlara boyun eğiyordu"[3] diyorsa da, bu ve bunun gibiler, Kur'ânda ihtilaf zannettikleri yerlere bir mebde aramak mecburiyeti, onları böyle bir neticeye sevketmiştir. Halbuki bir heyet tarafından hazırlanan ve bir nevi resmiyet iktisab eden bu mushaflara, o zaman gerek Kur'ân ı ezbere bilenler, gerekse yazı ile tesbit edilmiş sahifelere sâhip olanlar tarafından hiç bir itiraz vâki olmamıştır. Yine R. Blachère, bu hususta "Ubeyy. b. Ka'b, İbn Mes'ud, Ebu Musa el-Eş'ari, Ali b. Ebi Tâlib gibi meşhur şahısların, Kur'ân metinlerini bile bile tahrif eden Osmanın, bu komisyonuna, yaptıkları itirazlara bu anda mâlik değiliz"[4] demektedir. Müellif bu sözleriyle muhatablarını bir şüphe içine düşürmek istediği açıkça görülmektedir. Sanki yukarıda ismi geçen şahısların itirazları mevcutmuş da, onlar ortadan yok edilmiş gibi bir durum hasıl olmaktadır. Bilakis bu şahısların Hz. Osmanı tasvib eden sözleri mevcuttur. İbn Ebi Dâvudun naklettiği bir habere göre, Hz. Ali "Osman hakkında iyilikten başka bir suretle bahsetmeyiniz. Kur'ân nüshalarını bizimle istişare etmeden yakmadı ve bize şu kıraât hakkında ne dersiniz diye sordu, bunu da şu sebebten izah etti,

1) *Sahihu'l-Buhâri*, VI. 220; *el-Mesâhif*, s. 18-19; *Târihu'l-İslâm*, II. 145.
2) *el-Mesâhif*, s. 25 - 26.
3) *Introduction au Coran*, s. 56-58.
4) Aynı eser, s. 58.

bana haber verildiğine göre bazıları, diğerlerine benim kıraâtım senin-kinden daha iyidir diyor, ve bu gibi hallerin küfre kadar varabileceğini söylüyordu. Bunun üzerine biz de Osmana ne gibi bir tedbir düşündüğünü sorduk, o da herkesi bir kıraât üzerinde toplamak icâb ettiğini söyledi Biz de evet muvafıktır, seninle aynı görüşteyiz dedik"[1]

Abdullah b. Mes'udun, Osman ve Zeyde karşı muhalif bir tavır takındığını gösteren haberler mevcuttur. Fakat takındığı tavır, ileri gelen sahabe tarafından beğenilmemiş, o da bunun üzerine yaptığına utanmış ve nâdim olmuştur.[2] Zaten Kur'ânın Cem'i hususunda bir ihtilaf olmamış, ihtilaf bahis konusu olmuşsa o da kırâatte olmuştur. Ebu Bekr Kur'ânı cem' için Zeydi tavzif ettiği zaman, İbn Mes'uddan bir itiraz zuhur etmemişti. Fakat Ebû Bekr Kur'ânın cem'inden sonra elde mevcud nüshaların imhasını emretmemişti. Osmân ise bunu lüzumlu görmüştü. İşte İbn Mes'udun itirazı buradan başlar. Belki o kendinin daha evvel müslüman olduğunu ileri sürerek kendini Zeydden evla görebilirdi. Hatta Zeydi kastederek, ben islâm olduğumda o kâfir bir reculün sulbünde idi. demişti. ez-Zühri, İbn Mes'udun bu sözünün ileri gelen sahabe tarafından fena karşılandığını, söylemektedir.[3]

Ebû Bekr el-Enbâri, Kur'ânı cem' işinde, Ebû Bekr, Ömer ve Osmanın, Zeydi, İbn Mes'uda tercih etmelerinin sebebi hakkında şöyle demektedir. İbn Mes'ud, Zeydden daha afdal, islâmlığı daha evvel ve fazileti daha çoktur. Fakat Zeyd Kur'ânı, İbn Mes'uddan daha iyi hıfzetmişti" İbn Mes'ud Peygamberin sağlığında 70 kadar sûre ezberlemişti.[4] Geri kalanını Peygamberin vefatından sonra öğrenmişti. Halbuki Peygamber zamında Kur'ân hatm ve hıfzedilmişti. Bu zamanda ezberliyenler daha makbul idiler. Ama bu demek değildir ki Zeyd, İbn Mes'uddan daha afdaldır.[5] Hatta İbn Mes'udun tamamını hatmetmeden önce öldüğünü söyleyenler dahi vardır. Yezid b. Hârun, Muavvizetân, el-Bakara ve Alu İmrân gibidir. Kim ki onu Kur'ândan addetmezse kâfir olur. Ona İbn Mes'ud sorulunca, müslümanlar arasında hiç bir hilaf yoktur ki, İbn Mes ud vefat ettiğinde Kur'ânın bütününü hıfzetmemişti, demiştir.[6] İbn Mes'ud Peygamberin sağlığında 70 küsûr sûre hıfzettiğini, geri kalan sûrelerin de Mücemmi' b. Câriyeti'l-Ensâri'den öğrendiği söylenir.[7] Hz.

1) *el-Mesâhif* s. 22.
2) *Mukaddemetân*, s. 95.
3) *el-Mesahif*, s. 17; *Mukaddemetân*, s. 20.
4) *Musnedu Ahmed*, I. 379, 389, 405.
5) *Tefsiru'l-Kurtubî*, I. 53.
6) Aynı yer.
7) Aynı eser, I. 58.

Ebû Bekr ve Osmanın Kur'ânın cem' ve istinsahı işini, Zeyde havale edip, İbn Mesuda havale etmemesinin diğer bir sebebi de, İbn Mes'udun neseb itibariyle Kureyşe yakınolmasında aranabilir. Eğer ona havale edilmiş olsaydı, Kureyşe meyl etti gibi ihtimaller ve şüpheler zuhûr edebilirdi. Ona tevdi edilmemekle zuhûr edebilecek şüpheler bertaraf edilmiş-oluyor.

Eğer, R. Blachère'in yukarıda söylediği söz doğru olmuş olsaydı, İbn Mes'udun muhalif görülen haberleri de yok edilmesi icâb etmezmi idi? demek ki böyle bir şüphe asla vârit görülemez. İbn Ebi Dâvud "Biz râsulün eshabının üzerinde içtima ettiği Osman mushafını okumayı uygun görürüz. Bir insan bu mushafın hilafında, namazda okursa, namazı iade etmesini emrederdim"[1] demektedir.

Hazreti Osmana kin besleyen bazı şiiler, Ehli Beyt hakkındaki âyetlerin Kur'ândan çıkarıldığı tarzındaki mülahazalar tamamen çürüktür. Zira Buhârinin sahihindeki bir haber bu sözün aslı olmadığını teyid eder. "İbnu'z-Zubeyr, Osmana (والذين يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُم ويذرون ازواجا...)[2] âyeti hakkında sordum. Bana bu âyeti başka bir âyet neshetti dedi. O halde onu niçin yazıyorsun dediğimde, ey kardeşimin oğlu, Kur'ânda hiç bir şeyi yerinden oynatmadım dedi".[3] İster Ebû Bekr olsun, ister Osman olsun bu cem'i işinde, diğer sahabeden farklı olarak bir rolleri olmamıştı. Bu gün şiiler bile bu mushafı kabul etmektedirler. S. de Sacy, Weil, Hirschfeld gibi müsteşrikler, Kur'ândaki bazı âyetlerin sonradan uydurulmuş olduğu fikrini savunmuşlardır. Meslekdaşları olan F. Buhl ise onların bir mesnede dayanmayan esassız ve hayali iddialarını reddetmektedir.

Hazreti Osmanın istinsah ettirdiği mushaf adedi üzerinde de ihtilaf edilmiştir. Bir rivayette dört nüshadır. Üç tanesi, Kûfe, Basra ve Şama gönderilmiş, bir tanesini de Medine de bırakmıştı. Medinedeki bu nüshaya "*el-mûshafu'l-İmâm*" denir. Diğer bir rivayette ise, yedi tanedir. Yukarıdaki beldelere ilaveten, Mekke, Yemen ve Bahreynede birer nüsha gönderilmiştir. İbn Hacer ise, bu nüshaların beş tane olduğunu söyler.[4] Bu adetlerin daha değişik olduğu rivayetlerde mevcuttur. ez-Zerkeşi bunların en doğrusu olanı evvelkisidir, demektedir.[5] Ekseri hadisciler, beş adet olduğunu söylerler. Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve Şama gön-

1) *el-Mesâhif*, s. 53 - 54.
2) el-Bakara, 234.
3) *Sahihu'l-Buharî*, VI. 36.
4) *Fethu'l-Bâri*, IX. 16.
5) *el-Burhân*, I. 240.

derildiğini söylüyorlarsa da, Ebû Hâtim es-Sicistâni, Yemen ve Bahreyne gönderilen diğer iki nüshadan da bahsetmektedir.[1]

Burada bizi düşünmeye sevkeden diğer bir nokta, Hz. Ebu Bekrin cem' ettiği mushaf ile, Hz. Osman mushafı arasında bir farkın olup olmamasıdır. Hz.Osmana, kıraât ihtilafı bahsedildiğinde, derhal Hafsanın elindeki nüshayı isteyerek onu aynen istinsah ettirmişti. Yalnız, Osmân, burada kıraât ihtilafını bertaraf etmeye çalışmış ve bugünkü şekilde sûreleri tertib etmişti. Aralarında çıkacak ihtilafta Kureyş lehçesini tercih etmelerini tavsiye etmişti. Heyette sadece "تابوت"kelimesinde ihtilaf olunmuş ve bundan başka bir ihtilaf zikredilmemiştir. O halde Ebû Bekrle, Osmanın yapmış oldukları iş arasındaki fark şudur. Birincisinde, hâfızların şehid düşmesiyle, Kur'ândan bir şeyin zâyi olma korkusu hâkimdi. Bundan dolayı da bir tane olarak istinsah edilmişti. İkincisinde ise, son arîzadan sonra Rasûlü Ekremden işitilmiş okunuşun gayri bir okunuş korkusu hâkimdi. Bu bakımdan birden fazla istinsah edilip belli başlı şehirlere gönderildi. Bu hususta el-Kâdi Ebû Bekr "Hz. Osmanın Kur'ânı cem'i işindeki gayesi, Ebû Bekrinki gibi sadece iki kapak arasında cem' etmek değildi, Onun maksadı Hz. Peygamberden sâbit olan kıraât üzerinde cem' etmek, ondan olmayanları da ilga etmekti" demektedir.[2] Yine aynı eserde İbn Cerirden naklen "Osman, ümmeti hidayet ve doğruluğa sevketmek için, Kur'ânın bir harfle okunmasını temin etti, ve diğer altı harfi terketti" denilmektedir.[3]

Hz. Osmanı istinsaha sevkeden haberin sonunda, Kur'ânın diğer nüshalarının yakılması diye bir ibâre var" "الحرق" kelimesinin "ح" harfinin noktalı veya noktasız olması meselesinden bazı münakaşalar olmuş, bazıları Allahın ismini ihtiva eden bir şeyin yakılıp yakılmamasının cevazı meselesini münakaşa etmişler. Bazıları da Tâvus ve Urvenin içinde besmeleyi ihtiva eden risalelerini yaktığını ileri sürmüşlerdir. Yakmaya muhalif olanlar, Hz. Osman bu mushafları yakmamış, onların okunmamasını temin etmek için hepsini toplamış ve yazılarını bozmuştu. İbn Atiyye ise, bu harfin noktasız olarak yakmak manasında daha sahih olduğunu söylemektedir. Bu hususta daha fazla mâlumatı İbn Hacer zikretmektedir.[4]

Netice olarak, Hz. Osmanın gerek kendisinde bulundurduğu, gerekse diğer şehirlere gönderdiği mushaflara itiraz vâki olmamış,

1) *el-Mesâhif*, s. 34.
2) *Tefsiru'l-Kâsımi*, I. 291.
3) Aynı yer.
4) *Fethu'l-Bâri*, IX. 17.

derhal benimsenmiş, kısa zaman içinde bunlardan istinsahlar yapılarak bir çok müslümanın elinde Kur'an nüshaları görülmeye başlamıştı. Ali ile Muaviye arasında vuku bulan Sıffîn savaşında "Amr ibnu'l-As'ın işaretiyle beş yüz nüsha havaya kaldırılmıştı.[1] Bu misal, kısa zamanda müslümanlar elinde mushafların ne kadar çoğaldığını göstermektedir. Halbuki Hz. Osmanın mushaf istinsahı ile Sıffin muharebesi arasında yedi sene gibi kısa bir zaman geçmişti.

*
* *

Acaba Hz. Osman tarafından istinsah edilip çeşitli bölgelere gönderilen mushafların tarihçesi hakkında bilgimiz nedir? ve bu mushaflara diğer mezheb sahiblerinin bir itirazı vâki olmuşmudur?. Bu mushafların tarihçesi hakkında gelen rivayetler okadar çeşitlidir ki, onlardan bazısı bugün, o mushafların kalmadığını söylerken, bazıları da zamanımıza kadar gelmiş olduğunu iddia ederler. Haberlerin çeşitli oluşu ve birbirini nakzedici mahiyette bulunuşu, ve haberlerin de şimdilik tahkik imkanından mahrum oluşu gibi sebebler, bu konu üzerinde fazla durmamayı icâb ettirdi.[2]

Hz. Osmanın istinsah ettiği mushaflar, müslümanlar arasında icmâen kabul edilmiş, çeşitli islâm fırkaları bile onu kabul etmişlerdir. Bazı şiiler, Osmanın Kur'ân metnini tağyir etmiş olduğunu veya daha açık olarak, Aliye âit bazı hususları ihmal etmiş olmasından bahsederlerse de, eserler vermiş tefsirler yazmış olan olan Şii âlimleri böyle bir şeyi kabul etmezler. Şiilerin en mühim bir fırkası olan imâmiyyenin, Kur'an hakkındaki inanışlarını Ebû Ca'fer el-Kummî şöyle ifade eder. "Peygamber Muhammede, Allah tarafından vahyedilen yüce Kur'ânın kemmiyetine âit inancımız şudur; insanların iki kapak arasında muhafaza edip kullandıklarından ibaret, kendisi ve dostları tarafınan takdis edilmiş olan Kur'ândır. Bundan fazlası değildir. Sûrelerin sayısı umumiyetle müslümanlar tarafından 114 olarak bilinir. Fakat bize göre, 8-9, 93-94, 105-106 cı sûreler, birer sûre altında şekillenir. Bu husustaki Kur'ân inancımızdan daha fazla şeyleri bize izâfe edenler yalancıdır"[3] Bu sözden anlaşılacağına göre, şiiler de, bu gün müslümanların elinde bulunan mushafı aynen kabul etmektedirler. Yalnız aradaki fark, sûreleri tanzim etme tarzında ortaya çıkmaktadır. Hakikatte Sünnilerin elinde bulunan Kur'ânla,, Şiilerinki arasında bir fark yoktur. Ancak bu fark, âlimler arasında bir

1) el-Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, Mısır, 1367 / 1948., II. 400; *I'câzu'l-Kur'ân* s. 40.
2) Hz. Osmanın çeşitli bölgelere gönderdiği mushafların tarihçeleri hk. fazla bilgi için bkz. Osmân Keskinoğlu, *Kur'ân Târihi*, İstanbul, s. 245 - 254.
3) *Initiation au Koran*, p. 24.

nazariye olarak mevcuttur. Bu hususta kısaca şunu söyleyebiliriz, Hz. Osmanın istinsah ettiği Kur'ân 14 asırdan beri müslümanların elinde, itirazsız olarak tek başına mer'iyettedir.

Bu hakikate rağmen Hindistanın Bankipore kütüphanesinde bulunan apokrif (sahih olmayan) sûreleri ihtiva eden bir mushaf 1913 senesinde *"The Moslim World"* mecmuasında W. St. Clair Tisdall tarafından (Shi'ah additions to the Koran) adıyle ingilizceye terceme edilmiştir. Bu nüshada 41 âyeti ihtiva eden "Sûretu'n-Nureyn" ve 7 âyeti muhtevi olan "Sûretu'l-Velâye" isimli iki uydurma sûre ile, Kur'ânı Kerim metninin muhtelif yerlerine bazı ilaveler yapılmıştır. İki nûr sûresiyle , Hz, Peygamber ile Hz. Ali kastolunmakta, Velâye sûresinde ise Hz. Ali ile imamlara gösterilmesi lâzım gelen itaat ve hürmetten bahsedilmektedir.

Fransız müsteşriklerinden olan Garcin de Tassy, bu apokrif sûreleri 1842 senesinde Journal Asiatique mecmuasında (Paris, 1842, I. 431-439) (Châpitre Inconnu du Koran) adıyle neşretmiş, güya o devirde geçerli bir fikir olan, Kur'ânda tasni' edilmiş kısımlar olduğu görüşünü savunan zihniyeti destekler mahiyette, Kur'ândan bazı asılların çıkarılmış olduğu görüşünü savunmak istemişti. 1843 senesi aralık ayının Journal Asiatique dergisinde Mirza Alexandre Kazem tarafından (Observations sur le châpitre inconnu du Koran) adlı bir yazı ile Garcin de Tassy'e gereken cevap verilmiştir. Şiilerin Kur'ânında, böyle sahte bir sûre izine rastlanmadığını göstermekle kalmamış, aynı zamanda kalem münakaşasının bol olduğu polemik'e âit eserlerde de, bu hususta hiç bir işaretin bulunmadığını göstermişti. Ancak böyle bir şeyin hicri VII. ci asırdan sonra şiiler arasında ilk defa görülmeye başladığını isbatlamıştır. Dr. M. Draz ise, bu apokrif sûreleri bir defa okumakla, Kur'ânı Kerimin esas ahenkli ve zarîf üslûbu ile ne kadar büyük bir tezad teşkil ettiğini kolayca anlamanın mümkün olduğunu söylemektedir.[1] T. Nöldeke[2] ve I. Goldziher[3] gibi ileri gelen müsteşrikler de eserlerinde bu nüshadan bahsetmişlerdir.[4]

Resmi Mushaf ile hususi tertibler arasında mukayese yapılabilmesi için buraya dört tane cedvel ilave etmeyi uygun gördük. I. Nolu cedvel, Resmi mushafın tertibi ve sûrelerin nüzul tarihini göstermektedir. II.

1) *Initiation au Koran*, p. 24.
2) T. Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, Leipzig 1919, II. 93 - 112.
3) I. Goldziher, *Die Richtungen der Islamischen koranauslegung*, Leiden 1952. s. 271.
4) Bu konuda daha fazla bilgi elde etmek için bkz. Prof. M. Tayyib Okiç, *Kur'ânı Kerimi Taklid Teşebbüsleri*, (*Diyanet Dergisi*, cilt, 10, sayı 104 - 105, s. 7-12)

Nolu cedvel ise Ubeyy b. Ka'b ile İbn Mas'ud ve Osman Mushaflarının tertibini, III. cü cedvel ise nüzûl sırasına göre göre tertib edilmiş mushafların tertibini gözlerimizin önüne sermektedir. IV. Nolu cedvel ise Bankipordaki apokrif mushafdaki nüzul sırasına göre sûrelerin tertibini göstermektedir.

CEDVEL I

Hz. Osman Mushafının Tertibi

Sıra No	Mekkî Sûreler	Medenî Sûreler	Nüzûl Tarihi
1	*el-Fâtiha*		*el-Müddessir*'den sonra
2		*el-Bakara*, 281. ci â-yet, Haccetu'l-Veda senesinde Mina'da nâ-zil olmuştur	Medinede ilk nâzil olan sû-redir. *el-Mutaffifin* den son-ra
3		*Alu Imrân*	*el-Enfâl*'den sonra
4		*en-Nisâ*	*el-Mümtahana*'den sonra
5		el-Mâide, 3. cü âyeti Haccetu'l - Veda esna sında Arafatta nâzil o-ldu.	*el-Feth*'den sonra
6	*el-En'âm*, 20, 23, 91, 93, 114, 141, 151, 152, 153 âyetleri Medinede nâzil olmuştur.		*el-Hıcr*'den sonra
7	*el-'Araf*, 163 den 170 ka-dar olan âyetler Medeni-dir.		*Sad*'dan sonra
8		*el-Enfâl*, 30 dan 36 ya kadar olan âyetler Mekkidir.	*el-Bakara*'dan sonra
9		*et - Tevbe*, son iki â-yeti Mekkidir.	*el-Mâide*'den sonra
10	*Yunus*, 40, 94 95, 96, cı âyetler Medenidir		*el-İsrâ*'dan sonra
11	*Hûd*, 12, 17, 114. cü â-âyetler Medenidir		*Yunûs*'dan sonra
12	*Yusûf*, 1, 2, 3, 7. ci â-yetler Medenidir.		*Hûd*'dan sonra
13		*er-Ra'd*	*Muhammed*'den sonra
14	*İbrâhim*, 28 ve 29. cu â-yetler Medenidir		*Nûh*'dan sonra

No	Mekkî Sûreler	Medenî Sûreler	Nüzûl Tarihi
15	*el - Hicr*, 87. ci âyet Medenidir		*Yusûf*'dan sonra
16	*en - Nahl*, son üç âyeti Medenidir.		*el-Kehf*'den sonra
17	*el - İsrâ*, 26, 32, 33, 57 ile 73 den 80 kadar olan âyetler Medenidir		*el-Kasas*'dan sonra
18	*el-Kehf*, 28 ile 83 den 101 e kadar olan âyetler Medenidir.		*el-Gâşiye*'den sonra
19	*Meryem*, 58 ve 71. ci âyetler Medenidir		*Fâtır'dan* sonra
20	*Tâha*, 130 ve 131.ci âyetler Medenidir.		*Meryem*'den sonra
21	*el-Enbiyâ*		*İbrâhim*'den sonra
22		*el - Hac*, 52 53, 54, 55 ci âyetler , Mekke ile Medine arasında	*en-Nûr*'dan sonra
23	*el-Mu'minûn*		*el-Enbiyâ*'dan sonra
24		En-Nûr	*el-Haşr*'den sonra
25	*el - Furkân*, 68, 69, 70.ci âyetler Medenidir.		*Yâsin*'den sonra
26	*eş - Şuarâ*, 197 ile 224 den sûrenin sonuna kadar olanlar Medenidir.		*el-Vâkıa*'dan sonra
27	*en-Neml*		*eş-Şuarâ*'dan sonra
28	*el - Kasas*, 52 den 55 e kadar Medenidir, 85.ci âyette hicret esnasında el - Cuhfe'de nâzil olmuştur.		*en-Neml*'den sonra
29	*el - Ankebût*, 1 den 11 e kadar olan âyetler Medenidir.		*er-Rûm*'dan sonra
30	*er-Rûm*, 17.ci âyet Medenidir.		*el-İnşikâk*'dan sonra
31	*Lokman*, 27, 28, 29. cu âyetler Medenidir.		*es-Saffât*'dan sonra.
32	*es - Secde*, 16 dan 20 ye kadar Medenidir.		*el-Mu'minûn*'dan sonra
33		*el-Ahzâb*	*Âlu Imrân*'dan sonra

No.	Mekkî Sûreler	Medenî Sûreler	Nüzûl Tarihi
34	*Sebe,* 6.cı âyet Medenidir		*Lokman*'dan sonra
35	*Fâtır*		*el-Furkân*'dan sonra
36	*Yâsin,* 45, ci âyet Medenidir.		*el-Cin*'den sonra
37	*es-Saffât*		*el-En'âm*'dan sonra
38	*Sad*		*el-Kamer*'den sonra
39	*ez - Zümer,* 52, 53, 54. cü âyetler Medenidir.		*Sebe*'den sonra
40	*Gâfir* 56, 57. ci âyetler Medenidir.		*ez-Zümer*'den sonra
41	*Fussilet*		*Gâfir*'den sonra
42	*eş - Şurâ,* 23, 24. 25, 27, ci âyetler Medenidir.		*Fussilet*'ten sonra
43	*ez-Zuhruf,* 54 Medenidir.		*eş-Şurâ*'dan sonra
44	*ed-Duhân*		*ez-Zuhrûf*'dan sonra
45	*el-Câsiye,* 14. Medenidir.		*ed-Duhandan* sonra
46	*el - Ahkâf,* 10, 15, 35. ci âyetler Medenidir.		*el-Câsiye*'den sonra
47		*Muhammed,* 13. cü âyet hicret esnasında yol da nâzil olmuştur.	*el-Hadid*'den sonra
48		*el - Feth,* Hudeybiyeden ayrıldıktan sonra yolda nâzil oldu.	*el-Cum*'a'dan sonra
49		*el-Hucurât*	*el-Mücâdele*'den sonra
50	*Kâf,* 38. ci Medenidir.		*el-Mürselât*'tan sonra
51	*ez-Zâriyât*		*el-Ahkâf*'dan sonra
52	*et-Tûr*		*es-Secde*'den sonra
53	*en-necm,*32.ci Medenidir.		*el-Ihlâs*'dan sonra
54	*el - Kamer,* 44, 45, 46. cı âyetler Medenidir.		*et-Târık*'dan sonra
55		*er-Rahmân*	*er-Ra'd*'dan sonra
56	*el - Vâkıa,* 81, 82. ci âyetler Medenidir.		*Tâ Ha* 'dan sonra
57		*el-Hadid*	*ez-Zelzele*'den sonra

No.	Mekkî Sûreler	Medenî Sûreler	Nüzûl Tarihi
58		*el-Mücâdele*	*el-Münâfikûn*'dan sonra
59		*el-Haşr*	*el-Beyyine*'den sonra
60		*el-Mümtahane*	*el-Ahzâb*'dan sonra
61		*es-Saff*	*et-Tegâbun*'dan sonra
62		*el-Cum'a*	*es-Saf*'dan sonra
63		*el-Munâfikûn*	*el-Hac*'dan sonra
64		*et-Tegâbun*	*et-Tahrim*'den sonra
65		*et-Talâk*	*el-İnsan*'dan sonra
66		*et-Tahrîm*	*el-Hucurât*'tan sonra
67	*el-Mülk*		*et-Tûr*'dan sonra
68	*el - Kalem*, 17 den 33 e ve 48 den 50 ye kadar olan âyetler Medenidir.		*el-Alak*'dan sonra
69	*el-Hakka*		*el-Mülk*'ten sonra
70	*el-Meâric*		*el-Hâka*'dan sonra
71	*Nûh*		*en-Nahl*'den sonra
72	*el-Cin*		*el-A'raf*'dan sonra
73	*el-Müzzemmil*, 10, 11, 20 ci âyetler Medenidir.		*el-Kalem*'den sonra
74	*el-Müddessir*		*el-Müzzemmil*'den sonra
75	*el-Kıyâme*		*el-Kâria*'dan sonra
76		*el-İnsân*	*er-Rahmân*'dan sonra
77	*el - Mürselât*, 48. Medenidir.		*el-Hümeze*'den sonra
78	*En-Nebe*		*el-Maâric*'den sonra
79	*en-Nâziât*		*en-Nebe*'den sonra
80	*Abese*		*en-Necm*'den sonra
81	*et-Tekvîr*		*el-Mesed*'den sonra
82	*el-İnfitâr*		*en-Nâziât*'dansonra
83	*el - Mutaffifûn* Mekkede enson nâzil olan sûre		*el-Ankebût*'dan sonra
84	*el-İnşikâk*		*el-İnfitâr*'dan sonra

No.	Mekkî Sûreler	Medenî Sûreler	Nüzûl Tarihi
85	*el-Burûc*		*eş-Şems*'den sonra
86	*et-Târik*		*el-Beled*'den sonra
87	*el-A'lâ*		*et-Tekvîr*'den sonra
88	*el-Gâşiye*		*ez-Zâriyât*'tan sonra
89	*el-Fecr*		*el-Leyl*'den sonra
90	*el-Beled*		*Kaf*'dan sonra
91	*eş-Şems*		*el-Kadr*'den sonra
92	*el-Leyl*		*el-A'lâ*'dan sonra
93	*ed-Duhâ*		*el-Fecr*'den sonra
94	*Elem Neşrah*		*ed-Duhâ*'dan sonra
95	*et-Tîn*		*el-Burûc*'tan sonra
96	*el - Alak*, Kur'andan ilk nâzil olan		
97	*el-Kadr*		*Abese*'den sonra
98		*el-Beyyine*	*et-Talâk*'dan sonra
99		*ez-Zelzele*	*en-Nisâ*'dan sonra
100	*el-Adiyât*		*el-Asr*'dan sonra
101	*el-Kâria*		*Kureyş*'ten sonra
102	*et-Tekâsür*		*el-Kevser*'den sonra
103	*el-Asr*		*Elem Neşrah'dan* sonra
104	*el-Hümeze*		*el-Kıyame*'den sonra
105	*el-Fîl*		*el-Kâfirûn*'dan sonra
106	*Kureyş*		*et-Tîn*'den sonra
107	*el - Mâûn*, 4, 5, 6, 7. ci âyetler Medenidir.		*et-Tekâsür*'densonra
108	*el-Kevser*		*el-Adiyât*'tan sonra
109	*el-Kâfirûn*		*el-Mâûn*'dan sonra
110		*en - Nasr*, Haccetu'l-Veda esnasında Mi-na'da nâzil olmuştur. En son nâzil olan sû-redir.	*et-Tevbe*'den sonra
111	*el-Mesed*		*el-Fâtiha*'dan sonra
112	*el-Ihlâs*		*en-Nâs*'dan sonra
113	*el-Falak*		*el-Fîl*'den sonra
114	*en-Nâs*		*el-Falak*'tan sonra

CEDVEL II

Hz. Osman, Ubeyy b. Ka'b ve Abdullah b. Mes'ud Mushaflarında
Kur'ân Sûrelerinin Tertibi

No.	Hz. Osmanın Mush.	Ubeyy b. Ka'b Mush.	İbn Mes'udun Mush.
1	el - Fâtiha	el - Fâtiha	el - Bakara
2	el - Bakara	el - Bakara	en - Nisâ
3	Âlu İmrân	en - nisâ	Âlu İmrân
4	en - nisâ	Alû İmrân	elif L, M. Ş.
5	el - Mâide	el - En'am	el - En'am
6	el - En'am	el - A'raf	el - Mâide
7	el - A'raf	el - Mâide	Yunûs
8	el - Enfâl	el - Enfâl	Berâetun
9	et - Tevbe	et - Tevbe	en - Nahl
10	Yunûs	Hûd	Hûd
11	Hûd	Meryem	Yusûf
12	Yusûf	eş-Şuarâ	Benû İsrâil
13	er - Râd	el - Hac	el - Enbiyâ
14	İbrâhim	Yusûf	el - Mü'minûn
15	el - Hicr	el - Kehf	eş - Şuarâ
16	en - Nahl	en - Nahl	es - Saffât
17	el - İsrâ	el - Ahzâb	el - Ahzâb
18	el - Kehf	Benû İsrâil	el - Kasas
19	Meryem	ez - Zümer	en - Nûr
20	Tâ Hâ	H. M. Tenzilun (حم)	el - Enfâl
21	el - Enbiya	Tâ Hâ	Meryem
22	el - Hac	el - Enbiyâ	el - Ankebût
23	el - Müminûn	en - Nûr	er - Rûm
24	en - nûr	el - Mü'minûn	Yâ Sîn
25	el - Furkân	H. M. el - Mü'min(حم)	el - Furkân
26	eş - Şuarâ	er - Râd	el - Hac
27	en - Neml	T. S. M. (طسم)	er - Râd
28	el - Kasas	el - Kasas	Sebe
29	el - Ankebût	T. S. (طس)	el - Melâike
30	Er - Rûm	Süleymân	İbrâhim
31	Lokmân	es - Saffât	Sad
32	es - Secde	Davud	Ellezine Keferû
33	el - Ahzâb	Sad	el - Kamer
34	Sebe	Yâ Sîn	ez - Zümer
35	Fâtır	Eshâbu'l-Hicr	el-Havâmim el - Müsebbihat
36	Yâ Sin	H. M.'A.S.K.(حم عسق)	H. M. el - Mümin
37	es - Saffât	er - Rûm	H. M. ez - Zuhruf
38	Sad	ez - Zuhruf	es - Secde
39	ez - Zümer	H. M. Secde	el - Ahkâf
40	Gâfir	İbrâhim	el - Câsiye
41	Fussilet	el - Melâike	ed - Duhân
42	eş - Şurâ	el - Feth	İnnâ Fetehnâ
43	ez - Zuhrûf	Muhammed	el - Hadid
44	ed - Duhân	el - Hadid	Sebbaha
45	el - Câsiye	ez - Zihâr	el - Haşr
46	el - Ahkâf	Tebâreke	Tenzilun
47	Muhammed	el - Furkân	es - Secde
48	el - Feth	Elif L. M. Tenzulun	Kaf
49	el - Hucurât	Nûh	et - Talak
50	Kâf	el-Ahkâf	el - Hucurât
51	ez - Zâriyât	Kâf	Tabârekellezi
52	et - Tûr	er - Rahmân	et - Tegâbun
53	en-Necm	el - Vâkıa	el - Münâfikûn
54	el - Kamer	el - Cin	el - Cumu'a
55	er - Rahmân	en - Necm	el - Havariyyûn
56	el - Vâkıa	Nûn	Kûl Uhiye
57	el - Hadid	el - Hakka	İnna erselnâ Nûhan

No.	Hz. Osmanın Mush.	Ubeyy b. Ka'b Mush	İbn Mes'udun Mush.
58	el - Mücâdele	el - Haşr	el - Mücâdele
59	el - Haşr	el - Mümtahane	el - Mümtehane
60	el - Mümtahane	el - Mürselât	Ya eyyühennebiyu lime tuharrimu
61	es - saff	Amme Yetesaelûne	er - Rahmân
62	el - Cumu'a	el - İnsân	en - Necm
63	el - Münâfikûn	Lâ Uksimu	ez - Zâriyât
64	et - Tegâbun	Küvviret	et - Tûr
65	et - Talâk	en - Nâziât	Ikterebeti's - Sa'a
66	et - Tahrim	Abese	el - Hakka
67	el - Mülk	el - Mutaffifûn	İzâ Vakaat
68	el - Kalem	İnşikâk	Nûn ve'l - Kalem
69	el - Hakka	et - Tîn	en - Nâziât
70	el - Meâric	Ikra' bismi Rabbike	Seele sâilun
71	Nûh	el - Hucurât	el - Müddessir
72	el - Cin	el - Münâfikûn	el - Müzzemmil
73	el - Müzzemmil	el - Cumu'a	el - Mutaffifûn
74	el - Müddessir	en - Nebiyyu	Abese
75	el - Kıyâme	el - Fecr	ed - dehr
76	el - İnsân	el - Mülk	el - Kıyame
77	el - Mürselât	ve'l-leyli iza Yağşa	Amme Yetesâelûne
78	en - Nebe	İnfitar	et - Tekvir
79	en - Nâziât	eş - Şemsu ve Duhaha	el - İnfitâr
80	Abese	el - Burûc	Hel etâke Hadisun
81	et - Tekvir	et - Târık	el - Gâşiye
82	el - İnfitâr	Sebbihisme Rabbike l-A'la	Sebbihisme Rabbike'l-A'la
83	el - Mutaffifûn	el - Gâşiye	Ve'l-Leyli iza yağşa
84	el - İnşikâk	Abese	el - Fecr
85	el - Burûc	es - Saff	el - Bürûc
86	et - Târık	ed - Duha	İnşakkat
87	el - A'lâ	Elem Neşrah	Ikra' bismi Rabbike
88	el - Gâşiye	el - Kâria	Lâ Uksimu bi haze'l-Beled
89	el - Fecr	et - Tekâsür	ve'd-Duhâ
90	el - Beled	el - Hala'	Elem Neşrah
91	eş - şems	el - Cîd	Ve's-Semâi ve't-Târıki
92	el - Leyl	Allahümme iyya Kenabudu	ve'l-Âdiyâti
93	ed-Duhâ	izazülzilet	Eraeyte
94	elem Neşrah	el - Âdiyât	el - Kâria
95	et - Tîn	Eshâbu'l-Fîl	Lemyekünillezine keferu
96	el - Alak	et - Tîn	eş-Şemsu ve Duhaha
97	el - Kadr	el - Kevser	et - Tîn
98	el - Beyyine	el - Kadr	Veylun likulli Hümeze
99	ez - Zelzele	el - Kâfirûn	el - Fîl
100	el - Âdiyât	en - Nasr	Li ilafi Kureyşin
101	el - Kâria	Ebi Leheb	et - Tekâsür
102	et-Tekâsür	Kureyş	İnna Enzelnâhu
103	el - Asr	es - Samed	ve'l-Asri
104	el - Hümeze	el - Falak	İzâ câe Nasrullahi
105	el - Fîl	en - Nâs	el - Kevser
106	Kureyş	....	el - Kâfirûn
107	el - Mâûn	....	el - mesed
108	el - Kevser	....	Kul Huvallahi Ahad
109	el - Kâfirûn	....	....
110	en - Nasr	....	....
111	el - Mesed	....	....
112	el - Ihlâs	....	....
113	el - Falak	....	....
114	en - Nâs	....	....

CEDVEL III

Nüzûl Sırasına göre tertib olunmuş, Hz. Osman, İbn Abbas ve Ca'fer es-Sâdık'ın Mushaflarındaki Sûreler

No.	Hz. Osmanın Mush.	İbn Abbasın Mush.	Ca'fer es - sâdıkın Mush.
1	el - Alak	el - Alak	el - Alak
2	Nûn	Nûn	Nûn
3	el-Müzzemmil	ed - Duhâ	el - Müzzemmil
4	el - Müddessir	el - Müzzemmil	el - Müddessir
5	el - Fâtiha	el - Müddessir	el - Mesed
5	el - Mesed	el - Fatiha	et - Tekvir
7	et - Tekvir	el - Mesed	al - A'lâ
8	el - A'lâ	et - Tekvir	el - Leyl
9	el - Leyl	el - A'lâ	el - Fecr
10	el - Fecr	el - Leyl	ed - Duhâ
11	ed - Duhâ	el - Fecr	eş - şerh
12	eş - şerh	eş - şerh	el - Asr
13	el - Asr	er - Rahmân	el - Âdiyât
14	el - Adiyât	el - Asr	el - Kevser
15	el - Kevser	el - Kevser	et - Tekâsür
16	et - Tekâsür	et - Tekâsür	el - Mâûn
17	el - Mâûn	el - Mâûn	el - Kâfirûn
18	el - Kâfirûn	el - Fîl	el - Fîl
19	el - Fîl	el - Kâfirûn	el - Felak
20	el - Falak	el - İhlâs	en-Nâs
21	en-Nâs	en-Necm	el-İhlâs
22	el - İhlâs	Abese	en-Necm
23	en - Necm	el - Kadr	Abese
24	Abese	eş - Şems	el - kadr
25	el - Kadr	el - Burûc	eş - Şems
26	eş - Şems	et - Tîn	el-- Burûc
27	el - Burûc	Kureyş	et - Tîn
28	et - Tîn	el - Kâria	Kureyş
29	Kureyş	el - Kıyame	el - Kâria
30	el - Kâria	el - Humeze	el - Kıyame
31	el - Kıyame	el - Mürselât	el - Hümeze
32	el - Hümeze	Kâf	el - Mürselât
33	el - Mürselât	el - Beled	Kâf
34	Kaf	et - Târık	el - Beled
35	el - Beled	el - Kemer	et - Târık
36	et - Târık	Sad	el - kamer
37	el - Kamer	el - A'raf	Sad
38	Sad	el - Cin	el - A'raf
39	el - A'raf	Ya Sîn	el - Cin
40	el - Cin	el - Furkân	Ya Sin
41	Ya Sîn	Fâtır	el - Furkân
42	el - Furkân	Meryem	Fâtır
43	Fâtır	Tâ Hâ	Meryem
44	Meryem	eş - Şuarâ	Tâ Hâ
45	Tâ Hâ	en - Neml	el - Vâkıa
46	el - Vâkıa	el - Kasas	eş - Şuarâ
47	eş - Şuarâ	el - İsrâ	en - Neml
48	an-Neml	Yunus	el - Kasas
49	el - Kasas	Hûd	el - İsrâ
50	el - İsrâ	Yusûf	Yunûs
51	Yunûs	el - Hicr	Hûd
52	Hûd	el - En'am	Yusûf
53	Yusûf	es - Saffât	el - Hicr
54	el - Hicr	Lokman	el - En'am
55	el - En'am	Sebe	es-Saffât

56	es - Saffât	ez - Zümer	Lokmân
57	Lokman	Gâfir	Sebe
58	Sebe	Fussilet	ez-Zümer
59	ez - Zümer	eş - Şûrâ	Gâfir
60	Gâfir	ez-Zuhrûf	Fussilet
61	Fussilet	ed-Duhân	eş - Şurâ
62	eş - Şûrâ	el - Câsiye	ez - Zuhruf
63	ez - Zuhruf	el - Ahkâf	ed - Duhân
64	ed - Duhân	ez - Zâriyât	el - Câsiye
65	el - Câsiye	el - Gâşiye	el - Ahkâf
66	el - Ahkâf	el - Kehf	ez - Zâriyât
67	ez - Zâriyât	en - Nahl	el - Gâşiye
68	el - Gâşiye	Nûh	el - Kehf
69	el - Kehf	İbrâhim	en - Nahl
70	en - Nahl	el - Enbiyâ	Nûh
71	Nûh	el - Mu'minûn	İbrâhim
72	İbrâhim	er - Râd	el - Enbiyâ
73	el - Enbiyâ	et - Tûr	el - Mu'minûn
74	el - Mu'minûn	el - Mülk	es - Secde
75	es - Secde	el - Hakka	et - Tûr
76	et - Tûr	el - Meâric	el - Mülk
77	el - Mülk	en - Nebe	el - Hakka
78	el - Hakka	en - Nâziât	el - Meâric
79	el - Meâric	el - İnfitâr	en - Nebe
80	en - Nebe	el - İnşikâk	en - Nâziât
81	en - Nâziât	er - Rûm	el - İnfitâr
82	el - İnfitâr	el - Ankebût	el - İnşikâk
83	el - İnşikâk	el - Mutaffifûn	er - Rûm
84	er - Rûm	el - Bakara	el - Ankebût
85	el - Ankebût	el - Enfâl	el - Mutaffifûn
86	el - Mutaffifûn	Âlu İmrân	el - Bakara
87	el - Bakara	el - Haşr	el - Enfâl
88	el - Enfâl	el - Ahzâb	Âlu İmrân
89	Âlu İmrân	en - Nûr	el - Ahzâb
90	el - Ahzâb	el - Mumtahane	el - Mumtahane
91	el - Mumtahane	el - Feth	en - Nisâ
92	en - Nisâ	en - Nisâ	ez - Zelzele
93	ez - Zelzele	ez - Zelzele	el - Hadid
94	el - Hadid	el - Hac	Muhammed
95	Muhammed	el - Hadid	er - Râd
96	er - Râd	Muhammed	er - Rahmân
97	er - Rahmân	el - İnsan	el - İnsan
98	el - İnsân	et - Talâk	et - Talâk
99	et - Talâk	el - Beyyine	el - Beyyine
100	el - Beyyine	el - Cumu'a	el - Naşr
101	el - Haşr	es - Secde	en - Nasr
102	en - Nûr	el - Münâfikûn	en - Nûr
103	el - Hac	el - Mücâdele	el - Hac
104	el - Münâfikûn	el - Hucurât	el - Münâfikûn
105	el - Mücâdele	et - Tahrîm	el - mücâdele
106	el - Hucurât	et - Tegâbûn	el - Hucurât
107	et - Tahrim	es - saff	et - tahrîm
108	et - Tegâbun	el - Mâide	es - Saff
109	es - Saff	et - tevbe	el - Cumu'a
110	el - Cumu'a	en - nasr	et - Tegâbun
111	el - Feth	el - Vâkıa	el - Feth
112	el - Mâide	el - Âdiyât	et - Tevbe
113	et Tevbe	el - falak	el - Mâide
114	en - Nasr	en - Nâs	....

CEDVEL IV

Bankipordaki apokrif yazma mushaftaki sûreler nüzûl sırasına göre şöyle tertib edilmiştir

1. el-Fâtiha	1	2. el-Alak	96	3. el-kalem	68
4. el-Müzzemmil	73	5. el-Müddessir	74	6. Ebû Leheb	111
7. et-Tekvîr	81	8. el-A'la	87	9. el-Leyl	92
10. el-Fecr	89	11. ed-Duhâ	93	12. el-İnşirâh	94
13. el-Asr	103	14. el-Âdiyât	100	15. el-Ķevser	108
16. et-Tekâsür	102	17. el-Mâ'un	107	18. el-Kâfirûn	109
19. el-Fîl	105	20. el-Felak	113	21. en-Nâs	114
22. el-Ihlâs	112	23. en-Necm	53	24. Abese	80
25. el-Kadr	97	26. eş-Şems	91	27. el-Burûc	85
28. ve't-Tîn	95	29. Kureyş	106	30. el-Kâria	101
31. el-Kıyame	75	32. el-Hümeze	104	33. el-Mürselât	77
34. Kâf	50	35. el-Beled	90	36. et-Târık	86
37. el-Kamer	54	38. Sâd	38	39. el-A'râf	7
40. el-Cin	72	41. Ya sîn	36	42. el-Furkân	25
43. el-Melâike	35	44. Meryem	19	45. Tâ ha	20
46. el-Vâkıa	56	47. eş-Şuara	26	48. en-Neml	27
49. el-Kasas	28	50. Benû İsrail	17	51. Yunus	10
52. Hûd	11	53. Yusûf	12	54. el-Hicr	15
55. el-En'am	6	56. es-Saffât	37	57. Lokmân	31
58. es-Sebe	34	59. ez-Zümer	39	60. el-Mü'min	40
61. es-Secde	41	62. eş-Şurâ	42	63. ez-Zuhrûf	43
64. ed-Duhân	44	65 el-Câsiye	45	66. el-Ahkâf	46
67. ez-Zâriyât	51	68. el-Gâşiye	88	69. el-Kehf	18
70. en-Nahl	16	71. Nuh	71	72. İbrâhim	14
73. el-Enbiye	21	74. el-Mü'minûn	23	75. Elif. Lâm. Mim Secde	32
76. et-Tûr	52	77. el-Mülk	67	78. el-Hâkka	69
79. el-Meâric	70	80. en-Nebe	78	81. en-Nâziât	79
82. el-İnşikâk	84	83. el-İnfitâr	82	84. el-Ankebût	29
85. el-Mutaffifûn	83	86. er-Rûm	30	87. el-Bakara	2
88. el-Enfâl	8	89. Âlu İmrân	3	90. el-Ahzâb	33
91. el-Mümtahane	60	92. en-Nisâ	4	93. ez--Zilzâl	99
94. el-Hadid	57	95. Muhammed	47	96. er-Ra'd	13
97. er-Rahmân	55	98. Hel Eta	76	99. et-Talak	65
100. el-Beyyine	98	101. el-Haşr	59	102. en-Nasr	110
103. en-Nur	24	104. el-Hac	22	105. el-Münâfikûn	63
106. el-Mücâdele	58	107 el-Hucûrât	49	108. et-Tahrîm	66
109. es-Saf	61	110. el-Cum'a	62	111. et-Tegâbun	64
112. el-Feth	48	113. et-Tevbe	9	114. el-Mâide	5
115. en-Nurân		116. el-Velâye			

f– Kur'ânı Kerimin Harekelenmesi ve Noktalanması

Arab yazısının hareke ve noktalanmasına temas etmeden evvel, islâmiyetin zuhurunda, bu yazının durumundan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Tarihlerin, hususiyle Kur'ân tarihinin beyanına göre, islamiyetin doğuşu esnasında arabların elindeki yazı, bugünkü gibi mazbût bir şekilde değil, bilakis hareke ve noktalardan mahrumdu. Hz. Peygamber ve sahabe devrinde yazılan âyetleri herşeyden tecrit

etme gibi bir usûl şiddetle uygulanmıştı. Fakat araplar, arap olmayanlarla karışıp, dillerinde bir lahin husule gelmeden önce, kendilerinde bir i'rab melekesi muhakkak ki mevcuttu. Belki de bunu, nokta ve harekeden mahrum olan harflerin yazılış şekillerinden temin edebiliyorlardı. Arab yazısının ilk günlerindeki durumunu bize en güzel şekilde İbn Haldûn izah eder "İslâmiyetin ilk günlerinde yazı, sağlam bir surette işlenmiş, iyi ve güzel bir hale gelmiş değildi, hatta orta bir dereceye dahi varmamıştı. Bu da arab kavminin göçebeliğinden, ibtidâi bir hayat yaşamasından, hüner ve sanattan uzak olmasından ileri geliyordu. Sen, sahâbenin kendi elleriyle istinsah etmiş oldukları mushafların resmi hatlarından bu kusûrları görebilirsin. Bunlar sağlam bir usûl ile iyi bir şekilde yazılmış değillerdi. Bu mushafların bir çoğunun hatları yazı uzmanları tarafından tesbit edilen resmî hat kâide ve usûllerine uygun değildi" demektedir.[1] Buna rağmen bu güne kadar, ilk günkü imlâ şekline bağlı kalınmış ve selef bu hususta gayet müteyakkız davranmışlardı. Ebû'l-Bakâ" lugât ehlinden bir cemaât kelimeleri ağızdan çıktığı şekilde yazıyorlardı. Buna rağmen onlar Kur'an kitâbetini istisna ediyor, imâm olan mushafta, evvelkilerden ne şekilde buldularsa, öylece kaydediyorlardı" şeklinde zikretmektedir.[2] Mâlik b. Enese, bir kimsenin ağzından, Kur'ânı okuduğun gibi yazarmısın diye sorulduğunda, hayır onu ancak ilk şekliyle yazarım demiştir.[3] Ahmed b. Hanbel ise "Osman Mushafında vav, ya, elif ve bunların gayrına muhalefetin" haram olduğunu söylemiştir.[4] Buradan anlaşılıyorki bugün elimizde mevcut olan mushaflarda dahi bu imla şekline riayet edilmiştir. Bu da Kur'ânın asliyetinin ne dereceye kadar korunduğunun bir delilidir.

Bütün müslüman müellifler ve hatta müsteşriklerin ekserisi ilk arab yazısının nokta ve harekeden mahrum olduğunu söylemektedirler. İ. Goldziher de, Kur'ândaki kıraât ihtilaflarının en mühim sebeblerinden biri olarak, bu yazının nokta ve harekeden mahrum olmasını göstermektedir.[5] Ekseriyet, bidayette arab yazısının nokta ve harekeden mahrum olduğunu söylerken, bazı zevât bu görüşe pek yanaşmamakta, bilakis bu görüşün aksini savunur bir tutum takınmaktadırlar. B. Moritz "Bu noktaların ilk kullanılış zamanı bizce meçhuldür. Noktalama usûlünün islâmdan önce de mevcûd olması muhtemeldir. Bu arada Nöldeke'nin, bu mesele hakkında arab rivayetlerinden büsbütün mustağni

1) *Mukaddime*, II. 448-449.
2) *El-Burhân*, I. 376.
3) *el-Burhân*, 379; *el-Muhkem*, s. 11
4) *el-Burhân*, I. 379.
5) *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmi* s. 8-9.

olabiliriz, sözünü de ilave ederek, noktalar mahdut miktarda olmakla beraber, islâmın birinci asrında kullanılmış idi" demekte ve kullanılan harflere misaller vermektedir.[1] Yine aynı müellif, Mısır Milli Müzesinde bulunan hicri 168 tarihli bir mushafdan bahsederken "Sâmitlerde nokta gayet az kullanılır, sâitlerde ise hiç nokta yoktur. Fakat bu noktaların bulunmayışını, noktaların o devirde mevcut olmadıkları hakkında bir delil addetmek yanlış bir istidlâl olur" demektedir.[2] Bu husustaki görüşler, günden güne artmaktadır. George Miles" *Early İslamic Inscription Near Tâ'if*" adlı eserinde, hicri 58 senesinde yazılmış, Muaviyeye âit, harfleri noktalı bir yazı bulduğunu zikretmektedir. Yine Adolf Grohmann" *From the World Arabic Papyri*" adlı eserinde, halen Viyanada bulunan bir papirusun harflerinin noktalı olduğunu söylemektedir. Keza, Celaluddin es-Suyûtî "*Tedribu'r-Râvî*" (s. 289) adlı eserinde şu enteresan haberi nakletmektedir. "Muaviyenin kâtibi Ubeyd b. Evs el-Gassânî, şöyle anlatmaktadır: Muaviyeye yazı yazıyordum. Bana yazını rakşet dedi, çünkü ben de, Hz. Peygambere yazı yazmıştım. O, bana her harfin noktasını koymamı söylemişti..." İşte bu fikirleri ileri sürenler, arab yazısının bir kısım harflerinin, islâmiyetin zuhurunda noktalı olduğunu söylemek istiyorlar ve bunları buldukları vesikalarla ispata çalışıyorlar. Bulunan deliller daha inşa halinde oldukları için, bu hususta kat'i bir söz söylenemiyor ve ihtimalden daha ileri gidilemiyor. Nokta ve harekeden dolayı sonradan zuhûr edecek meseleler ve elimizdeki misaller nazarı dikkate alınacak olursa, gerek arab yazısının ve gerekse Kur'ânın ilk devirdeki yazısının bu iki şeyden mahrum olduğunu meydana çıkarmaktadır.

İslâm intişar edip, arablar, arab olmayanlarla karışınca, arab dilinde bozulma başladı. İslâmın muhafızı ve dinin esası olan Kur'ânı, bu fesâd ve lahin hareketlerinden korunmak gerekiyordu. Hz. Aliden nahv ilmini öğrenmiş olan Ebu'l-Esved ed-Düelî (Ö. 69/688) arab dili sahasında şöhret kazandı. Bir cemaatte, Ebu'l-Esvedden bu ilmi öğrendiler. Onlar arasında Yahya b. Ya'mer ve Nasr b. Asım, nahiv, Kur'ân kıraâtı ve edeb ilimlerinde meşhur oldular.

Kur'anın ilk harekelenmesine âit haber şöyledir. Basrada vâli olan Ziyâd b. Sümeyye (Ö. 53/673) Ebu'l-Esved'den dili islah etmesi için bir usûl koymasını istemişti. Bidayette Ebu'l-Esved bu teklifi kabul etetmemişti. Fakat zamanın hâdiseleri içinde, arab dilinin fesada uğradığını ve Kur'âna da zarar geleceğini düşünen Ziyad, bir adama, Ebu'l-

1) *İslâm Ansiklopedisi*, I. 500.
2) Aynı eser, I. 506.

Esved'in yolu üzerine oturup, bir âyetin i'rabını yanlış okumasını tenbih etti. Bunun üzerine o adam, Tevbe suresinin 3. cü âyeti olan (إن الله برىء من المشركين ورسوله) âyetinde rasûl kelimesindeki lam harfini kesre olarak okudu. Bu okuyuşu işiten Ebu'l-Esved" İnsanların durumunun böyle olacağını tahmin etmezdim" diyerek, Ziyada gitti, ona istediği şeyi yapacağını söyledi ve kendisinden kâtib istedi. Ziyad ona 30 kadar kâtib gönderdi. O, Abdu'l-Kaysdan olan birini tercih etti. Ona mushafı bir eline, diğer eline de mürekkeb rengine muhalif bir boya al, ağzımı bir harfin telaffuzunda fetha okuduğumu görünce tam üzerine bir nokta koy, kesre okuduğumda altına bir nokta koy, ötre okuduğumda da harfin önüne bir nokta koy, eğer şu harekelerde gunne yaparsam iki nokta koy diye tâlimat verdikten sonra, Kur'ânı ağır ağır okumaya başladı, kâtib de noktaları koyuyordu. Her sahife tamam oldukça, kâtib Ebu'l-Esvede sahifeyi iade ediyor, o da kontrol ettikten sonra, devam ediyorlardı. Bu iş böylece mushafın i'ğrabı tamamlanıncaya kadar devam etti.[1]

Bu haberlerden anlaşıldığına göre, Kur'ana hareke yerine noktalar, Ebu'l-Esved ed-Düelî ile başlamışsa da, sesli harflere bedel olarak, bugün kullandığımız harekeleri icâd edenin el-Halil b. Ahmed (Ö. 175 /791) olduğunu söyleyenler de vardır.[2] Harflere nokta va'zından evvel, hareke yerine kâim olan noktalar ikâme edilmiştir. Harfler noktalanmaya başlanınca, hareke yerine kâim olan noktalarla karıştırılmaması için, bu noktalar önce renkli olarak konulmuş, daha sonra bu günkü harekeler şeklini almıştır.[3]

Nokta ve harekeden mahrum olarak yazılan âyetleri, Ebû Bekr ve Osman devrinde cem ve teksir edilen mushafları, asrı saadette ve sahabe devrinde doğru okumak mümkündü. Çünkü onlar hem yazmışlar hem de işitmişlerdi. Sahabenin hepsinin aynı kültür seviyesinde olmayışı, tâbiilerinde ekserisinin yabancı kavimlerden oluşu, Kur'ânın okuyuşunda zorluklar meydana getirmeye başlamış, ilk asrın ikinci yarısına doğru, arab alfabesindeki birbirine yakın harfleri, ayırt etmek için, bunların bazılarının alt ve üstlerine noktalar koymak icâb etmişti. İbn Hallikân

1) Ebû Abdillah ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'ân*, Beyrut 1388 / 1969, s. 87-88;. bkz. *el-Fihrist*, s. 60; *Vefeyât*, II. 216-217; *el-Muhkem* s. 3-4.

2) el-Halil b. Ahmedin hayatını ihtiva eden bir kaç eserde yukarki fikre rastlanılamamışsa da da onun "*en-Nukatu ve' ş-Şekl*" adlı bir eseri oluşu, bu işle meşgul olduğunun bir delilini teşkil eder. Bkz. *el-Fihrist*, s. 53; *Vefeyât*, II. 17; *el-Muhkem* s. 6.

3) Bu hususta fazla bilgi ve şekiller için bkz. Ebû Amr Osmân b. Sa'id ed-Dâni, *el-Muhkem fi nakdi'l-Masâhif*, Dımaşk, 1960.

(Ö. 681 / 1282) nın ifadesine göre "buna ilk çare arıyan Emevilerin Irak vâlisi Haccâc (Ö. 95 /713) olmuş ve bu vazifeyi üzerine alanın da Nasr b. Âsım (Ö. 89 /708) olduğu söylenmektedir. Nasr noktaları muhtelif yerlerde olmak üzere va'zetti. Halk bu şekilleri uzun müddet kullandılar. Artık onlar noktasız yazı yazmazlardı" denilmektedir.[1] Başka bir rivayette de, mushafa ilk nokta koyanın Yahya b. Yam'er (Ö. 129 /746) olduğu söylenmektedir.[2] Hatta, İbn Sirîn'in, Yahya b. Ya'mer tarafından noktalanmış bir mushafı vardı denilmektedir.[3] Ebû Amr ed-Dânî'ye göre, Yahya b. Ya'mer ile Nasr b. Âsım, insanlar için Basrada ilk noktayı koymuşlardır. Onlar da bu ilmi Ebu'l-Esved'den almışlardır. Daha sonra da el-Halil b. Ahmed, hemze, teşdid, revm, işmam'ı va'z etmiştir. İnsanlar bunlara tâbi olmuş bütün beldelerde bu şekiller yayılmıştır.[4]

Kur'ânı Kerime nokta ve hareke konulması, bidayette epeyce münakaşa konusu olmuş, seleften bir çok kimse bu hareketi kerih görmüşlerdi. Meselâ, İbn Ömer, mushaflarda noktayı kerih görür, Abdullah b. Mes'ûd, kur'ânı herşeyden tecrid ediniz, derdi. İbrahim en-Naha'î de kur'âna nokta koymayı kerih görür., onu herşeyden tecrid ediniz, kendisinden olmayan bir şeyle onu karıştırmayınız, derdi. Mâlik'te bundan hoşlanmaz, yalnız küçüklerin kur'ânı öğrenmeleri için nokta ve harekelemeyi tecviz ederdi.[5]

Kur'ânın nokta ve harekelenmesine mutlak bir ihtiyaç hasıl olmuş, daha doğrusu bu bir ihtiyacın neticesi olarak doğmuştur. Fakat bu hereket, bir zamanda başlayıp hemen bitmediğini, onun zaman aralıklarıyle muhtelif şahıslar elinde tekâmül ve inkişaf ettiğini, yukarıdaki çeşitli haberlerden anlamaktayız.

İslâmda filolojik faaliyet erkenden başlamıştır. Hatta bu hareketin bir Peygamber emri olduğuna kadar varılmıştı. Güya, Hz. Peygambere, Kur'ânın hangi ilmi daha hayırlıdır diye sorulmuş o da "Kur'ânın i'rabını yapınız, onun gariblerini araştırınız" demişlerdi.[6] Sanki bu haberle, Peygamber zamanında, Kur'ânın i'rabı ve garibleri hakkında bir fikir münakaşasının varlığı ile karşılaşmış gibi oluyoruz. Hakikatte

1) *Vefeyât*, I. 344; *el-Muhkem*, s. 6
2) İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, Leiden 1937, s. 141; ez-Zehebi, *Târihu'l-İslâm* IV. 68; *el-Muhkem*, s. 5.
3) *Vefeyât*. V. 224 (el-Muhkem s. 11 de İbn Sirinin mushaf noktalamayı kerih gördüğüne dâir bir haber vardır.)
4) *el-Muhkem*, s. 6.
5) Noktalamayı tecviz eden ve etmeyenler hakkında fazla bilgi için bkz. *el-Muhkem*, s. 10-13; *el-Masâhif* s. 141 - 142.
6) *Mukaddemetân* s. 261, *Tefsiru Bahri'l-Muhit*, I. 12 - 13.

böyle bir durum yoktur. Bu, ikinci asırdaki filolojik faaliyeti gösteren bir haberin, peygambere kadar ulaştırılmış yanlış bir isnâdı olsa gerektir. Kanaatımızca, Kur'ânın noktalanması ve harekelenmesi, çeşitli şahıslar elinde muhtelif zamanlarda inkişaf etmiştir. Bu hareketin öncüsü de hiç şüphesiz ki Ebu'l-Esved ed-Düelî'dir. Burada aklımıza şöyle bir sual gelebilir. Ebu'l-Esvedden, kur'ânın i'rabı yapılması istendiğine göre, acaba kur'ân, Hz. Peygamber zamanında, i'rablı mı yoksa irabsız mı okunuyordu?. Kitabette bu husus belirtilmemiş olabilir. Sahabilerden bazılarının kur'ânda i'rab bakımından garib buldukları bazı kısımları kâtib hatası zannetmeleri, kur'ânın o zaman i'rablı olarak okunduğuna delalet eder. Bu mesele 1952 senesi 28-29 Haziranında Mainz'de toplanan kongrede de bahis konusu edilmiş, H. Ritter "Peygamber, kur'ânı geniş halk kitlesi tarafından anlaşılacak fasih bir dilde söylemeyi tercih ettiğini" [1] anlatmıştır.

Noktasız yazının birbirine benzer kelimelerini doğru okumak için bir kimsenin ilim ve kültür sahibi olması yeterli değildi. Şu hâdise buraya güzel bir misâl teşkil eder. "Bir gün el-Esmaî'nin huzurunda İbn Zueyb'in şiirleri okunurken bir mısra (باسفل ذات الدير افرد جحشها) şeklinde okunmuştu-orada hazır bulunan bir 'arabi-mısranın yanlış okunduğunu görerek, okuyan adama, yanlış okudun (ذات الدير) değil (ذات الدبر) dür. Bu bizde bir yokuşun adıdır demiş, Esmaî'de bu tashihe itimad etmiştir.[2]

Arap yazısının, ilk günlerde nokta ve harekeden mahrum oluşu ve yeni müslüman olanların bu yazıya iyi vâkıf olmamaları dolayısile âyetlerdeki bazı kelimeleri tağyir etmek veya takdim tehir etmek gibi acâip işler yapmışlardırki, bunlara tashif denir. Mecelletu'r-Risale'de tashif acaiplikleri[3] adiyle bir makale, bunun hakkında enteresan misaller vermektedir. mesela, Hammad ibn ez-Zeberkân ismindeki şahıs Kur'ândaki lafızları tashif eder, sonrada onu doğru imiş gibi okurdu. (وما كان استغفار ابراهيمَ لأبيه الا عَنْ موعدةٍ وعدها اياه)[4] bu ayetteki (اياه) kelimesini (اباه) şeklinde okurdu. Yine (بل الذين كفروا فى عزّة وشقاق)[5] âyetindeki (عزّة) kelimesini (غرّة) şeklinde okumaktaydı.

1) *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt I. cüz 1-4 sene 1953. s. 98.
2) *Medeniyeti İslâmiye Tarihi*, III. 96.
3) *Mecelletu'r-Risâle*, sene, 14. s. 995
4) Tevbe suresi, 114.
5) Sa'd Suresi, 2.

Osman ibn Ebi Şeybe, tefsirde eshabına (أَلَمْ تَرَ كيف فعل ربك باصحاب الفيل)[1] ayetinin baş tarafındaki harfi istifhamı ve edatı nefiyi sanki hurufu müteşabihatmış gibi, elif lam mim şeklinde okumuştur. Hamza ez-Zeyyât[2] (الم. ذلك الكتاب لاريب فيه) ayetinde لاريب kelimesini (لا زيت) şeklinde okumuş. Bu yanlış okuyuşu işiten babası, onu azarlayıp, elinden mushafı almış ve ona, Kur'ân şahısların ağzından almasını tavsiye etmişti.

Arap yazısının bu noktaları tarihte feci hadiselere sebeb olmuştur. Abbasi Halifelerinden Ca'fer Mütevekkil, valilerinden birine, islâm olmayanların nüfus sayımını yaparak bize bildir, diye bir emir göndermiş, gönderdiği bu emirde, say kelimesinin emri hâzırı olan (أَحْصِ) kelimesi kullanılmış, kelimedeki (ح) harfi üzerine nasılsa bir nokta konmuş, o zaman kelime (أَخْص) olmuş, emri alan vali vilayetinde bulunan gayri müslimleri toplayıp tavaşi yapmış, yapılan ameliyat neticeside iki kişiden maadası helâk olmuşlardır.[3] Buna benzer bir haber, Emevilerden Süleyman ibn Abdilmelikin, Medine valisi ibn Hazma yazdığı bir emirde, yukarki hadisenin vâki olduğu bildirilmektedir.[4] Bu tashif işi ilk zamanlarda pek fazla şâyi olmamış, bilhassa ikinci asrın ortalarına doğru çoğalmıştı. Bu hususta Hamza b. el-Hasen el-İsbahânî *"et-Tenbih alâ Hudûsi't-Tashif"*[5] adlı bir eser yazmıştır.

6- KUR'ÂNIN YEDİ HARF ÜZERİNE NAZİL OLMASI VE KIRAÂTI MESELESİ

İslâmın ilk günlerinden itibaren kendini gösteren ve üçüncü halife Hz. Osman zamanında bâriz bir şekilde ortaya çıkan yedi harf ve kırâat meselesi tefsir hareketinde en mühim rolü oynayan âmillerden biri olmuştur. Bunların her ikisi de, İslâmın zuhurunda arap yazısının ibtidâi ve arap lehçelerinin karışık bir durumda olmasından ileri geldiği düşünülebilir. Henüz doğmakta olan bir din, lehçe bakımından değişiklik arzeden bir muhitte, muhatablarına lâzım gelen kolaylığı göstermesinden

1) Fil suresi, 1.
2) Bakara suresi, 1-2.
3) *Keşfu'z-Zunûn*, I. 713.
4) *Mecelletu'r - Risâle*, Sene 14. s. 1030
5) *Vefayât*, II. 15.

daha tabii ne olabilirdi. Bize kadar gelen rivayetlerden anlaşıldığına göre, Medine örnek nüshasının "el-İmâm" ile, eyâletlere gönderilen sûretlerinin her zaman harfiyyen aslına uymaması, önlerinde yazılı Kur'ân olduğu halde, Kurrânın bırakmak istemedikleri okuyuş tarzları, arap yazısının kifayetsizliği, bu yazıda okunuşun okuyucuya bırakılmış olması gibi çeşitli sebebler, bu hareketin âmili olabilir. Şunu da unutmamak gerekir ki, zikrettiğimiz şu sebeblerin tutarlı yönleri olduğu gibi, her birinin de tenkide tâbi tutulacak yanları vardır. Çok zaman, harflerin birbirine karışma imkanları manaya pek okadar tesir etmemektedir. Okuyucuya bırakılan okunuş şekli neticesinde bir çok farkların hasıl olacağı tabiîdir. Bu sebeble büyük bir serbestiye alışılmış olması, aşırı bir dereceye ulaşmış olabilir. Bu durumda, kelimelerin yerine müradiflerini koyma ve bazı açıklayıcı kelimeler ilave etmekten çekinilmediğini gösteren bir hareket gibi mülahaza edilebilir. Yine burada, Kur'ânın, bidayetteki okunuşunun, sadece kitâbete dayanmadığını, kitâbet kadar, belkide ondan daha fazla olarak hıfza istinat ettiğini unutmamak gerekir.

a- Yedi harf (el-Ahrufu's-Seb'a)

Yedi harfle, kıraât birbirine karıştırılmış, bazen her ikisinin aynı şey olduğu söylenirken,[1] bunların ayrı ayrı şeyler olduğu ve bir ihtiyaca cevap olarak ayrı ayrı menşelerden geldikleri zikredilmektedir. Görüldüğü gibi, Kur'ânın kiraâtını ilgilendiren bu mühim konu, aynı zamanda çözülmesi çok güç olan problemlerden biridir. Kanaatımca, yedi harf ve kıraât ayrı ayrı şeylerdir. Evvela harf kelimesinin ne ifade ettiği üzerinde bir ittifaka varılamadığı gibi, yedi harf ile ne kastedildiği hususunda da, bilginler arasında bir fikir birliği mevcud değildir. Harf kelimesi lugatta vech manasına gelirse de, yine aynı kelime lugât ve lehçe manalarını da ihtiva etmektedir.[2] Doğruyu söylemek gerekirse, Hz. Peygamberin hadisinde gelen yedi harfden tam olarak ne kestedildiği açıkça bilinemediğinden, bu rakam çeşitli yedi şeye itlâk edilmiş ve bu arada, buna hiç te isabetli olmayan, sonradan ortaya çıkan yedi kıraât manası da verilmiştir. İbnu'l-Cezeri *"en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr"* da bu ihtilaf ların sayısını kırka kadar çıkarmaktadır. Bazıları yedi harften zecr, emr, helal, haram, muhkem müteşâbih, emsâl gibi yedi mana, bazıları da, yedi harf, yedi kıraattır" demişlerdir. Bilindiği gibi muhtelif kıraât-

1) Yedi harf hakkında Nöldeke'den "yedi harf evvela zannedildiği gibi arap lehçeleri demek olmayıp, kıraat (okuma) tarzı demektir" şeklinde nakledilir. Bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, V$_1$. 230.

2) *Lisânu'l-Arab*, IX. 41.

ler sonradan şâyi olmuştur. İslâm bilginleri arasında revâç bulan görüşlerden biri de, Kur'ânı Kerimin yedi harf üzerine nâzil oluşundan maksad, onun yedi lehçe ve yedi lügât oluşudur. Mademki harf kelimesinin bir manasının da, lügât ve lehçe olduğunu söylemiştik. O halde yedi harf, lafzı ve maddesi muhtelif yedi dil olabilir. Yedi harfde olan hususiyet, lafzı ve maddesi değişik fakat aynı manaya gelen başka bir kelimenin kullanılması demektir. Halbuki kıraât, aynı kelime üzerinde, med, kasır, hareke, sükûn, nokta, irab gibi hususlarda olan değişikliktir. Yoksa kelimenin harf bünyesinde bir değişiklik yoktur. İhtilaf şekil ve surettedir, madde ve lafızda değildir. Bu tefriki yaptıktan sonra, Kur'ânı Kerimin yedi harf üzerine nâzil olduğuna dâir, Hazreti Peygamberden gelen haber üzerinde duralım. «إن هذا القرآن أنزل على سبعة أحرف فاقرءوا ما تيسر منه»

"Şüphesiz bu Kur'ân Yedi harfı üzere nâzil olmuştur. Size kolay geleni okuyun" Bu hususda-ufak variyant değişiklikleri de olsa- haberler pek çoktur.[1] Ubeyy b. Ka'b dan rivayet edildiğine göre "Hz. Peygamber Benû Gıfar suyunun yanında iken, ona Cibril Aleyhisselâm geldi ve Allah ümmetine, Kur'ânı bir harf üzeine okumanı emrediyor, dedi. Peygamber de, Allahtan mağfiret ve afvını isterim, ümmetim buna takat getiremez, dedi-Bu şekilde konuşmalar üç defa tekrar eder- Dördüncüde Cibril, Allah ümmetine Kur'ânı yedi harf üzerine okumanı emrediyor. Hangi harfi okurlarsa onda isabet ederler.[2] İlk devirdeki, yedi harf meselesinin tipik bir örneğini, Hz. Ömerle, Hişâm b. Hakîm arasında geçen hâdise teşkil eder. "Hz. Ömer şöyle der: Hişâm b. Hakîmin, Furkân suresini, okuduğumuz şekilden başka türlü okuduğunu işittim. Çünkü Hz. Peygamber, bu sûreyi bana okumuştu. Ona, okumasını bitirinceye kadar mühlet verdim, sonra onu elbisesinden yakalayıp, Peygambere getirdim. Ya Rasullalah, bundan, Furkân suresini, bize öğrettiğinden başka şekilde okuduğunu işittim, dedi. Peygamber ona oku dedi. O da evvelce benim işittiğim şekilde okudu. Bunun üzerine Peygamber, böyle nâzil oldu dedi. Sonra bana oku dedi, ben de okudum. Bu böyle nâzil oldu. Kur'an yedi harf üzerine nâzil olmuştur, hangisi kolayınıza gelirse onu okuyun dedi".[3] Bu rivayette Hz. Ömerle, Hişâmın Furkân sûresini farklı okuduklarını müşahede ediyoruz. Bu okuyuş farkı, lafızların oku-

1) *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 227; *Sahihu Muslim*, I. 562; *Musnedu Ahmed*, I. 299, 445; *Sünenu Ebi Dâvud*, I. 340; *Tefsiru't-Taberi* (Yeni) I. 21-67; *en-Neşr*. I. 21; Bu hususta geniş bilgi için bkz. Abdulvahhab Hammuda; *el-Kıraât ve'l-Lehecât*, Mısır 1368/1948, s. 6-10.

2) *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 227; *Sahihu Muslim*, I. 562; *Musnedu Ahmed*, I. 299, 445

3) *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 227; *Sahihu Muslim*; I. 560; *Musnedu Ahmed*, I. 24; Muhammed Draz, *İnitiation au Koran*, Paris 1951, p. 26-27.

nuşunda olduğu gibi, irab, hareke ve sükûnlarda da olabilirdi. Bu farklılığın nerede olduğunu bize metnin sonundaki «...فاذا هو يقرأ على حروف كثيرة لم يقرئنيها رسول الله......» kısım izah etmektedir. Buradan anlaşıldığına göre, fazla harfler okunmakta, yani madde ve lafızda değişiklik yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu da kıraât meselesi değil, yedi harf meselesidir. Ömerle, Hişâm aynı kabileden oldukları halde, başka başka lehçelerde okuyabiliyorlardı. O halde onlar, Kur'ânı, Hz. Peygamberden nasıl işittilerse, o şekilde okumayı tercih ediyorlardı. İbn Hacer, Ömerle Hişâm arasındaki ihtilafı şöyle halletmeye çalışır: Ömer sûreyi Rasulden eskiden hıfzetmişti. Hişâm ise sonradan müslüman olmuştu. Resul ona son nâzil olduğu şekliyle okumuştu. İşte ihtilaf buradan neşet etmektedir. Ömer, Hişâmın okuyuşunu inkara kadar gitmektedir. Çünkü o, "Kur'an Yedi harf üzerine nâzil oldu" hadisine vâkıf değildi. Ancak bu hadisi ile haberdar oldu, demektedir.[1]

Yedi harfin müslümanlar için bir kolaylık olduğuna, şu haber güzel bir örnek teşkil eder. "Cibril, Peygambere mülâki olduğunda, ey Cibril, ben ümmî, âciz, ihtiyar, çocuk ve köleler bulunan bir ümmete gönderildim. Bu adamlardan hiç biri kitabı okuyamazlar, dedi. Cibril de, ey Muhammed, Kur'anı yedi harf üzerine oku diye buyurdu"[2] Bu yedi harfin en güzel izahını yapanlardan biri de İbn Mes'ud'dur. O, bazı kelimelerin yerine mürâdiflerini kullanırdı. قال عبد الله بن مسعود إني قد سمعت القراء فوجدتهم متقاربين ما قرءوا كما علمتم فانما هو كقوله أحدكم هلم وتعال[3] Enes b. Mâlik[4] (أقوم قيلاً) âyetini (أصوب قيلا) şeklinde okumuş, kendisini dinleyenler, ey Ebâ Hamza okuduğun şey (أصوب) değil (أقوم) dur dediklerinde (أهيأ—أصوب— أقوم) hepsi birdir, demişti[5]

Yedi harf hakkında serdedilen hadisler sağlamdır ve hatta mütevâtır derecesine kadar ulaşmıştır. Yukarıda, bu yedi harfin tefsirinde ihtilaf edildiğini söylemiştik. Ekseri ilim ehli, yedi harften maksad,, yakın manada olan muhtelif lafızlardır demişlerdir. Süfyân b. Uyeyne (Ö.

1) *Fethu'l-Bâri.* IX. 21.
2) *Tefsiru't-Taberi* (Yeni), I. 35; *el-Muvafakât*, II. 86.
3) *Mu'cemu'l-Udebâ*, II. 60.
4) Müzzemmil sûresi, 6.
5) *Tefsiru't-Taberi* (yeni) I. 52; *Tefsiru'l-Kurtubî*, I. 48; *Mukaddemetân*, s. 272

198 / 812), Abdullah b. Vehb (Ö. 197 / 812), et-Taberi (Ö. 310 / 922), Tahâvî (Ö. 321 /933) ve diğerleri bu yolu tercih etmişlerdir. Diğer bir grub yedi harften maksad yedi arab lugatıdır demişler, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sallâm (Ö. 223 / 837) bu yoldan gitmiş ve İbn Atiyye'de bu yolu tercih etmiştir. el-Kâdi İbnu't-Tayyib ise, yedi harfin yedi kıraât olduğunu söylemiştir. Yedi harfin, Kur'ânın, emir, nehiy, vâd, vâid, kısas, mücadele ve emsâl gibi manalarıdır diyenler olmuşsa da, İbn Atiyye, bu görüş için, zayıftır. Zira sayılan bu yedi şey harflerle isimlenemezler demiştir.[1] Hatta bu yedi harfi arap diline hasretmeyib, Habeş, Nabat, Süryânî, Fârisi, Tahâvî, Rûm ve Arab dilleridir, şeklinde söyleyenler de olmuştur.[2]

Kanaatımca burada üzerinde durulması icab eden diğer bir husus da hadiste geçen yedi rakkamının sâmi kavimler indinde ifade ettiği manadır. Gerek Kur'ânı Kerimde ve gerekse diğer mukaddes kitablarda, kesretten kinaye olarak bir çok adetlerin kullanıldığını görmekteyiz. Zaten hadislerin ifadesinden de bu husus biraz sezilmektedir. Cibril üç defa gidip geliyor, dördüncüde yedi harfe müsaade ediliyor. Acaba bu yedi rakkamının ifade ettiği şey yedi sayısımı dır? yoksa bir çokluğun ifadesi midir?. Bidayette kitabetin yok denecek kadar az oluşu sebebiyle, Kur'ânı, bir lafız üzerine okumak çok zordu. Müslümanlar için kolaylık ve genişlik olmak üzere bu ruhsat bahşedilmiştir.

Yedi harfe Kur'ândan misaller verelim: Hazreti Ömer[3] (فاسعوا الى ذكر الله) âyetini[4] (فامضوا الى ذكر الله) şeklinde, İbn Mes'ud (كالعهن المنفوش)[5] âyetini[6] (كالصوف المنفوش) şeklinde, (إن كانت إلا صيحة واحدة)[7] âyetini (إن كانت إلا زقية واحدة) şeklinde okumuştu. Enes b. Mâlik (Ö. 91 /710) İnşirah suresini (الم نشرح لك صدرك و حللنا عنك وزرك)[8] şeklinde okuyarak (حططنا - حللنا - وضعنا) hepsi de birdir demişti.[9] Ebu'd-Derda (Ö. 32 / 652) bir kimseye[10] (طعام الأثيم) âye-

1) *Tefsiru'l-Kurtubî*, I. 42, 43, 45.
2) *Mukaddematân*, s. 212.
3) Cuma sûresi, 9.
4) *Sahihu'l-Buhâri*, VI. 188; *Mukaddemetân*, s. 222; *Materials*, s 221
5) Kâria sûresi, 5.
6) *Mukaddemetân*, s. 222; *Materials*, s. 111.
7) Yâsin sûresi, 29.
8) *Mukaddemetân*, s. 222; *Materials*, s. 78.
9) *Mukaddemetân*, s. 222; *Materials*, s. 217.
10) *Duhân* sûresi, 44.

tini okuturken, o kimse (طعام الأثيم) diyemiyor (طعام اليتيم) diye okuyordu. Ebu'd-Derda bunu yirmi kerre düzelttiği halde, bir neticeye ulaşamadı, O halde (طعام الفاجر) diye söyle dedi.[1]

Yukarıda verdiğimiz misaller, kelimenin tamamı değişmek suretiyle meydana gelmiştir. Bir de mana değişmeyib harflerin değişmesiyle meydana gelen şekil vardır. Mesela (حتّى)yerine(عتّى) ، (اعطيت) yerine (أنطيت)gibi, Bazen de harfler takdim tehir edilir. Noksan ve ziyadelikler yapılarak meydana gelen şekiller de vardır. Mesela[2] (بعذاب بئيس) yerine[3] (بعذاب بيأس) ve[4] (أفلم ييأس) yerine[5] (أفلم يا يئس) gibi. Yine arablar (يا صاحب) yerine (يا صاح) ve (يا حارث) yerine (يا حار) şeklini kullanılardı.[6]

Hakikaten yedi harf müslümanlar için bir kolaylık olmuş, başlangıçta kitabetin yok denecek kadar az oluşundan dolayı, Kur'ânı bir lafız üzerine okumak çok zordu. Meselâ[7] (أو يكون لك بيت من زخرف) âyetindeki (زخرف)kelimesi için Mücâhid, biz (زخرف) kelimesinin manasının ne olduğunu, İbn Mes'ûdun (أويكون لك بيت من ذهب) kıraâtını görün ceye kadar bilmiyorduk demektedir.[8] Bu hareketler, Hz.Peygamberin sözlerinden hız almıştır. Peygamber, Ubeyy b. Ka'ba (عزيز حكيم)diyecek yerde(سميع عليم)desen olur. zira Allah[9] (سميع عليم)dir. Bu da, manaya uygun olmak şartıyle verilen ruhsatı açıkça göstermektedir. Bütün bunlar, arap lehçelerinin karışık olmasında aranılabilir. Cevâd Ali, aralarında benzerlik olan lehçeler olduğu gibi, bâriz farklar arzden lehçeler de pek çoktu. Bâriz farkları ihtiva eden bu lehçeler, derin bir şekilde incelenmedi demektedir.[10] Bu konuya âit enteresan misallere edebiyat kitab-

---

1) *Mukaddemetân,* s. 229.
2) Arâf sûresi, 165.
3) *Mukaddemetân,* s. 225.
4) Ra'd sûresi, 31.
5) *Mukaddemetân,* s. 225.
6) *Mukaddemetân.* s. 225.
7) İsrâ sûresi, 93.
8) *Tefsiru't-Taberi,* XV. 163.
9) *Mukaddemetân,* s. 210.
10) *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm,* I. 213.

larında rastlanmaktadır. Meselâ, Ebû Amr b. el-Alâ (Ö. 154 / 770), Himyeriler için "Onların lisanı bizim lisanımız, onların arapçası bizim arapçamız gibi değildir" [1] demektedir. Ebû Hureyrenin hâdisesi de, konumuza iyi bir misal teşkil eder. "Hayber senesinde Ebû Hureyre, Hz. Peygambere gelir, O sırada Peygamberin elinden bıçak yere düşer. Ona, bıçağı verirmisin dediğinde, Ebû Hureyre, sağına soluna bakınır ve (السكين) lafzından ne murad edildiğini anlayamaz. Peygamber ona ikinci ve üçüncü defa tekrar ettiğinde, bıçağı mı istiyorsunuz diye işaret ederek (المدية) kelimesini kullanır. Ona evet denilir. (السكين) kelimesi sizde tesmiye edilmemişmidir diye sorduğunda, Allaha yemin ederim ki, onun isminin (السكين) olduğunu ilk defa bugün işitiyorum demiştir.[2] Başka bir hâdise de şöyledir: "Zeyd b. Abdillah b. Dârim, Himyer melikine elçi gider. Melike, yüksek bir dağda avlanırken ulaşır. Hükümdara selâm verir ve kendini tanıtır. Hükümdar ona otur manasında (ثب) kelimesini kullanır. Elçi zanneder ki, kendini dağdan aşağıya atmasını emrediyor ve ona, beni itaat edenlerden bulacaksın deyip, kendini dağdan aşağı atar ve ölür. Bunun üzerine melik, bunun neye böyle yaptığını sorar. Söylediği lafızdaki hata kendisine bildirilir. Bunun üzerine, Melik, Himyer beldesine gelen himyericeyi öğrensin de gelsin der.[3]

Şimdiye kadar geçen misallerden de anlaşılacağı üzere, yedi harf lafızdaki değişikliktir, manada ise bir değişiklik yoktur. Bu da, Kur'ânın muayyen yerlerindedir. Her yerinde ve ya her kelimesinde böyle bir şey bahis konusu değildir. et-Taberi, yedi harf üzerindeki ihtilaf elfaz ihtilafıdır (هلم ve تعال) gibi, bunların manaları birdir. Manada ihtilaf yokki, hükümlerde ihtilaf olsun, demektedir.[4] Tahâvi, *Müşkilu'l-Asâr* adlı eserinde, "yedi harf insanlar için Kur'ânda kendi dillerinde olmayan kelimeleri almakta bir genişliktir" [5] demektedir.

Birinci asrın ilk yarısından itibaren Kureyş lehçesinin yayılması arap ve arap olmayan müslüman çocuklarının bu lehçe üzerine terbiye edilmesiyle, yedi harf meselesi ehemmiyetini kaybetmiştir. El-Kurtubî ve İbn Abdi'l-Berr, şu yedi harf dâvet zaruretinden dolayı hususi bir

1) (ما لسان حمير بلساننا ولا بعربيتهم بعربيتنا), Bkz. Muhammed b. Sallâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli'ş-Şuarâ*, Mısır 1371, s. 11.

2) *Fecru'l-İslâm*, s. 52.

3) es-Suyûti, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luga ve Envâiha*, Mısır 1371, I. 256.

4) *Tefsiru't-Taberi* (Yeni) I. 50.

5) *Mecelletu'r-Risâle*, Sene 17, s. 195.

vakte mahsustur. Bu zaruret kalktığı takdirde, yedi harfin de hükmü kalkar ve Kur'ânı bir harf üzerine okumak âdet olur, demektedirler.[1] Bu mesele, ilk zaman için ârızi bir ruhsat olmuş, bu gün ise ilmi bir mesele olmaktan başka bir kıymeti yoktur. İbn Mesudun (حتى حين) yerine (عتى حين) şeklinde okuyuşunu Ömer kerih görmüş, Ona Kur'ân Huzeyl lugatı ile inmedi. İnsanlara kureyş lugatı ile oku, Huzeyl lugatı ile okuma demişti.[2] Bu hâdiseden de anlaşılıyorki, Osman Kur'ânı cem etmeden evelde, müslümanlar tek bir kıraâta teveccüh etmekte idiler. İbn Abdi'l-Berr, Ebû Dâvud tarıkıyle, Ömerin bu sözünü naklettikten sonra, Bu söz ihtiyar yoludur, yoksa İbn Mesûdun bu okuyuş tarzının câiz olmadığını ifade etmez, demektedir.

b– Kıraât Meselesi

Yukarıda, kelime üzerinde, med, kasr, hareke, sukûn, nokta ve irab bakımından olan değişikliğe kıraât demiştik. Bidayette nokta ve hareketen mahrum olan arab yazısının, resmedilmiş heykelinde bu gibi ihtilafların meydana geleceği tabiidir. Hele noktalamalar bu işte çok mühim rol oynamıştır.[3] Hareke ve irab meselesi ise daha ziyade nahvî ve daha sonrada fıkhî ihtilaflara vesile teşkil etmiştir.

Kıraât meselesi islâmda en çok tecavüze uğramış, hatta bu işin neticesi olarak Kur'ânda yanlışlıklar olduğu söylenmiş, müsteşrikler için bir ganimet olmuştur. Kıraât vesilesiyle Kur'ân hakkındaki şüphelerini ve onun aslından bazı şeylerin zâyi olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişlerdir. Mesela, Nöldeke, *Kur'ân Tarihi* adlı eserinde, Muhammede nâzil olan vahy, Kur'ânda hıfzedilmemiştir, diye bir fasıl açmıştır. Keza İslâm Ansiklopedisinde Kur'ân Maddesini yazan F. Buhl'de Kur'ândan bazı bölümlerin zâyi olduğu fikrindedir. İngiliz Ansiklopedisinde Kur'ân maddesinde, Kur'ân, cüzleri yönünden gayrı kâmil olduğu zikredilmektedir. Müslüman âlimler bu meseleyi hüsnü niyetle ele almışlar ve irad ettikleri fikirlerde teviller mümkündür. Fakat müsteşrikler zayıf olan rivayetleri alıyor, kuvvetli olanı terkediyorlar. Şüpheli olanları naklediyorlar.[4]

Hakikatte bu kıraât meselesi ileride müsteşriklere hak verdirecek kadar dizginsiz bir durum almıştır. Bu durum karşısında Ebu Bekr b.

1) *Mecelletü'r-Risâle*, sene 17, s. 195.
2) *el-Kıraât ve'l-Lehecât*, s. 8-9.
3) *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmî*, s. 8.
4) *el-Kıraât ve'l-Lehecât*, s. 77-78.

Mücâhid (Ö. 324 /935) kıraâtların en sahih olanlarını toplamış ve bunları yeditane olarak cem etmiştir. Bunların isnadları sahabeye kadar ulaşmaktadır ki, bunlar tevatür derecesindedir. Sonraları bu kıraât hareketi o kadar ileri gitmiştir ki, âyetlerin izah ve tefsiri kabilinden olan kelimeler dahî, kıraâtten addedilip, sonradan falancanın kıraâtı böyle idi, denilmeye kadar varmıştı. Mesela (Hz. Âişe ve Hafsa, Bakara suresi')nin 238. ci âyetini (...والصلاة الوسطى وصلاة العصر) şeklinde okumuşlardı, denilmektedir.[1] Sonundaki (صلاة العصر) lafzı, geniş mana ifade eden (الصلاة الوسطى) nın tahdid edilerek izah edilmiş şeklidir. Yine bu hususa misal olarak el - Hasen el-Basrî'nin Meryem sûresinin 71. ci âyetini (وإن منكم إلاّ واردها الورود الدخول) şeklinde okuduğu söylenmektedir. Bu hususda, el-Enbârî (الورود الدخول) sözü (واردها) kelimesinin tefsiridir. Bu tefsiri râvilerin asla sokması hata oldu demektedir.[2] İbn Abbas'ın, ruhsatı ifade eden kelimeleri izah için tefsir mahiyetinde ziyadelikler yaptığı görülmektedir. Meselâ, Bakara sûresinin 198. ci (ليس عليكم جناح أن تبتغوا فضلا من ربكم) âyetinden sonra, İbn Abbas tarafından (فى مواسم الحجّ) lafzı ilave edilmiştir.[3]

Noktalamadan dolayı meydana gelen kıraât şekilleri, daha ziyade bu noktaların alt ve üstü yazılıp yazılmamasından zuhûr etmiştir. Kıraât ihtilafında harfin şeklinin « ت » veya « ي » şeklinde olması, mana bakımından pek büyük değişiklik arzetmemekte ise de, edebi sanatlar bakımından bir değişiklik göstermektedir. Buradaki kelime değişikliği ya müzekker muhatab veya müzekker gâib haline gelmiş olur. Bu da ya bir mutabakatı veya bir iltifatı intac eder.

Tek noktalar üzerinde meydana gelen değişikliklerde mana itibariyle fazla bir ayrılık yoktur. Yani tezat teşkil edecek bir değişiklik meydana gelmemektedir. Meselâ, el-Araf sûresinin 57. ci (وهوالذى يرسل الرياح بشراً ...) âyetinde (بشراً) kelimesindeki « ب » ye bedel olarak « ن » ile de okunmuştur.[4]

1) *Sunenu't-Tirmizî*, XI. 105-106; *Fethu'r-Rabbânî*, XVIII. 89-92; *Kitâbu'l-Masâhif*, s. 83-87; *Materials*, s. 213 - 231.
2) *Tefsîru'l-Kâsımî*, I. 39.
3) *Materials*, s. 193; *Mezâhib*, s. 24; *Tefsiru'l-Keşşâf*, I. 185.
4) *Materials*, s. 43; *Tefsiru't-Taberi*, VIII. 209; *Tefsiru İbn Kesir*, *II*. 222; *Tefsiru'l-Keşşaf*, II. 88

Bazende kıraât ayrılıkları, imlada büyük bir değişiklik meydana getirmiyecek şekilde, sadece harekelerin değişmesinden ibâret kalır. Meselâ Nisâ sûresinin 37. ci âyeti (ويأمرون الناس بالبُخْل) yerine (ويأمرون الناس بالبَخَل) şeklinde okunmuştur.[1]

Kıraât meselesinden bazı fıkhî ihtilaflar da zuhûr etmiştir. Mâide sûresinin 6.cı âyetinde (... وامسحوا برؤسكم وارجلكم) şia (ارجلكم) kelimesini önündeki (برؤسكم) kelimesine atfederek, abdest alırken ayaklarını mesh ederler. Yedi kıraâtte ise bu kelime (أيديكم) kelimesine atfedilmiş ve tatbikatta da, Hz. Peygamber ayağını mesh etmemiş, yıkamıştır. Meydanda bir hakikat varken, kâideye uymuyor diye, kelimeyi zorla kâide içine sokamayız. Çünkü kâideler sonradan vaz'edilmiştir.

Bu dizginsiz kıraât vaziyeti, Abbasi devletinin orta devirlerine kadar devam etmişti.354 senesinde vefat eden Ya'kub el-Attâr, acâib kıraâtlara devam ettiğinden, zamanın halifesi tarafından celb edilerek tevbe ettirilmiş, kurrâ ve fukaha arasında bu tevbe tevsik edilerek, hazır bulunanlar şahid ittihaz edilmişti.[2] Bu durum müsteşrikler için bulunmaz bir ganimet olmuş, kendi fikirlerini teyid edebilecek mahiyette ne bulmuşlarsa onu kapmışlardı. Onların, kıraât hususunda getirmiş oldukları misallerin hemen hemen çoğu şazz ve meşkûk olan haberlerdir. İslâmiyetin başlangıcında, kitabet zayıftı, arab dili şifâhi olarak gelişmekte idi. Bu bakımdan az kelime ile çok manalar ifade etmek o dilin tabiatındandır. Ama islamiyet, bu kıraât meselesini serâpa serbest bırakmamış ve kâideler altında toplamaya çalışmıştır. Bu ilk devirlerdeki çalışma sayesinde, sahihle sahih olmayan birbirinden ayırt edilmiş, sahih kıraatın sebebleri izâh edilirken, sahih olmayanların da ne sebebden zuhûr ettiği açıklanmıştır. Eğer müsteşriklerin dediği gibi, kıraâtte rol oynayan en mühim unsur yazı olsaydı, ilk zamandan itibaren, zuhûr eden bu meselede, onların "Kur'ân ilk günden itibaren yazılıyordu ve sema yoktu" demeleri icab ederdi. Halbuki bunu asla söyliyemiyorlar. Yani işlerine hangisi elverişli gelirse onu almakta beis görmüyorlar ve muhatablarını şüpheye düşürmek dahi onlar için bir kazanç oluyor. Halbuki bir kelimenin kulaktan işitilmiş ve ezberlenmiş hâli varken, o kelimenin heykelinde, nokta ve hareke olmasa ne zarar gelebilir. Müsteşriklerin yukardaki görüşü, ilk devir için değil, belki sonraki devirler için muteber

1) İbn Kuteybe, *Te'vilu Muşkuli'l-Kur'ân*, Mısır , 1954, s. 28.

2) *Medeniyeti İslâmiye Tarihi*, III. 114.

olabilir. Zaten onlar, ikinci asırdan itibaren zuhûr etmeye başlayan tashif hareketini dahi kıraâtten addetmişlerdir[1]. Kur'ânı ezber bilenler, onu noktalarken acaba yanlış noktaladıklarına inanabilirmiyiz. Bu gün dahi makinalaşmış ve ilerlemiş yazı hayatımızda, kitabları yanlışlıktan kurtaramıyoruz. Bu gibi hatalar esasta değil, belki müstensihde aranabilir. Nitekim ilk günden itibaren mushaf yazanların, şahıslarından gelebilecek kitabet hataları olabilir. Zaten, onda bazı kâtib hatalarının bulunduğuna dâir haberler de nakledilmiştir.[2]

I. Goldziher, İbn Mes'ud ve Ubeyy b. Ka'b'ın tefsir sahasında, sahabe arasındaki durumunun yüksekliğini belirtib ve Peygamberin de onları medh etmesini zikrederek, kıraâtteki durumlarının, Osman ve Zeyd b. Sâbit'ten daha yüksek olduğunu anlatmak istemektedir. Aynı zamanda onların kıraâtının daha meşhur olduğunu söyleyerek, müslümanları, ononların kıraâtına ehemmiyet vermemekle ithâm eder.[3] Hz. Peygamberin bu iki şahsı medh etmesi, her ikisinin kıraâtının da hüccet olduğuna delalet etmez. Çünkü Peygamber bunlarla beraber diğerlerini de öğmüştü. Bu husus da bizden İbn Kuteybenin dediğini tekrar edeceğiz. "İbn Mes'ud ve Ubeyy b. Ka'b isabet ettiler de, muhâcir ve Ensâr hatamı ettiler diyelim. Hayır bunu asla söyliyemeyiz.[4] Tefsirde otorite olan ibn Abbas bile "Benim kıraâtım Zeydin kıraâtıdır. Ben İbn Mes'ud kıraâtından on küsûr harf aldım" demektedir.[5] Hz. Osmanın mushafı icmâen kabul edilmiş ve ona hiç bir itiraz vâki olmamıştır. Hatta Osmanın büyük şehirlere gönderdiği mushafladan, istinsahlar yapılırken, yapılan müstensih hatalarından dolayı, bu mushaflar arasında dahi ufak ayrılıklar belirtmiştir ki, bu da tabiîdir. Meydana gelen bu ayrılıklar asla esastan bir şeyler kaybedilmiş olduğuna delâlet etmez. Mesela, Medineliler ve Basralılar, Bakara sûresinin, 158 ve 184 âyetlerini (وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً) şeklinde okurken Kûfeliler ise (وَمَنْ يَطَّوَّعْ خَيْراً) şeklinde okumuşlardır. Her iki kıraâtte maruf ve sahihdir, her ikisinin manası bir birine uygundur.[6] Bütün bu misallerden anlaşıldığına göre kıraât ihtilafı manada büyük bir değişiklik yapmamaktadır, Muhammed b. Ka'b el-Kurezî (Ö. 108 / 726)" İbn Mes'ud, Ubeyy. b. Ka'b ve Zeyd kıraâtla-

1) *Mezâhib*, s. 9.
2) *Maâni'l-Kur'ân*, I. 106; *Mukaddemetân*, s. 104-105; *Tefsiru't-Taberi*, VI. 25.
3) *Mezâhib*, s. 16-17.
4) *Te'vilu Muşkili'l-Kur'an*, s. 28.
5) *Kitabu'l-Mesâhf*, s. 55.
6) *Tefsiru't-Taberi* (yeni), III. 247.

rıyle yazılmış üç mushaf gördüm, fakat bunların hiç birinde bir birine muhalif bir şey bulamadım" demektedir.[1]

Kıraâtte müslümanlar için bir kolaylık bahis konusudur. ez-Zerkeşi (Ö. 794 / 1392) bu hususda "Kur'ân ve kıraât bir birinden ayrı iki hakikattır. Kur'ân, beyân ve i'caz için hazreti Peygambere nâzil olmuş bir vahiydir. Kıraât ise, zikredilen şu vahiy lafızlarının, tahfif ve ağırlaştırma ve diğer yönlerden, yazılması keyfiyetidir" demiştir.[2] Biliyoruz ki, Kur'ânı Kerimden bir âyetin inkarı küfrü icâb ettirirken, kıraâtın inkarı küfrü icâb ettirmez. Çünkü kıraât sünnettir. Sahabeden Ömer b. el -Hattâb ve Zeyd b. Sâbit, Tabiûndan da, İbnu'l-Münkedir, Urve b. ez-Zübeyr, Omer b. Abdilaziz ve Âmir eş-Şa'bî "Kıraat sünnettir, sonradan gelenler evvelkilerden alır. Kur'ânı öğrendiğiniz gibi okuyun"[3] demişlerdir. Keza Tâha Huseyn'de "kıraâtı seb'a vahy değildir, onu inkâr eden ne kâfir ve ne de fâsık olur" demektedir.[4] Hârice b. Zeyd'in babasından rivayete göre" kıraât sünnettir, hangisini bulursanız onu okuyun"[5] demek suretiyle, kıraât meselesiyle vahy tamamiyle birbirinden ayrı iki hakikat olduğu belirtilmiş olmaktadır. İlk devirde başlayan bu kıraât hareketi, Hz. Peygamberin sözlerinden hız almakta idi. Peygamber Ömer'e "ey Ömer, rahmet âyetini azab, azab âyetini rahmet olarak değiştirmedikçe, Kur'ânın her okunuşu doğrudur, demişlerdi.[6] Bu sözlerle fiilen kıraât ihtilafına müsaade edilmiş oluyordu. Bu müsaade zamanla daha genişlemiş, fakat hiç bir zaman imana tecavüz eder bir mahiyet almamıştır. Kıraât müslümanlar için bir nimet olmuş, onunla, Kur'ânı Kerimin hıfzında kolaylık, manalarının açıklanması ve bazen hükümlerin tahfifi gibi faydalar temin etmişlerdi.

Kıraât çeşitleri (bilhassa yedi kıraât) tevâtüre dayanmaktadır. Tevatüre müstenid olmayıb, arab gramerinin kâidelerine dayanan bir okuyuş tarzı ile Kur'ânı okumaya kalkışanlar olmuşsa da, bunlar şiddetle tenkid edilmişlerdir. Bütün kıraâtler tevâtüre dayanmamaktadır. Tevatüre dayanmayıp, gramere dayanan kıraâtlere el-Kıraâtü'ş-Sâzze denir. Bunların gerek namazlarda ve gerekse sâir yerlerde okunmasını câiz gören rivayetler varsa da, ekseri âlimler bunu câiz görmemektedirler.[7] İmamı Mâlikin, imam mushafına muhalif bir şekilde gerek İbn Mes'ud

1) *Mukaddemetân*, s. 47.
2) *el-Burhân*, I. 318.
3) *el-Kıraât ve'l-Lehecât*, s. 59.
4) Tâhâ Huseyn, *fi'l-Edebi'l-Câhilî*, Mısır 1958, s. 95.
5) *Mukaddemetân*, s. 112.
6) *Müsnedu Ahmed*, IV. 30, *Tefsiru't-Taberi* (yeni), I. 26.
7) *en-Neşr*, I. 14, *el-Kıraât ve'l-Lehecât*, s. 46.

ve gerekse diğer sahabeden alınmış bir kiraât tarzı ile okuyan bir kimsenin arkasında namaz kılmadığı zikredilir.[1]

Ohalde kıraâtleri, mütevatır ve şâzz kıraatler olmak üzere iki guruba ayırabiliriz. Şâzz kıraatler de, ya sababe icmâı olur. fakat, tevatür derecesine ulaşmaz, ya da, gramer bakımından tashihler yapılarak ortaya konan kıraâtler ki, bunların dini bakımdan hiç bir kıymetleri bulunmaz. Hem sahabenin icmaına ve hem de tevatür derecesine ulaşan kıraâtların adedi ondur. "el-Kıraâtu'l-Aşr". Ebû Bekr. b. Mücâhid bunlardan daha çok revaç bulan yedi tanesini "el-kıraâtu's-seb'a" seçmiştir. Mütevâtir kıraât imamlarının aralarındaki ihtilaflara (قراءة), kendilerine mensub râvilerin ihtilaflarına(رواية), diğer ihtilaflara ise (وَجْه) denilir. Kıraât imamlarına (القرّاء . ج . القارئ) veya (المقرؤن . ج. المقرئ) bunların kıraâtlerını rivâyet edenlere (الرواة . ج . الراوى) denir.

Burada, meşhur olmaları sebebiyle yedi kıraâtın imamlarını ve onların ikişer râvilerini zikretmek uygun düşecektir.[2]

I) Ebû Abdirrahmân Nâfi' b. Ebî Nuaym (ابوعبدالرحمن نافع بن أبي نعيم) (Ö. 169/785): Aslen Isbahânlı olub, kıraâtle meşgul olmuştur. yetmiş kadar tâbiûnden kıraât okumuştur. Medinede ikamet edip, orada kıraât ilmini tedris etmiştir. İmâm Mâlik, Abdullah b. Vehb ve el-Leys b. Sa'd gibi zevât kendisini takdirle yad etmişler ve bu konuda imâm olarak tanımışlar ve Nâfinin kıraatı sünnettir, demişlerdi.[3] En meşhur râvileri, Kâlûn ve Verş'dir ki, bunlar kıraâtı vasıtasız olarak nakletmişlerdir.

1) Kâlûn, Ebû Musâ İsâ b. Mînâ el-Medenî (قالون ، أبو موسى عيسى بن مينا المدنى). (Ö. 205/820): Kâlun kelimesinin aslının yunanca, iyi ve güzel manasında kala'dan müştak olduğu söylenir. Buradan aslen yunanlı olduğu anlaşılır. Kendisine bu lakabın, güzel okuduğundan dolayı bizzat Nâfi' veya Mâlik b. Enes tarafından verilmiş olduğu söylenir.[4]

2) Verş, Osmân b. Saîd el-Mısrî (ورش ، عثمان بن سعيد المصرى) (Ö. 197/813): Nâfi'den kıraâtı öğrendikten sonra mısra dönmüş irada

1) *el-Kıraât ve'l-Lehecât*, s. 69.
2) Yedi kıraat imâmı ve râvileri hakkında fazla bilgi için bkz. *el-kıraât ve'l-Lehecât*, s. 216-223.
3) *Tabakâtu'l-kurrâ*; II. 330-333.
4) Aynı eser. I. 615-616.

kıraâtı öğretmiştir. Verş lakabını, kendisine bizzat hocası Nâfi' takmıştır. Bugün Kuzey Afrikada yaygın olan kıraât, verş rivayetile olan Nâfi' kıraatıdır.[1]

II) Abdullah b. Kesir el-Mekkî (عبد الله بن كثير المكى) (Ö. 120 /738): Mücâhid ve diğer tâbiilerden kıraâtı almıştır. Kendisinin, Abdullah b. es-Sâib el-Mahzûmî'den kıraât aldığı söylenir. Aralarında Amr b el-Alâ, İsâ b. Omer, Halil b. Ahmed, Hammâd b. Seleme ve İbn Zeyd gibi zevâtın bulunduğu Basralı bir grub kıraâtı bu zattan almışlardı. İbn Kesir'in hadisleri, Sahihanda mevcuttur ve İmâm eş-Şafiî, onun kıraâtını nakletmiş ve methetmiştir. Onun kıraâtını arkadaşı olan ve Mekke ehlinin kârii bulunan İsmâil b. Kostantîn'e okumuş ve bizim kıraâtımız, Abdullah b. Kesir'in kıraatıdır, demişti.[2] Kedisinden vasıta ile rivayet eden iki râvisi:

1) el-Bezzî, Ahmed b. Muhammed (البزى، أحمد بن محمد) (Ö. 250 / 864): el-Mescidu'l-Haram'ın Kırk senelik müezzinidir. Dedesi Ebû Bezze ye mensubiyetle el-Bezzî denmiştir. el-Bezzi, İkrime b. Süleymân ve bir cemattan kıraâtı nakletmiş, Ikrime de Şibl'den, O da İbn Kesirden kıraâtı almışlardı.[3]

2) Kunbul, Ebû Amr Muhammed b. Abdırrahmân b. Muhammed b. Hâlid b. Said (قنبل ، ابو عمرو محمد بن عبد الرحمن بن محمد بن خالد بن سعيد .) (Ö. 291 /904): Kunbul'de kıraâtı vasıtalı olarak ibn Kesir'den almıştır. O, kıraatı, Ebû'l-Hasən el-Kavvâs ve İbn Felîh'den, onlarda el-Kıst ashabından, oda, İbn Kesirden almıştır. Hatta Kunbul'un, el-Bezzî'den de kıraâtı aldığı rivayet edilir.[4]

III) Ebû Amr b. el-Alâ el-Basrî (أبو عمرو بن العلاء البصرى) (Ö. 154 veya 155 / 771-772): Kıraâtı pek çok tâbiûndan almıştır. Mücâhid, Atâ, Ikrime, Saîd b. Cübeyr, Yahya b. Ya'mer, Ebû'l-Âliye gibi zevat hocalarından bazılarıdır. Kıraâtı bütün beldelerde şöhret bulmuştu. Ahmed b. Hanbel, onun kıraâtı hakkında, Ebû Amrın kıraâtı bana en hoş gelen kıraatlardandır. Bu kıraât Kureyşin ve fusahanın kıraâtıdır demişti. Bu sözde, Ebû Amrın özbeöz arab oluşunun tesiri olması kuvvetle muhtemeldir. Kendisi sadece kıraât alanında değil, arab edebiyatı ve filolojisi üzerinde

1) *Tabakâtu'l-Kurrâ.* I. 502 - 503.
2) Aynı eser. I. 443-445.
3) Aynı eser. I. 119 - 120.
4) Aynı eser. II. 165 - 166.

de geniş bilgi sahibi idi.[1] Ebu Amr'ın kıraâtını, Yahya b. el-Mubârek el-Yezidî (Ö. 202 / 816) vasıtasiyle nakleden iki râvisi vardır.

1) Ebû Amr Hafs b. Omer el-Ezdî ed-Dûrî ed-Darîr (ابو عمرو حفص بن عمر الأزدى الدورى الضرير) (Ö. 246 / 860): Bağdadın şark canibindeki ed-Dûr'a nisbet edilir. Birçok seyahatler neticesinde, bütün kıraâtlere vâkıf olmuştu.[2]

2) Ebû Şuayb Sâlih b. Ziyâd es-Sûsî (أبو شعيب صالح بن زياد السوسى) (Ö. 261 / 875): Ehvâz civarındaki sûs şehrine nisbet olunur. Çok sayıda talebe yetiştirmiş ve Rakka şehrinde ölmüştür.[3]

IV) Abdullah b. Âmir ed-Dımaşkî (عبد الله بن عامر الدمشقى) (Ö. 118 / 736): Kendisi yedi kıraât imamının en yaşlı olanıdır. Tâbiûndan olduğundan kıraâtı bir çok sahabeden almıştır. Hz. Osman'dan kıraât aldığı rivayet olunur. Hazreti Peygamberin sağlığında doğmuştur. Sahabeden, Muaviye, Fudâle b. Ubeyd, Vâsıla b. el-Eskâ', Ebû'd-Derdâ gibi zevattan kıraât almıştır. Ebû'l-Derdâ öldüğü zaman kendi yerine İbn Âmir'i halef olarak bırakmıştı. Onu, Şâm ehlî imâm ittihaz etmiştir. Onun hadisi Müslimin Sahihinde yer alır.[4] Bu zâtın da râvileri ile kendisi arasında birkaç tabaka vardır.

1) Hişâm b. Ammâr b. Nasîr es-Sülemî (هشام بن عمار بن نصير السلمى) (Ö. 246 /860): Dımaşk'ın hatibidir, pek çok sikâttan biridir. Hişam, kıraâtı Eyyûb b. Temîm et-Temîmi'den, O da Arrak b. Hâlid el-Mirriden, o da Yahya b. el-Hâris ez-Zimârî'den, Yahya'da İbn Âmirden almıştır.[5]

2) Abdullah b. Ahmed. b. Bişr b. Zekvân el-Kureşî el-Fihrî (عبد الله بن أحمد بن بشر بن ذكوان القرشى الفهرى) (Ö. 242 / 856): Kıraâtı Eyyûb b. Temim et-Temîmi'den, almıştır. Dımaşk camiinde cumadan gayri namazları kıldıran imâm idi. Şamda kârilerin şeyhi sayılırdı.[6]

---

1) *Tabakâtu'l-Kurrâ*. I. 288-292.
2) *Tabakâtu'l-Kurrâ*, I. 255 - 257
3) Aynı eser, I. 332 - 333.
4) Aynı eser. I. 423 - 425.
5) Aynı eser. II. 354 - 356.
6) Aynı eser. I. 404 - 405.

İbn Âmirin kıraâtı bu iki râvi vasıtasıyle, bugüne kadar Sudanın bir kısmında tutunmuş bulunmaktadır.

V) EbûBekr Âsım b. Ebi'n-Necûd el-Kûfî (أبو بكر عاصم بن أبي النجود الكوفي) (Ö.127 /745): Tâbiûndan olup, Kûfe Kârîlerinin şeyhi sayılır. Kıraâtı, Ebû Abdirrahmân es-Sülemî, Zir b. Hubeyş (bu ikisi Osmanın eshabı idiler), Ali, ibn Mes'ud, Ubeyy b.Ka'b ve Zeyd b.Sâbit gibi meşhur zevattan almıştır. Ebû Abdirrahman es-Sülemînin vefatından sonra, onun yerine oturmuştur. Fasahatla itkânı, tahrirle tecvidi cem etmiştir. İnsanlar arasında Kur'ânı en güzel okuyan kimse idi. Ebân b. Tağleb, Ebân b. Yezîd el- Attar, Hafs b. Süleymân, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Süleymân b. Mihrân, el-A'meş, Ebû Bekr b. Ayyâş, ed-Dahhâk b. Meymûn, ve daha sayılamıyacak kadar çok kimse ondan kıraâtı nakletmişlerdir. Keza Ebû Amr b. el-Alâ, el-Halil b. Ahmed ve Hamza ez-Zeyyât, Âsımdan Kur'ân harflerini rivayet etmişlerdir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babama Âsımı sordum, bana sâlih ve sika bir recul olduğunu söyledi. Yine kendisine hangi kıraâtın daha muhabbetli olduğunu sordum, bana Medine ehlinin kıraâtı dedi. Eğer bu kıraât olmasaydı Âsım kıraâtının kendisine muhabetli olacağını söyledi, demektedir. Ebû Zur'a ve bir cemaât onu sika görmüşlerdir. Ebû Hâtim de onu sıdk ile tavsif etmiş ve hadislerinin altı meşhur hadis mecmuasında yeraldığını söylemektedir.[1] Kûfede 127 senesinde vefat etmiştir. el-Ehvâzi ise, onun Şamda vefat ettiğini zikreder. Bu zâtın iki râvisi de vasıtasız olarak kıraâtı doğrudan doğruya, Âsımdan almışlardır.

1) Hafs b. Süleymân el-Esedî el-Kûfî (حفص بن سليمان الأسدي الكوفي) (Ö. 180 /796): Bu zât kıraatı arz yoluyle almıştır. Hafs, Âsımın üvey oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Bağdatta ve Mekkede de oturmuştur. Bir çok cerh ve ta'dilciler Âsımdan olan kıraât rivayetlerini sahih görmüşlerdir. Mütekaddimûn onu, Ebû Bekr b. Ayyâş'dan daha iyi hâfız olduğunu zikretmişlerdir.[2]

2) Ebû Bekr Şu'be b. Ayyaş el-Kûfî (أبو بكر شعبة بن عياش الكوفي) (Ö. 193 / 809): Kur'ânı üç defa Âsıma arzetmiş ve onun kıraâtını nakleden âlim bir zattır.[3]

1) *Tabakâtu'l-Kurrâ*, I. 346 - 349.
2) Aynı eser, I. 254 - 255.
3) Aynı eser, I. 325 - 327.

VI) Ebû Ammâre Hamza b. Habib ez-Zeyyât el-Kûfî (أبوعمارة حمزة بن حبيب الزيات الكوفي) (Ö. 156/773): Tâbiûndandır, bazı sahabeyi görmüş olması muhtemeldir. Süleymân el-A'meş, Hamrân b. A'yün, Ebû İshâk es-Sebi'î, Muhammed b. Abdirrahmân b. Ebi Leylâ, Talha b. Musarrıfdan kıraâtı arz yoliyle almıştır. Âsım ve el-A'meşden sonra imamet kendisine intikal etmiştir. Arabçayı iyi bilen, hadis hafızı, âbid, zâhid sika bir zattı. Iraktan, Hilvâna zeytin yağı ticareti yaptığından "ez-Zeyyât" diye şöhret bulmuştur. Süfyân es-Sevrî, Hamzanın inslara galebesi Kur'ân ve ferâiz yönündendir demesi, onun bu alandaki bilgisine delil teşkil eder.[1] Bu zâtında, kendi kıraâtını Süleym vasıtasıyle nakleden iki râvisi vardır.

1) Halef b. Hişâm el-Bezzâr (خلف بن هشام البزار) (Ö. 229/844): Bu zât on kıraât imamından biri addedilir. On yaşında iken Kur'ânı ezberlemişti. 13 yaşında ilim talebine başlamış, âlim, zâhid sika bir zattı.[2]

2) Hallâd b. Hâlid el-Kûfî, Ebû İsâ (خلاد بن خالد الكوفي، أبوعيسى) (Ö. 220/835): Kıraât imamlarındandır, sikâ bir zattır. Kıraâtı arz yoliyle Süleymden almıştır.[3]

VII) Ali b. Hamza Ebû'l-Hasen el-Kisâî (علي بن حمزة أبوالحسن الكسائي) (Ö. 189 / 805): Hamza ez-Zeyyattan sonra, Kûfede kıraât imamlığına geçmiştir. Arz yoluyle kıraâtı Hamzadan almıştır. Hamzanın ona tam bir itimatı vardı. Muhammed b. Ebî Leylâ ve İsâ b. Omer el-Hemedâniden de kıraât almıştır. Bu zât yalnız kıraâtta değil aynı zamanda arab edebiyatı ve filolojisinde meşhurdur. Basraya seyahat edip, el-Halilden lugatı aldı. Ondan da İbrâhim b. Zâzân, Hafs b. Omer ed-Dûrî, Hamduye b. Meymûn, Abdullah b. Ahmed b. Zekvân, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Kuteybe b. Mihrân, arz ve semâ yoliyle almışlardı. Ahmed b. Hanbel ve eş-Şâfii gibi imamlar onu medhetmişlerdir. Ebû Ubeyd, *kıraât* adlı eserinde, "el-Kısâî, Kıraâtları seçerdi, Hamzanın bazı kıraâtını aldı, bazısınıda terketti" demektedir. Hârun er-Reşîd'in Rey seyahatında onun yanında idi. Ranbuye karyesine geldikleri zaman orada hem kisâi hemde Ebû Hanifenin talebesi meşhur fakîh Muhammed b. el-Hasen aynı günde vefat etmişlerdi. Bu vefatlar üzerine, Hârun er-

1) *Tabakâtu'l-Kurrâ*, I. 261 - 263.
2) Aynı eser, I. 272 - 274.
3) Aynı eser, I. 274 - 275.

Reşîd, fıkhı ve nahvî Reyde defnettik demişti[1] Vasıtasız olarak, yani doğrudan doğruya el-Kısâiden nakleden iki râvi şunlardır.

1) Ebû'l-Hâris el-Leys b. Hâlid el-Bağdâdi (أبو الحارث الليث بن خالد البغدادى) (Ö. 240 / 854): Sika, mâruf, hâzık bir şahsiyettir. el-Kısâînin ashabındandır ve ondan arz yoliyle kıraâtı almıştır. Hamza b. el-Kâsım ve el-Yezîd'îden hurûfu almıştır. Ondan da, Seleme b. Âsım, Muhammed b. Yahya el-Kisâi, el-Fadl b. Şâzân, Yakub b. Ahmed, arz ve sema yoliyle kıraâtı almışlardır.[2]

2) Ebû Amr Hafs b. Omer ed-Dûrî (ابو عمرو حفص بن عمر الدورى) (Ö. 246 /860): Bu zât aynı zamanda, Ebû Amr b. el-Alâ'nın râvilerindendir. Zikri orada geçmiştir.

Ebû Bekr b. Mücâhidin seçtiği yedi kıraât imamını zikrettik. mütevatir kıraâtlerden addedilen diğer üç imamın da isimlerini zikrederek konumuza nihayet verelim.

VIII) Halef b. Hişam el-Bezzâr (Ö. 229 / 844): Hamzanın râvisi olarak zikredilmiştir.[3]

IX) Ebû Ca'fer Yezid b. el-Ka'ka el-Mahzûmî el-Medenî (ابو جعفر يزيد بن القعقاع المخزومى المدنى) (Ö. 130 /748): Tâbiûnden olan bu zatın kıraât ilminde büyük bir kıymeti vardır. Kıraâtı, Muaz b. Cebel'in dostu olan Abdullah b. Kays'dan almıştır.[4]

X) Ebû Muhammed Ya'kub b. İshâk el-Hadremî el-Basrî (ابو محمد يعقوب بن اسحاق الحضرمى البصرى) 80 yaşında vefat etmiştir, on kıraât imamından biri addolunur. Basra imamlarındandır.[5]

Yukarıda zikrettiğimiz on mütevatır kıraâtın üç tanesi bugün fiilen kullanılmakta, diğerleri ise bir ilim olarak tetkik edilmektedir. Müslümanlar tarafından pratik olarak kullanılan üç kıraât şunlardır.

1) Ebû Amrın kıraâtı: Bu gün en az kullanılan kıraâttır. Bu kıraât Sudanın bir kısmında tutunmuş bulunmaktadır.

1) *Tabakâtu'l-Kurrâ*, I. 535 - 541.
2) Aynı eser. II. 34.
3) Fazla bilgi için bkz. *Tabakâtu'l-Kurrâ*, I. 272 - 274.
4) Fazla bilgi için bkz. Aynı eser, II. 382.
5) Fazla bilgi için bkz. Aynı eser, II. 386 - 389.

 Şeriatta Kaide olarak: Namazda veya Kıraat olursa olsun hangi kıraatle okumaya başlamış ise onunla devam ettirmelidir (yalnız kıraat ilmi tatbik edilirken geçerli olabilir)

2) Nâfi kıraâtı: Verş rivayetile olan Nâfi kıratı, bugün, Mısır hâriç Kuzey Afrikada tutunmuş bulunmaktadır. Mısırlılar Verşin rivayetini kabul etmekle beraber, daha kolay ve daha pratik olduğu için Hafs'ın rivayetini kullanmaktadırlar. Kuzey Afrikada, Verşin rivayetiyle, Nâfi kıraâtı üzerine basılmış mushaflar mevcuttur.

3) Âsım Kıraatı: Bugün yer yüzündeki müslümanların büyük bir çoğunluğu, Âsım kıraâtının hafs rivaytini kullanmaktadırlar. Bu kıraâta göre mushaflar bastırılmaktadır.

Kıraât hususunun aydınlanabilmesi için, gerek Peygamberin sahabe hakkında ve gerekse sahabenin Kur'ân hakkında söyledikleri sözler veyahutta sahabenin biribirleri hakkında söyledikleri medh ve zem'lerin tarihini tesbit etmek, bu çalışmalarda en büyük faydayı sağlayacağı kanaatındayım. Çünkü sözün söylendiği zaman mekân, hal ve şartlar, o sözün mahiyetini daha iyi açıklar.

Kıraât ve yedi harf meselesiyle uğraşanlar, bu karışık problemi halletmeye çalışmışlar, herkes kendine göre bir çözüm şekli bulmuşutur. Fakat ortaya atılan bu çözüm şekilleri, bazı esasları zedeliyeceği düşünülmemiştir. Kur'ânın yedi harf üzerine nâzil olması hadisi, peygamber zamanında sahabe arasında kıraât ihtilafının zuhuru, peygamberin onlara hakem olması, Osmanın beldelere gönderdiği mushaflar arasında zuhur eden ihtilaflar, tâbiûn ve daha sonrakilerin rivayetleri arasındaki ihtilaflar, kıraât meselesinin menşei olarak incelenebilir.

Bazen öyle haberlere rastlıyoruz ki, sanki kıraât imamları kıraâtları kendi tercih ettikleri manaya göre intihab etmekte, idiler. Meselâ, Yusûf sûresinin 12. ci âyetindeki (يَلْعَبْ)kelimesinin (نَلْعَبْ) şeklinde okunmasını tercih eden Ebû Amr'a "Peygamberler için oyun câiz olur mu" diye sorulduğunda cevaben "onlar bu sırada Paygamber değillerdi" demiş ve kıraâtını tercih ettiği manaya göre seçtiğini göstermişti.[1] Kıraât meselesi hakkında gelen haberler, Kitabın asıl metni hususunda insanı tereddüde sevkettiği gibi, yedi harf hakkında gelen haberlerin, biraz mubağlalı oluşu, vahy müessesesinin durumunu sarsacak mahiyettedir. Bu çeşitli malzemeden müsteşrikler bol bol istifade etmesini bilmişler, Kur'an metninin ilk vahyedildiği şekilde olmadığını, yani kendi kitabları gibi, asliyetini kaybettiğini söylemişlerdir. Onlar hiç olmazsa Kur'ânı, kendi kitabları seviyesine indirebilirlerse, kendilerini emellerinde muvaffak olmuş sayacaklardır. Acı olan taraf, onlara malzemeyi bizlerin vermiş olmasıdır.

1) *Tefsiru't-Taberi*, XII. 158.

Kıraâtlar hakkında oldukça zengin bir literatur mevcuttur. İlk iki asırda, bu meselelerin münakaşası, müfessirleri ve filologları meşgul etmişti. Bilhassa eski mushafları bize tanıtacak bir çok eserler meydana getirilmişse de bunların ekserisi bizlere kadar ulaşmamıştır. Abdullah b. Âmir el-Yahsûbî'nin"*İhtilâfu Mesâhifi'ş-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Irakı*",[1] el-Kisâî'nin "*İhtilâfu Ehli'l-Medine ve Ehli'l-Kûfe ve Ehli'l-Basra*"sı,[2] el-Ferra (Ö. 207 /822) nın "*İhtilâfu Ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şâm*"ı,.[3] Halaf b. Hişâm'ın "*İhtilâfu'l-Mesâhif*"i,[4] el-Medâini (Ö. 231 /846) nin, *İhtilafu'l-Mesâhif ve Câmiu'l-Kıraât*"ı[5] Ebû Hâtim (Ö. 248 /862) in, "*İhtilâfu'l-Mesâhif*"i[6] ve Muhammed b. İsâ el-Isbahânî (Ö. 253 /867) nin, "*Kitâbu'l-Mesâhif ve'l-Hecâ*"ı[7] gibi eserler sonradan yazılacak eserlere kaynak olmuştur. Kıraât hakkında eser yazanların başında Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sallâm, et-Taberi ve Ebû bekr b. Mücâhid (Ö. 324 /936) i sayabiliriz. Kıraât ilmine Mağrib ve Endelüs âlimlerinin de büyük hizmeti olmuş ve bu sahada kıymetli eserler vermişlerdir. Bilhassa Ebû Amr Osman ed-Dânî (Ö. 444 /1052)"*et-Teysir*" ve "*Câmiu'l-Beyân*" adlı eserleri zikredilmeye değer. Burada eş-Şâtıbi (Ö. 590/1194) yi zikretmemek haksızlık olur. İbnu'l-Cezeri (Ö. 833/1430) "*en-Neşr fi Kıraâti'l-Aşr*" adlı kıymetli eserinde, Kıraât hususunda yazılan yüzlerce kitabı bizlere tanıtmaktadır. Yine bu zâtın "*Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâtu'l-Kurrâ*" sı, meşhur kârilerin, biyografilerini bize nakleder. İbnu'l-Cezerinin zikrettiğimiz şu iki eseri de basılmıştır. Abdu'l-Wahhab Hamuda'nın, "*el-Kıraât ve'l-Lehecât*" adlı eseri de zikre değer.

1) *Kitâbu'l-Mesâhif*, Mukaddime, s. 10.
2) Aynı yer; *el-Fihrist*, s. 54.
3) Aynı yer; Aynı yer.
4) Aynı yer;
5) Aynı yer; Aynı yer.
6) Aynı yer,
7) Aynı yer; aynı yer.

II. BÖLÜM

KUR'ÂNÎ İLİMLER

(Tefsir ile Alakası Olan İlimler)

Kur'ânı Kerim, pek çok ilimler için feyizli bir kaynak olduğu herkesin malumudur. Her isteyen ondan kendi kâbiliyeti nisbetinde istifade edebilir. Onda mevcût olan esaslar, destûrlar, umdeler sayesinde bir çok ilimler için istinbatlar yapılabilir. Bizim asıl konumuz bu değil, Kur'ânı Kerimin tefsiriyle yakından ilgili olan veya Kur'ânın bünyesine âit ilimlerdir. Bunların adedi pek çoktur. Biz burada 22 tanesine, bir öğrencinin bilmesi lâzım geldiği kadarıyle temas edeceğiz. Bu konuların herbiri, müstakil olarak tedvin edilmiş eserlerle teyid edilmiştir. Biz, bu ilimlerden muhtasar olarak bahsettikten sonra, bu konuda yazılmış eserleri de kaydetmeye çalışacağız.

1– NUZUL SEBEBLERİ

(Esbâbu'n-Nüzûl)

Allah'u Taâla her şeyi bir sebebe bağlamıştır. Bunların bazısını biz görebilir, bazısını da göremeyiz veya izah edemeyiz. İşte Kur'ânı Kerimin âyetleri de bu yönden iki kısma ayrılabilir. Birincisi, Kur'ânın ekseriyetini teşkil eden ve Cenab-ı Hak tarafından bir sebebe bağlayamadığımız veya doğrudan doğruya indirildiğini söylediğimiz âyetlerdir. İkincisi, ise, birsebebe bağlıyabildiğimiz âyetlerdir. Üzerinde duracağımız konu budur. Hz. Peygambere bir suâl veya bir hâdise dolayısiyle birkaç âyetin veyahutta bir sûrenin tamamının nâzil olmasına âmil olan şeye "sebeb-i nüzûl" demekteyiz. Naslarda ve vesikalarda tarihi hakikatler gizlidir. Vâkıalara en doğru olarak şehadet eden târihdir. Târih ise yalnız başına neticelere ulaşamaz. Bir neticeye ulaşabilmek

için, tabii, sosyal ve edebî ilimler, tarihle müştereken çalışırlar. Bu bakımdan tefsir ilmindeki sebeb-i nüzûl bahsini sadece târihi yönden mülahaza etmemek gerekir. Hüküm teşrii, hüküm tahsisi, Allahın Kelâmının anlaşılması gibi yönler de düşünülmelidir.

Bilhassa tefsir ilminde, sebeb-i nüzûlün âyeti izâh ve beyan etmesi bakımından lüzûmu çok önemlidir. Zaten tefsir sahasında sahâbeyi yükselten en mühim âmil de budur. Onlar. Hz. Peygambere bir âyet nâzil olduğunda, nüzûle sebeb olan hâdiseyi ve sebebini, suâl soranın durumunu ve suâli sormasındaki sebebi bilirlerdi. Değişik sebeplerle ve çeşitli hâdiselere göre nâzil olan âyetler ayrı ayrı hükümler ihtiva ederlerdi. Sahabenin bazısı ve bilhassa dâima Hz. Peygamberin yanında bulunan sahabe, hükümlerle sebebler arasındaki münasebeti tesis edebilmişti. İşte bizim de sebeb-i nüzûlden kastımız budur. Bidayetteki tefsir ilmi, sebeb-i nüzûlü bilmekten ibaretti şeklinde bir söz hakikatın ifadesinden başka bir şey değildir. Zira hadis mecmualarının tefsir babları hemen hemen sebeb-i nüzûle tahsis edilmiş gibidir. Çok kerre hükümleri sebeblere bağlayamadıklarından, hükümler mütenakız gibi görünmüştür. sebebleri bilinmeyen hükümler arasındaki ihtilaflar onları düşünmeye ve muhakemeye sevketmiştir. Sahabe devrinden sonra gelenler ve hatta sahabe devrinde dahi bazı kimselerin âyetleri tefsir ve izahtan çekinmelerinin en mühim sebebi, hükümlerle sebebler arasındaki irtibatı temin edememelerinden ileri gelmektedir. Muhammed b. Sîrin (Ö. 110/728) den rivayet edildiğine göre "Kur'ândan bir âyeti Ubeyde b. es-Selmânî' (Ö. 72/691) den sordum. Bana Allahtan sakın Kur'ânın ne şey için nâzil olduğunu bilenler gitti (kayboldu)" dedi[1].

El-Vâhidî" bu gün, bu hususda konuşanlar, âyetin sebeb-i nüzûlünü bilmeden konuşmanın tehlikesini düşünmeksizin cehalet yularını takıyor ve yeni şeyler icâd edip yalanlar uyduruyorlar" sözünü de ilave etmektedir.[2] Keza yine bu şahıs "Bir âyetin sebeb-i nüzûlü bilinmedikçe, onun hakiki manasını anlamak mümkün olamaz"[3] demiştir. İbn Teymiyye de "Nüzûl sebeblerini bilmek âyetlerin anlaşılmasını kolaylaştırır"[4] diye söylemiştir. İbn Dakîk el-I'd de "Nüzûl sebeblerinin beyânı, Kur'ânın manasını anlamaya kuvvetli bir yoldur demektedir.[5]

---

1) *Tabakâtu b. Sa'd*, VI, 63; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usuli't-Tefsir*, Dımaşk 1936, s. 31; *el-Itkân*, I. 32; Dr. Subbi es-Salih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-kur'an* s. 134.

2) el-Vâhidi, *Esbâbu'n-Nüzûl*, Mısır 1315, s. 4.

3) *Menâhilu'l-İrfân*, I. 102.

4) Aynı yer

5) *El-Itkân*, I. 29.

Kur'ânın manalarını anlamaya vesile olan sebeblerin bilinmesinin dini yönden herhangi bir faydası olmadığını iddia edenler olmuşsa da,[1] aşağıda zikredeceğimiz bazı maddeler, onların yanıldıklarını isbât edici mahiyettedir.

a) Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, sebeb-i nüzûlü bilmek sadece tarihi yönden faydalı değildir. Bu ilm sayesinde Kur'ânı Kerimde emredilen şeylerin hikmetini anlayabiliriz. Bu da bütün insanlara dini yönden bir fayda sağlar. Mü'minin imanı kuvvetlenir. Münkirin de doğru yolu bulmasına vesile olur.

b) Nüzûl sebebleri bilinirse, âyetlerden kastedilen mana kolaylıkla anlaşılır ve şüphe ve yanlışlıklar izale edilmiş olur. Meselâ, Şarabın haram kılındığını bildiren âyet[2] nâzil olunca, Hz. Peygambere evvelce şarap içip ölmüş olanların durumu ne olacak iye sorulmuş,[3] bunun üzerine (ليس على الذين أمنوا و عملوا الصالحات جناح فيما طعموا ....) "İman edip, güzel amel işleyenlere, taddıklarından dolayı hiç bir suç yoktur[4] âyeti nâzil olmuştu. Bir rivayete göre Osmân b. Maz'un ve Amr b. Ma'dikerip yukarıdaki âyete dayanarak, şarabın mubah olduğunu söylemeye kalkışmışlardı.[5] Onların bu sözleri, şu âyetin sebeb-i nüzûlünü bil mediklerine delalet etmektedir. Şarabın haram olmasına dâir âyet nâzil olunca, sahabenin zihninde beliren tereddüdü izâle etmek için bu âyet nâzil olmuştu. Demekki nüzûl sebebleri iyi bilinmezse, bu iki sahabi gibi dâima hataya düşmek mümkündür. Buna benzer bir iki vâkıayı eş-Şâtıbî (Ö. 790/1388) de zikretmektedir.[6]

c) Hasr tevehhümü bertaraf edilir. Kur'ânda âyetin zâhiri hasr ifade edebilir. Fakat sebeb-i nüzûl bilinirse bu hususta yapılması muhtemel hatalar önlenmiş olur. Mesela En'am sûresinin 145. ci âyeti "De ki: bana vahyolunan içinde, yiyenin yiyeceğinde haram olarak, murdar oldukları için ölüden, akar kandan, domuz etinden, Allahtan başkası adına kesildiğinden dolayı fısk olandan başka bir şey bulmuyorum. Kim ki istemimiyerek ve haddi tecavüz etmiyerek naçar kalırsa (bunlardan yiyebilir), âyetinden sadece onun içerisinde sayılan dört şey haram edilmiş sayılamaz. Bu dört şey dışında haram sayılan başka yiyecek ve içecekler de

1) *Menâhilu'l-İrfân*, I. 101.
2) Mâide sûresi 90.
3) *Sahihu'l-Buhârî*. VI. 68, *Sunan et-Tirmizi*, (Serh). XI. 178-179, *Tefsiru't-Taberi*, VII. 36-38, *Tefsiru İbn Kesir*, II. 95-97, *Tefsiru'l-Keşşaf* I. 527.
4) Mâide sûresi, 93.
5) *Tefsiru'l-Kâsımî*, I. 22-23; *el-Itkân*, I. 29.
6) Ebû İshâk eş-Sâtıbî, *el-Muvâfakât fi usûli'ş-Şeria*, Mısır Matbaatu't-Ticariyye, III. 349.

vardır. İmâm eş-Şâfi'i bu âyette hasr maksûd olmadığı görüşünü savunmaktadır. Bu âyetin sebeb-i nüzûlü tetkik edilecek olursa görülür ki, inad ve kâfirliklerinden dolayı, Allahın helâl kıldıklarını harâm, haram kıldıklarını da helâl kılan kimseler hakkında nâzil olmuştur. Yani bu âyet onların isteklerinin zıt yönünden nâzil olmuştur. Cenab-ı Hak bu âyetle onlara "Helal ancak sizin haram saydıklarınız, haram ise, sizin helal kabul ettiklerinizdir" demek istemiştir. İmam eş-Şâfii'de bu görüştedir.[1]

d) Nüzûl sebebi, âyetin ihtiva ettiği hükmü tahsis eder. Meselâ, el-Mücâdele sûresinin baş tarafındaki zıhâr âyetleri, Evs b. es-Sâmit'in, karısı Havle'ye zıhâr yapması üzerine nâzil olmuştur. Bu âyetlerin muhtevi olduğu hükümler bu iki şahsa mahsustur. Bunların haricinde kalanların durumunun tesbiti ancak kıyas yoliyle mümkün olabilir. Eğer burada nüzûl sebebi bilinmemiş olsaydı, bu hükümden kastedilen şey bilinemiyecek ve âyetin hükmünden istifade edilemiyecekti.[2]

e) Sebeb-i nüzûlü bilmek, âyeti işiten bir kimsenin vahyi tesbit, anlayış ve hıfzına kolaylık temin etmiş olur. Daha bunlardan başka sebebler de düşünülebilir.[3]

Sebeb-i nüzûlü bilmenin en sağlam yolu sahih olan haberlere istinad etmektir. Bu hususta söz söylemek için, Kur'ânın nüzûlüne şâhid olan ve onun sebeblerini bilen kimselerden rivayet edilmiş olması veyahutta onlardan işitilmiş olması şarttır. Bu gibi riayetlerin de sahabeye kadar ulaşmış olması lâzım gelir. Sebeb-i nüzûl hakkındaki haberler Merfû olarak Peygambere veya sahabeye ulaşmazsa makbul addedilmezler.

Müfessirlerin sebeb-i nüzûlü ifâde için kullandıkları tâbirler de çeşitli olmuştur. Bazen "bu âyetin nüzûl sebebi şudur" (سبب نزول الآية كذا....) Bazen de âyetin nüzûlüne sebeb olan hâdise anlatıldıktan sonra "fe" edatı ile (فنزلت....) veya (فأنزل الله....) tabiri kullanılır. Bazende Peygambere suâl sorulur ve arkasından vahy gelir ve sorulan suâl cevaplandırılmış olur. Hâdisenin cereyan tarzından bu âyetin nüzûlüne sebeb olduğunu anlayabiliriz. Yukarıda zikrettiğimiz şu tabirlerin hepsi de âyetin nüzûl sebebini kat'i olarak gösteren terimlerdir. Bazen de (نزلت هذه الآية في كذا ...) şeklinde bir ibareye rastlarız ki, bu ifade, âyetin nüzul sebebi olduğunu kat'i olarak beyan edemez, başka bir şeye de delalet edebilir.[4]

1) *Menâhilu'l-İrfân*, I. 105.
2) Aynı eser, I. 105 - 106.
3) Bkz. Aynı eser, I. 102 - 107.
4) Aynı eser I. 107 - 109

Hadis mecmuaları ve tefsir kitablarında, bir âyetin sebebi nüzûlüne ait, vâkıa itibariyle uygun, fakat şahıslar, zaman ve mekan itibariyle değişik bir kaç sebeb zikredildiğini görmekteyiz. ez-Zerkeşi, bu hususu şöyle izah etmektedir. "Sahabe ve Tâbiûn'un âdetindendir ki, onlardan biri şu âyet şunun için nâzil oldu dedikleri vakit, ondan kasteddikleri şey, o âyetin şu hükmü tazammun ettiğini ifade etmek istemeleridir. Yoksa bu hâdise âyetin sebeb-i nüzûlü demek değildir".[1] Mesela,[2] (الذين اتيناهم الكتاب يتلونه حق تلاوته ...) âyetinde, İbn Abbasdan rivayetle Ca'fer b. Ebi Tâlible beraber Habeşistana hicret eden kırk müslüman hakkında nâzil olduğu söylenirken, ed-Dahhâk bu âyeti, yahudilerden imân edenler hakkında nâzil olduğunu, Katâde ve İkrime'de Hz. Peygamberin ashabı için nâzil olduğunu zikretmektedirler.[3] Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, bir âyet için müteaddit nüzûl sebebleri gösterilebilir. Böyle bir durumda şu hususların göz önünde bulundurulması lâzım gelir[4]

a– Rivayetlerden biri sahih, diğerleri ise sahih olmayabilir. Bu gibi hallerde sahih olan alınır, diğerleri ise terkolunur.

b– Bir âyetin nüzûlüne sebeb olan iki rivayette sahih olabilir. Eğer rivayetlerden birini diğerine tercih ettirecek-mesela seneddeki râvilerden birinin hadiseyi görmüş olmaları- bir sebeb mevcut ise, bu rivayet bizim için daha makbuldür.

c– Âyetin nüzûlüne sebeb olan iki rivayet sahih ve birini diğerine tercih ettirici bir sebeb mevcud olmayabilir. Bu takdirde her iki rivayet arası cem edilir ve bu iki hâdise de âyetin nüzûlünden evvel cereyan ettiği söylenir. Yalnız bu iki hadisenin zaman bakımından, yekdiğerine yakın olması lâzımdır. İbn Hacer de, âyetin nüzûlüne tekaddüm eden sebeblerin çok olmasına mani bir hâl olmadığını kabul eder.[5]

d– Âyetin nüzûlüne sebeb olan iki rivayet sahih, birini diğerine tercih ettirecek bir delil de mevcud değil, aralarında mevcud olan zaman farkından dolayı, ikisi birden cem edilemeyip kabul edilemiyorsa, bu takdirde, âyetin mükerrer olarak nâzil olduğuna hükmedilir. Ez-Zerkeşi âyetlerin mükerrerliğini kabul eder, bunda bir mahzûr bulunmadığını söyleyerek, bundan maksadın onun şânını yüceltmek olduğunu kaydeder.[6]

1) *el-Burhân* I. 31-32.
2) Bakara sûresi 121.
3) *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 27; *Tefsiru't-Taberi*, I. 518.
4) *Menâhilu'l-İrfân*, I. 109-113. (Örnekler için bakınız); *Mebahis* s. 140-146.
5) Aynı eser I. 111.
6) *El-Burhân* I. 29-31.

Bazen de bir sebeb bir çok âyetin nüzûlüne vesile olabilir. Bu bir tek sebeb iki âyetin inmesine sebeb olabildiği gibi, ikiden fazla âyetin inmesine de sebeb olabilir.[1]

Sebeb-i nüzûl ilminde bazı tarihi uyuşmazlıklarda göze çarpmaktadır. mesela, Bakara suresinin 114 cü "İnsanları Allahın mescitlerinden (namazgahlarından) alıkoyarak Allah adının anılmasına karşı gelen, mescitlerin viran olmasına çalışandan daha zâlim kim olur?." âyetinin sebebi nüzûlünün ikinci rivayeti olarak Katâdeden nakledilir. Katâde derki: "Bu âyet Babilli Buhtunasr ve ashabı hakkında nâzil oldu. Onlar yahudilerle harbettiler ve Kudüsü de harab ettiler. Rumlardan olan nasarâlar da bu işde ona yardımcı oldular"[2] demektedir. Yani burada, Kudüsü tahrib etme hususunda hristiyanlarla Buhtunasr birlikte hareket ettikleri söylenmek istenmektedir. Halbuki Buhtunasrın yahudilerle mücadelesi ve Kudüsü tahribi Miladdan 633 sene evvele tesadüf etmektedir. Daha o zamanda hristiyanlık diye bir şey yoktu. Bu gibi hataya el-Vâhidi düştüğü gibi, Tarihçi olan et-Taberî de bu haberi tefisirinde zikretmiştir.[3]

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, nüzûl sebeblerinde de bazı karışık ve izahı güç meseleler vardır. Bu hususta bir kolaylık olmak üzere Şah Veliyyullah ed-Dihlevi şu izahatı vermektedir "Zor mevzilerden biri de sebeb-i nüzûlü bilmektir. Buradaki zorluğun yönü, mütekaddimûn ve müteahhirûnun muhalefetlerinin bulunşudur ki, bu da sahabe ve tâbiûnun sözlerini araştırmakla meydana çıkar. Onlar şu âyet şu hususta nâzil oldu, lafzını, Peygamber zamanında vâki olan bir hâdiseye hâs olarak kullanmadılar. Bu sözlerle belki onlar, Peygamber zamanında veya Peygamberden sonra âyetin tasdik ettiği şeylerin bazısını zikredip, bu hususta nâzil oldu diyorlar. Burada bütün esaslara uygunluğa lüzûm yoktur, belki hükme olan intibak kâfidir"[4]

Fırkaların zuhûrunda rol oynayan âmillerden biri de nüzûl sebebleridir. Gerek âyetlerin nüzûl sebeblerine iyi vâkıf olunamama gerekse kasti olarak tahrif edilmeleri yönünden, tefsirlerde yanlış hükümler verilmesine vesile olmuştur. Bukeyr, Nâfi'ye İbn Omer'in Haruriyye fırkası hakkında görüşü nedir diye sorduğunda, O, onları Allahın mahlukatının en şerlisi olarak görüyordu. Zira onlar, kâfirler hakkında nâzil olan âyetleri, mü'minlere âitmiş gibi addetme yoluna gittiler, şeklinde cevap-

1) Örnekler için bkz. *Menâhilu'l-İrfân*, I. 114 - 116; *Mebâhis fî ulûmi'l-kur'ân*, s. 147.
2) *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 24.
3) *Tefsiru't-Taberi*, I. 498.
4) *Tefsiru'l-Kâsımî*, I. 29.

landırmıştır.[1] Her âyet için bir nüzûl sebebi aramaya lüzûm yoktur. Âyetler ihtiva ettikleri manayı anlatmak için nâzil olmuş olabilirler. İbn Teymiye bu hususu şöyle teyid etmektedir. "Bazı âyetlerin sebebi nüzûlü bilinmez. Bu takdirde âyetin sebeb-i nüzûlü doğrudan doğruya âyetin manasıdır. Yani o âyet ihtiva ettiği manayı anlatmak için nâzil olmuştur".[2] Tefsir sahasında şöhret yapmış olan Abdullah b. Mes'ûd "Allah'a yemin ederim ki, Kitabda nâzil olan âyetlerin kim için ve nerede nâzil olduklarını en iyi ben biliyorum".[3] demektedir. Burada İbn Mes'ûdun en iyi ben bilirim demesi, Kur'ânı Kerimi iyi anlıyabilmek için, sebeb-i nüzûlü bilmenin lüzûmuna bir işarettir. Vâhidi, Kur'ân tefsirinde sebeb-i nüzûlün ehemmiyetini belirtmek için" âyetin tefsiri ona âit hâdiseye vâkıf olmadan ve sebeb-i nüzûlü bilmeden mümkün olamaz".[4] Yine bu zât "bir âyetin sebeb-i nüzûlü hakkına konuşmak rivayet ve sema ile olur, aksi takdirde söylemek helâl olmaz"[5] demektedir. İşte bu bakımlardan sebeb-i nüzûl, sahabe devrinden itibaren tefsir hareketinde ve ihtilaf zuhûrunda rol oynayan mühim bir âmil olmuştur.

Gerek usûl-i Tefsire âit eserlerde ve gerekse müfessirlerin bir çoğu yazdıkları tefsirlerin mukaddimelerinde bu mevzu ile ciddi bir şekilde ilgilenmişlerdir. Sadece bu kadarlıkla kalınmamış, bu sahada müstakil eserler de meydana getirilmiştir. Bu konuda ilk ser yazan zât Ali b. el-Medînî (Ö. 234 / 848.) dir. el - Vâhidinin (Ö. 468 / .1075.)" *"Esbâbu'n-Nüzûl"* adlı eseri ile es-Suyûti (Ö. 911 /1505) *"Lübâbu'n-Nükûl fi Esbâbi'n-Nüzûl"* adlı eserleri bu sahanın meşhur olanlarındandır. Bu her iki eser de Mısırda neşredilmiştir. Suyûtinin ifadesine göre,[6] İbn Hacer (Ö. 852 / .1448. .) de bu konuda bir eser yazmış, fakat eser müsvedde halinde iken müellif vefat etmiştir. Muhammed b. Es'ad el-İrâkî (Ö.567 / 1171.); Abddurrahman b. el-Cevzî (Ö. 597 / 1201.) ve Abdurrahman b. Muhammed, el-ma'rûf ibn Mutarrif el-Endelüsî (Ö. 402 /1011.) ninde sebebi nüzûle âit eserleri vardır.

Son zamanlarda, Türkiyede emekli öğretmen Tahsin Emiroğlu tarafından *Esbâbu n-Nüzûl"* adı altında iki cildlik bir eser neşredilmiştir. Müellif ön sözünde, eserin 8 cilt olacağını söylemektedir. 1 ci cilt 1965 de, 2 cilt 1966 da Konyada basılmıştır.

1) *Tefsiru'l-Kâsımî*, I. 38.
2) *Mukaddime fi usûli't-Tefsir*, s. 10.
3) *El-Itkân*, I. 9.
4) *el-Itkân*, I. 29.
5) Aynı eser, I. 32; *Mebâhis fi Ulûmi'l-kur'ân*, s. 135
6) Aynı eser, I. 29.

2- NÂSİH VE MENSÛH

Veya Nesh (Abrogation) Meselesi

Kur ânı Kerimin tefsirini yapmak ve ondan ameli hükümler çıkarabilmek için bilinmesi lâzım gelen esaslardan biri de nesh meselesidir. Bu meseleyi bilmeden bir kimsenin Allahın Kitabını tefsir etmesi câiz olmaz denilmekte ve Hz. Alinin bir kassa nâsih ve mensûhu biliyormusun? sualine hayır cevabı vermesi üzerine, "sen kendini de helâk ettin, başkalarını da"[1] şeklinde cevap vermesi, bu ilmin ehemmiyetini gösteren delillerden biridir.

Nesh kelimesi lugâtte, izâle etmek,[2] gidermek, yok etmek, değiştirmek, tebdil, tahvil[3] ve nakletmek[4] manalarına gelir. Istılahda ise, bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nas ile kaldırmaktır, başka deyimlerle, şer'i bir hükmün başka bir şer'i delil ile kaldırılması veya mukaddem tarihli bir nassın hükmünü muahhar tarihli bir nas ile değiştirmek veyahutta, mukaddes bir metnin ilgası manasında kullanılır.[5]

Keza günlük konuşmalarımızda da, güneş gölgeyi izâle etti, ihtiyarlık gençliği giderdi, asırlar ve zamanlar biribirlerini neshetti gibi lafızları kullanmaktayız. Ruhların bir bedenden diğerine intikaline inananların kullandığı Tenâsuh kelimesi de, intikal manasını ifade etmektedir. Bir kitabı istinsah etmekte nakilden başka birşey değildir. İşte nesh kelimesi, şu yukarıda verdiğimiz manalardan her biri yerinde kullanılabilir. Bazıları, onu bu çeşitli manalar da kullanışının mecâzi olduğunu söylemişlerdir.

Tefsir usûlü ilminde karışık olan meselelerden birisi de şüphesiz ki nesh meseledir. Bu konu, islâmın ilk devrinden beri münakaşa edilegelmiştir. Bidayette yahudiler ve müşrikler "Muhammed, sahabilerine önce verdiği sözün hilafına olarak, sonradan başka emirler verdiğini görmüyormusunuz şeklinde itiraz etmek istemişlerdir. Batılı müsteşrikler de "Allah kendi sözünü nasıl değiştirir şeklinde bir sual ortaya atarak bu meseleyi kabul etmek istememişlerdir. Bazı kimseler de nesh keyfiyetini "el-Bedâ" ve "et-Tahsis"le karıştırmaktadırlar. El-Bedâ, gizlilikten sonra açıklık, mevcud olmayan bir görüşün meydana gelmesidir. Bu hususa örnek olarak ez-Zümer sûresinin 47-48 ci ve Yûsuf

1) *el-Burhân* II. 29.
2) Hacc sûresinin 52. ci âyeti bu manadadır.
3) Nahl sûresinin 101. ci âyeti tebdil manasınadır.
4) Câsiye sûresinin 28-29 âyetleri ise tebdil manasını ifade etmektedir.
5) Seyyid Şerif, *Ta'rifât*, İstanbul 1327, s. 163; *İslâm Ansiklopedisi*, IX. 206.

sûresinin 25. ci âyetini örnek verebiliriz. İlmiyle herşeyi ihata eden Allah için gizli bir şey olmıyacağına göre, yukarıda târifini yaptığımız el-bedâ, Allah için muhaldir.

Tahsis ise, umumi olan bir şeyin bazı fertlerini kasretmektir. Nesh ise şer'i bir delille diğer şer'i bir hükmü kaldırmaktır. Bu iki tarifte şöyle bir benzerlik göze çarpmaktadır. Neshde, bazı zamanlarda, hükmün tahsisine benzeyen bir şey, tahsisde ise, fertlerin bazısından hükmün kaldırılmasına benzeyen bir şey vardır. İşte şu zikrettiğimiz şeyler birbirine benzemektedirler. Bu benzerlikten dolayı bazı âlimler şeriatte neshin vukuûnu inkar etmişlerdir ve nesh olarak zikredilen şeyler tahsisden başka birşey olmadığı zannına kapılmışlardır.[1] Halbuki neshle tahsis arasında farklar vardır. Mesela onlardan birkaçını zikredelim: Nesh, bütün fertlerin hükmünü ibtal ettiği halde, tahsis bütün fertlerin hükmünü ibtal etmez. Nesh, ancak Kitab ve Sünnette olduğu halde, tahsis, bu iki aslın dışında da olabilir. Nesh haberlerde olmaz. halbuki tahsis haberlerde de olabilir. İşte Neshle tahsis böyle daha pekçok farklarla ayırt edilebilir.[2]

Neshle İlgili Âyetler:

"Biz bir âyeti diğer bir âyetin yerine (bunu nesh ederek) getirdiğimiz vakit-ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilendir- dediler ki: sen ancak bir iftiracısın. Hayır, onların pek çoğu bilmezler. De ki: Onu-imân edenlere tam bir sebât vermek, müslümanlara bir hidayet ve bir müjde olmak için- Rabbin (cânibin) den hak olarak Ruhu-l'Kuds indirmiştir Andolsun ki biz onların: Bunu ancak bir beşer öğretiyor, diyeceklerini biliyoruz. Hakdan sapmak suretiyle kendisine nispet edecekleri (o mefruz kimse)nin lisânı (olsa olsa) a'cemi (olabilir. Arabi değil). Bu (Kur'ânın dili) ise (bütün fesâhat ve belagatı) ile apaçık arapça bir dildir" (Nahl sûresi 101-103). Bu âyetlerin bulunduğu en-Nahl sûresi Mekkidir. Bu âyetlerde, Kur'ânın Hz. Peygamber tarafından uydurulmuş olduğu görüşünü reddetmektedir. Hz. Peygamberin nübüvvetini kabul etmek istemiyenler, şüpheler ileri sürerek, Kur'ânın bu sözlerini bazı nasâradan öğrendiği söylüyorlardı. Ayette belirli bir isim verilmeyip, bir beşer denilmesi, mevcud olan şüpheyi kökünden halletmiş oluyordu. Halbuki Mekke devrinde ahkâm va'z edilmediği için, burada bir nesh bahis konusu olamaz. Keza el-Bakara sûresinin 106.cı âyeti olan "Biz bir âyeti neshedersek (hükmünü diğer bir âyetle değiştirirsek) veya

1) *Menâhilu'l-Irfân*, II. 80.
2) Aynı eser, II. 80-82.

unutturarsak (geri bırakırsak) ondan daha hayırlısını, yahut benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kemâliyle kâdir olduğunu bilmedin mi?., buyurmaktadır. Bu âyetle daha önceki şeriatların nesh edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü orada unutturulan (insâ) ayetinden de bahsedilmektedir. Bazıları bu âyet, bir neshin vukuûna delalet etmeyip, ancak nesh vuku bulduğunda, nâsihin mensûhdan daha iyi veya hiç olmassa onun gibi olması lâzım geldiğine işaret eder. Mutezile de, Kur'ânın hâdis ve mahlûk olduğu görüşünü savunabilmek için bu âyeti kullanmaktadır.

Neshin Başlıca meseleleri:

Nesihte başlıca üç mesele ortaya çıkmıştır: 1- Prensip itibariyle nesh keyfiyeti aklen câizmidir? 2- Câiz ise, pratik olarak vâki olmuşmudur?. 3- Kur'ânı Kerimde nesh varmıdır?. Birinci suale bütün müslümanlar ittifaken müsbet cevab vermişler, neshin aklen câiz olduğunu kabul etmişlerdir. İkinci suale de müsbet cevap verilmektedir. Tevratta Hz. Adem'in çocukları hakkında biribirleriyle evlenmesi tecviz edilmişken, sonradan bunlar neshedilmiştir. Keza yahudiler için cumartesi günleri iş yapmak yasaklanmışken, İncilde böyle bir yasak mevcud değildir. İşte bu gibi örnekler neshin pratik olarak mevcudiyetini göstermektedir. Nesh meselesi aklen kabul edilip, pratik olarak mukaddes kitablarda vâki olduğu gösterildikten sonra, bu olayın Kur'ânda vâki olup olmadığı meselesine geçelim.

Kur'ânı Kerimde neshin var olup, olmaması hususunda iki görüş vardır. İslâm âlimlerinin ekserisi neshin Kur'ânda mevcud olduğunu kabul etmişlerdir. Bunlar, Kur'ânın kendinden evvelki kitabları neshine ilaveten, yeni kurulmaya başlayan islâm nizâmının inkişaf ve tekâmülü için nesh keyfiyetini tabii bir şey olarak karşılamışlardır. Zaten neshin asıl hedefi hükümdür, Akide esaslarına tesir edemez. Halbuki hükümler zaman, mekan ve vaziyete göre değişebilir. Bir ihtiyaca binaen konan bir hüküm, o ihtiyacın kalkmasıyle, o hüküm de değişebilir. Yalnız yeni gelen hüküm, fayda ve sevap bakımından birinciden daha iyi veya onun benzeri olmalıdır. Bu görüşü benimseyenler, dini vecibelerin ifasında bir kolaylık olduğu kanaâtındadırlar. Bir Kur'ân âyetinin ancak diğer bir Kur'ân âyeti neshedebileceğini, mütevâtir sünnetin bile Kur'ânı neshedemiyeceğini söyleyenler (Mesela İmam eş-Şâfi'i) yanında, Hazreti Peygamberin sözlerininde (o, kendi arzusuna göre konuşmaz, kendisine gelen vahiyden başka bir şey değildir) (en-Necm sûresi 53-55) âyetine göre vahy telakki edileceği ve buna ilaveten Kur ân metnine girmeyen hadisi

Kudsi gibi metinlerin bulunduğunu ileri sürerek, vahye müstenit olan sünnetin de Kur'ân âyetlerini meshedebileceği kanaâtındadırlar.

Diğer birkısmı, ise, neshi aklen câiz, eski semâvî kitablarda mevcudiyetini kabul eder ve Kur ânın kendinden evvelki dinleri nesh etmiş olduğunu söylerken, bizzat Kur ânın kendi bünyesi içinde neshin olmadığını iddia etmişlerdir. Bunların en meşhuru Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-Isfahânî (Ö. 322 / 934) dir. Onun, *"Câmiu't-Te'vil li Muhkemi't-Tenzil"* adlı eseri bu konuyu işlemektedir. Bu eser 1330 /1922 de Sa'd el-Ensârî tarafından Kalkutada neşredilmiştir. Şunu da hatırlatalım ki, bu zât mûteziledendir. Mısırın tanınmış tabiblerinden olan ve *"ed-Din fi Nazari'l-Akli's-Sahih"* adlı eserin müellifi olan Dr. Muhammed Tevfik Sıdkı'da, Kur'ânı Kerimde neshin mevcudiyetini kabul etmemektedir. 1906 senesinde "el-Menar" mecmuasında neşrettiği *"en-Nâsih ve'l-Mensûh"* adlı makalesinde bu nazariyesini tafsilatlıca izah etmiştir.[1] Ömer Riza Doğrul'da, bu tezi müdafaa etmektedir.[2] Kur'ânda neshi reddedenlerin görüşlerini şöylece sıralayabiliriz:

1– Nesh aklen câiz olmakla beraber, Kur'ânı Kerimde bilfiil vâki olmamıştır.

2– Kur'ânda nesh meselesi, islâm akideleriyle ilgili olmayıp, ancak tefsir ilminde bir sistem (mezhep) tir. Zira akâide âit bir mesele olsaydı inkar edilemezdi.

3– Mansûh ayetlerden maksat, Tevrat ve İncildeki, yani eski şeriatlerdeki hükümlerdir.

4– Kur'ânı Kerimdeki şu veya bu âyetin, şu veya bu âyeti nesh ettiğine dâir bir sarahat yoktur.

5– Neshi kabul edenler, mensûh âyetin önce, nâsihin ise sonradan nâzil olduğuna dâir birçok defalar kat'î bir delile mâlik değillerdir. Nitekim Bakara sûresindeki "iddet" meselesine âit âyetlerde olduğu gibi (Bakara 240 ve 224) bazı âyetlerin mensûhu nâsihten sonra nâzil olduğu da müşahede edilmiştir.

6– Şu veya bu âyetin, şu veya bu âyetle neshedildiğini sarih kat'i bir şekilde teyid edecek Hazreti Peygamberden sâdır olmuş olan ve muttefakun aleyh olarak kabul edilen bir hadis de mevcûd değildir.

7– Nâsih ve mensûh âyetlerin sayıları hakkında bile bir ittifak hâsıl olmuş değildir.

1) *Mecelletu'l-Menar*, Sene 1324 / 1906. s. 110 - 119.

2) Bkz. Ömer Riza Doğrul, *Kur'ân - ı Kerimin Terceme ve Tefsiri Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1947. Mukaddime XLIX - LIV.

8– Neshi kabul edenler, bir taraftan neshin ancak emir ve nehiylere âit ahkama inhisar ettiğini iddia ederlerken, diğer taraftan "ahbâra" âit lafızların bile nesh olunduğunu kabul etmektedirler.

9– Âhâd rivayetiyle Kur'ânı Kerimin âyetleri isbât olunamadığı gibi, inkâr da olunamaz. Bu sebebten "el-Fâtiha" ile "el-Muavvizetân" sûrelerinin kitabullahtan addedilmediğine dâir bu gibi bazı rivayetler tabiatıyle nazarı itibara alınmamıştır.

10– Hazreti Peygamber, kendisine nâzil olan Kur'ânı Kerimi halka tebliğ etmiş, kâtiblere yazdırmış, diğer bazı sahâbiler de kendileri için mukaddes metni istinsah etmiş, bir çoğu da ezberlemiş bulunuyordu. Kur'ân metinleri namazlarda, hutbelerde ve diğer bazı ahvalde, Hz. Peygamber tarafından pek çok defa tekrarlanmış olduğu gibi, esasen daha hayatta bulunduğu sıralarda bütün sûrelerin hangi âyetlerden teşekkül ettiği de tesbit edilmiş bulunuyordu. Hz. Peygamberin vefatından sonra da Kur'ân metinleri bir araya toplanmıştı. Hz. Osman tarafından, elimizdeki şekliyle yazılmasına emir verilmişti. Bu suretle ince bir tetkikten ve hâfızlarında sıkı bir kontrolünden geçirildikten sonra ortaya konulmuş bulunan bu mushafların bir kaç nüshası muhtelif bölgelere gönderilmişti. Esasen bu bölgelerde Kur'ânı Kerimi ezber bilen ve evvelden yazı ile tesbit olunmuş parçalara sahip bulunan sahâbiler de mevcuttu. Bunlar Hz. Osmanın gönderdiği mushafları muvafık bulduklarından dolayı itiraz etmediler. Eğer bu mushaflarda bir kusur görülseydi, muhakkak, daha ozaman reddedilir, belki de kanlı savaşlara yol açılır ve bu sebebten dolayı Hz. Osman öldürülürdü. Halbuki hiçte böyle olmamıştır. Bu mushaflar, Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilen Kur'ânın ta kendisidir. İçinde nâsih ve mensûh âyetlerin mevcut olduğunu isbat etmek için ileri sürülen delillerden başka daha çok kuvvetli deliller göstermek icab eder.[1]

İnsâ (Hz. Peygamberin hafızasından bir âyetin silinmesi) keyfiyeti üzerine bazı görüşler ileri sürülmüş ve bazı haberler nakledilmiştir. Hatta M. Abduh "Evvelce Kur'ândan iken sonradan neshedilmiştir" veya "gece nâzil olan âyetleri, Hz. Peygamber gündüzleri unuttuğundan dolayı üzülürmüş" şeklindeki haberleri kabul etmemektedir. Zira bu gibi haberler Peygamberin masuniyetine ve "Kur'ânı biz indirdik, ve muhakkak onun muhafızlarıyız" (el-Hicr 9) âyetine muhâliftir. Zâten Kur'ândaki mensûh âyetlerin sayısı üzerinde tam bir ittifak hasıl olmamıştır. Bunu 200 veya daha ziyade olduğunu söylerken, yine onu 5 e kadar indirenler

1) Prof. M. Tayyib Okiç, *Tefsir dersi takrirleri* 1952. s. 29-30.

olmuştur.[1] Es-Suyûti bu hususa temas ederek, Kur'ânda mensûhu çoğaltmaya çalışanların gayelerini söyler ve sonra onları tetkik ederek mensûh sayısını 20 ye indirir.[2] Suyûtiden sonra gelen büyük ilim adamlarından Hindistanlı Şah Veliyyullah ed-Dihlevi "el-Fevzu'l-Kebir" adıyle yazdığı usul-i tefsir adlı eserinde, Suyûtinin mensûh saydığı ayetleri tetkik ederek, bunlardan beş tanesinden gayrısında mensûhun olmadığını söylemiştir.[3]

Çeşitli eserlerde neshin üç nev'ine rastlanır. 1- Hükmü mensûh metni bâki kalan âyetler, 2- Metni mensûh hükmü câri kalan âyetler. 3- Hem metni , hem de hükmü mensûh olan âyetlerdir. Birinciye misal, kıblenin tahvili, ikinciye, recm âyeti, üçüncüye de, adem oğlunun iki vâdi malı olsa üçüncüyü istemesindeki hırsı gösterilir.

Netice olarak diyebiliriz ki: âyetlerin tarihi bir yolla izah edilip açıklanması bakımından nesh meselesi mühim rol oynamaktadır. Bu bakımdan Kur'ânın tefsirini yapmak isteyen bir kimseye çeşitli bilgiler yanında, nesh meselesini bilmesi de şart koşulmuştur. Kur'ânda bütün insanlığı saadete ulaştıracak hareket kâideleri mevcût ve kendisine ittiba edenlerin ne yolda hareket etmeleri gerektiğini bildirmektedir. Psikolojik olarak, iyi veya kötü adetlere saplanmış olan bir cemiyeti bu alışkanlıklarından bir anda koparıvermek mümkün değildir. İşte Kur'ân, insanları ve cemiyetleri dini bir taktikle veya başka bir deyimle, tedrici olarak yumuşatmak suretiyle kendine yaklaştırmış oluyordu. Kur'ânı iyi anlıyabilmek ve onun âyetleri hakkında doğru hükümler verebilmek için mutlak surette nesh meselesini bilmeye ihtiyaç vardır.

Nesh konusunda, Ulûm-u Kur'ânıyyeye dâir eserlerde müstakil fasıllar olmakla beraber, müstakil eserlerde meydana getirilmiştir. Katade b. Duâme (Ö. 118 / 736), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (Ö. 223 /838). Ebû Dâvud es-Sicistâni (Ö. 275 /888), Ebû Bekr el-Enbârî (Ö. 328 /940), Ebû Ca'fer en-Nahhâs (Ö. 338 / 949) Bu zâtın *en-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı eseri 1323 de Mısırda tabedilmiştir. Hibetullah b. Selâme (Ö. 410 /1019) nin eseri de 1315 de Mısırda basılmıştır. Ebû Bekr ibnu'l-Arabî (Ö. 543 /1148), Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzi (Ö. 597 /1201) nin eseri 1322 senesinde İbn Hacer'in *Merâtibu'l-Müdellisîn* adlı eseriyle birlikte tab edilmiştir. Bu eserin ismi "*Ahbâru'r -Rusûh bi Mikdâri'n-Nâsih ve'l-Mensûh*" dur. Mekki b. Ebi Tâlib (Ö. 313 / 925), Celaluddin es-

1) Son zamanlarda Mısırda bu konuyu derinliğine tetkik eden Dr. Mustafa Zeyd "*en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerim*" adlı eserinde, mensûh âyetleri azaltmıştır. Mısır 1383 / 1963.

2) *el-Itkân*, II. 23.

3) *Tanri Buyruğu*, Mukaddime, LII - LIII.

Suyûti (Ö. 911 /1505), Ebû Abdillah Muhammed b. Hazm (Ö. 456 /1064) gibi zevatın nesh mevzuunu inceleyen müstakil eserleri mevcuttur. Keza zamanımızda Dr. Mustafa Zeyd'in *"en-Nesh fi'l-Kurâni'l-Kerim"* adlı eseri iyi bir araştırma mahsulüdür.

3- MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH

Bu lafızların lugat ve ıstılah manaları üzerinde durmak istemiyoruz.[1] Fakat Kur'ânı Kerim, Hazreti Peygambere indirilirken, onu âyetlerinin bir kısmı herkesin anlayabileceği şekilde (muhkem), diğer kısmı da anlayamıyacağı şekilde (müteşâbih) idi. Kur'anda ki, helâl, harâm, namâz oruç, zekât, hâc gibi ahkâma taalluk eden kısımlar muhkemdir. Diğer bir tâbirle muhkem, manası kolaylıkla anlaşılan, hârici bir tefsire ihtiyaç göstermiyen ve tek manası olan âyetlerdir. Müteşâbih ise, bir çok manaya ihtimali olup, bu manalardan birini tayin edebilmek için hârici bir delile ihtiyacı olan âyetlerdir. Târiflerden de anlaşılacağına göre, muhkem açık ve vâzıh olduğundan onun üzerinde de durmayacağız, daha ziyade müteşâbih ve kısımları üzerinde durulacaktır.

Muhkem ve müteşabih kelimeleri bizzat Kur'ân âyetlerinde zikredilirse de, onun bu çeşitli âyetlerdeki anlamları başka başkadır. Meselâ, Hûd sûresinin 1. ci âyetî" (كتاب أحكمت آياته)nde Kur'anın tamamının muhkem olduğu manası anlaşılırken, ez-Zümer sûresinin 23 cü « الله نزّل أحسن الحديث كتاباً متشابها مثانى ... » âyetinden de onun tamamının müteşabih olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu şekil söylentiler de az değildir. Halbuki Âlu Imrân sûresinin 7. ci âyeti: هو الذى أنزل عليك الكتابَ منه آياتٌ محكماتٌ هُنّ أُمُّ الكتابِ وأخر متشابهاتٌ فاما الذين فى قلوبهم زيغٌ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تأويله وما يعلمُ تأويله إلاّ الله. والراسخون فى العلم يقولون آمنّا به كلٌّ مِنْ عندِ ربّنا وما يذكر إلاّ اولوا الألباب .

"(Habibim) sana kitabı indiren odur. Ondan bir kısım âyetler muhkemdir ki bunlar kitâbın anası (temeli) dir. Diğer bir kısmı da müteşabihlerdir. İşte kalblerinde eğrilik bulunanlar sırf fitne aramak (ötekini berikini saptırmak) ve (kendi arzularına göre) te'viline yeltenmek için onun müteşâbih olanına tâbi olurlar. Halbuki onun te'vilini Allahtan başkası

1) Muhkem ve müteşâbih kelimelerinin lugat ve çeşitleri ıstılah manaları için bkz. *Lisânu'l-Arab*, XIII. 503 - 505. XII. 140-144; *Menâhilu'l-İrfân* II. 168-173; *el-Burhân*, II. 68-71.

bilemez. İlimde yüksek pâyeye erenler ise: Biz ona inandık, Hepsi Rabbimiz katındandır, derler. Bunları sâlim akıllılardan başkası iyice düşünmez."? Kur'ânın bazı âyetlerinin muhkem, bazılarının ise müteşâbih olduğunu ifade etmektedir. Burada ortaya bir müşkil çıkıyorsa da, âlimler bu müşkili halletmişlerdir. İlk iki âyette zikrettiğimiz muhkem ve müteşabbih kelimelerinin manası ile Âlu Imrân sûresinin 7.cı âyetinde zikredilen manalar aynı değildir. Biz Kur'ânın bütünü muhkemdir derken, onu ıtkânı, nazmının güzelliği ve onda bir aybın olmaması yönündendir. Keza, Onun tamamı müteşabbihdir, derken de, onun âyetlerinin güzellik ve doğruluk bakımından bir birine benzerlikleri bahis konusu edilmektedir. Zaten bu âyetlerin siyak ve sıbakı da bunu göstermektedir. Halbuki Âlu Imrân sûresindeki muhkem ve müteşâbih kelimeleri bir birinin zıttı (mukâbili) anlamındadır. Bunların tarifleri hususunda âlimler çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Yine ekseri ulemâ, müteşabbih âyetlerin tevilini Allah'tan başka kimse bilemez, görüşünü savunurlar. Onlar âyetteki Allah kelimesi üzerinde vakfederler. Ebu'l-Hasen ve el-Eş'ari ise âyetteki vakfın «و الراسخون فى العلم»de olması lâzım geldiğini ve râsihlerin de müteşabih âyetlerin tevilini bilebileceklerini söyler.[1] Bu görüşü Ebû İshâk eş-Şîrâzî (Ö. 476/1088) daha vâzıh bir şekilde açıklamıştır. İlk devirlerde bu müteşabih âyetler olduğu gibi kabul edilir, bunlar üzerinde durulmazdı. Zira Kur'ân bu gibi âyetleri kurcalayanların kalbleri hasta olduğunu beyan etmektedir. Hazreti Peygamber de müteşâbih âyetlere tâbi olanlardan sakınmayı emretmektedir. (...... قالت قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: فاذا رأيتِ الذين يتبعون ما تشابه منه فأولئك الذين سمّى الله فأحذروهم .[2] Bu işi Hz. Ömer de sıkı tutmuştur. İbn Subeyg adında biri, bir gün Medineye gelip Kur'ânın müteşâbihâtı hakkında sualler soruyormuş. Bunu haber alan Hz. Ömer onu çağırtıp, yaş hurma dallarıyle başını kanatıncaya kadar döğmüş ve onu Medineden memleketine göndermiş, bu şahısla hiç kimsenin görüşmemesini Ebû Musa el-Eş'ari (Ö. 44/664) ye emretmişti.[1]

Er-Râgıb el-Isfahânî (Ö. 502 / 1108) müteşâbih âyetlerin manasına vukûf yönünden üç kısımda incelenebileceğini ifade eder. Birincisi, bilinmesine imkân olmayan müteşâbihlerdir ki, bunu ancak Allah bilir, Kıyâmetin vakti gibi. İkincisi, İnsan oğlu sebeblere tevessül ederek

1) *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 282.
2) *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 42; *Sünenu't-Tirmizi*, XI, 115 - 116.
3) *El-Itkân*, II. 4; *Tefsiru'l-Kâsımî*, I. 99.

onun manasını bilebilir. Meselâ, garib kelimeler, muğlak hükümler gibi. Üçüncüsü, yukarıda zikrettiğimiz iki madde arasında olanlardır ki, bu da ilimde rusûh sahibi olan bazı zevata tahsis edilmiş, diğerlerinden ise gizlenmiştir. Meselâ Hz. Peygamber, İbn Abbas için « اللهم فقهه فى الدين وعلمه التأويل » şeklindeki duası gibi.

Genel olarak usûl ulemâsı müteşâbihâtı iki kısma ayırmışlardır. 1- Muhkemle mukayese edildiğinde manası bilinebilen, 2- hakikatını bilmeye imkân olmayan âyetlerdir.[1] Mücâhid bunları şöyle tarif eder. Muhkem âyetler helal ve harama dâir olanlardır. Müteşabihler ise, bazısı bazısını tasdik ve tefsir eden âyetlerdir.[2] İbn Ebi Hâtim'de Ali b. Ebi Talha tarikıyle İbn Abbas'dan şöyle rivâyet etmektedir. "Muhkemler nâsih, helâl, harâm, hudûd, ferâiz, imân edilip amel edilen hususlardır. Müteşâbihler ise, mensûh, mukaddem, muahhâr, emsâl, yeminler, imân edilip amel edilmeyen hususlardır.[3].

Müteşâbihin menşeinde Şâri'in muradının gizliliği bahis konusu olduğuna göre, bu gizlilik bazen lafızda, bazen manada, bazen de her ikisinde birden olur.

a) Müteşâbihliğin sadece lafızda olması: Müteşabih olan lafız ya müfred veya mürekkeb olabilir. Müfreddeki gizlilik ise kelimenin garabetinden veya müşterek olmasından ileri gelebilir. Mürekkebdeki gizlilik ise, mürekkebin muhtasar olmasınan, itnâb veya tertib cihetlerinden olabilir. Şimdi bunlara birer örnek verelim: Garabeti ve az kullanılması sebebiyle müfred lafızdaki teşâbüh: Âbese sûresinin 31 ci âyeti olan « وفاكهة وأباً » deki "Ebben" lafzıdır. Bu âyeti takib eden « متاعاً لكم ولأنعامكم » âyeti yardımiyle "ebben" kelimesinin hayvanların otladığı mer'a manasına kullanıldığı anlaşılmaktadır. Müşterek olması sebebiyle teşâbühe örnek : es-Saffât sûresinin 93. cü âyeti « فراغ عليهم ضربا باليمين » (nihayet gizlice onları sağ eliyle vur (ub kır) dı. Bu âyetteki "yemin" kelimesi, sağ el, kuvvet ve kasem manaları arasında müşterektir. Bu üç manadan hangisi verilirse verilsin manası câiz olur. Mürekkebdeki teşâbühe de bir örnek vermekle iktifa edelim. El-kehf sûresinin 1. ci âyeti « الحمد لله الذى أنزل على عبده الكتاب ولم يجعل له عوجاً قيماً » Bu âyetteki gizlilik "Ivecen" kelimesiyle "Kayyımen" kelimelerindeki tertibde-

1) *Lisânu'l-Arab*, XIII. 505.
2) *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 41.
3) *el-Itkân* II. 2.

dir. Eğer bu tertib şöyle" «الحمد لله الذى أنزل على عبده الكتاب قيماً ولم يجعل له عوجا .» olsaydı daha zâhir olurdu.[1] Sûrelerin başlarındaki el-Hurûf el-Mukatta'lar da burada incelenebilir. Fakat onu biz ayrı bir bahis olarak inceleyeceğiz.

b) Müteşâbihliğin sadece manada olması: Bu kısmın açık örneklerini, Allah'ın sıfatları, kıyametin ahvâli, cennet nimetleri, cehennem azabı gibi hususlar teşkil eder. Çünkü insan aklı, yaratanın sıfatlarının hakikatını ve diğer hususların durumunu ihata edemez. O halde kendisini hissetmediğimiz, bizde cinsi ve benzeri olmayan şeylere nüfûz etmeye nasıl yol bulunabilir. Müteşâbih olan sıfatlar hakkında ulemâ iki mezhebe ayrılmıştır. Birincisi, Selef mezhebi: Allahın müteşabih sıfatları malûm gibi görünürse de, bu sıfatların Allaha isnadı muhâl olduğundan, bunların medlûllerinin tayinini selef uleması Allah'a tefviz ve havale etmişlerdir. Onlara sadece inanmak gerekir. Bu hususta enteresan örnekler pekçoktur.[2] Bunlardan bir tanesini vermekle iktifa edeceğiz. Meşhur İmâm Mâlik b. Enes'e istiva hakkında sorulduğunda «الاستواء معلوم والكيف مجهول والسؤال عنه بدعة واظنك رجل سوء، أخرجوه عنى» (İstiva malumdur, keyfiyeti meçhuldür, ondan sual etmek bid'attır. Senin kötü bir insan olduğunu zannederim , onu benden uzaklaştırın) demiştir. İkincisi ise, Halef mezhebidir: Bunlar, zâhiri muhal olan lafzı, Allahın zâtına lâyık olan bir manaya hamlederler. Bu mezheb İmamu'l-Haremeyn, Abdul'l-Melik b. Ebi Abdillah b. Yusuf b. Muhammed el-Cuveynî eş-Şâfi'i, Ebu'l-Maâlî (Ö. 478 /1085) ye ve onun muakkiblerine nisbet edilir. Hapsedilemiyecek bir fıtratta yaratılan insan zekası, müteşâbihat üzerinde de işlemeye başlamıştır. Hele islâmiyeti ifsâd etmek isteyenlerin, bu gibi âyetlere gelişi güzel mana verişlerini frenlemek ve aynı zamanda kötü neticelerinden müslümanları korumak için, müteşâbih âyetleri islâmın ruhuna uygun bir şekilde tevil etmek mecburiyeti hasıl olmuştu. Allahın müteşâbih sıfatlarına âit olan âyetleri bu iki mezhebin ne şekilde anladıklarını görelim. Ekseriya bu sıfatlar zikredeceğimiz şu âyetlerde toplanmaktadır: «الرحمن على العرش استوى» (Tâha 5) ، «وهو القاهر فوق عباده» (el-En'am 61) «ويبقى وجه ربك» (er-Rahman 27) ، «وجاء ربك والملك صفاً صفا» (el-Fecr. 22)

1) *Mehâhilu'l-İrfân*, 175.
2) *el-Itkân*, II. 6; *Mebâhis*, s. 284.

«ويحذركم (Âlu-İmran28) «يا حسرتا على ما فرّطتَ فى جنب الله» (ez-Zümer 56)

«ولتصنع على عينى» (Tâhâ 39)، «يد الله فوق أيديهم» (el-Feth 10)، الله نفسه»

Selef mezhebi, Allahı, Yukarıdaki sıfatların zevâhirinden tenzih ederler ve Allahın zikrettiği şekilde onlara iman ederler ve onların hakikatını Allaha havale ederlerdi. Halef mezhebi ise bu sıfatlara çeşitli manalar vermişlerdi. İstivaya, istikrar, istevla, suûd, ı'tidâl; Allahın gelişini, Allahın emrinin gelişi; Allahın fevkiiyyetinin yücelik yönünden olduğu, cihet yönünden olmadığı; Cenbden maksad hakdır, Vechi zâtıdır, Aynı inâyetidir; yed kudretidir; nefs ukubetidir gibi manalar vermişlerdir.[1] Müteşabih âyetlerin tevil edilmesi câiz görülmezse de, Kur'ânı Kerimde işaret buyurulduğu vechile, câiz görülmeyen te'vil, gönülleri sapkın, niyetleri kötü olanların fitne ve fesat çıkartmak maksadıyle yapmak istedikleri tevillerdir. Yoksa, iyi niyetle, akla muhakemeye ve dinin esâsatına uygun olarak yapılan teviller makbûl ve lâzımdır. Çünkü ilk devirdeki sağlam imân kaybolmuş, meydana gelen tereddütleri ma'kûl bir şekilde ortadan kaldırmak icab etmiştir.

c) Müteşâbihin hem lafız ve hemde manada oluşu: Bunun için de pek çok örnekler vardır. Meselâ Bakara sûresinin 189. cu âyeti olan (iyilik ve taât evlere arkalarından gelmeniz değildir) «... وليس البرُّ بأن تأتوا البيوت من ظهورها» Eğer bir kimse arapların câhiliyetteki âdetlerini bilmezse, Kur'ânın bu nassını anlamaya muvaffak olamaz. Bu gibi âyetlerin anlaşılması hem lafızlara hem de manalara âit tarihi, içtimâi, ahlâki v. s. gibi bir çok şeylerin bilinmesine bağlıdır. Araplar ihrama girdiklerinde evlerine kapılarından girmezler, dıvardan bir delik açıp oradan girip çıkarlardı. Cenab-ı Hâk bunun için bu âyeti inzal etti. Bu âyetin hem lafzında ihtisardan dolayı teşâbüh, hem de manasında bir teşâbüh vardır. Eğer lafız «وليس البر بأن تأتوا البيوت من ظهورها إذا كنتم محرمين بحج أو عمرةٍ» şeklinde olsaydı daha açık olurdu. Câhili arap âdetini bilemezsek bu âyete bir mana vermek imkanına da sahip olamayız.

Kur'anı Kerimde müteşabih âyetlerin bulunması, insanlık için bazı faydalar temin etmektedir. Genellikle bu âyetler sayesinde islamiyette insan fikri dondurulmamış, geniş bir fikir hürriyetine müsade verilmiş oluyor ve dinin temellerini kuvvetlendirmekte esaslı rol oynuyor-

1) *El-Burhân.* II. 80-83; *el-Itkân.* II. 6-7

du. Çünkü bu âyetler bir kaç manaya tahammül edebilirdi. Bu bakımdan zihinleri tamamen boş ve muhtelif fikirlerle karışmamış olan cahili araplara akıllarının alamıyacağı bir söz söylemek, onların yeni dine inanmalarında bir tereddüt hasıl edebilirdi. İşte bu âyetler sayesinde, böyle bir durum ortadan kalkmış, müslümanları daha çok öğrenmeye ve başka bilgilere de sâhip olmaya sevketmiştir. Yine bu âyetler sayesinde dinin tebliğine ve tesisine mâni olmak için sorulan suallere susturucu cevaplar verilmiş ve ilk günde meydana gelecek fesadların önüne sed çekilmiştir. Kur'ânı Kerimde muhkemle beraber müteşabihin bulunması, insan oğlu için bir denemedir. Acaba insanlık dosdoğru olan Peygamberin haberine itimad ederek gayba inanacak mı?. Kur'an bunu güzel bir şekilde ifade eder: Hidayete erenler, bunlara inandık derler, kalplerinde eğrilik bulunanlar, o Rablerinden bir hâk olduğu halde onu inkar ederler ve fitne aramak için onu müteşabih olanına tâbi olurlar. Bunun diğer bir faydası, İnsan oğlu nekadar istidat ve ilim sahibi olursa olsun, onun âciz ve mahlûk olduğunu gösteren bir delil de bu müteşâbihattır. Bu âyetler, Allahın ilmiyle herşeyi ihata ettiğini, mahlukatın onun ilminden ancak onun dileyeceği kadarını alabileceğini ifade eder. İnsan hâlıkının karşısında kul olduğunu idrak eder.

Müteşâbihler sayesinde Kur'anın ezberlenmesi ve onun muhafazası temin edilmiş olur. Eğer bu müteşâbih manalar, diğer lafızlarla ifade edilseydi, Kur'ânın kalın ciltler halinde olması lâzım gelirdi. Bu bakımdan ezberlenmesi ve muhafazası da güç olurdu. Kur'ân muhkem ve müteşâbih âyetlerden teşekkül ettiğine göre, bir kısmını diğerine tercih ve te'vil etmekte, lugât, sarf, nahiv, maâni, beyân, usûlü fıkh... gibi bir çok ilimlerin öğrenilmesine ihtiyaç duyulur. Kur'anın hepsi muhkem olsaydı, aklî delillere ihtiyaç duyulmaz ve insan aklı dondurulmuş olurdu. Halbuki ondaki müteşâbih âyetler sebebiyle akli delillerden yardım isteyerek akıl çalıştırılmış olur. Aynı zamanda da taklitten kurtulup, akıllı mahluk olması hasebiyle kıymet kazanan insanın şerefini yükseltmiş olur.[1]

Bu sahada er-Râgıb el-Isfahânî'nin *"Dürretu't-Te'vil fi müteşâbihi't-Tenzil"*'i, Burhânu'd-din Ebil'l-kâsım Mahmut b. Hamza b. Nasr el-Kırmâni el-Mukri eş-Şâfi, el-Ma'ruf Bitacu'l-kurra' (Ö. 500 /1106) nun *"el-Burhân fi Tercîhi Müteşabihi'l-Kur'ân limafihi mine'l-Hucce ve'l-Beyan"*ı, Şemsuddin Ebû Câ'fer Muhammed b. Ali el-Mâzenderânî (Ö. 588/1192) nin, *"Müteşâbihil-Kur'an"* adlı eseri; Fahru'd-Dîn er-Râzi (Ö. 606/1209) nin *"Gurretu't-Te'vil ve Dürretu't-Tenzil"*'i, Ebû

1) Müteşabihin hikmetleri hakkında tafsilat için bkz. *Menâhil*, II. 178-181.

Ca'fer Ahmed b. İbrahim el-Ğarnâti (Ö. 708/1308) nin "*Mellâku't-Tevili'l-Gâti' fi Fununi't-Tefsir*"i; Muhammed b. Ahmed b. El-Lubbân el-Eş'ari el-Mısrî (Ö. 749/1348) nin "*Reddu'l-Mûteşâbih ile'l-Muhkem*"i; keza es-Suyuti'nin (Ö. 911/1505) "*Kutfu'l-Ezhâr fi Keşfi'l-Esrar*" adlı eserleri vardır.

4- BAZI SÛRELERİN BAŞLANGIÇ HARFLERİ veya (El-Hurufu'l-Mukatta'a)[1]

Bazı sûrelerin başında bazen basit, bazen de bir kaç harfin birleşmesinden meydana gelmiş rumûzlar bulunmaktadır. Bu kesikli harflere "el-Hurûfu'l-Mukatta'a" denir. Sûrelerin bâzısının bu şekilde başlayışı, islâmın bidayetindenberi müslümân âlimlerini meşgul ettiği gibi, muahhar şark ve garb âlimlerinin de bunlar üzerine eğilerek, anlayış ve zekâlarını çalıştırmak gayreti içinde bulunduklarını müşahade etmekteyiz. Biraz evvel de bahsettiğimiz gibi, bütün âlimler bu kesikli harflerin müteşâbihattan olduğunda ittifak halindedirler.

İşte müteşâbihattan addedilen, el-Hurûfu'l-Mukatta'a'nın delalet ettiği manalar hususunda çok çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Alimlerin bu harfler hakkındaki görüşlerine geçmeden önce, bu harflerin hangi surelerde ve ne şekilde bulunduklarını, i'rab durumlarını ve bunların âyet olup olmama hallerini inceleyelim.

Bu harfler, Kur'ânı Kerimin aşağıdaki listede göstereceğimiz 29 sûresinde bulunur.

Sûre adı	No.	Başındaki H.	Sûre adı	No.	Başındaki H
el-Bakara	II	الم	en-Neml	XXVII	طس
Âlu Imrân	III	الم	el-Kasas	XXVIII	طس
el-A'raf	VII	المص	el-Ankebût	XXIX	الم
Yunus	X	الر	er-Rûm	XXX	الم
Hûd	XI	الر	Lokmân	XXXI	الم
Yusûf	XII	الر	es-Secde	XXXII	الم
er-R'ad	XIII	المر	Yâsîn	XXXVI	يس
İbrahim	XIV	الر	sâd	XXXVIII	ص
el-Hicr	XV	الر	el-Mu'min	XL	حم
Meryem	XIX	كهيعص	Fussilet	XLI	حم

1) Bu hususta daha fazla bilgi için Bkz. Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu, *el-Hurufu'l-Mukatta'a.* (Diyanet Dergisi, cild X. sayı 104 - 105, 106 - 107, 108 - 109).

Tâhâ	XX	طه	eş-Şûrâ	XLII	حم. عسق
eş'Şu'arâ	XXVI	طسم	ez-Zuhruf	XLIII	حم
			ed-Duhân	XLIV	حم
el-Câsiye	XLV	حم			
el-Ahkâf	XLVI	حم			
Kâf	L	ق			
el-Kalem	LXVIII	ن			

Bu sûrelerin 27 si Mekkî, 2. si ise Medenidir.[1] Bu harfler 14 tane olup arap alfabesinin yarısı kadardır ve bunlar 1[illegible] şekil altında görünürler.[2] Bunların bazısı tek bir harfden,[3] bazısı iki,[4] bazısı üç,[5] bazısı dört,[6] bazısı da beş harften meydana gelmiştir.[7]

Bu hurufu Mukatta'alar bir kelime gibi yazıldığı halde, okurken ayrı ayrı olarak elif lâm mîm diye tadad edilir. Bu harfler zahirde tadad mevkiinde bulunduklarından i'rabları yoktur. Çünkü bunlar müfredatı madudedir. Fakat bu harflerden herbiri, isim addedilirse i'rabı hususunda üç vecih düşünülür. Birincisi, kasem addedilerek cer edilmesidir ki, hurufu kasemi mahzufdur. İkincisi, onun nasb mevziine konmasıdır. Bunda da iki yön vardır. a) Kasemin takdiren hazfedilmesiyle nasbı, b) bunun اتل fiili takdirine mef'ulubih olmasıdır. Üçüncüsü, Mübteda addedilerek ref' edilmesidir.[8] Veya bu harflerin nutku keyfiyeti, i'rab alâmetlerine dikkat etmeksizin vakfedilmesidir. ثلاثه و اربعهْ dediğimiz gibi, veya ثوبْ ، سيفْ ، بساطْ ، benzer eşya isimlerinde vakfettiğimiz gibi.[9]

---

1) Medeni olanlar el-Bakara ve Âlu İmrân sûreleridir.

2) Bu 13 şekil şöyledir: (كهيعص ، المر ، المص ، طسم ، الر ، الم ، يس ، طس ، طه ، حم ، ص ، ن ، ق)

3) Üç sûrede ن ، ق ve ص gibi.

4) On sûrededir. Bunlardan 7 tanesi حم lerden meydana geldiği için «الحواميم» denir. Bunlar 40. cı sûreden 46. cı sûreye kadar devam eder, değerleri en-Neml, Tâhâ, ve Yâsin surelerdir.

5) 13 sûrede bulunur. 6 tanesi الم terkibindedir (el-Bakara, Âlu İmrân, el-Ankebût, er-Rûm, Lokmân ve es-Secde), 5 tanesi الر terkibindedir (Yunus, Hûd, Yusuf, İbrahim, ve el-Hicr), 2 taneside طسم şeklindedir (es-Şu'ara, el-Kasas).

6) İki sûrededir. المص şeklinde el-A'raf ve المر şeklinde er-R'ad sûrelerinde

7) Meryem suresinde كهيعص şeklindedir.

8) Ebu'l-Bakâ, Abdullah b. Huseyn al-Ukbarî, *İmlâu ma Menne bihi'r-Rahmân min Vücûhi'l--I'rabi ve'l-Kıraâti fi cemi'i'l-Kur'ân*, Mısır 1380 / 1961, s. 10.; el-Âlûsî, *Ruhu'l-Ma'ânî*, Bulak 1301, I. 88.

9) Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvîr*, Mısır 1384 / 1964, I. 202 - 203. Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsiru'l-Merâgi*, Mısır 1373 / 1953, I. 39.

Bu başlangıçların tam bir âyet olup olmadığı meselesi de ihtilaflıdır. Muhtar olan kavle göre onlar âyet değildir, belki kendilerini takib eden âyetin bir cüz'üdür. Kûfeliler, Hurufu Mukatta'a'nın bazısını müstakil bir âyet, bazılarını da bir âyetin cüz'ü addederler. Meselâ 6 surede ألم 7 surede حم, iki surede طسم, ve birer sûrede كهيعص، يس، طه، المص âyet olarak kabul edilir, ق، ن، ص، طس، الر، المر bunlar tam bir âyet değildir, bulundukları âyetin birer cüz'üdür. Basralılar, bunların hiçbirini tam bir âyet kabul etmezler. ez-Zamahşeri de onların âyet olup olmaması meselesinin kıyasî olmayıp tevkifi bir ilim olduğunu ilave eder.[1]

el-Hurufu'l-Mukatta'a hakkında islâmiyetin bidayetinden beri çeşitli fikirler ileri sürüldüğünü söylemiştik. Bu görüşleri iki gurubda toplayabiliriz. Birincisi, Bu harfler "Kur'ânın esrarındandır" Allah bunları bilme ilmini kendine mahsus kılmıştır. Bu bakımdan bu ilim için "ilmi mestûr, sırrı mahcubdur" demişlerdir. Bu harflerin manaları üzerinde durmak istememişlerdir. Bu görüşü savunanların delillerini şöylece sıralayabiliriz. Ebû Bekr es-Sıddık "her kitabın bir sırrı vardır, Allahın Kur'ândaki sırrı da evâili's-sûverdir" demiştir.[2] (فى كل كتاب سرّ و سره فى القرآن اوائل السور) Ali b. Ebi Tâlib de "her kitab için bir zübde vardır. bu kitabın zübdesi de heca harfleridir"[3] (إن لكل كتاب صفوة و صفوة هذا الكتاب حروف التهجى) demektedir. eş-Şa'biden bu harfler hakkında sorulduğunda "Onlar Allahın sırrıdır, onu taleb etmeyin"[4] buyurdu. Ebû Zıbyân'da, İbn Abbasdan rivayetle "Âlimler onları anlamaktan âciz oldu" demektedir.[5] Bu harfler hakkında böyle ezelî bir itikadın mevcudiyeti, o harflerin tefsirinden çekinmeyi ve onlar hakkında sarih bir görüş ortaya çıkarmaya mani olmuştur. İbn Mes'ûd ve Hûlefâyı Râşidin'den de şu haber nakledilir "Bu harfler gizli bir ilim ve kapalı bir sır-

1) *el-Keşşaf*, I; 25, *Tefsiru'l-Kâdî*, I. 18; *Ruhu'l-Maânî*, I. 89; *Tefsiru't-Tahrir*, I. 204; *el-Burhân*, I. 170 - 171.

2) *Tefsiru Fahruddin er-Râzî*, İstanbul 1307, I. 227; et-Tabressi, *Mecmau'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân* (Tefsiru't-Tabressi) Tahran 1373, I. 32; ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ûlûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1376 - 1378 / 1957 - 1959, I. 174. *Tefsiru'l-Menâr*, VIII. 302; Subhî es - Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1965, s. 236.

3) *Tefsiru't-Tabressi*, I. 32; *Tefsiru'r-Râzî*, I. 227; *Tefsiru'l-Menâr*, VIII. 302; *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, s. 236.

4) *Tefsiru'r-Râzi*, I. 228; *Mebâhis*, s. 236; *Tefsiru'l-kurtubî*. I. 154.

5) *Tefsiru'r-Râzî*, I. 228.

Allah onları bilmeyi kendine mahsus kılmıştır"[1] (إنّ هذه الحروف علم مستور وسر محجوب استأثر الله به)

Ebû Hâtim de "Kur'ânda Mukatta'a harflerini, sûre başlarında bulduk. Allahın bunlarla ne murad ettiğini bilemiyoruz, demektedir. (Tefsiru'l-kurtubi I. 154)

Bu harfleri açıklayıcı mahiyette Hazreti Peygamberden sarih bir haber yoktur. Ancak Kur'ân okumayı ve her harfinden hasıl olacak sevabı anlatırken, bu hurufu mukatta'anın her birinin ayrı ayrı harfler olduğunu söylemiştir. Ebû İsâ et-Tirmizi, İbn Mes'uddan o da Hazreti peygamberden rivayetle "Allah Taâlanın kitabından bir harf okuyana bir sevap ve bu sevap on misliyle verilir. Ben الم bir harfdir demiyorum, elif bir harfdir, lâm bir harfdir, Mîm de bir harfdir" قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من قرأ حرفاً من كتاب الله تعالى فله حسنة وا لحسنة بعشر امثالها لا اقول الم حرف لكن الف حرف ولام حرف وميم حرف . diye ifade buyurmuşlardır.[2]

Bazı ârifler de, yukarıda serdettiğimiz rivayetleri teyid etmek maksadiyle, nasıl sulama yapılırken bir vâdiye veya bir tarlaya bir nehrin suyunun hepsi birden verilmeyip, azar azar verilirse, Allahın, indinde bulunan ilim denizinden, Allahın Rasullerine lüzûmu kadar verilmiştir. Rasuller âlimlere, âlimler de halka kabul edebilecekleri nisbette verdiler. Ulemâ, enbiya ve melâike için sır vardır. Herkes kendi sırrından başkasını öğrenmeye tahammül edemez. Zira akıl zayıftır, göz güneş ışığına tahammül edemediği gibi, o da sırlara tahammül edemez.[3]

Yukarıda zikrettiğimiz görüşleri, mütekellimler kabul etmemektedirler. Allahın Kitabında, mahluku için mefhumu olmayan şeyleri irâd etmesini uygun görmeyip âyet, hadis ve akli delilleri ileri sürmüşlerdir. İşte onlardan bazıları.[4] Kur'ânı Kerimde bir çok tedebbür âyetleri vardır. Bu âyetler muhatablarına düşünmeyi emretmektedir. Eğer sûre başlarındaki bu harflerde bir mefhum yoksa, Kur'ân tedebbürü nasıl emreder? Eğer bu harflerin bir manası olmasaydı, Peygamberin

1) *Tefsiru'l-Menâr* VIII. 302.
2) *Tefsiru'r-Razî*, I. 227; *Tefsiru'l-Kâdî*, I. 13; *Fethu'l-Kadir*. I. 21.
3) *Tefsiru'r-Râzî*, I. 227.
4) Daha geniş tafsilat için bkz. *Tefsiru'r-Râzi*, I. 228-229.

inzârının ne manası kalırdı. (عربى مبين) lafzı da, Kur'ânın arab diliyle nâzil olduğuna delalet eder. Böyle olunca da bu harflerin bir mefhumu olması lazım gelir. Kur'ân insanlar için bir hidâyet rehberi olduğuna göre, eğer onda gayrı malum şeyler olursa hidayet rehberi olamaz Gayri malum olan bir şey nasıl hikmet, rahmet, belağ ve inzar edici olabilir. Nasıl ona itaât ve temessük edilir. Hazreti Peygamber de, "size Allahın Kitabıyle, sünnetimi bırakıyorum" buyurmuşlardı. Tabiidir ki bu söz, Kur'âna temessük etmeyi istemektedir. Ali b. Ebi Tâlib'den rivayet edildiğine göre, "Allahın Kitabında size, sizden evvelki ve sonrakilere âit haberler vardır. O fazilettir, hezl değildir. Bir kimse ondan başkasına tâbi olursa Allah onu dalalette bırakır. O Allahın sağlam ipidir, hakimâne bir söz, doğru bir yoldur"[1]

Kelamdan maksat ifhamdır. Eğer kelâmın manası olmazsa muhatab için abes olur. Böyle bir şeyde Hakîme lâyık olamaz. Kur'ânda tahaddi vardır. Malum olmayan şeyde tahaddinin vuku'u câiz olmaz diyen mütekellimler, Kur'ândaki müteşâbih âyetler üzerinde durmanın vâcib olduğunu söylemektedirler. İlimde rusûh sahibi olanların bunları çözebileceğini ve bu harflerden murad edilen şeyin malum olduğunu ileri sürerler. Onlar bu malum olan şeyde ihtilaf etmişler ve bu hususta çeşitli görüşler zikretmişlerdir. Yukarıda hurufu Mukattaalar hakkında ileri sürülen fikirleri iki gurubda toplayabileceğimizi söylemiş ve birincisini anlatmıştık. Şimdi burada ikincisine geçebiliriz. Bu hususda yirmi küsûr görüş mevcudsa da biz bunları birer birer tadad etmiyecek genel olarak bu görüşleri ele alacak tasvib edilen ve edilmeyen yönlerini göstermeye çalışacağız.

Bu harfler sûrelerin isimleridir.[2] Mütekelliminden ekserisinin görüşü, el-Halil b. Ahmed ve Sibeveyh'in tercihi de budur. el-Keffâl diyor ki: Araplar bu gibi harflerle bazı şeyleri isimlendirirlerdi. Mesela « ل » ile حارثة بن لام الطائى babasını murad ederler. Bakır için « ص », nakid için « ع », bulut içinde de « غ » nı kullanırlardı. Yine onlar dağ için « ق », balık için de « ن » harfini istimal ederlerdi.

1) *Tefsiru'r-Râzî*, I. 228

2) Aynı eser, I. 230; İbn Kuteybe, *Te'vilu Muşkili'l-Kur'an*, Mısır 1954, s. 230; *Tefsiru't-Taberi*, I. 206; Muhammed Ferid Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, Mısır 1377. s. 3.

Bu harflerin her biri Allahın isimlerinden veya sıfatlarından birine delalet eder:[1] Bu hususda ibn Abbasdan çeşitli rivayetler vardır. «الم» daki elif Allah Taalaya işaret eder, o «احد» dir، «اول» dir, «اخر» dir, «ازلى» dir, ve «ابدى» dir der. Lâm «لطيف» dir، Mîm «مجيد» «منان» «مالك» delalet ettiği söylenir. «كهيعص» daki kâf «كافيا»، ha «هاديا»، ya «الحكيم»، ayn «العالم»، sad «الصادق» yerini tuttuğu söylenir. Yine İbn Abbastan rivayetle, «الم» rumuzunun ifade ettiği mana «انا الله اعلم» dür. «المص» da «انا الله افضل»، «الر»، da «انا الله أرى» ya delalet ettiği söylenir. Veya «الم» deki elif «آلاؤه», lâm «لطفه», Mîm «مجده» delalet ettiği Muhammed b. Ka'b el-Kurezi den nakledilir. Ebu'l-Kâsım Burhanuddin Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kırmâni eş-Şâfi' (Ö. 500 den sonra Acâib adlı eserinde ed-Dahhaktan şunu nakleder. «الر» nın manası[2] «انا الله اعلم و ارفع». Keza «الر» ya «حم» ve «ن» zammedilerek onun manası «الرحمن» olur denilmektedir.

Yukarda zikrettiğimiz ve zikretmekten sarfı nazar ettiğimiz harflerin delalet ettiği manalar hakkındaki fikirlerin hemen hemen hepsi İbn Abbasa dayanmaktadır. Mesela İbn Abbas «كهيعص» harflerinin delalet ettiği manalar Hâd, Emin, Âlim, Sadık manasına ise de yine ondan bu rumuz için el-Melik, Allah, el-Aziz, el-Musavvir, yine aynı şey hakkında ondan, Kebir, Hâd, Emin , Aziz, Sâdık şeklinde rivayetler vardır. Bu rivayetlerde birbirine benzeyenler olduğu gibi, bazen ziyade bazen de noksanlıklar vardır. Bunlar nereden ileri gelmektedir? niçin ayn harfi el-Aziz'e delalet etmez de el-Alîm'e delalet eder, ve daha bunun gibi pek çok sualler sorulabilir. Keza Ali ve İbn Abbasdan, Kur'ândaki hurûfu mukatta'a, Allahın İsmi A'zamıdır, fakat ben onun nasıl telif edileceğini bilmiyorum, demektedir.[3]

1) *Tefsiru'r-Râzî*, I. 230; *Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân* s. 270; *Mebâhis*, s. 239; *el-Itkân*, II. 9; *Ruhu'l-Maâni*, I. 88; *Tefsiru't-Tahrir*, I. 193, 195; *Tefsiru'l-Menâr*, VIII. 299; *el-Burhan*, s. 173-174; *Tefsiru't-Tabressi*, I. 32; *Tefsiru'l-Kâdi*, I. 16; *Tefsiru't-Taberi*, I. 207 - 208.

2) *Mebâhis*, s. 240.

3) *Tefsiru'l-Kurtubî*, I. 155.

Bu harflerin bazısı Allahın isimlerine, bazısı da Allah'dan başka isimlere delalet eder:[1] ed-Dahhak « الم » deki elif « الله » ، lâm « جبريل » Mîm de « محمد » e işaret eder, ve tam bir cümle olarak şöyle ifade edilir. « اىْ انزل الله الكتاب على لسان جبريل الى محمد صلى الله عليه و سلم . »

Bu harfler Kur'ânın isimleridir:[2] el-Kelbi, es-Süddi ve Katade tarafından ileri sürülen bu fikri et-Taberi iki vecihde incelemektedir. Birincisi, « الم » den murad edilen Kur'ân için isim olmasıdır. Furkân nasıl onun ismi ise « الم » de onun ismidir. Eğer bu sözü söyleyenin maksadı bu ise o zaman « الم ذلك الكتاب » âyetinin te'vili kasem manası üzerine olur ve şu şekli alırdı « و القرآن هذا الكتاب لا ريب فيه » İkincisi ise, bunlar Kur'anın ismidir demekle, bilinen sûre isimlerinden bir sûre kastediliyorsa, « المص » ve « ن » denildiği zaman, dinleyen Kur'andan hangi sûrenin okunduğunu anlar. O zaman akla şöyle bir sual gelebilir. Niçin Kur'ânda bütün surelerin başına bu şekilde harfler gelmemiştir?. Sonra birinci görüşte belirtildiği gibi, bu harfler Kur'ânın isimlerinden olsaydı, « الم غلبت الروم » ، « الم أحسب الناس » de olduğu şekilde bu harflerden sonra münasib olmayan şeylerin gelmemesi gerekmez miydi?.

Bu harflerle Allah yemin etmektedir:[3] el-Ahfeş, Allah nasıl bazı harflerle şeref ve fadlına yemin ettiyse, bu hurufu mukatta'a ile de yemin etmiştir. « الم ذلك الكتاب لا ريب فيه » âyetinin ifade ettiği mana « وحروف المعجم لهو الكتاب لا ريب فيه » dir. « الم الله لا اله الا هو » de « وحروف المعجم لهو الله لا اله الا هو » ، ve « المص كتاب انزل اليك » de « وحروف المعجم لهو كتاب انزل اليك » şeklinde ifade edilebilir. Fakat bu sözde de bir şüphe vardır. Bir şey için iki kasemin mevcudiyeti kerih görülmektedir. Meselâ « ن و القلم » ve « حم و الكتاب المبين » de olduğu gibi.

1) *Tefsiru'r-Râzi*, I. 230; *Tefsiru'l-Kâdi*, I. 16; *Tefsiru't-Tahrir*, I. 193.

2) *Tefsiru'r-Râzi*, I. 230; *Tefsiru't-Taberi*, I. 211; *Tefsiru't-Tabressi*, I. 33; *Tefsiru't-Tahrir*, I. 197.

3) *Tefsiru't-Taberi*, I. 206; *Tefsiru'r-Râzi*, I. 231 - 232; *Te'vilu'Muşk ili'l-Kur'ân*, s. 230 - 232; *el-Itkân*, II. 10; *Tefsiru't-Tabressi*, I. 33; *Tefsiru't-Tahrir*, I. 198.

Bunlar münferid harflerdir:[1] Bu harflerin gayesi müşriklerin nazarını çekmektedir. el-Ferrâ, Kutrub (Ö. 206 /821) ve el-Müberred bu yolu tercih ederler. Kur'ân bu harflerle tahaddi etmektedir. Allah, müşriklere Kur'ânın bir mislini getirmelerini söylemişse de, onlar ona benzer bir sûre dahi getirmekte âciz kalmışlardır.. Bu harflerde bir tenbih vardır. Kur'ân bu harflerden başka birşey değildir. Sizde bu harfleri biliyorsunuz ve fasahat kâidelerine de sahipsiniz. O halde onun gibi bir kitabı sizde yapabilirsiniz. Amma bunu yapamadılar, Bu da onun beşer tarafından telif edilmeyip, Allah katından geldiğini gösterir. İbn Ravk (Ö. 168 / 784) ve Kutrub "o küfredenler şöyle dediler: Bu Kur'ânı dinlemeyin, onun hakkında manasız gürültüler yapın, belki gâlib gelirsiniz"[2] âyetine dayanarak, müşriklerin ondan uzaklaşmak için tavsiyeleştiklerini, Allah'ta onların salahını ve menfaatlanmalarını istediğinden onlara bu harfleri irâd etti demektedirler. Onlar bu harfleri işittiklerinde hayret içinde kaldılar ve onları dinlemeye yöneldiklerinde, arkadan gelen lafızlarla, inkara yeltendikleri şeyi onların zihinlerine ve gönüllerine yerleştirmiş oluyordu. Bu görüş ekseri ulemâ tarafından kabul edilmiştir. Psikolojik bakımdan insanları, alakalanmadıkları şeylere yönelten bir usûl olması bakımından enteresandır. Ez-Zamahşeri de bu fikri benimser. el-Beyzâvî (Ö. 685 /1286) de bu hususda ez-Zamahşeriye tâbi olur. Bunu İbn Teymiyye (Ö. 728 /1328) ve talebesi el-Hâfız el-Mizzî (Ö. 742 /1341) teyid etmişlerdir.[3]

Bu görüşten hareket ederek, bazılarının nazarında bu başlangıç harfleri « ألا » veya « أما » gibi tenbih edatı olarak zuhur eder. « ألا » ve « أما » insanların konuşmalarında kullandıkları ve herkesin malumu olan edatlardır. Kur'ân, Allah kelamıdır, oraya konacak ve insanları cezbedecek olan tenbihin, kulakların işittiğinden daha beliğ olması icab eder.

Bazıları da, bu tenbihin Hazreti Peygamber için olduğunu söylerler. Allah Taala bazı vakitlerde Peygamberinin beşer âleminde meşgul olğunu bildi ve Cibrile indiği zaman « الم »، « الر » ve « حم » demesini emretti. Bu da Nebiyye, cibrilin geldiğini tenbih ve haber vermek içindir. Tenbihin Hazreti Peygambere âit olduğu görüşünü, Muhammed Reşid

1) *Tefsiru'r-Râzi*, I. 230-231; *Tefsiru't-Taberi*, I. 205, *Tefsiru'l-Kurtubi*, I. 155; *el-Burhân*, I. 175; *Tefsiru'l-Menâr*, VIII, 302; et-Tûsi, *Tefsiru't-Tıbyân*, Necef 1376 /1957, I. 48; *Tefsiru't-Tahrir*, I. 198; *Tefsiru't-Tabressi*, I. 33; *Tefsiru ibn kesir*, I. 36.

2) Fussilet sûresi 26.

3) *Mebâhis*, s. 235.

Rızâ haklı olarak şu sözlerle reddetmektedir. "Tenbihi Peygambere tahsis etmek doğru değildir. Çünkü onun ruhaniyeti, beşeri tabiatına galib gelir. Cibrilin ona inişinin ne şekilde olduğu sahih hadislerde bildirilmektedir. Eğer onların dedikleri doğru olsaydı, ozaman tenbihi bazı sûrelere tahsis etmek doğru olmazdı. Tenbih olsa olsa Mekke müşriklerine sonra Medinedeki ehli kitabadır. İkinci derecede de Hazreti Peygamberi dinleyen mü'minleredir".[1] Buraya Abdu'l-Aziz b. Yahya'nın şu görüşünü de ilave edebiliriz. "Ey muhatablar şu harfleri onlardan teliflermeydana gelinceye kadar dinleyin. Çünkü siz bilirsinizki, çocuklar evvela teker teker bu harfleri sonra da terkipleri öğrenirler".[2] Yine muhatabı tenbih sadedinde, bu harfler sözün bittiğine ve yeni bir sözün başladığına delalet eder. Ahmed b. Yahya b. Sa'leb dediki: "arab, sözünde istinaf yapmak istediğinde, kelamın gayrında bir şey getirir ve bununla istinafı murad ve muhatabı tenbih ederdi"[3] Hakikaten bazı arab kasidelerinin başlangıçları « بل » veya « بلا » gibi harflerle başlamaktadır. Bunlar beyitten olmadığı gibi vezne de dâhil olmazlar. Bununla beraber bu harfler sözü keser ve yeni bir sözün başladığına delalet eder. Yalnız arablar şiirde kullandıkları bu gibi harflere fevâtih demediler. Allahın onu sadece Kur'ân için va'z etmiş olduğunu kabul ettiler. Arab, kasidesinde istinaf harflerini istediği gibi kullanır da, Allah Kitabında böyle birşeyi kullanamaz mı?.[4]

Zikrettiğimiz şu görüşlerden başka daha pek çok ehemmiyetsiz görüşler mevcuttur. Bu harflerin ezeli oluşu, onlara sırriyet kazandırmış, çeşitli temayüle sahip olanlar bu sırriyete muhtelif kalıblardaki gizlilik elbiselerini giydirmişlerdir. Ümmetin bekasını tayin eden cümel hesablarından,[5] islamdaki bazı vakaların istihracına kadar varmış, sofilerin ve mezheb erbabının elinde de başka yönlere teveccüh etmiştir. Bu hususda es-Süheylî şöyle der: "Sûrelerin evvelindeki harflerin mükerrerleri hazfedilirse, geriye kalan harfler bu ümmetin bekasına işaret eder".[6] « الم غلبت الروم » âyetinden Beytu'l-Mukaddesin 583 senesinde müslü-

1) *Tefsiru'l-Menar*, VIII. 302 - 303.
2) *Tefsiru'r'-Râzi*, I. 231; *Tefsiru't-Tahrir*, I. 199.
3) *Tefsiru'r-Râzi*, I. 231; *Tefsiru't-Taberi*, I. 210; *Mebâhis*, s. 243; Ebû Ubeyde de bu harfleri, başlangıç, sözün başlangıcı ve sûre için alâmet olduğunu söyler. bkz. *Mecâzu'l-Kur'ân* I. 28
4) *Tefsiru't-Taberi*, I. 210, *Mebâhis*, s. 243.
5) Cümel hesapları ve harflerin değerleri hakkında bilgi için bkz. *Tefsiru't-Taberi*, I. 208 (Taberi buhususta zikredilen rivayetleri kerih görür ve bu haberlere itimat edilemiyeceğini söyler) ve diğer tefsirler.
6) *el-Itkân*, II. 10.

manlar tarafından fethedileceği çıkartılır ve bu hakikat olmuştur şeklinde rivayet edilir. Keza el-'Iz b. Abdisselâm, Ali « حم عسق » âyetinden Muaviye vakasını istihraç ettiğini söyler.[1]

Şüphe yokki sofilerin şu harflerin bâtınî tefsirleri hakkındaki görüşleri lafzen daha garib, mana bakımından da daha girifttir. Bu hususta, eş-Şeyh Muhyiddin el-Arabinin, *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye*'sindekinden daha açığını göremeyiz. O, 29 sûrenin başındaki fevâtihin adedinin toplamının 78[2] olduğunu söyledikten sonra, Hazreti Peygamberin "iman yetmiş küsûrdur[3] (الايمان بضع وسبعون شعبة) dediğini kaydeder. Bu haberle, 78 adedi arasında münasebet kurar ve "kişi sûre başlarındaki harflerin hakikatını bilmedikçe imânın sırlarını ikmal etmiş olamaz" der.[4] Bazıları « الم » deki elif şeri'ata, lâm tarikate, mim de fenafillaha, yani makamı hakikiye riayete işarettir derler.[5] Sofilerin bu şekildeki görüşleri zevklerine itimat etmektedir. Bu bakımdan fevatihi sûveri doğru şekilde te'vil ettiklerini söylemek mümkün olamamaktadır.

Bazı Şia, sûre başlarındaki harflerin mükerrerleri hazfedilirse geriye kalan harflerden Alinin hilafetini veya onun yolunun doğruluğuna delalet eder mahiyette« صراط علي حق نمسكه »dir. Bu görüşe karşı bazı Sünniler de mükerrerleri de sayarak « صح طريقك مع السنة » veya « طرق سمعك النصيحة » derler.[6] Şiilerin bu harfler hakkındaki görüşlerini daha iyi tetkik edebilmek için, et-Tusî'nin *Tefsiru't-Tıbyan* ve et-Tabressi'nin *Mecmau'l-Beyan* adlı tefsirlerine baktığımda onların da Sünni tefsirlerden farklı görüşler ileri sürmediklerini gördüm. Burada, Ca'feri Sadıka « الم » sorulduğunda, cevaben elif Allahın sıfatlarından 6 sıfatı ihtiva ettiği sözü ilave edilmektedir. Bu görüşler mutedil şiadan değil de belki gulâtı şiadan gelmektedir. Bu harfleri cümel hesablarına hamletmek, insanların malumu idi, eski yahudilerde de böyle kısaltmalar kullanılmakta idi.[7]

1) *Mebâhis*, s. 237.
2) Bu 78 harf şöyle tasnif edilir. ن ve ك birer, ق ، ه ، ى ، ع , ikişer, ص üç, ط dört ، س beş, ر altı, ح yedi, ا ve ل 13, م 17 kerre geçer.
3) Ebu Davud, *Sünen*, II. 522, en-Nesâî, *Sunen* VIII.110; İbn Mace, *sunen* (M. Fuad Abdulbaki neşri) I. 22.
4) *Ruhu'l-Maâni* I. 87
5) *Tefsiru'r-Râzi*, I. 232, *Ruhu'l-Maâni* I. 88.
6) *Ruhu'l-Maâni*, I. 88, *Mebâhis*, s. 237.
7) *The Universal Jewish Encyclopedia*, I. 17.

Yukarıda zikrettiğimiz bütün bu görüşler, muhtelif yönlerden tenkide açık kapı bırakmaktadırlar.[1] O halde bazı sûrelerin bu şekilde harflerle başlamış olmasının sebebi ne olabilir?. Bana göre de bu görüşler arasından en doğru olanı, kendilerinden kelâmın terekküb ettiği bu harfler, bu sesten sonra ne gelecektir diye dinleyicileri tenbih etmektir. et-Taberi de, Mefâtihu sûver hakkında, bence bu sözlerden doğru olan onların hurufu'l-mu'cem oluşudur. Allah onları mukatta'a harfi yapmış, bazısı bazısına ulaşmaz. Allah bunlarla bir mana değil, çok manalar çıbileceğini ifade etmiş olduğunu, söylemektedir.[2]

Bu harflerin bulunduğu sûrelerin iki tanesi müstesna 27 tanesinin Mekki sûrelerde bulunduğunu söylemiştik. Hazreti Peygamber bunları Mekkede müşrikleri islâma davet, vahyi ve nübüvveti isbat etmek için okuyordu. Hakikaten bu harflerden sonra gelen lafızlar, vahyi ve nübüvveti teyid edici, akideyi muhataba derhal zerkedici mahiyettedir. Medinedeki davet ise ehli kitabadır. Meryem, Ankebut, Rûm ve Nûn surelerinin gayrında Kitabın zikri geçer. Meryem suresinde, Yahya ve Zekeriyya kıssalarından sonra, Meryem kıssası açıklanır. Yine onun içinde İbrahim İsmail, Musa ve İdris Peygamberlerin risaletleri, « واذكر فى الكتاب » ibaresiyle Kur'ânı Kerim kastedilerek, şirki ibtal, tevhidi isbat ve Allah'ın oğul ittihazını nefy, ba's ve ceza akidesini takrir ederek nihayet bulur.

Ankebut ve rûm sûrelerine gelince, her ikisinde de « الم » den sonra davete müteallık olan işlerin ehemmiyetilerinden bir işin zikri ile başlar. Birincisi dindeki fitnedir. Bu kuvvetlileri zayıflarla bir hizaya getirir. sonra rûm suresindeki hadise Hazreti Peygamber zamanında olmuştur. Bu hadise Hazreti Peygamberin risaletini isbat eden en mühim alametlerden biri ve Kur'ânın en açık mucizelerindendir.

Nûn sûresine gelince, başlangıcı ve sonu resûlün şanını tazimdir ve ondan delilik şüphesini reddetmektedir. Hazreti Peygamber fakir bir Kişidir. Kavminin reisi ve ordunun kumandanı da değildir. Şiir ve hitabet yönünden de halk arasında temayüz etmiş değildi. O, küfür ve fısk içerisinde bulunan herkesi davet ediyor. Yani, o, mahlukatı hidayete ulaştırmak için Allah tarafından gönderilmiş bir elçidir. Demek oluyor ki bu dört sûre başındakiha rflerden sonra her nekadar kitab ve nübüvvet lafzı geçmiyorsa da, sûrelerin muhteviyatının ifade ettiği manalar bu eksikliği tamamlamaktadır.

1) Bkz. *Tefsiru'r-Râzi*, I. 233; *Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân*, s. 231
2) *Tefsiru't-Taberi*, I. 220.

Şimdi biraz da Müsteşriklerin görüşleri üzerinde duralım Müsteşrikler de bu harfler üzerinde durmuşlar ve tabii olarak onları kısaltmalar olarak kabul etmişlerdir. Bu kısaltmaların neye delalet ettiği hususunda bir çok nazariyeler ortaya atmışlardır. Bu hususda Alman müsteşriki T. Nöldeke, *Kur'ân Tarihi* adlı eserinin (Ki bu Avrupada Kur-an tetkikleri tarihinde ilk eser sayılır) I. ci tab'ında, bazı sure başlarındaki bu münferid harflerin Kur'ân metninin asıl parçası olmadıklarını söyledikten sonra, O harfler Peygamber zamanında yaşayan ve Kur'ânın sûrelerine şahsi mecmualarında toplayan arkadaşlarının isimlerinin başlangıç veya son harfleridir. Böylece « م » el-Mugire, « ح » Ebû Hureyre, « ص » Sa'd b. Ebi Vakkas, « ن » Osman b. Affan'dır, Bunlar mukaddes metne dikkatsizlikle sokulmuş basit tasarruflardır. Bunların girişini de mukabele esnasında olduğunu ileri sürerek, onları Kur'ândan addetmemeye yönelir.[1]

Nöldeke, bu görüşündeki hatasını anlamış olacakki, bundan vazgeçme ihtiyacını duymuş ve şu yeni nazariyesini ileri sürmüştür. "Peygamber, bu harflere hususi bir mana vermemiş, fakat yalnız esrarlı bir tarzda, semâvî metni, Levh-u Mahfûzu hatırlatmak istemiştir".[2] Eğer bu nazariyye de doğru olmuş olsaydı, bunların bazı sûrelerin başında bulunması değil, belki bütün vahiylerin başında bulunması icâb ederdi. Zaten Nöldekenin ilk fikrinden dönüşünü, meslektaşı Schwally ihmal ederek ve gafletle, eserinin ikinci tab'ında neşretmemiştir.

İslâm Ansiklopedisine Kur'ân maddesini yazan Buhl, bu hususta şöyle demektedir. Son zamanlarda âlimler arasında en çok müsâit karşılanan faraziye yine kısaltma faraziyesidir. Fakat bu takdirde, tıpkı eskilerde olduğu gibi bulmaca sistemine vâsıl olunmakta ve hal tarzları nâdiren mâhir bulucusundan başkasını ikna edememektedir. Bilhassa H. Bauer, sûrelerin isimleri, başlarında bulunan harflerin adlarından alması noktasından hareket ederek, tefsir için daha emin bir yol aradı. Fakat bu netice hiç te kat'i değildir.[3]

H. Hirschfeld'e göre, bu harfler aslında birtakım işaretlerdir, demek suretiyle Nöldekenin ilk nazariyesini benimsemiş olur.[4] Müsteşrik Sprenger ise, o da bu sahadaki susuzluğa şifa vermiyen bir yolu tercih eder.

1) T. Nöldeke, *Geschihte des Qorans.* I. ere éd. p. 215, R. Blachère, *Introduction au Coran*, Paris 1959, p. 147.

2) *Encyclopèdie de l'Islâm*, II. 1134.

3) *İslâm Ansiklopedisi* VI. 1006.

4) Aynı yer.

(طسم) hakkında bâriz bir şekilde « لا يمسه الا المطهرون » âyetine delalet ettiğini söyler. Buradaki « ط » açık olarak « المطهرون » daki « ط » dır. « س » ve « م » ise « لا يمسه » daki « س » ve « م » dir. Müsteşrik Loth ise Sprenger'in bu hatalı görüşünden çekinir.[1] Bauer ise « طسم » rumuzunu Tûru Sinin ve Musa olarak takdim eder. Çünkü bu sûrede Tûru Sina ve Musadan bahsedilmektedir. Keza « حم » de cehennemin kısaltılmışdır der. Zira arapçada « ح » harfi « ج » harfiyle karıştığını söyler.[2] Tabidir ki bu ihtimaller yalan ve zandan daha ileri gidemez. Régis Blachère haklı olarak bütün bu görüşleri reddetmektedir. O « طه »، « طسم »، « كهيعص » gibi harflerle yapılacak bilmeceli terkipler arkasında pekçok formüller bulunabilir. Zeka oyunlariyle bu sırlara ulaşmak teşebbüsleri boşuna gayretten ibarettir. En iyisi, müslümanların görüşüne yönelmeyi tavsiye etmektedir.[3]

Anlaşılıyor ki, bu görüşler de açık ve kat'i neticelere ulaşılmamaktadır. Çünkü bu harfler isimlere irca edilince, bunlardan pek çok terkip ve tertib ihtimalleri karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan Buhl "yapılan tefsirlerin son derecede farklı olmasının da isbat ettiğine göre bunların gerçek manaları hakkındaki bütün hatıralar kaybolmuş idi"[4] demekle, bazı islâmi gerçeklerin kaybolduğu şüphesini ileri sürmesi, onun samimiytsizliğinin bir delili olmaktadır. Bu harflerin izahı hususunda Hazreti Peygamberden bir söz gelmemiştir. Bu harfler hakkında geçmişte ve halde pekçok şeyler söylemişse de, gelecekte de daha pekçok söylenecektir. Bu da islâmın fikir hürriyetine verdiği önemin bir örneğini teşkil eder.

Kur'ânı Kerimi fransızcaya terceme eden şahıslar da bu harfler hakkında da fazla bir bilgi vermemektedirler. Şimdi onlardan birkaç tanesinin fikirlerini görelim: M. Savary, "bu harfler kur'ân müfessirlerinin dediklerine göre esrarengiz bir karekter taşımaktadırlar. Onların manasını araştırmaya lüzûm yoktur. Bunları Allah, Peygamberin bilgisine vahyetti, onları fâni olanlar bilemiyecektir".[5] demektedir.

---

1) *Introduction au Coran*, p. 148.
2) Aynı eser, p. 149.
3) *Introduction au Coran*, p. 148-149.
4) *İslâm Ansiklopedisi*, VI. 1006.
5) M. Savary, *le Koran*, p. 114.

M. Kasımirski "Kur'ânın bir çok sûreleri, ister başlangıç için, isterse ilk âyet olması bakımından münferid harfleri ihtiva eder. O harflerin vasıfları ve değeri bilinemez"[1] der. E. Montet'de "bunların hepsi hemen-hemen esrarengiz harflerdir. Birçok sûreler arap alfabesinin harfleriyle başlar ki bunları o surelerin isimleri diye işaretliyoruz. Veya bunlar gizli olarak özel isimlere delalet eder. 12. ci sûre (Yusuf suresi) deki 3 harf « الر » « امرلى ربى » formülünün kısaltılmışıdır. Bunlar hususilik arzederler ve vahyin gelişinde kullanılırlar.[2] M. Hamidullah'da "29 surenin başında bulunan bu harfler kelime değildir, münferid başlangıç harfleridir, hususi bir manası yoktur. Bizzat bu hususta, eski ve yeni müfessirler tarafından sayısız tefsirler telkin edilmiştir. Onları olduğu gibi bırakalım. Bununla beraber şunu da hatırlıyalım ki, arab alfabesinin harflerinin belli adetleri vardır. Ayın 28 menzili gibi, arab alfabesi de 28 tanedir. Bunların herbiri 1 den 1000 e kadar rakkamları mükemmel bir şekilde ifade eder. Kur'ânda sure başlarında bulunan bu münferid harfler çok yüksek bir manayı ifade ederler ve onları adedi 14 tanedir"[3] demektedir.

Netice: Bazı sûrelerin başında bulunan münferid harfler hakkında denilenleri bir sınırda durdurmak ve bunların manalarını çözmeye olan meyillere ve hırsa paydos diyebilmek çok zordur. Düşünen ve bu sahada çalışan herkes gerek şahsi görüşünü, gerekse mensub olduğu mezhebin veya dinin görüşlerini aksettirmeye çalışmışlardr. Yani bu harflerin manası, her müfessirin temayülâtı ve şahsi görüşlerine göre değişmektedir.

Ortaya atılan bütün bu görüşler bazı yönlerden akla uygun geliyorsa da, hemen hemen hepsinin tenkide açık bir kapı bıraktıkları gözden kaçmamaktadır. her görüşün kat'iyetle bu görüşü ifade ettiğine dair kuvvetli delillere sahip olamıyoruz. Niçin nun harfi en-Nûr'a delalet eder de en-nâsır olmaz, niçin kâf, el-kâhir olur da el-Kuddûs, el-kadîr veya el-kavî olmaz. Niçin Ayn harfi el-alîm olurda el-aziz olamaz, sâd es-Sâdık olurda es-Samed olamaz. Bunun gibi daha pek çok sualler sıralanabilir. Amma bunların ikna edici bir cevabı bulunamaz. Akla en uygun olanı, bu harflerin tenbih ve bunların Kur'anın İ'cazını beyan eden delillerden biri oluşudur. Bu harflerin her surede olmayışı bu görüşü zayıflatan sebeblerden olmaktadır. 20. cı asır düşüncesine sahip olan bizler, bu harflerin bir tesadüf eseri olduğunu da söyleyemeyiz. Kendisine Kitab

1) M. Kasımirski, *le Coran*, II. 597.
2) Edouard Montet, *Le Coran*, Paris 1949, p. 331.
3) M. Hamidullah, *le Saint Coran*, p. 4.

gelen Hazreti Peygamber de bu hususta bir şey söylemediğine göre, onlar hakkında kesin bir hüküm vermek çok zordur. Bu bakımdan bizlere Allah ile Resûlü arasında bir şifre olduğunu söylemekten başka diyeyecek bir şey kalmamaktadır.

5- SURELERİN BAŞLANGIÇLARI
(Fevâtihu's-Suver)

Kur'ânı Kerimdeki sûrelerin başlangıçlarının çok çeşitli olduklarını görürüz. Onları muhtelif grublar altında toplamak mümkündür. Celâluddin es-Suyûti, onları on gruba ayırmış ve onları şu başlıklar altında incelemiştir:

1- Allah Taâlayı öğme ile başlıyan sûreler: Bunların yekûnu 14 dür. beş yerde "el-Hamdu Lillah", iki yerde "Tebâreke", yedi yerde de "tesbih" lafızlarıyle başlamaktadır. Bu 14 sûrenin isimleri ve başlangıçları şunlardır:

1- el-Fâtiha	:	الحمد لله رب العالمين . . .
2- el-En'âm	:	الحمد لله الذى خلق السموات
3- el-İsrâ	:	سبحان الذى أسرى بعبده ليلا
4- el-Kehf	:	الحمد لله الذى انزل على عبده
5- el-Furkân	:	تبارك الذى نزل الفرقان
6- Sebe'	:	الحمد لله الذى له ما فى السموات
7- Fâtır	:	الحمد لله فاطر السموات
8- el-Hadid	:	سبح لله ما فى السموات و الأرض
9- el-Haşr	:	سبح لله ما فى السموات وما فى الأرض
10- es-Saff	:	سبح لله ما فى السموات وما فى الأرض
11- el-Cumu'a	:	يسبح لله ما فى السموات وما فى الأرض
12- et-Tegâbun	:	يسبح لله ما فى السموات وما فى الأرض
13- el-Mülk	:	تبارك الذى بيده الملك
14- el-A'lâ	:	سبح اسم ربك الأعلى

2- Hecâ harfleriyle başlayan sûrelerdir ki, evvelce bunlar hakkında bilgi verilmişti- Bunlar 29 sûrenin başında bulunmaktadır.

1- el-Bakara	:	الم	16- er-Rûm	:	الم
2- Âlu İmrân	:	الم	17- Lukmân	:	الم
3- el-A'râf	:	المص	18- es-Secde	:	الم

4– Yûnus	:	الر	19– Yâ Sîn	:	يس
5– Hûd	:	الر	20– Sâd	:	ص
6– Yûsuf	:	الر	21– el-Mu'min	:	حم
7– er-Ra'd	:	المر	22– Fussilet	:	حم
8– İbrâhim	:	الر	23– eş-Şûrâ	:	حم
9– el-Hicr	:	الر	24– ez-Zuhruf	:	حم
10– Meryem	:	كهيعص	25– ed-Duhân	:	حم
11– Tâ Hâ	:	طه	26– el-Câsiye	:	حم
12– eş-Şuarâ	:	طسم	27– el-Ahkâf	:	حم
13– en-Neml	:	طس	28– Kâf	:	ق
14– el-Kasas	:	طسم	29– el-Kalem	:	ن
15– el-Ankebût	:	الم			

3– Nidâ ile başlayan sûreler: Kur'ânı Kerimde on sûre nidâ ile başlamaktadır. Bunlardan beş tanesi Hz. Peygambere, beş tânesi de ümmetine tevcih edilmiştir. Bu sûreler de şunlardır:

1– en-Nisâ	:	يا ايها الناس	6–el-Mumtahane	:	يا أيها الذين آمنوا
2– el-Mâide	:	يا أيها الذين آمنوا	7–et-Talâk	:	يا أيها النبى
3– el-Hac	:	يا أيها الناس	8–et-Tahrim	:	يا أيها النبى
4– el-Ahzâb	:	يا أيها النبى	9–el-Müzzemmil	:	يا أيها المزمل
5– el-Hucurât	:	يا أيها الذين آمنوا	10–el-Müddessir	:	يا أيها المدثر

4– Haber cümlesi ile başlayan sûreler: Bunların adedi 21 dir.

1– el-Enfâl	:	يسئلونك عن الأنفال	12–el-Mücâdele	:	قد سمع الله قول التى
2– et-Tevbe	:	براءة من الله ورسوله	13–el-Hâkka	:	الحاقة ما الحاقة
3– en-Nahl	:	أتى امر الله فلا تستعجلوه	14–el-Meâriç	:	سأل سائل
4– el-Enbiyâ	:	اقترب للناس حسابهم	15–Nûh	:	انا ارسلنا نوحا الى قومه
5– el-Mu'minûn	:	قد أفلح المؤمنون	16–Abese	:	عبس وتولى أن جاءه الاعمى
6– en-Nûr	:	سورة انزلناها وفرضناها	17–el-Kadr	:	انا انزلناه فى ليلة القدر
7– ez-Zümer	:	تنزيل الكتاب من الله العزيز	18–el-Beyyine	:	لم يكن الذين كفروا
8– Muhammed	:	الذين كفروا وصدوا	19–el-Kâria	:	القارعة ما القارعة
9– el-Feth	:	انا فتحنا لك فتحا مبينا	20–et-Tekâsür	:	الهاكم التكاثر
10– el-Kamer	:	اقتربت الساعة وانشق القمر	21–el-Kevser	:	إنا اعطيناك الكوثر
11– er-Rahmân	:	الرحمن علم القرآن			

5– Yemin (Kasem) ile başlayan süreler: Yeminle başlayan sûrelerin adedi 17 dir.

1– es-Saffât	: والصفات صفاً		10–el-Fecr	:	والفجر وليال عشر
2– ez-Zâriyât	: والذاريات ذرواً		11–el-Beled	:	لا أقسم بهذا البلد
3– et-Tûr	: والطور وكتاب مسطور		12–eş-Şems	:	وشمس و ضحيها
4– en-Necm	: والنجم اذا هوى		13–el-Leyl	:	والليل اذا يغشى
5– el-Kıyâme	: لا أقسم بيوم القيامة		14– ed-Duhâ	:	والضحى والليل اذا سجى
6– el-Mürselât	: والمرسلات عرفاً		15– et-Tîn	:	والتين والزيتون
7– en-Nâziât	: و النازعات غرقاً		16– el-Âdiyât	:	والعاديات ضبحاً
8– el-Burûc	: والسماء ذات البروج		17– el-Asr	:	والعصر انا الانسان لفى خسر
9– et-Târık	: والسماء والطارق				

6– Şart ile başlayan sûreler: Bunlar 7 sûredir

1– el-Vâkıa	: اذا وقعة الواقعة	5– el-İnşikâk:	اذا السماء انشقت
2– el-münâfikûn	: اذا جاءك المنافقون	6– ez-Zilzâl	: اذا زلزلة الأرض زلزالها
3– et-Tekvîr	: اذا الشمس كورت	7– en-Nasr	: اذا جاء نصر الله والفتح
4– el-İnfitâr	: اذا السماء انفطرت		

7– Emir ile başlayan sûreler: Bunlar 6 sûredir

1– el-Cin	: قل أوحى الى" أنهاستمع نفر	4– el-İhlas	: قل هوالله أحد
2– el-Alak	: إقرأ باسم ربك الذى خلق	5– el-Falak	: قل أعوذ برب الفلق
3– el-Kâfirûn	: قل يا ايها الكافرون	6– en-Nâs	: قل أعوذ برب الناس

8– Soru ile başlayan sûreler: Bunlar da 6 tanedir

1– el-İnsân:	هل أتى على الا نسان حين من الدهر	4– el-İnşirah	: الم نشرح لك صدرك
2– en-Nebe	: عم يتساءلون	5– el-Fîl	: الم تركيف فعل ربك
3– el-Gâşiye	: هل اتيك حدث الغاشية	6– el-Mâûn	ارأيت الذى يكذب بالدين:

9– Dilek ile başlayan sûreler: Kur'anı Kerimde dilek ile başlayan üç sûre vardır. Onlar da şunlardır:

1– et-Tatfif	: ويل للمطففين
2– el-Hümeze	: ويل لكل همزة لمزة
3– Tebbet	: تبت يدا أبي لهب

10– Ta'lil ile başlayan sûre: Kur'ânda yalnız Kureyş suresi talil ile başlamaktadır.

Fevâtihu's-Suver (Sûrelerin başlangıcı) konusunda, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâli (Ö. 505/1111) nin eseriyle, Tâcuddin b. ed-Duveyhem b. Muhammed el-Mavsılî eş-Şâfi'i (Ö. 762/1361) nin "*Kenzu'd-Dürer fi Hurûfi Evâili's-Süver*"i, İbn Ebi'l-Esbağ Zekiyyuddin Abdulazim b. Abdilvâhid el-Kayravânî el-Mısrî (Ö. 654/1256) nin "*el-Havâtiru's-Savânih fi Esrâri'l-Fevâtih*" adlı eserleri meşhurdur.

6- GARİBU'L-KUR'ÂN

Garib kelimesi, yabancı va acîb manasınadır. Lugât ilminde Kur'ân ve hadislerin yabancı kelimelerini, hadis ilminde peygamberin eshabından biri tarafından rivayet edilmemiş olan münferid hadisleri, ve arûz ilminde el-Mütedârik denilen nâdir bir vezni irâe için kullanılan istilahtır.[1]

Konumuz sadece Kur'ânı Kerimdeki garib kelimeler olduğundan, diğer hususlar üzerinde durmayacağız, Ebû Süleymân Muhammed b. Muhammed el-Hattâbi'ye göre kelâmda garib, anlayıştan uzak ve mestûr olan kelimelerdir ki, bu vatanından uzak ve âilesinden ayrılmış garîb bir kimseye benzetilir. Kelamda garîbin iki yönü olduğu zikredilir. Birisi, kelimenin mana itibariyle kapalı ve idraktan uzak oluşu, diğeri ise, arab kabilelerindeki şazz olan kelimelerin bir beldeye uzak oluşudur.[2] Daha açık bir şekilde izâh etmek gerekirse, Kur'ânda nâdiren de olsa yabancı kelimelerin bulunuşu -ki bu yabancı kelimeler tamamen tesbit edilmiş bulunmaktadır-veya Allahın Kelamında Kureyş lehçesi ekseriyeti teşkil etmekle beraber, diğer lehçelerden de bir çok kelimelerin bulunmuş olması Garibu'l-Kur'ân meselesini ortaya çıkarmaktadır. Ne güzel bir tesâdüf ki, bu mesele ile, çok çeşitli olan arab lehçeleri arasında bir birleşmeye doğru adım atılmış olduğunu müşahade etmekteyiz. Yine biliyoruz ki, şer'i ilimlerin en faydalısı Kur'ân ile meşgûl olmaktır. Her Resûle Allahın Kelâmı kendi ana diliyle nâzil olmuştu. « وما أرسلنا من رسول إلا بلسان قومه ليبين لهم » "Hangi millete Peygamber gönderdiysek, onu ancak kavminin diliyle gönderdik ki, herşeyi onlara apaçık anlatasın".[3] Kur'ânı Kerimin arab dili üzerine nâzil olduğunu gösteren başka âyetler de mevcuddur. «إنا أنزلناه قرآناً عربياً لعلكم تعقلون»

1) *İslâm Ansiklopedisi*, IV. 718.
2) *Keşfuzzunûn*, II. 1203.
3) İbrâhim sûresi, 4.

"Hakikat biz onu (manasına) akıl erdiresiniz diye, arabça bir Kur'ân olarak indirdik",[1] eş-Şuarâ sûresinin 7 ve ez-Zuhrûf 3. cü âyetlerinde de, Kur'ânın anlaşılabilmesi için, arabça indirilmiş olduğu belirtilmektedir. Bu âyetlere bakarak, İslâmiyetin milli ve kavmî bir din olduğu anlayışına meydan vermemek için, burada şu hususun belirtilmesi gerekir. İslâmiyetin âlemşumûl bir din olduğu hususunda deliller pek çoktur. Yukarıdaki âyetlerde Risâleti Muhammediyyenin hududlarından bahsolunmaktadır. Zira Peygamberlerin getirmiş olduğu hakikatı evvela kavimleri tebellüğ eder, sonra bu hakikat her tarafa yayılır.

Hz. Peygamber zamanında arab dilinin fesâhat ve belâgat sahasındaki yüksekliği, ehlince malumdu. Çok zengin olan arap dili, muhtelif lehçelere ayrılmıştı. Bu durumu ile arap dili, maddi ve manevî mefhumları ifade edebildiği gibi, yeni kelimelerin teşekkülü için zengin bir iştikak kaynağına da sahipti. Kureyş lehçesini kullanmayan araplar, Kur'-ânı Kerimi okurken bu lehçeyi benimsemeye ve iyice anlamaya gayret etmişler, diğer taraftan Kureyş lehçesini kullananlar da, başka lehçelerde bulunan bir çok kelimeleri öğrenmiş ve benimsemişlerdi. Bu bakımdan Kur'ân arapları birleştirmede, dil ve edebiyâtlarının inkişâfında en önemli âmil olmuştu. Hz. Peygamber lisan bakımından arab kabilelerinin en fasih konuşanı idi. Ali b. Ebi Tâlib Onun, muhtelif arab kabilelelerinden gelen elçilerle konuşmasına işaret ederek, görüyoruz ki, siz elçilerle bizim anlıyamadığımız bir lisanla konuşuyorsunuz, sözüne karşılık, Hz. Peygamber "Allah beni en güzel şekilde te'dib etti, bundan sonra benim edebim en güzel oldu" buyurmuşlardı.[2]

Hz. Peygamber, çeşitli arab kabileleriyle görüşmüş onlarla anlaşmış hatta onların lehçe özelliklerini kullanmıştı. Sahabe de bilmedikleri şeyleri ona sormuşlardı. Sahabe devrinin sonuna kadar arab dili asliyetini muhafaza etmişti. Artık yeni beldeler işgal edilmiş, ayrı dil, din ve kültüre sahib cemaâtler islâmın bünyesi içerisinde toplanmıştı. Bunların tabii bir neticesi olarak arab lisanı, yabancı dillerle karışmaya başlamıştı. Zaman geçtikçe bu karışıklığın arttığını gören maârif ehlinden bir cemaat, arab dilini bir kâide sistemi içine almaya koyuldular. Bazılarına göre bu fende ilk defa bir eser vücûda getiren Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (Ö. 210/825) dır. Bu zât, küçük bir kitab telif etmişti. Yalnız telif edilen bir kitabın küçüklüğü, onun cahilliğinden ileri gelmiş değildir. Kitabın küçük oluşunun iki sebebi olabilir. Birincisi, Ondan önce bu meseleye hiç kimse temas etmemiştir. İlk defa temas

1) Yusûf sûresi, 2.

2) İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis*, Kahire, 1322, I. 3; *Keşfuzzunûn* II. 1203,

edilen bir şey bidayette az olur, sonra çoğalır. İkincisi ise, İnsanların bu hususda bilgileri olduğuna delalet eder.[1]

Kur'ânı Kerimde yabancı kelimelerin mevcud olup olmadığı meselesi hayli ihtilaflara yol açmıştır. Bir kısım âlimler Allahın Kelâmında arapçadan başka tek bir yabancı kelimenin mevcûd olmadığını iddia etmişlerdir. Meselâ, İbn Cerir, eş-Şâfi'i, Ebû Ubeyde bu görüşü savunurlar. Âlimlerin diğer bir kısmı ise, Kur'ânda yabancı kelimelerin mevcudiyetini kabul etmektedirler. Arapların gerek ticaret ve gerekse diğer vesilelerle, zaman zaman temas ettikleri yabancılardan bazı kelimeler almış oldukları ve kendi dillerinde kullandıkları, kabul olunabilir. Kur'ânı Kerim arapların konuştukları dil ile nâzil olduğundan, Onda bazı yabancı kelimeler de tabiatıyle kullanılmıştır.

Kur'ânı Kerimde, gerek Kureyş ve diğer lehçelerden alınan ve gerekse diğer dillerden arapçaya geçen ve araplaşmış bulunan kelimeler, garibu'l-Kur'ân hakkındaki izahlar, bu sahada en salahiyetli müfessir olan İbn Abbasa dayanmakta ve ondan da en sahih rivayetler Ali b. Ebi Talha (Ö.143 /760) tarıkıyle gelmektedir. Kur'ân tefsiri hakkında ibn Abbasdan rivayet edilen en eski ve itimada şayan olan haberler "Sahifatu Ali b. Ebî Talha" adı ile tanınan eserde nakledilmektedir.[2] es-Suyutî bu sahifanın İbn Abbasdan, Ali b. Ebî Talha tarafından rivayet olunduğunu, itimada şayan bulunduğunu ve Buhârinin buna itimad ettiğini zikreder.[3]

Kur'ânın manasını izaha müteveccih hareketler, çok erkenden daha sahabe zamanında hissedilmiş olmasına, senedleri şüpheli belki birazda isrâiliyât ile karışık rivayetler ile Kur'ânı daha ziyade ahbâr ve kıssalar bakımından tefsir ederek geniş bir kütlenin arzularına cevap verebilen kimselerin bulunmasına, siyasi fikirlerin tasvibi için bütün pirensiblerin delillerini naslarda arayan fırkaların çok erken devirde ortaya çıkmasına rağmen, daha ikinci asırda tefsir faaliyeti geniş bir hürriyete kavuşamamıştı. Dolayısıyle şaheserler meydana çıkamamıştı. Arab filologlarının ileri gelenlerinden biri olan el-Esma'î (Ö. 216 /831) bile Kur'ân ve hadis ile uğraşmayı tehlikeli buluyordu. Bir asır sonra bile tefsirde büyük bir otorite olan et-Taberi (Ö. 310 /922), bütün garîbu'l-Kur'ân müelliflerinin, âyetlerin lugavî manalarında, garib kelimelerin tefsirinde, Abdullah b. Mes'ud ve diğer sahabeden daha az salahiyetli olduklarına kayıtsız şartsız hükümetmişti.[4]

1) *En-Nihâye fi Garibi'l-Hadis*, I. 3.

2) Bu sahife hakkkında ileride bilgi verilecektir. Daha fazla bilgi için bkz. : "*Ali b. Ebi Talhanın Tefsir sahifesi*" İlahiyât Fak. Dergisi sene, 1969, s. 55-82

3) *el-Itkân*. I. 115.

4) *Mecâzu'l-Kur'ân*, Mukaddime (İstanbul Üniversitesi Kitablığı tez No. 1823, s. 68).

Böylece Kur'ân tefsiri faaliyeti biri irticâî, diğeri de tutucu iki zıt kuvvetin karşısında kalmıştı. Abdullah b. Abbasın tefsiri üzerine ileri sürülen şüpheler göz önünde bulundurularak, âyetleri mushafdaki sıralarına göre, baştan sona kadar ele alan ilk müfessiri ve eserini tayin etmek biraz güçtür. Gerek İbnu'n-Nedim ve gerekse terâcimi ahvalden bahseden kaynaklar, ilk Kur'ân müfessirlerine âit bir çok isimlerden bahsetmişlerse de bu şahısların eserlerinin muhteva ve tertiblerini tahmine imkân yoktur. Ahmet Emîn, el-Ferra (Ö. 207/822) nın ve Ebû Ubeyde (Ö. 210/825) nin eserlerini mezkûr tertib dahilinde nevilerinin ilki addediyorsa da,[1] bu hususu teyid edebilecek kuvvetli delillere sahip değiliz.

İkinci asrın sonlarından itibaren filaloglar, Kur'ânın garib kelimelerinin kıyas dışı kalan nahvî meselelerinin cevaplandırılmasına, kendilerini vermişlerdi. Bu iş için kadîm arab şiirine, garib kelimeleri ve nahvî meseleleri içinde bulunduran cümle, hikaye ve hadislere başvuruyorlardı. Dolayısiyle hadislerin de garibleri filolojik bir tenkide tâbi tutulmuş bulunuyordu. Başka sebeblerin yanında hadis tedvininin, Kur'âna nisbetle muahhar oluşundan dolayı, Garibu'l-Hadis faaliyeti, Garibu'l-Kur'ândan sonraya kalmış, bu işe de yine Garibu'l-Kur'ânı gayretle yürüten kimseler başlamışlardı.[2]

Âyetlerin mana ve irablarının tesbiti için arab şiirine başvurmak gibi filolojik bir harekete oldukça erkenden teşebbüs edilmişti. Bir takım haberler, bunu Peygamberin bir emri olarak göstermektedir. İbn Abbasın, Hz. Peygamberden naklettiği bir haberde, Peygambere Kur'ânın hangi ilmi hayırlıdır diye sorulunca, cevaben, Kur'ânın i'rabını yapınız, onun gariblerini araştırınız, demişlerdi.[3] Mana bakımından böyle bir haberin Peygamberden gelmiş olması mümkün görülemez. Sanki Peygamber zamanında Kur'ânın i'rabı ve garibleri hakkında münakaşalar varmış gibi bir durumla karşılaşmış oluyoruz. Halbuki o devirde böyle bir durum yoktur. Ancak bu söz, ikinci asırdaki filolojik faaliyeti gösteren bir haberin, Peygambere kadar ulaştırılmış yanlış bir isnâdı olabilir. Bu hususda rivayetler çoğaltılabilir. Kur'ân âyetlerinin manasını izâh için, şiir ile istişhâd islâmın ilk devirlerine kadar götürülebilir. Rivâyete göre, bu faaliyetin hakiki mümessili olarak arab şiirine karşı esaslı bir vukufu olan Abdullah b. Abbas karşımıza çıkmaktadır. Bir

1) *Duhâ'l-İslâm*, II. 141.

2) *en-Nihâye fi Garibi'l-Hadis*, I. 4.

3) *Mecâzu'l-Kur'ân*, Mukaddime, s. 35.

çok âyetlerin manasını İbn Abbasdan soran Nâfi' b. el-Ezrâk (Ö. 65 /684) ın suallerine beyitlerle şâhidler getirdiği nakledilmektedir.[1]

Ebû Bekr el-Enbârî (Ö. 328 /940) den rivâyet olunduğuna göre, Kur'ânın garib ve müşkil kelimeleri hususunda, sahabe zamanına âid bir çok deliller bize kadar geldi. İlimden nasibleri olmayan bazı kimseler, nahviyyunûn bu işini beğenmediler. Ve böyle bir faaliyet ile şiiri, Kur'ânın bir esası kılmış oldunuz, şiîr Kur'ân ve hadisde mezmûm tanındığı halde nasıl Kur'ân için bir delil olarak alınabilir? dediler. Fakat biz onların zannettikleri gibi, şiîri Kur'ânın bir esâsı diye almıyoruz. Ancak Kur'ânın garîb kelimelerini şiîr ile aydınlatmak istiyoruz.[2] İbn Abbas, şiîr arabın divanıdır, Allah Taâlanın arapça inzâl ettiği Kur'ândan bize bir harf gizli kalırsa, arab divanına müracaat ederiz, demektedir.[3] İkrime, İbn Abbasdan rivayetle, benden dilin gariblerini sormak isterseniz, şiîre müracaat ediniz, zira şiîr arabın divânıdır,[4] şeklinde bir ibâreye de rastlanmaktadır.

Bidayette sahabe bile, manasına nüfûz edemedikleri bazı kelimelerin mevcudiyetini zikretmişlerdir. Seçkin sahabeden olan Hz. Ömer, Abese sûresindeki "ebben" kelimesinin manasını bilmediğini itiraf etmektedir.[5] Bu kelime çeşitli dil ve lehçelerde müşterek bir lafız olduğundan ihtilafa sebeb olmuştur. Aşağı yukarı buna yedi çeşit mana verilmiştir. İnsanların yemeyib hayvanların yediği ot, saman, arz üzerindeki her nevi nebat, Meyvanın gayrı olan şey, yaş meyve, kuru meyve; nasıl meyve insanlar içinse, hayvanat için olana da el-eb denir. Keza İbn Abbas da "fâtıre's-semâvâti" (فاطر السموات) kelimesinin manasını bilmediğini ve bunu iki arab köylüsünün bir kuyu başındaki çekişmeleri esnasında öğrendiğini itiraf eder.[6]

Burada, Kur'ânı Kerimde bulunan garib kelimelerden bir kaç örnek vermek uygun düşecektir.

Sefih	(سفيه)	kelimesi	Kinane	lehçesinde	câhil	manasına	gelir
Sâika	(صاعقة)	"	Umman	"	Ölüm	"	"
Riczen	(رجزاً)	"	Tayy	"	Azab	"	"

1) Bu beyitler için bkz. *el-Itkân*, I. 121-134; *Mu'cemu Garibi'l-Kur'ân, ... ve Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrâk*, s. 234-291.

2) *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân*; s. 234, *el - Itkân*, I. 121.

3) Aynı eser, s. 234; *el-Itkân*, I. 121.

4) *el-Burhân*, I. 293; *el-Itkan*, I, 121.

5) *el-Burhân*, I. 295 - 296; *Tefsiru't-Taberi*, XXX. 59; *Tefsiru İbn Kesir*, IV. 473.

6) *el-Burhân* I. 293.

Bağy	(بغى)	"	Temim	"	Hased	"	"
Refese	(رفث)	"	Mezhec	"	Cima'	"	"
Nihle	(نحلة)	"	Kays	"	Farz	"	"
Musafaha	(مسافحة)	"	Kureyş	"	Zinâ	"	"
Tasdiye	(تصدية)	"	Kureyş	"	Alkış	"	"
ve Kıyde	(و قيض)	"	Habeş	dilinde	Noksan	"	"
Siccil	(سجيل)	"	Furs	"	Çamur	"	"
er-Rakîm	(الرقيم)	"	Rûm	"	Kitâb	"	"
el-Yemmu	(اليم)	"	Kıbt	"	Deniz	"	"
Tûr	(طور)	"	Süryâni	"	Dağ	"	"
Sinîn	(سنين)	"	Nabat	"	Güzel	"	"
el-Mehl	(المهل)	"	Berber	"	Kızgın yağ"	"[1]	

Yukarıda zikrettiğimiz rivayetlerden anlaşıldığına göre, daha sahabe zamanında Kur'ân âyetlerinde garîb ve anlaşılması zor bir takım kelimelerin tefsiri için arab şiirine müracaat ihtiyacı kendisini hissettirmişti. Hicretin ikinci asrında artık kendisini bâriz bir şekilde hissettiren filolojik ceryana tâbi olarak bu faâliyet, şifahi olmaktan ve sorulan âyetlere göre ortaya çıkan cevaplar şeklinde münferid bir halde kalmaktan kurtularak, yavaş yavaş bir ilim haline gelmeğe ve müstakil eserler meydana getirilmeye başladı. Abdullah b. Abbas, belki bu işin haklı olarak ilk mümessili sayılırsa da, bu işi müstakil bir ilim olarak ele aldığı ve müstakil bir eser meydana getirdiği söylenemez. Ancak bu iş müteakip nesillere kalmıştır. Aradan geçen asırların meydana getirdiği mesafe, ve rivâyetlerin ihtilâfı, Garîbu'l-Kur'ân diye anılan ilk eserin müellifini tanıyabilmemize mâni olmaktadır. Ebû Ubeydenin eseri, nev'inin ilki addedilişi, mükemmel oluşundan ileri gelmektedir. Yine aynı şahsın, Garîbu'l-Hadis sahasındaki ilk eserin müellifi olduğunda kaynaklar müttefiktirler.[2]

İkinci asırda başlayıp yakın asırlara kadar yazılan Garîbu'l-Kur'ân adlı eserlerin ilk mahsullerinden pek az bir şey bize intikâl etmiştir. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sallâm'a izâfe edilip, filolojik bir ehemmimiyeti hâiz olmayışı şöyle dursun, ilk asırların müellefatına benzemiyen *Garibu'l-Kur'ânı* bir tarafa bırakılacak olursa, üçüncü asırdan kalma, İbn Kuteybe'ye âit *Garibu'l-Kur'ân* ve *Müşkilu'l-Kur'*ân oldukça mü-

1) Bu misaller, *Celaleyn tefsiri* zeylinde bulunan, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sallâm'ın, *Garîbu'l-Kur'ânın*'dan alınmıştır.

2) *en-Nihaye fî Garibi'l-Hadis*, I. 5.

himdir.[1] el-Farra (Ö. 207/822) nın *Maâni'l-Kur'ânı* tamamiyle Garibu'l-Kur'an tarzında değilse de, Kur'anın nahvî meselelerinin tefsiri bakımından bize kadar ulaşan kıymetli kaynaklardan biridir.[2]

Ebû Ubeydenin talebesi olan, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sallâm, *Garibu'l-Kur'anı* ile, uzun bir çalışma mahsulü olarak meydana getirdiği *el-Garibu'l-Musannaf*[3] ında, adetâ Ebû Ubeydenin, *Mecâzu'l-Kur'ânını* yağma etmiştir. Daha sonra yazılan eserlerin üzerine çok müessir olan el-Garibu'l-Musannaf, Ebû Ubeydenin rivâyetlerini diğer eserler içerisine ikinci bir kanaldan nakline vasıta olmuştu. Müteakiben aynı konuda yazılan eserler, bilhassa IV. cü hicri asrın sonlarına doğru, Kur'ân ve hadis gariblerini bir araya getirib alfabetik bir sıraya dizen Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *Kitâbu'l-Garibeyn*[4] adlı eseriyle ve bu işi daha küçük çapta yalnız kur'anın gariblerinde yapmış olan selefî Ebû Bekr es-Sicistânî'nin *Garibu'l-Kur'ânı* ile kazanılan yani bir tarz, garibu'l-Kur'an literatüründe mühim bir yer işgal eder.

es-Suyûtî, *İtkânda*[5] ve ez-Zerkeşi, *el-Burhân*[6] da garibu'l-Kur'an hakkında eser yazanların sayılamıyacak kadar çok olduğunu söylerler. Kâtib Çelebi *Keşfuzzununda*, İbnu'n-Nedim *Fihristinde*, bu alanda eser yazanları tadad ederler. Biz bunları kronolojik sıraya koyarak kaydedeceğiz.

1) Ebân b. Tağleb b. Rabah (Ö. 141/758).[7]
2) Muerric b. Amr en-Nahvî es-Sedûsi (Ö. 174/790)[8]
3) Mersed b. el-Hâris b. Sevr b. Alkâme (Ö. 195/811).[9]
4) Nadr b. Şumeyl el-Basrî (Ö. 203/818).[10]
5) Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (Ö. 210/825).[11]

1) İbn Kuteybenin adı geçen bu iki eseri, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Mutarrif el-Kinânî el - Kurtubî (Ö. 387 / 997) tarafından bir araya getirilmiş, meydana gelen yeni esere *el-Kurteyn* adını vermiştir. Bu eserde, sûrelerin Kur'andaki tertibine riâyet edilmiştir. Evvelâ surenin garibleri izâh edilmekte, sonradan müşkilleri çözülmektedir. Bu eser, İbn Kuteybenin iki kitabının dağınık olan mevzularını bir araya toplamış olması bakımından faydalıdır. Yoksa yeni bir fikir getirmemektedir.
2) *Brock. Suppl* I. 178.
3) *Brock. Suppl.* I. 166.
4) *Brock. Suppl.* I. 200.
5) *el-Itkân*, I. 115.
6) *el-Burhân*, I. 291.
7) *Keşfuzzunûn*, II. 1207.
8) *Keşfuzzunûn*, II. 1207; *Fihrist*, s. 52.
9) *Keşfuzzunûn*, II. 1207.
10) *Brock. G.* I. 101, *Suppl.* I. 161.
11) Bkz. *Mecâzu'l-Kur'an*, Mukaddimesi.

6) Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Avsat (Ö. 221/835).[1]

7) Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sallâm (Ö. 223/837)[2]

8) Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (Ö. 276 / 889)

9) Ebu Bekr Muhammed b. Hasen (Ibn Dureyd) (Ö. 321 / 934).[3]

10) Ebû Bekr Muhammed b. Aziz el-Azîzi (Uzeyr el-Uzeyri) (Ö. 330 / 941)[4] Sicistânî

11) Ebû Omer Muhammed b. Abdilvâhid, ez-Zâhid (Ö. 345/956).[5]

12) Ebû Bekr Ahmed b. Kâmil (Ö. 350/961).[6]

13) Ahmed b. Muhammed el-Herevî (Ö. 402/1011).[7]

14) Ebû Alî Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî (Ö. 421/1030)[8]

15) Ebû Muhammed er-Râgıb el-Isfahânî (Ö. 502/1108).[9]

16) Ebû Abdillah Muhammed b. Yusûf el-Kufurtâbi (Ö. 503/1109).[10]

17) Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Abdi'l-Mun'im el-Hazreci (Ö. 564/1168)[11]

18) Ebu'l-Maâli Ahmed b. Ali el-Bağdâdi (ibnu's-Semin) Ö. 596/1200)

19) Ebû'l-Ferec, Abdurrahman b. el-Cevzi (Ö. 597/1201)

20) Alâuddin Ali b. Osmân et-Türkmâni el-Mardîni (Ö. 750/1349)[12]

21) Zeynuddin Abdurrahim b. Huseyn el-İrâkî (Ö. 806/1403).[13]

22) Ebû Amr Zeynuddin Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî.[14]

---

1) *Keşfuzzunûn*, II. 1207; *Brock, G.* I. 105, *Suppl*, I. 165.
2) *Fihrist*, s. 52; *Brock G.* I. 105, *Suppl*, I. 166; *Keşfuzzunûn*, II. 1207.
3) *Brock. Suppl*, I. 172
4) Sicistaninin bu eseri hakkında fazla bilgi için bkz. İsmâil Cerrahoğlu, Sicistâninin Garibu'l-Kur'anının fihristi ve buna ilaveten Garibu'l-Kur'ân literatürü hakkında bir mukaddime, (İlahiyat Fakültesi Kitablığı, Lisanz tezi).
5) *el-Burhân*, I. 291, *el-Itkân*, I. 115.
6) *Keşfuzzunûn*, II. 1207, Brock, Suppl. I. 226.
7) *el-Burhân*, I. 291.
8) *Brock. Suppl*, I. 502.
9) *Brock, G.* I. 289, *Suppl*, I. 505.
10) *Keşfuzzunûn*, II. 1208.
11) *Keşfuzzunûn*, II. 1208.
12) *Keşfuzzunûn*, II. 1208.
13) *Keşfuzzunûn*, II. 1208; *Brock. Suppl*, II. 70.
14) *Keşfuzzunûn*, II. 1208.

23) Ebû Abdirrahmân el - Yezidî.[1]

24) Ebû Ca'fer b. Rüstem et-Taberî.[2]

25) Ebû'l-Hasen el-Arûzî.[3]

26) Ebû Bekr b. el-Verrâk.[4]

27) Muhammed b. Dinâr el-Ahvel.[5]

28) Ebû Zeyd el-Belhî.[6]

7– USLÛBU'L-KUR'ÂN

Yirmi küsûr yılda Hazreti Peygambere Cebrâil vasıtasıyle, ilâhi vahyin mahsulü olarak gelen Kur'ânı Kerim, çok kısa denecek bir zaman süresi içerisinde, nazmında, sûrelerinde, âyetlerinde, kıssalarında, va'z ve telkinatlarında, emsallerinde, hitablarında ve hüccetlerindeki üslûbu sayesinde, insanlığı, dalmış olduğu bataklıktan kurtarmaya çalışmış ve onlara iki âlemin saadet yollarını göstermişti. Bu kısa müddet içerisinde, hurâfe ve putperestliği kökünden yıkmış ve onu benimseyenler insanlık için birer numune-i imtisâl olmuşlardı. Hurâfeler içinde kalmış, putlara tapan, en çirkin hareketleri ve ahlaksızlıkları işleyen insanları islâh edip düzene koyması, onun uslûbunun mükemmeliyetinden değil de nedir?

Kur'ânın uslûb özelliği, insanların telif ettiği eserlerin üslûbuna benzemediği gibi, diğer münzel kitablarınki ile de aynı değildir. Onun kendine hâs bir üslûbu vardır. Bu üslûbu iyi anlamak, ancak, Kur'ânı ve ona âit ilimleri anlamakla mümkün olur. Kur'ân diğer münzel kitablara nazaran daha geniş bir yol ile gelmiş, muhatablarını iyice tatmin etmek ve kendini onlara kabul ettirmek için, kolaylıklar bahşederek, ceste ceste nâzil olmuştu (İsrâ, 106, Furkân, 32). Gerçekten, Kur'ân öncesi (cahiliye çağı) arapçası hakkında bilgimizin azlığı, Kur'ânın arapçasının mucizeli üslûbu hakkında salahiyetle hüküm yürütmemize engel ise de, Kur'ânın tahaddi âyetleri bu hususu aydınlatan tarihi bir delil olarak gözlerimizin önündedir. Kur'ân insan oğlundan, yardımcılarını da çağırmak suretiyle, en küçük sûresine benzer bir sûre meydana getirme-

1) *Fihrist*, s. 52.
2) *Fihrist*, s. 52.
3) *Fihrist*, s. 52.
4) *Fihrist*. s. 52.
5) Aynı yer
6) Aynı yer.

sini istemiştir. Yine tarihi bir hakikattır ki, bu meydan okumaya cevap verilmemiştir, verilemiyecektir de. Ortaya çıkan hakikat şu ki, Kur'ânın üslûb üstünlüğü, arab edebiyatı üstadlarını dehşete düşürmüş, onların edebî dehâsını ezmiş, gelecek asırlardaki belâgat sahiblerinin seslerini kesmişti. Bedevi arab nağmeye meftundur. Hareketleri, temâyülleri ve hamleleri dâima ahenkli bir nağmeye inkilâb eder. Sözlerde de dâima bu ahengi arar. Şiirde kâfiye, nesirde seci' asıldır. Kur'ân için nesir veya şiir diyenler olmuşsa da, ilmi metodlar bu hususu kat'i surette reddetmişlerdir. Yüksek bir üslûba sâhib olan Kur'ân sûreleri, âyetleri ve hatta kelimeleri arasında, elbette bir ahenk ve tenâsüb olacaktır. Fakat o, Dr. Tâha Huseyn'in dediği gibi "Kur'ân ne şiir, ne de nesirdir, O sasadece Kur'ândır". Ondaki tekidler, hazifler, i'caz, takdim ve tehirler, kalbler, iltifatlar, taleb mevziinde haberin va'zı, taaccüb yerinde nidâ, kesret mevziinde kıllet cümlesi, ibdâl, teşbih, istiâre, tevriye, tecnis, mukabele, azab üzerine rahmetin takdim edilmesi, icâz, itnâb gibi daha pek çok hususlar onun hep üslûb özelliğidir.

Şüphe yokki Kur'ân gönüllere hoş gelen bir üslûbla nâzil olmuş, bu üslûb sâyesinde dost ve düşmânı onu dinlemekten kendilerini alakoyamamışlardır. Böyle bir üslûbun gâyesi, insanların alâkasını kendisi üzerine çekmek ve onların hidâyete ulaşmalarını temin etmek içindir. Meselâ, bazı sûrelerin başında bulunan "el-Hurûfu'l-Mukatta'a" denilen harfler, Kur'âna karşı en büyük düşmanlığı gösteren Mekke müşriklerinin dahi alakasını çekmiştir. Arabların işitmediği bir üslûbla va'z edilen bu harflere kulak verenlerin dimağına, hemen akabinde gelen islâmın prensipleri nakşediliyordu. Kur'ânı dinlemek ve islâmiyeti anlamak istemiyenler, böyle bir üslûb sayesinde ister istemez imân esaslarını öğrenmiş oluyorlardı. Hazreti Ömerin müslüman olmasına vesile olan, onun bu üslûbu değilmiydi?. Kur'ânın fevkalade olan üslûbu karşısında, el-Velid, Lebid, el-A'şâ, Ka'b b. Züheyr, gibi balâgat üstadları, hayret ve takdir hislerini gizleyememişler, burcuna erişilmiyen şâirlerin, yedi askı adıyle anılan ve ka'benin duvarlarına asılan şiirleri, Kur'anla mukayese edildiğinde, kuvvetli elektrik ampulleri karşısında duran mum ışığı mesabesinde kalmış ve utanma duygusu ile yerlerinden indirilmişti. Kur'ân büyük ve küçük, zengin ve fakir tefrik etmeksizin her yaştaki ve her topluluktaki insanlara kendini dinletmesini bilmiş, onlara imânı aşılamıştı. El-Velid b. Mugire, Ahnes b. Kays, ve Ebû Cehl gibi islâm düşmanları onu dinlemekten kendilerini alakoyamamışlar, Umeyye b. Halef gibi bir muannite, yerden toprak alıp alnına götürtmüş.[1] Utbe b. Rabia yı hayret ve deh-

1) *Sahihu'l-Buhâri*, Mısır 1345, VI. 177.

şete düşürerek "Ondan öyle şeyler işittim ki, ömrümde benzerini işitmiş değilim, bu sözler ne şiir ne sihir ne de kehânettir",[1] dedirtmiş olan, onun cezbedici fusûnkâr uslûbu değilmidir?.

Kur'ânın insanlığı âciz bırakan mükemmel üslûbu karşısında, yalnız müslümanlar değil, arapça bilen ve bilmeyen gayrı müslimler, hatta müsteşrikler bile hayran kalmaktadırlar. Régis Blachère "Kur'âna Giriş" adlı eserinde, bu hususu şöyle ifade eder: "..hatta arapça bilmeyen bir Avrupalı, bazı sûrelerin okunmasından hisleniyor, ya Muhammedin muasırları- hiç olmazsa kin ile körleşmemiş olanlar- hakkında neler düşünülmez".[2] İslâmiyet aleyhindeki eserleriyle tanınmış olan papaz Henri Lammens bile "filolojik bakımdan Kur'ânın üslûbu, dikkate değer bir mükemmeliyettedir"[3] demek mecburiyetinde kalmıştır. İ. Goldziher de, "O, dünyanın edebî eserlerinden biridir"[4] demektedir. Kur'ânı ingilizceye terceme eden Palmer, tercemesinin mukaddemesinde" "en güzide arap muharrirlerinin, kıymet itibariyle, Kur'ana eş olabilecek bir şey yazmamaları, hayretle karşılanacak bir şey değildir".[5] Yahudi âlim ve müdedkiki Hirshfield de: "Kur'ân, hâiz olduğu ikna kuvveti, belâgatı ve inşası itibariyle kâbına erişilmiyecek bir kitabdır. İslâm âleminde bütün ilim ve irfân şubelerinin hayrete şayân inkişafı, dolayısiyle Kur'an sayesinde olmuştur".[6]

Gönüllere hoş gelişi, müşahede ve tefekküre davet edişi, insanın madde ve ruhuna hitab edişi, sözlerinin yerli yerinde oluşu, tekrarlarının usandırmayışı, çok güzel âyet sonları, tabii secileri, muahharan yapılmış hassas âletler ve laboratuvarlar yardımıyle akılların ulaşabileceği ilmi sırlar, fert ve cemiyet ahlakını güzelleştiren ve âileyi islâh eden ahlak kâideleri, tatlı hikayeleri, geçmiş asırların tarihini aydınlatması, mebde ve mead hususundaki bilgileri, askeri talimatı, devletler arası hukuk pirensipleri, bünyesinin diğer eserlerden farklı oluşu, tabii güzelliklerine ilaveten bedii güzellikleri, mücerredi müşahhas, zihinde gâib olanı önünde hazır yapan meselleri, güzel hitabları, müstesna ikna sistemi, delillerinin kuvveti, mantığının üstünlüğü, insanlığa her iki âlemin saadetini temin eden prensipleriyle, Kur'ânın üslûbunun fevkaladeliği, onun, insanlığı âciz bırakan yönlerinden biri olmuştur. Şiirden daha ince, denizden daha

---

1) *Siretu İbn Hişâm*, Mısır 1375 / 1955, I. 294.
2) Régis Blachère, *Introduction au Coran*, Paris 1959, p. 172.
3) Henri Lammens , *L'Islām*, Beyrouth 1944. p. 52.
4) İ. Goldziher, *el-Akidetu ve'-Şeriatu fi'l-İslâm*, Mısır 1946, s. 9.
5) Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1947, Mukaddime s. LXIII.
6) Aynı yer.

tehlikeli, sihirden daha çekici, şerefli ve yüksek bir mevkii olan bu ilmin tâlibi fazla olmamıştır. Bu hakikaten basiret sahiblerinin meşgul olacağı bir ilmidir.[1] Müslümanların mukaddes kitabı olan Kur'ân-ı Kerim, bu üslûbu sayesinde, arab dilini ibtidai mantık alanından, medeniyet ve kültürün düşünce yükünü taşıyacak teknik tekâmüle yükseltmiş ve onu, arab edebiyatının ilk ve ölmez şaheseri olma şerefini kazandırmıştır.

8- KUR'ÂNIN EŞSİZLİĞİ
(İ'câzu'l-Kur'ân)

Lugatta i'caz kelimesi âciz bırakmak manasına gelir. Bir şeyin benzerini yapmaktan muhatabı âciz bırakan şeye de mu'cize denir. Bu bakımdan Kur'ânı Kerim Hazreti Peygamberin en mühim ebedi bir mucizesidir.

Bütün Peygamberler ilâhi bir vazife ile gönderilmiş olduklarını ve kendilerini kavimlerine kabul ettirebilmek için mucizeler göstermek mecburiyetinde kaldıklarını biliyoruz. Bu hususu bizzat Hz. Peygamber teyid etmektedir. "Hiç bir Peygamber gönderilmemiştir ki, ona, insanları imana getirecek, bir âyet verilmemiş olsun. Bana verilen, Allahın gönderdiği vahydir. Onun için kıyamet günü ümmetimin sayıca diğerlerinden çok olmasını ümit ediyorum"[2] demiştir. Geçmiş Peygamberlerin bu mucizeleri, sadece o devirde yaşıyanlar ve orada hazır bulunanlar tarafından müşahede edilebilirdi. Kısaca ifade etmek lâzım gelirse, onların bu mucizeleri sürekli değil, geçici ve hissi idi. Meselâ, sihrin revaçta bulunduğu ve ünlü sâhirlerin yaşadıkları bir devirde, Hz. Musaya sihirli bir asâ verilmiş, bununla sihirbazlar mağlub edilmişti. Hz. İsâ'nın tıb alanında gösterdiği büyük mucizeler ise, onun zamanında tıbbın ve hâzık tabiblerin en yüksek derecelere ulaştıklarını gösteren bir delildir.

Hz. Muhammedin mucizeleri ise, ekseriya sürekli ve aklî idi. Çünkü o zamanda arap dili ve üslûbu ve hitabeti en yüksek dereceye ulaşmış bulunuyor, adeta altın çağını yaşıyordu. Arab kavminin fesahât ve belâgat yönünden en yüksek mertebeye ulaştığı bir devirde, gereken en büyük mûcize, hiç şüphe yokki, belagât ve fesahâtın en büyük timsali olan ve hiç kimse tarafından taklid edilemiyen Kur'ânı Kerimin vahyedilmesi olmuştur. O Hâlıkın Kelâmıdır, mahlûkun sözleri asla onu taklid

1) Bu hususta fazla bilgi için bkz. : *el-Burhân*, II. 382 - 383; *Menâhilu'l-Irfân fi Ulumi'l-Kur'an*, II. 198 - 226.

2) *Sahihu'l-Buhârî*, Mısır 1345, IX. 113.

etmeye muktedir olamaz ve olamıyacaktır da. Çünkü bu husus Allah tarafından o derce kesinlikle belirtilmiştirki, aksinin vârid olması mümkün değildir. Kur'ânı Kerimin insanlığı âciz bırakan yönü, yani onun i'cazı, ona benzer veya ona yakın bir eserin meydana getirilememesinde aranmalıdır. İşte bu bakımdan Kur'ân, Hz. Peygamberin en mühim ve en büyük mucizesi olmuştur. Bu mucize, insanlığı diğer bütün mucizelerden mustağni kılmıştır. "Ona Rabbinden (başkaca) âyetler de indirilmeli değilmiydi? dediler. De ki, o âyetler ancak Allahın nezdindedir. Ben sâde (kötü neticelerden) apaşikar bir sakındırıcıyım. Sana indirdiğimiz o kitab-ki karşılarında okunup duruyor- onlara kâfi gelmedi mi? Onda iman edecek bir kavim için elbette (büyük) bir rahmet ve bir öğüt vardır" [1]

Kur'ânın i'câzı pek çok yönlerde tecelli eder. Onun i'câzını sadece dili, üslûbu ve fesahatında aramak hatadır. Onun telifi, ihtiva ettiği ilimler ve maârif, kevni ilimlerdeki yeri, islâh siyaseti, gaybî haberleri, Peygamberi azarlayan âyetlerin bulunuşu, Peygamberin bile ona benzer bir eser meydana getiremeyişi gibi daha pek çok yönlerde i'câz aranılabilir. Şimdi biz bunlardan bir kaç tanesini görelim.

Dil ve üslûb yönünden: Bizzat Kur'anın kendisi bütün insanlar bir araya gelip çalışsalar kendine benzer bir eser meydana getirmekte âciz kalacaklarını söyler. Risaletinin ilk devirlerinde Mekkede, Kur'ân kendinin ebedi ve eşsiz bir mucize olduğunu söylemiş ve bütün muarızlarına meydan okuyarak قل لئن اجتمعت الإ نس و الجن على أن يأتوا بمثل هذا القرآن لا يأتون بمثله ؤلو كان بعضهم لبعض ظهيراً.

"De ki, Bu Kur'ânın bir benzerini (meydana) getirmek için insanlar ve cinler bir araya gelseler ve hatta biri birlerine yardımcı olsalar bile, onun gibisini (meydana) getiremezler" [2] demiştir.

Bu hakikatı duymayan Mekkelilere, yine mekke devrinin sonlarına doğru, onlara meydana okuyarak bütün bir Kur'ânı değil, belki sûrelerine benzer on sûre yapmalarını istemiştir" "(Senin için Kur'anı) O uydurdu diyorlar (değil mi?), (onlara) de ki, siz sözünüzde samimi iseniz, Allahtan başka kimi (yardıma) çağırırsanız çağırın da, onun gibi on sûre uydurub meydana getirin".[3]

1) el-Ankebût, 50-51.
2) el-İsrâ, 88.
3) Hûd, 13.

Daha sonra Kur'an, beşer gücümüzün kendine benzer bir tek sûre bile meydana getiremiyeceğini söyleyerek "eğer kulumuza (Muhammemede) indirdiğimizden (Kur'andan) şüphe ediyorsanız ve doğru sözlü iseniz, Allahtan başka yardımcılarınızı (yardıma) çağırın ve onun sûrelerine benziyen bir sûre (meydana) getirin (bunu) yapamazsınız-ki (elbette) yapamıyacaksınız kâfirler için hazırlanmış bulunan ve yakıtı insanlar ile taşlar olan ateşten sakının"[1] demek suretiyle meydana okumasında (tehaddisinde) en son merhaleye varmıştır.

Zikredilen yukardaki âyetlerde, meydan okuma tedrici bir surette şiddetini artırmaktadır. İlk âyette, Kur'ânın bir benzeri yapılması istenirken, son âyette tek bir sûreye kadar inilmiş olması, mahlûkun Hâlık karşısındaki aczini ifadeden başka bir şey olamaz. Bu âyetler, muaraza kapısını kapamış ve insanların Kur'an karşısında kat'î hezimetlerini tescil etmiştir.

Arap edebiyatının altın devri olan bu ilk peygamberlik günlerinde araplar, aralarından birinin, sanatta kendilerine üstün geldikleri zaman, bütün kuvvetleriyle onunla yarışmaya ve ondan daha üstününü meydana getirmeye gayret sarfederlerdi. Zamanımızda da insanların, şöhret, hodbinlik, üstünlük ve öğünme arzusunu izhar etmeye düşkün olduklarını görüyoruz. Aralarından birinin, kendilerine üstün geldiğini gördükleri zaman, bütün güçleriyle onunla yarışmaya çalışırlar. Beşer bu şuûr üzerine yaratılmıştır. Hz. Peygamberin muasırı olan araplar da bu bu şuûr üzerinde idiler. O halde niçin onlar, Kur'ânla yarışmaya, onunla muaraza etmeye koyulmadılar?. Onun belâgatındaki fevkaladeliği muhalefet etmediler?. Halbuki Hz. Peygamber tek onlar ise binlerle idiler. Acaba bu hal, kendi aralarında bu sanaatı ifa edecek üstadların yokluğundan mı ileri geliyordu?. Bu suale evet diyemiyeceğiz. Çünkü bu devirde Hicaz toprağı fesahat ve belagat üstadlarının çok bol olduğu münbit bir yerdi. O halde niçin onun aynını yapmağa teşebbüs etmeksizin, onunla savaşa giriştiler. Niçin yazı ile değil de, kılıçla mukabele ettiler?. Bidayette araplar Hz. Muhammedi bir meczûb, bir şâir, bir kâhin gibi telâkki etmişler, çok geçmeden işin ciddiyetini anlamışlardı. Kur'âna nazire yapmağa kalkışsalar bile, uydurdukları bu eserle, Kur'ânın yaptığı tesiri ifa edemiyeceklerini biliyorlardı. Kur'ânın mükemmel üslûbu ve eşşizliğine rağmen, tarihte bazı cüretkarların ortaya çıkarak, ona nazire yapmaya kalkışdıkları görülmüştür. Peşinen söyleyelim ki, onların bu gayretleri, aczlerini isabat etmekten daha ileri gidememiştir.

1) el-Bakara, 23-24.

Mucize ve nübüvvet delili olan Kur'ânı Kerimin üslûb ve eşsizliğini, arap dilini iyi bilen herkes takdir edebiliyordu. Yalancı peygamberlerin ortaya attıkları secili sözlerin, Kur'ânla mukayese edilemiyecek kadar basit ve bayağı olduğu ve bunun araplar tarafından derhal anlaşıldığına dair haberler çoktur. Mesela, Talha en-Nemerî, Yemameye gelip Müseylime ile konuştuktan sonra "şahadet ederim ki, sen muhakkak yalancısın, Muhammed ise sâdıktır. Fakat, Rebia kabilesinin yalancısı bana, Mudar'ın doğrusundan daha muhabbetlidir"[1] demek suretiyle, körü körüne cahiliyye adetlerine kendini kaptırmıştı.

Yirmi üç sene zarfında, Cenab-ı Hâk tarafından Cebrâil vasıtasıyle, Hz. Peygambere ilâhi vahyin mahsulü olarak gönderilen Kur'ân, müslümanlar için yalnız mukaddes bir kitabdan ibaret kalmamış aynı zamanda arap nesir edebiyatının ilk ve ebedi bir şaheseri olmuş ve üslûb bakımından bir eşsizlik kazanmıştır. Kelam-ı ilâhi olan bu "ebedi mucizeyi" taklid etme kabiliyti, hiç bir beşere verilmemiştir. Onun bu üslûb özelliğini dost ve düşman herkes kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Yüksek dağ tepelerinden kopan seller gibi, önüne gelen her mâniayı silip süpürerek, kalpleri ve akılları fetheden Kur'ânı Kerim, arap dili ve edebiyatına vâkıf olan kimseleri dehşete düşürmüş ve kendi asrındaki belâgat sahiplerinin seslerini kesmiştir. Parlak üslûbu, lafızlarının inceliği, manalarının çekici güzelliği, prensiplerinin büyüklüğü, mesellerinin latîf oluşu, garib haberleri, işaret ve istiarelerindeki sırlarıyle hem avama hem de havassa tesir ederek, bütün insanlığı hayret ve dehşet içinde bırakmıştır.

İşte, herkesi hayret ve dehşette bırakan bir üslûb ve eşsizliğe sahip olan mukaddes kitabımız, devleti, hükümeti, sultası olmayan ve hatta okuma ve yazması dahi bulunmayan bir ümmiye gönderilmişti. Bu kitab sanemlere ağaçlara, kum yığınlarına, taşlara ve elleriyle yaptıkları şekilli yiyeceklere tapan, kızdıkları zaman da, onları yemeye kadar varan, hurafeler içinde bocalıyan ve en çirkin hareketleri irtikab eden araplar arasında, tevhid akidesini yayarak, putperestliği ve hurafeyi kökünden yıkmış, ahlâki yönden de, ilk müslümanları, insanlık için numune-i imtisâl olarak ortaya koymuştu. Kur'ânın irşadı sayesinde ilk müslümanlar, ilmin en samimi dostu olmuşlar, her gittikleri yerde onu aramışlar, öğrenmişler ve öğretmişlerdi. Kısa zamanda başarılmış böyle bir inkilabın eşi tarihte gösterilemez. Medeniyet ve ilimler tarihine ait eserler, müslümanların bu alandaki hizmetlerinden bol bol bahsetmektedirler. İslâmın zuhurundan asırlarca evvel arap yarımadasına yerleşen yahudilik ve

1) M. Sâdık er-Rafi'i, *İ'cazu'l-Kur'ân*, Kahire 1375 / 1956, s. 195.

hristiyanlık bile araplara te ir yapamamış, ancak onlar, pek azını kendilerine bağlıyabilmişti.

Arap edebiyatının şaheseri olan Kur'ân, üslûbu sayesinde kendini herkese dinletmiş, büyük küçük tefrik etmeksizin her yaştaki insanlara iman aşılamıştı. Gönüllere hoş gelen üslûbu sayesinde onun enbüyük düşmanları bile, onu dinlemekten kendilerini alakoyamamışlardı. Hz. Muhammedi katletmeğe giden Ömer b. el-Hattâbı, Hazreti Ömer el-Faruk yapan, Umeyye b. Halef'e yerden bir avuç toprak aldırıp üzerine secde ettiren,[1] Utbe b. Rebia'yı "ondan öyle şeyler işittim ki, ömrümde mislini işitmemiştim. Bu sözler şiir de değil, kehanet de değil, bunlardan hiç birine benzemiyor. Ey Kureyşliler, beni dinleyin ve onu kendi haline bırakın, eğer muvaffak olamazsa, Arabistan onu mahveder, eğer muvaffak olursa onun zaferi sizin de zaferiniz demektir",[2] şeklinde konuşturan, Muallaka şâirlerinden Lebid'e, el-Bakara ve Âli sûrelerinin nüzûlünden sonra "Artık bundan sonra bana şiir yazmak düşmez"[3] dedirten, Kur'ânı Kerimin üslûbu değilmidir?. Bu hususta daha pek çok örnekler verilebilir.

Kur'ânın telif yönünden i'cazı: Kur'ân Çeşitli sebeblere göre 20 küsûr sene zarfında aralıklarla parça parça nâzil olmuş, nâzil olan âyetleri, Hz. Peygamber bu âyeti falan yere koyunuz şeklinde emir vermişlerdi. Bu tevkifi bir yolla yapılmaktaydı. Âyet ve sûreler arasındaki tenâsüb ve insicâm kısmında söyleyeceğimiz gibi, nüzûlünden geçen uzun zamana rağmen, ondaki vahdet, insicam, i'cazın örneklerinden biridir.

Kur'anın ihtiva ettiği ilimler yönünden i'cazı: Şüphesiz Kur'ânda, ilim adamlarını, feylesofları, fakihleri âciz bırakan hususların, ümmi bir kimseye nâzil olması mucize değil de nedir?.

Beşeriyetin ihtiyaçlarını karşılaması yönünden i'cazı: Kur'ân insanların akidesini, ibadetlerini, ahlaklarını ıslah edip kardeşliği ve üstünlüğün ancak takva yönünden olduğunu bildirmesi, adaleti tevzi etmesi, mâli işleri ıslah, kadın ve zayıfları himaye, akıl ve fikirleri hüriyete kavuşturması gibi hususlar.

Tabiat ilimleri yönünden i'cazı: Kur'an tabiat ilimlerini kendine konu yapmamıştır. Çünkü onlar gelişme ve tekamül kanununa tâbidirler. Kur'ânın hedefi ise sapıtan insanları hidayete sevketmektir. O, ancak bu noktayı nazarı itibara alarak, ibret için zaman zaman bu ilimlere temas eder.

---

1) *Sahihu'l-Buhâri*, VI. 177.

2) İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Mısır 1375 / 1955, I. 294.

3) İbn Abdi'l-Berr, *el-İstiâb fi Esmâi'l-Eshâb* (el-İsabe ile beraber), Mısır 1358 / 1939, III. 309.

Gayb haberleri yönünden i'cazı: Kur'ânı Kerim, insanların bilmeye imkân bulamadıkları gayb haberlerini ihtiva etmektedir. Bu gayb haberlerini mâzi, hal ve istikbale âit olmak üzere üç bölüme ayırabiliriz. Geçmiş milletlerin gayb haberleri maziye; Peygamber zamanında iç yüzleri açığa vurulan münafıkların durumu, hale; Bizanslıların İranlılarla harbî ve Allahın, Peygamberi ve Kur'anı koruyacağına dâir haberleri istikbale delalet eden, gayb haberleridir.

Kur'ânın, Peygamber tarafından tebdil edilememesi yönünden i'cazı: Müşrikler yaptıkları kötülükleri takbih etmiyen bir Kur'ân istiyorlardı. Bu hususta Allah "Onlara apaçık âyetlerimiz okunduğu zaman, bize kavuşmayı ummuyanlar bize bundan başka bir Kur'ân getir, yahut bunu değiştir, derler. Sen de onlara de ki, bunu kendiliğimden değiştirmek elimden gelmez. Ben ancak bana vahyolunana uyarım. Rabbıma karşı gelirsem, büyük bir günün azabından korkarım. De ki, Allah dileseydi ben ne size (Kur'ânı) okurdum, ne de onu okuyup anlardınız. Ben (Kur'ândan evvel de) uzun bir ömrü aranızda geçirdim. Daha anlamıyormusunuz"[1] diyerek, bu yönün de i'câzını belirtmiş oluyor. Bu âyet, Hazreti Peygamberin azap korkusuyle Kur'ânı değiştirmekten kork tuğunu ve İlâhi vahye ne derece sâdık olduğunu, her harekâtını, ona nasıl uydurduğunu göstermektedir.

Netice olarak: Kur'ânı Kerimin İ'caz yönleri daha pek çoktur. O müslümanlar için mukaddes bir kitab olmanın dışında sadece arap edebiyatının bir şaheseri olmakla da kalmamış, aynı zamanda Hz. Peygamberin nübüvvetini ve risaletini teyid eden en büyük bir mucize olmuştur. Gönüllere hoş gelen, müşahede ve düşünmeye davet eden, insanın duygu ve ruhuna hitab eden üslûbu, bünyesinin diğer eserlerden farklı oluşu, bedii güzelliklerine ilaveten tabii güzellikleri, mücerredi müşahhas, zihinde gaib olanı önünde hazır yapan meselleri, güzel hihitabları, müstesna ikna sistemi, delillerinin kuvveti, mantığının üstünlüğü, akılları birden bile çelen ve nefisleri meftûn eden rûhî sihirli câzibesiyle Kur'ânı Kerim, hangi zaman ve mekanda okunursa okunsun, o daima ebedi bir mucize olarak taptaze önümüzde duracaktır.

Kur'ânın bu eşsizliği ve i'cazı (inimitabilité, insupérabilité) hakkında geniş bir literatür meydana gelmiştir. İslâm âleminde çeşitli asırlarda i'câzu'l-Kur'ana dair eserler meydana getirilmiştir, Hatta müsteşrikler bile çeşitli eserlerinde bu hususa geniş yer vermişlerdir. İslâm âlemindeki eserleri kronolojik olarak sıralayalım:

---

1) Yunus, 15-16.

Osman el-Câhız (Ö. 255/869)in *"Nazmu'l-Kur'ân"*ı

Ebû Abdillâh Muhammed el-vâsıti (Ö. 306/918)nin *"İ'câzu'l-Kur'ân"*ı.

Abdullah b. Ebi Davûd (Ö. 316/928)un *"Nazmu'l-Kur'ân"*ı.

Ebu'l-Hasen Ali b. İsâ er-Rummânî (Ö. 386/996) *"en-Nuketu fi I'câzi'l-Kur'ânı"*ı.

Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî (Ö. 388/998) *"Kitabu Beyâni İ'câzi'l-Kur'ân"* ı

Ebû Bekr el-Bakıllânî (Ö. 403/1012) *"İ'câzu'l-Kur'ân"*ı

Abdu'l-Kâhir b. Abdirrahman el-Cürcânî (Ö. 471/1078) *"Delâilu'l-İ'câz"* ve ayrıca *"Risâletu'ş-Şâfiye fi'l-I'câz"* adlı eseri de vardır.

Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Bukâlî el-Havârizmî el-Hanefî (Ö. 562/1167) *"et-Tenbih ala I'câzi'l-Kur'ân"*ı

Fahruddin er-Râzî (Ö. 606/1209) *"I'câzu'l-Kur'ân"*ı

İbn Ebi'l-Esba' Zekiyyüddin Abdu'l-Azîm b. Abdilvahid el-Kayravânî (Ö. 654/1256) *"el-Burhân"*ı

Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed el-Hazreci el-Cezerî *"İ'câzu'l-Burhân fi İ'câzi'l-Kur'ân"*ı.

Kemâluddin Muhammed b. Ali b. Abdilvâhid ez-Zemelkânî (Ö. 727/1327)" *el-Burhân fi I'câzi'l-Kur'ân"*ı

Muallim Nâci (Ö. 1893 *"I'câzu'l-Kur'ân"*ı

Mustafa Sadık er-Râfi'i (Ö. 1938) *"I'câzu'l-Kur'ân"*ı

Seyyid Kutub (Ö. 1967) *"et-Tasvîru'l-Fenniyyu fi'l-Kur'ân"*ı

9- KUR'ANI KERİMDE YEMİNLER
(Aksâmu'l-Kur'ân)

Usûlü tefsir ilminde münakaşalara yol açan meselelerden biri de yeminlerdir. Kur'ân Kerimde bir çok yeminler vardır. Bunların bazısında Allah Taâla bazen kendi yüce ismine yemin etmekte, bazen peygamberlere ve peygamberlerin zuhûr ettikleri yerlere, Kur'âna, meleklere, kıyamet gününe, bazende kâinatta ve tabiatta bulunan mühim varlıklara (sema, şems, kamer, necm, leyl, asr gibi...) şeylere yemin etmektedir.

Bazı müellifler, bu yemin keyfiyetini, Allah'a yakıştıramamaktadırlar. Çünkü onların görüşlerine nazaran, ancak hakikatı söylediğine şüphe edilen kimseler bu nevi ikna vasıtasını kullanmaktadırlar ki, Allah Taâla bu gibi şeylerden münezzehdir.

Kur'ânı Kerimdeki yeminleri aşağıdaki muhtelif sebeblerde aramak lazımdır:

1- İslamiyetten evvelki arapların içtimâi hayatında yeminin rolü büyüktür. Bunun mahiyetini Johs Pedersen "*İslam Ansiklopedisinde*" etraflıca izah etmiştir.[1] Kur'ânı Kerim ise, arapların öteden beri alıştıkları üslûbu muhafaza etmiş, bu arada yemini de alıkoymuştur.

2- Allah Taâla inzâl ettiği âyetlerini ve delillerini, bu türlü yeminlerle teyid etmiştir. Bunda garib görülecek bir taraf yoktur.

3- Yemin her zaman bir şeyi teyid etmek için değil, bazen de o şeyin kıymetine işaret etmek ve kadrini yüceltmek için kullanılır.

T. Nöldeke, bu yeminler hakkında yanlış bir görüşü ileri sürer. Güya Hazreti Muhammed, Muhatablarını mantıki delillerle değil, hitabet kuvvetine dayanarak iknaya çalışırmış.[2] Halbuki Kur'ândaki mantıki delil ve hüccetlerle yapılan iknalar, bu görüşü kendiliğinden çürütmektedir.

Kur'ânı Kerimde 17 surenin başında kasem bulunmakta ve okuyucuların nazarı dikkatini daha başlangıçta çekmektedir. Bir sûre melâikeye (vessaffâti) İki sûre feleke (ve'l-Buruci, ve't-Tariki), 6 sûre feleğin levazımına (ve'n-Necmi, ve'l-Fecri, ve'ş-Şemsi, ve'l-Leyli, ve'd-Duha, ve'l-Asri), iki sûre havaya (ve'z-Zariyâti, ve'l-Mürselâti), bir sûre toprağa (ve't-Tûri), bir sure nebata (ve't-Tînî) bir sûre hayvanı nâtıka (ve'n-Nâziâti), bir sûre hayvana (ve'l-Adiyâti)[3] aittir.

Şimdi biraz da Kur'ânı Kerimdeki çeşitli yeminlerden bazı örnekler üzerinde duralım:

Allah, Kur'anda 7 defa kendi ismiyle yemin eder.[4] Muselâ, فوربّك لنسئلنّهم اجمعين (Rabbın ile yemin ediyorum, onların hepsinden soracağız) (el-Hicr, 92).

1) *İslam Ansiklopedisi*, VI. 374 - 378.
2) Okiç, Tayyib, Tefsir dersi notları
3) *el-Itkan*, II. 106.
4) diğer örnekler için bkz. (ez-Zariyât, 23), (Yunus, 53), (et-Tegâbun, 7), (Meryem, 68) (en-Nisa, 65), (el-Maâric, 40).

Bundan başka halkın bilmesi icab eden imanın esasları için de yemin kullanılmaktadır.

a) Tevhid için:

والصفات صفّاً فالزاجرات زجراً فالتاليات ذكراً إنّ الهكم لواحد.

(saf saf dizilenler, şeytanı kovanlar, zikri (kitabı) okuyanlar ile yemin ederim ki, muhakkak ilâhınız birdir) (es-Saffât,1-4).

b) Kur'ânın hâk olduğuna dâir yeminler:

فلا اقسم بمواقع النجوم وإنّه لقسم لو تعلمون عظيم إنه لقرآن كريم.

(Ben yıldızların mevkileri ile yemin etmem-ki bilseniz, büyük bir yemindir. (kitab) hakikatte Kur'ânı Kerimdir. (el-Vâkıa), 75-77). حم. والكتاب المبين انا جعلناه قرآناً عربيا .... (H. M. Apaçık kitab ile yemin ediyorum, biz onu arapça Kur'ân yaptık) (Zuhruf 1-3)

c) Peygamberlerin hâk olduğuna dâir yemin:

يس. والقرآن الحكيم. إنّك لمن المرسلين على صراط مستقيم.

(Ya Sîn, o hikmet dolu Kur'âna yemin ederim ki, sen hiç şüphesiz resullerdensin. Dosdoğru bir yol üzeresin) (Yâsîn, 1-4)

d) Ceza, va'd ve va'îd için vâki olan yeminler:

والذاريات ذروا .... انما توعدون لصادق.

(Savurup kaldıran rüzgarla yemin ediyorum.... Rabbının azabı muhakkak vâki olacaktır) (ez-Zâriyât, 1-5). والطور وكتاب مسطور....... إنّ عذاب ربّك لواقع. (Andolsun Tûra, neşredilmiş kağıdlar içinde yazılı kitaba.... ki Rabbının azabı hiç şüphesiz vâki olacaktır) (et-Tûr, 1-8).

Hazreti Peygambere üç, âyette yemin etmesi emir buyurulmuştur:

1- زَعَمَ الذين كفروا أن لن يُبْعَثوا قُلْ بلى وربّي لَتُبْعَثُنَّ

(Kâfir olanlar dirilmiyeceklerini iddia ederler, onlara deki, evet Rabbımla yemin ediyorum, diriltileceksiniz) (et-Tegâbûn, 7).

2- وقال الذين كفروا لا تأتينا الساعة قل بلى وربّي لتأتينكم.

(Kâfir olanlar o saat bize gelmiyecek dediler, (onlara) deki: hayır, gaybı bilen Rabbım hakkı için o, size mutlaka gelecektir (Sebe, 3)

3- ويستنبؤنك احق هو قل أى وربى إنه لحق.

(Onlar sana: Doğru mu? diye soracaklar, de ki: evet, Rabbım ile yemin ediyorum o doğrudur) (Yunus, 53).

Kasem bahsinde mühim olan bir nokta da şudur. Kasem fiiline "lâ" nefy harfinin gelmesidir. Bu çeşit yemin, eski arap yeminlerinde de vardı. Kasem fiiline ilave edilen bu harfle söz takviye, i'zam ve te'kid edilmiş olur. bu şekilde ilave, müfessirler tarafından şöyle izah edilmiştir.

1- Kelâmın ahengini tezyin için ziyade kılınan ve nefy manası kasdedilmeyen ziyade bir "lâ"dır.

2- Bunun aslı te'kid lamı, yâni ibtidaiye lamıdır. Vakf halinde olduğu gibi, fethası işba' edilmiştir. Buna göre kelime "lâ uksimu" değil "le uksimu" dur.

3- Bu harf nefy içindir. "lâ vallahi" denildiği gibi, aslı üzere nâfiyedir. Son görüşe göre bu harfe şu manalar verilmektedir.

a) İş öyle onların zannettikleri gibi değil, yemin ederim...

b) Artık başka söze lüzûm yok, yemin ederim....

c) Şu söyleyeceğim söz okadar mühim ve büyüktür ki, bunun büyüklüğünü tanıtmak için kasem etmek bile onu hakkiyle büyültemez...

e) İş okadar açıktır ki, yemin bile etmiyorum..

f) Bunu kasemden evvel muhatabın zihnini tahliye manası ile de izah edebiliriz ki, şimdi zihninden bütün muhalif fikirleri sil, söylenecek ve dinlenecek başka bir şey yok, ancak söyleyeceğim şu hakikat vardır. Kasem ederim ki.....

Kur'anı Kerimdeki Kasemler hakkında yazılan eserlerin en mühimmi hicri VIII. cı asrın bilginlerinden olan *Ibnu'l-Kayyım el-Cevziyye* (Ö. 751/1350) nin *"et-Tıbyân fi Aksâmi'l-Kur'an"* adlı eseridir. Bu değerli eser notlarla birlikte Muhammed Hâmid el-Fıki tarafından Kahirede (1352/1933) neşredilmiştir.

10- KUR'ÂNI KERİMDEKİ KISSALAR
(Kısasu'l-Kur'ân)

Kur'ânı Kerimde geçmiş peygamberlere ve milletlere dâir kıssalar mevcuttur. Kur'ândaki bu kıssalardan maksat, târihi vâkıaların kronolojik olarak anlatılması değildir. Ancak geçmiş peygamberlerin ve milletlerin başına gelenlerden bir ibret dersi almamız kastolunmaktadır. Bu

sebebten kıssaların bazısı bir kaç kerre tekrar edilmiştir. Sözün kısası, Kur'ândaki kıssaların asıl gayesi ahlâki ve terbiyevi oluşudur. Bunlar Kur'ânın kendine hâs olan uslûbu ile anlatılmıştır. Bu kıssaların böyle hususi bir üslûbla anlatılışından dolayı, bazı müellifler bunlarda edebî bir maksad aramaya çalışmışlardır. S. Sidersky (*Les Origines des legendes musulmanes dans le Coran et les vies des Prophetes*, Paris 1933) adlı eserinde, bu kıssaların edebî olarak Tevrat ve İncillerden nakledilmiş olduğunu iddia etmiştir. Bazıları, bu kıssaların tarihi hakikatlere uyduğunu iddia etmekte, hatta bu kıssaların motif ve kaynaklarını Kur'ân dışında görmektedirler.

Kur'ânı Kerimdeki kıssaları şöylece sıralayabiliriz: Âdem ile melekler ve şeytan , Âdem ile Havva, Âdem ve oğulları, Hâbil, Kâbil hadisesi, Kâbenin inşası, Lokmanın oğluna yaptığı ölmez öğütler, Yusufa karşı kardeşlerinin kıskançlığı ve Yusufu kuyuya atmaları, Yusuf ile Azizin karısı arasında geçen hâdise, Yusufun hapse girmesi, kardeşleriyle mülakatı, Musanın peygamberliğinden evvelki hayatı, risaleti, mûcizeleri, Firavnın inadı, İsrâil oğullarını Mısırdan çıkarması, el-Bakara ve Hıdır kıssası..., Süleymanın hikmetleri, Süleyman ve Belkıs, İsanın doğumu, nübüvveti, sofrası..., İsrâil oğulları, Zulkarneyn, Ashabı Kehf, Ashâbu'l-Uhdûd, Ashâbu'l-Fil, İsra', Hicret, Bedir, Uhud, Benu'n-Nadr Ahzab, Mekke fethi, Huneyn gazvesi, İfk hadisesi ve münâfıklara ait kıssalar.. İnsana, vakıalar kadar hiçbir şey gerçeği gösteremez. Buna uyarak geçmiş milletlerin ilim, cehalet, kuvvet zaaf, şeref zillet durumlarını ve bunların sebeblerini iyice incelersek, bizlerde mevcud olan iyi veya kötü davranışlarımıza karşı elbette tesir edecektir.

Vaktile, Mısır Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde, Prof. Ahmed Emin tarafından kabul edilen "el-Fennu'l-Kasassiyyu fi'l-Kur'ân" adlı tez tenkid konusu olmuştur. Bu tezin müellifi, Kur'andaki kıssaların târihi hakikatları değil, tasvir sanaatını nazarı itibara aldığını orya koymuştur. Gerek eserin müellifi ve gerekse tezi kabul eden Prof. Ahmed Emin, er-Risale ve Livâu'l-İslâm adlı mecmualarda şiddetle tenkid edilmiş, hatta müellif ilhadla itham edilmiştir. Muhammed el-Hıdır Huseyn, Livâu'l-İslamda[1] neşrettiği makalede, müellifin hatalarını belirtmiş ve Kur'ândaki kıssalarda tarih ve vâkıalara muhalif bir şey bulunmadığını beyan etmiştir.

Kur'ândaki kıssalara dâir çeşitli asırlarda çeşitli eserler meydana getirilmiştir. es-Sa'lebi'nin *el-Arâis* ismiyle maruf olan *Kısasu'l-En-*

1) *Livâu'l-İslâm.* I/6 s. 65 - 70, I/9 s. 97 - 101

biyası ile asrımızda Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ, Muhammed Abu'l-Fadl İbrahim, Ali Muhammed el-Becevî ve es-Seyyid Şahata'nın meydana getirdikleri "*Kasasu'l-Kur'ân*" ile, Mahmud Zehran'ın "*Kasas mine'l-Kur'ân*", Abdu'l-Vahhab en-Neccar'ın "*Kasasu'l-Enbiya*"sı gibi

11- KUR'ÂNI KERİMDE TEKRARLAR

Kur'ânı Kerimde bazen bir kelimenin, bazen de, bütün bir âyetin tekrar ettiği görülür. Bunun sebebini vaziyet ve icabatta aramak lâzımdır. Bundan başka arap dili ve üslûbu bakımından da tekerrür lüzûmlu bir keyfiyettir.

Arap dilinin ruhunu anlayamıyan ve arap dilini kendi dillerine göre mukayese ve muhakeme eden bazı Avrupalı müsteşrikler, Kur'ândaki bu tekerrürleri lüzûmsuz görmekte ve onların usandırıcı ve bıktırıcı olduğunu söylemektedirler. Onların bu tarzdaki düşünceleri, Kur'ânın hakiki manasını kavrayamadıklarını ve onun yüksek edebi kıymetini idrak edememiş olduklarını gösterir.

Mekkedeki Kureyş müşriklerinin Hz. Peygambere ve islama karşı gösterdikleri mukavemet, husumet ve müslümanlara karşı yaptıkları fena hareketler herkesin malumudur. Onların putperestlik ve şirk hususundaki ısrarlarına cevap olarak verilen tenbih ve va'idlerin ehemmiyetini yükseltmek, ifade ve hükümlerin kuvvetini artırmak için kelime ve âyetlerin tekrarlanmasından daha tabii bir şey olamazdı. Zaten eski arap dili üslûbunda, bu şekilde tekrarlar mevcuttu. Kur'ânı Kerimde arapların ötedenberi alışkın oldukları bu üslûbu daha güzel ve daha câzib bir şekilde devam ettirmiştir. Bu hususu Fransız müşteşriki Henri Massé'de kabul etmiş ve tekerrürün lüzûmunu ve onun mantıki olduğunu ifade etmiştir.[1]

Kur'anda tekerrür eden bazı âyetler üzerinde duralım:

1- (فكيف كان عذابي و نذر) "ki benim azabım ve tenbihlerim nasılmış (düşünün)". Bu âyet el-Kamer sûresinde 4 defa tekrarlanmaktadır.

2- (ولقد يسّرنا القرآن للذكر فهل من مدّكر) "ibret için Kur'ânı kolaylaştırdık, hiç ibret alan var mı?" Bu ayette yine el-Kamer suresinde 4 defa tekrarlanmaktadır.

1) *L'Islâm, Paris* 1948 p. 72.

3- (ويل يومئذ للمكذبين) "O gün (hakkı) yalan sayanların vay haline" Bu âyet el-Mürselât suresinde on defa tekerrür etmiştir.

4- (فبأي آلاء ربكما تكذبان) "Rabbinizin hangi nimetlerini yalan sayabilirsiniz" Bu âyet er-Rahmân sûresinde 31 defa takrarlanmıştır.

Kıssalardaki tekerrüre gelince: Kur'ândaki muhtelif kıssalardan maksadın ne olduğunu söylemiştik. Bu kıssaların gayesi, eski peygamberlerle, milletlerin ve memleketlerin tarihçelerini çizmek ve hikaye etmek değildir. Eğer gaye bu olmuş olsaydı, aynı kıssaların tekerrürüne lüzûm kalmazdı. Asıl gaye onlardan ibret dersi almamızdır. Meselâ, zâlimlerin akibetleri, duçar oldukları feci durumları bu kıssalardan öğreniyoruz ki, bu hususları muhtelif vesilelerle tebarüz ettirebilmek için, kıssaların tekrarlanmasından daha tabi bir şey olamaz. Tekerrürlerin ehemmiyetini şu misal ile daha iyi anlayabiliriz. Hazreti Ademin kıssası, el-Bakara, 'Araf, el-Hicr, el-İsra, el Kehf, ve Taha sûrelerinde tekrarlanmıştır. Bu kıssa el-Bakara sûresinde, Allahın nimetlerini; el-Araf'da, Allahın nimetlerine karşı, insanların şükürlerinin azlığı; el-Hicr'de, Allahın insanı topraktan, Cinni ateşten halkedip, bu iki maddenin birbirinden üstün olmadığını ve İblisin kendini Ademden hayırlı telakki etmesinin de bir aldanma ve cehalet eseri sayılması lâzım geldiği; el-Isra'da, İnsanların fitnelerini; el-Kehf'de İnsanın düşmanı olan iblis ve onun cinsinden olanlarla dostluk tesis etmenin ne kadar kötü bir şey olduğu; Taha'da, insanın zaaf hallerini ve bundan dolayı her zaman Allahın yardımına muhtaç bulunduğunu hatırlatmaktadır.

12- KUR'ÂNI KERİMDE MESELLER
(Emsâlu'l-Kur'an)

Mesel kelimesi lugatta, şibih, nazir, delil, hüccet, bir nesnenin sıfatı, halk arasında kabul görüp yayılmış ve meşhur olan sözlerdir- ki bunlara türkçemizde ata sözleri denir-, bunların irad edilip söylenmesine de "darbı mesel" denir, çoğulu ise "emsâl" dir.

Kur'ânı Kerimde pek çok misaller vardır. Bunlardan çeşitli yönlerden istifade dilir. Tezkir, va'z, his, zecr, ibret gibi yönlerden gidilerek ahlaki bir netice çıkarmak için insanları tenbih ve teşvik etmektir. Kur'andaki bu meseller, medih ve zem üzerine olduğu gibi, sevab ve ikâb, işin ehemmiyetini yüceltmek veya tahkir etmek, işin tahkiki veya ibtali üzerine olabilir. Beyhakinin, Ebû Hureyreden rivayet ettiği bir

haberde, Hazreti Peygamber "Kur'ân beş vecih üzerine nâzil oldu: helal, haram, muhkem, müteşabih ve emsâl. Helalı işleyin, haramdan kaçının, muhkeme tâbi olun, müteşabihe inanın ve emsallerden de ibret alın buyuruyordu.[1] İmam eş-Şafii, bu ilmi, müçtehidin bilmesi lâzım gelen Kur'ân İlimlerinden biri olarak kabul eder.[2] Ez-Zamahşeri de, "Kur'ânda ki bu emsaller, insanları, manaları keşfetmeye yöneltir" demektedir.[3]

Kur'ândaki mesellerin ifadesinden onların gayesi gayet açık olarak anlaşılır : وتلك الأمثال نضربها للناس لعلهم يتفكرون. "Bu misaller (yok mu?) işte biz onları insanlar düşünsünler diye irad ediyoruz" (el-Haşr 21).

ولقد ضربنا للناس فى هذا القرآن من كل مثل لعلهم يتذكرون.

"Andolsun ki biz bu Kur'ândan insanlar için nasihat kabul etsinler diye her misalden (örnekler) gösterdik" (ez-Zümer, 27). وتلك الأمثال نضربها للناس وما يعقلها إلا العالمون. "İşte misaller, biz onları insanlar için irâd ediyoruz, âlim olanlardan başkası onları anlamaz" (el-Ankebut), 43)

Kur'ânı Kerimde edebi şekillerden biri olan mesel, yani teşbih, mühim bir yer işgal eder. Kur'ândaki bu güzel teşbihler hakkında F. Buhl, hakiki temsil ve kinayenin inkişaf etmiş olduğunu ifade eder, demektedir.

Kur'andaki emsalleri başlıca iki guruba ayırabiliriz. a) Sarih ve zâhir olanlar b) kâmin, gizli, remizli ve imâlı olanlar ki, herkes bunu idrak edemez, Sarih emsale örnek olarak şu âyeti ele alabiliriz.

(er-Ra'd. 17) أنزل من السماء ماء فسالت اودية ....

"O, gökten bir su indirmiştir de vadiler kendi mikdarınca sel olmuştur. sel de yüze çıkan bir köpük yüklenib götürmüştür. Bir zinet veya bir meta arayıb yapmak için ateşde üzerini (körükleyib) yakdıkları şeylerden (madenlerden) de bunun gibi bir köpük (posa hasıl olur). İşte Allah, hak ile batılı böyle çarpışdırır. Amma köpük atılır gider. İnsanlara faide verecek olan şeye (asla, cevhere) gelince: İşte bu, yer yüzünde kalır. Allah böylece misaller irad eder)

---

1) *el-Burhân*, I. 486.
2) Aynı yer.
3) Aynı eser, I. 488.

Bu âyeti kerimede, Hak Taâla, hakkı ve hak sahiplerini gökten yağan ve yerde türlü menfaatlar sağlayan sulara, bâtılı ve bâtıl olanları ise hak üstünde kısa bir müddet içinde yükselmiş olmakla beraber, çabuk kaybolan köpüklere teşbih etmektedir. Hakkın ve bâtılın birinci teşbihi budur. İkinci teşbih ise hak, insanlara zinet ve fayda temin eden muhtelif aletler ve kaplar imaline elverişli madenlere, bâtıl ise, erimiş madenlerin üstündeki kir ve köpüklere benzetilmektedir.[1]

Gizli emsale örnek olarak ta şu âyeti ele alalım:

و البلد الطيب يخرج نباته باذن ربه والذى خبث لا يخرج إلا نكدا....

(İyi toprakların mahsulü, Allahın izniyle (iyi) çıkar, kötü topraklardan ancak kötü (kıt) mahsul çıkar) (el-'Araf, 58).

İbn Abbasa göre bu ayette mümin ile kâfir için bir mesel irad edilmiştir. İyi toprağın mahsulü iyi olduğu gibi, iyi müminin de ameli iyidir. Çorak toprağın mahsûlü kıt ve kötü oluğu gibi, kâfirin de ameli kötüdür.

Es-Suyûti, kâmin emsal için şunları nakleder[2]: El-Maverdî der ki, el-Hasen ibnu'l-Fadl'a soruldu. Sen arap ve acem mesellerini Kur'ândan çıkarıyorsun, öyle ise sen « خير الأمور أوساطها » meselini Allahın kitabında bulurmusun?. O da, evet dört yerde dedi.

1- ".... O, ne çok yaşlı, ne de pek genç değil, ikisi ortası bir dinç inektir". (el-Bakara, 68).

2- "Onlar ki harcadıkları vakit ne israf, ne de sıkılık yapmazlar, (harcamaları) ikisi arası ortalama olur" (el-Furkan, 67).

3- "Elini bağlı olarak boynuna asma, onu büsbütün de açıp saçma. Sonra kınanmış, peşiman bir halde oturup kalırsın" (el-İsra, 29)

4- "Namazında pek bağırma, sesini o kadar kısma da, ikisi arası bir yol tut" (el-İsra, 110).

Kendisine yine soruldu: Allahın Kitabında «مَن جَهِل شيئاً عاداه» (bir şeyin cahili olan, ona düşman olur) u bulabilirmiyiz? Cevap olarak evet iki yerde dedi:

1- "Hayır onlar ilmini kavrayamadıkları şeyi yalan saydılar" (Yunus, 39).

1) *el-Itkân*, II. 132.
2) Aynı eser, II. 132 - 133.

2– "Onunla (Kur'anla) hidayeti kabul etmedikleri için de, bu eski bir yalandır, diyeceklerdir" (el-A'raf, 11)

Bunun gibi daha pek çok sualler sorulmuş ve bunların Kur'andaki yerlerinin tayini istenmiştir.

Kâmin mesel için en iyi örneklerden biri de (en-Nûr, 35) âyetidir. Bu âyete bakarak, Allahı semavat ve arzın nuru olarak görmek veya Allahı nurla bir tutmak doğru değildir. Çünkü, el-En'am suresinin başında:

الحمد لله الذى خلق السموات والأرض وجعل الظلمات و النور .

ki bu âyette, Allah arz ve semavatı aydınlatan olarak vasıflandırılmaktadır. Bu bakımdan, mesellere hakikat diye bağlanıp kalmamalı, onların ötesindeki hakikatı sezmeye çalışmalıdır. Tasavvuf erbabı bu âyetle çok meşgul olmuşlar, hatta bu âyet hakkında müstakil eserler bile meydana getirilmiştir. Gazâlinin *"Mişkâtu'l-Envâr"*ı gibi.

Kur'ânın Emsali hakkında, Ebû Abdirrahman Muhammed b. Hüseyn es-Sülemi en-Neysâburi (Ö. 412 /1021), Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdi eş-Şâfi'i (Ö. 450 /1058) ve Şemsuddin Muhammed b. Ebi Bekr b. kayyım el-Cevziyye (Ö. 751 /1350) birer eser yazmışlardır.

13– HAKİKAT VE MECÂZ

Kur'ânı Kerimde, kelimeler hakiki manalarında kullanıldıkları gibi, bazen de mecâzi manalarda kullanılırlar. Kelimelerin hakiki manalarında kullanılmış olmasında bir ihtilaf yoktur. Kelimelerin mecâzi kullanılışına gelince bu hususta görüş ayrılıkları belirmiştir. İslâm âlimlerinin çoğunluğu, Kur'ânda mecâzın varlığını kabul etmişlerdir. Fakat bir Şâfi'i âlimi olan Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ahmed et-Taberi (Ö. 335 / 946), bir Mâlikî fakihi olan Huveyzmendâz (Ö. 400 seneleri), Zâhiri mezhebinin kurucusu olan Dâvûd b. Alî b. Halef el-Isbahâni (Ö. 270 / 883) ile oğlu Muhammed (Ö. 297 /910) ve Mutezile fukahasından olan Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-Isbahânî (Ö. 370 / 980) gibi zevât, mecâzın kur'ânda olamıyacağını söylemişlerdir. Onlara göre mecâz, yalanın kardeşidir. Kur'ân ise bu gibi şeylerden münezzehdir. Konuşan kimse, bir hakikatı ifade etmek için sıkıntıya düşerse âriyet olarak mecâzı kullanır. Böyle bir durum Allah için bahis konusu olamaz, onun için muhaldır. Eğer böyle bir şey kabul edilirse Allah için bir noksanlık teşkil eder, derler.

Yukarıda da söylediğimiz gibi pek çok kimse bu görüşü kabul etmez ve onun bâtıl olduğunu söylerler. Muhaliflerin söylediği gibi Kur'ândan mecâzı kaldıracak olursak, onun güzellik yönü de ortadan kalkmış olur. Belâgât sâhibleri, mecâzın, hakikatten daha beliğ olduğunda ittifak etmişlerdir. Kur'ânın ibaresinin tatlılığı ve çekici güzelliği, biraz da kendisinde mevcûd olan mecazlardan ileri gelir.

Mecâz iki kısımda mütalaa edilir: 1) el-Mecâzu fi't-Terkib veya el-Mecâzu'l-Aklidir, Meselâ, el-Bakara suresinin 16.cı âyeti olan (.. فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ ...) de gerek rıbh ve gerekse ticaret mecâzdır. Manası (onlar ticaretlerinde kazanmadılar) dır. 2) el-Mecâzu fi'l-Müfred veya el-Mecâzu'l-Lugavîdir. Bir lafzın başka bir manada kullanılmasının çeşitleri sayılamıyacak kadar çoktur. Meselâ, bütünü ifade eden bir kelimenin, bir cüz için kullanılışına âit bir örnek verelim. (... يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ ...) (el-bakara 19) âyetinde, onlar parmaklarının uçlarını kulaklarına sokuyorlar yerine, onlar parmaklarını kulaklarına koyuyorlar, denilmektedir. Cüz ifade eden bir ismin kül üzerine itlakıda mümkündür. Mesela, (كل شيء هالك إلا وجهه) (el-Kasas 88) âyetindeki yüzden maksat, Allahın zâtıdır.[1]

Kur'ânı Kerimdeki mecâz konusunda yazılmış eserler çok eski ise de, bu hususta Şâfi'i âlimlerinden Abdul'l-Aziz b. Abdi's-Selâm b. Ebi'l-Kâsım (el-İzz b. Abdi's-Selâm) (Ö. 660 / 1262) ın *el-İşâre ile'l-İ'câz fi ba'di Envâi'l-Mecâz* adlı bir eser yazmıştır.[2]

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna (Ö. 210 /825) nın, *Mecâzu'l-Kur'ân*[3] adlı bir eseri var ise de, bu eserdeki mecâz anlamı daha geniş bir şekilde ele alınmıştır. Son zamanlarda bu konuda eserler yazılmıştır. T. Sabbagh'ın, *La Métaphore dans le Coran*, Paris 1943, M. Sister, *Metaphoren und Vergleiche im Koran*, Berlin, 1931, Stanley Lane-Poole. *Le Coran poesie et ses lois*,[4] Paris, 1882, Seyyid Kutb'un, *et-Tasviru'l-Fenniyyu fi'l-Kur'ân* adlı eseride,[5] bu konuda faydalı bilgileri ihtiva etmektedir.

1) Kur'anı Kerimde ki mecâz bahsi hakkında tafsilat için bkz. el - *Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an* II. 254 - 299; *el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II. 36-40.

2) Bu eser 1312 senesinde İstanbulda basılmıştır. es - Suyûti bu eseri ihtisar etmiş ve ona (*Mucâzu'l-Fursân ilâ Mecâzi'l-Kur'ân*) adını vermiştir.

3) Bu eser, Dr. Fuat Sezgin tarafından iki cild olarak Mısırda neşredilmiştir

4) Bu eser, Avni Doğan tarafından türkçeye çevrilmiştir

5) Bu eser, Dr. Süleyman Ateş tarafından, *Kur'ânda Edebî Tasvir*, adıyle türkçeye çevrilmiştir.

14- MÜŞKİLU'L-KUR'ÂN

Kur'ânı Kerim âyetleri arasında ihtilaf ve tenâkuz gibi görülen keyfiyettir ki, aslında Allahın Kelâmında böyle bir hâlin mevcûdiyeti bahis konusu olamaz. Çünkü Cenab-ı Hâk bu hususu bertaraf edecek şekilde beyanda bulunmuştur. Şöyle ki:

(en-Nisâ, 82) « ولوكان من عند غيرالله لوجدوا فيه اختلافاً كثيراً. »

(Eğer O, Allahtan başkası tarafından olsaydı, elbette içinde birbirini tutmayan bir çok şeyler bulurlardı). Faka mübtedi olan kimse, cehaletinden dolayı, onun bazı âyetleri arasında ihtilaf olduğunu zannedebilir. Ondan bu vehmin giderilmesi icâb eder. Gazâliye, yukarıdaki âyetin manasını sorduklarında, ihtilafdan maksat, manalar arasındaki müşterek lafızların ihtilafıdır. Yoksa bu hususdaki insanların ihtilaflarını nefyetmek değil, belki Kur'ânın zâtı hakkındaki ihtilaflara nefiydir. Hakikatte, her hangi bir şey hususunda insanların görüşleri çeşitli olabilir. Dünyayı bazıları medhederken bazıları da zemmedebilir. İşte insan kelâmı ihtilaflardan beri olamaz. Çünkü insanlar arasındaki bu ihtilaf A'raz ve ahvâl ihtilafıdır. Fakat Kur'ân, tek bir menşeden aynı metod ve aynı gayeyi tahakkuk ettirmek için geldiğinden, önü ve sonu arasında bir ihtilafın vukuu bahis konusu olamaz. Âyetler arasında tenâkuz gibi görülen hususa bir iki örnek verelim:

(el-Bakara 51) « وإذ واعدنا موسى أربعين ليلة »

(Hani Musa ile kırk gece ...... vaidleşmiştik...)

(el-Arâf 142) « وواعدنا موسى ثلاثين ليلة و أتممناها بعشرٍ. »

(Musa ile otuz gece sözleştik ve ona bir on gece daha kattık). Bu âyetlerde Cenâbı Hâk, Hz. Musa ile vaidleşmeyi birinde kırk diğerinde ise otuz gün olarak vermektedir. İki rakkam birbirini tutmadığı için sanki bir tenâkuz varmış gibi görülmektedir. el-Arâf sûresindeki âyette Allah 30 gün vadediyor ve ona 10 gün daha ilave ederek cem'an 40 da istikrar buluyor. Halbuki el-Bakara sûresindeki âyet ise istikrar bulmuş olan bu âdedi bize bildirmektedir.

(en-Nisâ 3) « فان خفتم ألاتعدلوا فواحدة » (şayed adalet yapamıyacağınızdan endişe ederseniz, ozaman bir tane..)

(en-Nisâ 129) « ولن تستطيعوا أن تعدلوا بين النساء ولو حرصتم » (Kadınlar arasında adalet icra etmenize ne kadar hırs gösterseniz asla

güç yetiremezsiniz). Birinci âyetteki adl'den maksat, zevceler arasındaki hukuku müsâvi derecede tutmaktır, bu vukuû mümkün olabilecek bir şeydir. İkinci âyetteki adl ise, kalbî bir meyldir. Erkek, zevceleri arasından birine karşı olan neyline mani olmaya muktedir olamaz. İbn Atiyye, bu ikinci âyetteki adl kelimesini, tam adalet diye vasıflandırmıştır.

Âyetlerin birbirine zıt gibi görünüşlerini izâle etmek için bazı kâideler vazedilmiştir. Ebû İshâk el-Isferâyînî (Ö. 418 / 1027), iki âyet bir birine tearuz halinde bulunursa, iki âyetin nüzûl tarihlerine bakılır, önce olan terk olunur, der. İhtilaf konusundaki tercih kâidesini şöylece sıralayabiliriz.

1) Hüküm hususunda Medenî olanlar Mekkî olanlara tercih edilir.

2) İki hükümden biri Mekke ehli ahvaline, diğeri Medine ehli ahvaline âit olursa, Medine ehli ahvâli takdim olunur.

3) İki hükümden birinin zâhir manası müstakil bir hükme, diğer âyetin lafzı bunu iktiza ederse, müstakil hüküm ifade eden tercih olunur.

4) İki âyetten her biri zâhirde kastedilen şeyi yüklenmiş olarak umum ifade ederse, bu takdirde onlardan birinin başka bir maksadı tahsise gideni varsa o tercih edilir.

Âyetler arasından zıtlık varmış gibi bir vehme düşmenin sebebleri nelerdir. Veya başka bir ifade ile, bu çeşit âyetleri hangi şekiller altında görebiliriz:

a) Vuku bulan şeyin muhtelif hallerde ve çeşitli şekillerde görünmesi: Meselâ, Ademin yaratılışı bir kere Âlu İmrân sûresinin 59. cu âyetinde « من تراب » topraktan, el-Hicr sûresinin 26, 28 ve 33. cü âyetlerinde « من حمإ مسنون » Balçıktan, es-Saffât sûresinin 11. ci âyetinde « من طين لازب » cıvık çamurdan, er-Rahmân sûresinin 14. cü âyetinde « من صلصال كالفخار » kupkuru balçıktan oluşu ilk anda insanın nazarı dikkatını çekmektedir. Aynı insanın yaratılışı için manaları muhtelif lafızlar kullanılmıştır. Zirâ âyetlerde geçen "salsâl" ile "hamain" aynı değildir. "Hama" da "turabın" aynı değildir. Fakat aslî cevher itibariyle hepsinin menşei topraktır ve yukarıda zikredilen haller topraktan neşet etmiş ve derecelenmiş oluyor.

b) Mevzu İhtilâfı: Meselâ,

(el-Bakara 174) « ولا يكلمهم الله يوم القيامة »

(.... Kıyamet günü Allah onlarla konuşmaz.)

(el-hicr 92-93) « فو ربّك لنسألنّهم اجمعين عما كانوا يعملون »

(İşte Rabbine andolsun ki onlara, topuna yapmakta oldukları şeyleri elbette soracağız). İlk âyette Allah onlarla konuşmaz denilirken, diğerinde onlara soracak ifadesi bir tenakuz teşkil eder gibi görünüyorsa-da, birinci âyetteki menfi ikrâm ve lütûf makamındadır. İkinci âyette ki müsbet ise tevbih ve ihanet makamındadır. Bunlar ise birbirini nef-yetmez.

c) Fiil yönünden âyetteki ihtilaf: Meselâ,

(el-Enfâl 17) « فلم تقتلوهم و لكن الله قتلهم » (Onları siz öldür-mediniz, fakat Allah öldürdü onları). Bu âyette katl kesb ve mü-bâşeret yönünden insanlara izâfe edilmiş ve yine onlardan tesir cihetinden nefyedilmiştir. Buna dayanarak, fiiller Allahın mahlûkudur, diğer bir ifade ile, Allah kulların fiillerinin yaratıcısıdır, denilir.

d) İhtilaf gibi görülen husus, bazen de hakikat ve mecâz yönünden olur: Meselâ, (el-Hacc 2.) « و ترى الناس سكارى وماهم بسكارى »

(İnsanları serhoş olmuş gibi görürsün, halbuki onlar serhoş değillerdir). Âyette, kıyametin dehşetine izafetle mecâz olarak insanları serhoş gibi rürsün denilirken, sarhoşluğun, şarabdan geleceği düşünülerek hakikate izafetle de, onlar sarhoş değildirler, denilmektedir.

e) İki vecihle çeşitli ayrılıkları cem etmesi: Meselâ,

(el-En'am 61) « توفته رسلنا » ، (en-Nahl 28) « تتوفاهم الملا ئكة »

(ez-zümer 42) « الله يتوفى الا نفس », (es-secde 11) « قل يتوفاكم ملك الموت »

Bu âyetlerde, nefislerin, resuller, melekler, meleku'l-mevt ve bizzat Allah tarafından öldürüldüğü zikredilmektedir. Müfessir el-Bagavî, bu âyetlerin arasını şöyle cem eder. Meleklerin öldürmesi kabz ve nez', meleku'l-mevt'in öldürmesi dua ve emir, Allahın öldürmesi ise ölümü yaratmış olması sebebiyledir.

Kur'ânda bu gibi görünüşleri bertaraf etmek için, müstakil eserler meydana getirilmiştir. Müşkilü'l-Kur'ân hakkında ilk söz edenin İbn Abbas olduğu söylenirse de, bu alanda meydana gelen ilk eser, Ebû Ali Muhammed b. Müstenir b. Ahmed el-Kutrub (Ö. 206 /821) undur, Onun, Kur'ân sûrelerine göre bu hususda güzel bir eser telif ettiği söylenir.[1]

1) *el-Burhân*, II. 45; *Itkân*. 27 (kanaatımca bu konuyu, *maâni'l-kur'ânında* işlemiş olabilir, bkz, keza, *fihrist*, s. 52, 78.

Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî (Ö. 276/889) feylesof ve reycilere karşı, Kur'ânın doğruluğunu müdafaa etmek sadedinde *"Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân"* adlı eserini telif etmiştir. Bu eser, Kur'âna saldıran çeşitli görüş sahiblerinin fikirlerini ve bunlara verilen susturucu cevapları ihtiva eder.[1] Kâtib Çelebi, Bu konuda, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib (Ö. 437/1045) in *"Müşkilâtu'l-Kur'ân"* adlı bir eseri olduğunu zikreder.[2]

15- MÜCMEL VE MÜBEYYEN

Mücmel, lugat manasından da anlaşılacağı gibi, müphem bir lafızdır. Ondan ne murad edildiği anlaşılamaz. Mücmel olan âyette de manalar izdiham eder ve onlardan hangisi olduğu açık bir şekilde belli olmaz. Manası kapalı bir şekilde olan âyetler Kur'anda mevcuddur. Dâvud ez-Zâhiri, mücmel âyetlerin Kur'ânda varlığını kabul etmez. Kur'andaki mücmeller için umumiyetle şu sebebler bahis konusu edilebilir.

a) Kelimenin iki zıt manada birleşmesi: Mesela, (والليل إذا عسعس) (Tekvir 17) deki (عسعس) kelimesi hem gelen ve hem de geçen gece masına gelir. Keza (ثلاثة قروء) (el-Bakara 228) âyetinde de (قروء) kelimesi hem hayz ve hem de temizlik haline delâlet eder. İşte bu gibi haller âyetin mücmelliğine işaret eder.

b) Zamirin mercii ihtilafı: Meselâ (... اليه يصعد الكلم الطيب والعمل الصالح يرفعه ..) (Fâtır 10) (... Güzel kelimeler ona yükselir, onuda iyi amel yükseltir..) (يرفعه) daki hu zamirinin Allaha mı, güzel söze mi, yoksa iyi işe mi râci kılınacağı hususundaki ihtilaf dolayısiyle âyet mücmel olur.

c) Atıf ihtimali veya istinaf sebebiyle: Meselâ (وما يعلم تأويله إلا الله والراسخون فى العلم يقولون ...) (Âli İmrân 7) Kur'andaki te'vili ancak Allah ve ilimde rusûh sahibi olanlar bilebilir şeklinde manalandırılır. (والراسخون) deki vav harfi atf olmuş olur. Ama te'vili yalnız Alah bilir, ilimde rüsûh sahibi olanlar da buna iman ettik der-

1) *Keşfuzzunûn*, II. 1695, eser hakkında bilgi için bkz, *kur'an tefsirinin doğuşu*. s. 150 - 152.
2) *Keşfuzzunûn*, II. 1695.

ler, şeklinde manalandırılırsa, o zaman vav harfi istinafiyye olmuş olur. Bu da âyetin mücmel olma sebeblerindendir.

d) Lafzın garabeti: Meselâ (فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ) (el-Bakara 232)

e) Lafzın çok kullanılmaması: Mesela(يَسْمَعُونَ)yerine (يُلْقُونَ السَّمْعَ) (eş-şuara, 223), (متكبر)yerine(ثَانِيَ عِطْفِهِ) (el-Hac 9), (نادما) yerine (فَاَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ) (el-Kehf 42) kullanılması gibi.

f) Takdim ve tehir : (وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى) (Taha 129) âyeti (ولولا كلمة وأجل مسمّى لكان لزاما...) şeklinde, keza (يسألونك كأنّك حفيٌّ عنها...) (el-Araf 187) âyeti de takdim ve tehirsiz (يسألونك عنها كأنك حفيٌّ) şeklinde olması lâzım gelirdi.

g) Asıl lafzın başka bir şekle kalbolması : Mesela, (سينا) kelimesi (وطور سينين) (et-Tur 2), keza(على الياس)ın (على الْ ياسين) (es-saffât 130) şekline girmesi gibi.

Bir kaç madde halinde zikretmeye çalıştığımız şu haller, âyetlerin anlaşılmasını güçleştirmekte ve onları mücmel kılmaktadır.

Mübeyyen ise: lugât manasından da anlaşılacağı üzere, açıklamak beyan etme manasınadır. Âyetlerdeki müştereklik, müşkil, mücmel, hafî gibi hususları açıklayan âyetlere de mübeyyen âyetler denir. Mübeyyen âyet veya lafız, kapalı bir âyeti ya muttasıl veyahutta munfasıl bir şekilde tebyin eder. Bunlara âit bir kaç örnek verelim. Mesela el-Bakara sûresinin 187. ci âyeti (الخيطُ الأبيضُ من الخيط الأسودِ) mücmeldir. Âyetin hemen arkasından gelen (مِنَ الفجرِ) lafzı bu mücmelliği açıklamaktadır. Görüldüğü gibi, bu örnekte, mücmeli beyan eden lafız, hemen mücmelin akabinde ve aynı âyette gelmektedir.

(وما ادراك ما الطارق) (et-Târık 2) âyeti de mücmeldir. Bu âyeti takib eden 3. cü âyet (النجمُ الثاقبُ) bu mücmelliği beyan etmektedir. Keza el-Bakara suresinin 229. cu âyeti (الطلاقُ مرتان) âyeti de müc-

meldir. 230. cu âyet (فان طلقها فلا تحل له من بعد حتى تنكح زوجاً غيره) i ile bu mücmellik açıklanmaktadır. Bir haberde, birisi Hz. Peygambere gelir ve ona, Allah Kur'ânda iki talak olduğundan bahseder, 3. cüsü nerededir diye sorar. Peygamber de cevap olarak "onu maruf bir şekilde tutmak veya güzel bir şekilde salıvermektir", âyeti bu üçüncü talakı ifade eder demektedir. Demekki ilk iki âyet ric'i talaka âit olmaktadır, ikinci âyet ise beynuneti ifade eder mahiyettedir. Yine el-Mâide suresinin 1.ci âyetinde (..... haram kılınanlar müstesna olmak üzere davarlar size helal kılınmıştır...) denilmektedir. Ama haram kılınan bu hayvanlar bize bildirilmemektedir. Yine aynı sûrenin 3. cü âyeti ise (kendiliğinden ölen hayvan, kan, domuz eti, Allahtan başkasının adı ile kesilen, boğularak, vurularak, yuvarlanarak veya sürüklenerek, ölen, canavar tarafından parçalanan hayvanlar haram edilmiştir.) demekle, haram kılınanları beyan etmektedir. Bu örneklerde de görüldüğü gibi, mübeyyen olan lafız veya âyet, aynı âyette değil de, bir âyet veya bir kaç âyet sonra, hatta başka bir sûrede de gelmiş olabilir. Bir çok mücmel âyetin, açıklayacısı, Hz. Peygamberin sünneti olmaktadır. Namaz, zekât ve haccın bazı menâsiki mücmeldir. Bunlar Peygamberin sünnetiyle açıklanmıştır.[1]

16– EL-VÜCÛH VE EN-NEZÂİR

Kur'ânı Kerimde, çeşitli manalarda kullanılan müşterek lafızların mevcûd olduğu müşahede edilir. Bir kelimenin bir âyette ifade ettiği mana ile, yine aynı kelimenin diğer âyetlerde ifade ettiği anlamlar aynı olmamaktadır. İşte biz buna tefsir ilminde "vücûh" diyoruz. Bunun aksine de, yani çeşitli bir çok kelimenin aynı manayı ifade etmesine "Nezâir" denir. Kur'ânın iyi anlaşılması ve bilinmesi için, tefsir ilminde öğrenilmesi lâzım gelen mühim hususlardan biri de şüphesiz "vücûh ve Nezâir" dir. İbn Abbasdan rivayet edildiğine göre, Ali b. Ebi Talib onu, Hâricilerle münakaşa ve onları ikna etmek için gönderdiğinde, ona şu hususu tenbih etmeyi ihmâl etmemişti: "Onlarla münakaşa ederken delil olarak, Kur'ânı Kerimi hüccet gösterme, çünkü onda, bir çok manaları ihtıva eden, zû vücûh kelimeler vardır. Yalnız sünnet ile fikirlerini teyid et".[2] İşte Kur'ânda, bir kelimenin bir kaç veya yirmiye yakın bir mana ifade etmesi, onun mu'cize oluşunun bir delilidir. Zira beşer kelâmında böyle

1) Mücmel ve mübeyyen konusunda daha fazla bilgi için bkz. *el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, II. 18-20

2) es-Suyûtî, *el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'an* Kahire (Matbaatu'l-Hicâzî) I. 42.

şeyler pek bulunmaz. Mukatil b. Süleymân kitâbının mukaddimesinde naklettiği bir haberde "Kişi Kur'ândaki bir çok vecihleri görmedikçe hakiki bir fakîh olamaz"[1] demektedir.

Şimdi bunlardan bazı örnekler görelim: Meselâ, "el-Hüdâ" kelimsi ve ondan türeyen kelimelerin, Kur'anı Kerimde 17 manası olduğu görülür. Bu kelime el-Beyân,[2] ed-din,[3] el-imân,[4] ed-Dâi,[5] Peygamberler ve Kitablar,[6] el-Ma'rife,[7] er-Reşâd,[8] Muhammed (S. A. V.),[9] el-kur'ân,[10] et-tevrât,[11] el-İstirca',[12] el-Hucce,[13] et-Tevhid,[14] es-Sünne,[15] el-Islâh,[16] el-İlhâm,[17] et-Tevbe,[18] gibi manalara gelmektedir. et-Tâğût kelimesi de, eş-Seytân,[19] Allahdan gayri ibadet edilen putlar[20] ve Ka'b b. el-Eşref[21] manasındadır. Keza salat, rahmet, ruh ve el-kaza kelimeleri gibi pek çok kelime çeşitli âyetlerde, çeşitli anlamlara gelmektedir. Ez-Zerkeşi ve es-Suyûtî, bu hususa dâir gayet güzel örnekleri eserlerinde kaydetmektedirler.[22]

Keza, "cehennem" "nâr" "sakar" "huteme" "cahîm" gibi çeşitli lafızların aynı manayı ifade etmeleri gibi daha pek çok kelimeye rastlanılabilir. Bunlar da nezâire âit örnekleri teşkil eder.

Kaynaklar, vücûh ve nezâire dâir ilk asırlardan itibaren, eserler yazıldığını kaydediyorlarsa da, bu ilk asırlardaki eserlere pek rastlayamamaktayız. Kâtib Çelebi, İkrime (Ö. 105/723) ve Ali b. Ebi Talhâ

---

1) el-Burhan, I. 103.
2) Bakara sûresi, 5.
3) Âli 'Imrân suresi, 73.
4) Meryem sûresi 76.
5) er-Ra'd sûresi, 7, el-Enbiya, 73.
6) el-Bakara sûresi, 38.
7) en-Nahl sûresi, 16.
8) el-Fâtiha sûresi, 6.
9) el-Bakara, 159; Muhammed, 32.
10) en-Necm, 23.
11) Gâfir, 53.
12) el-Bakara, 157; et, Tegâbün, 11.
13) el-Bakara, 258.
14) el-Kasas, 57.
15) ez-Zuhrûf, 22.
16) Yusûf, 52.
17) Tâha, 50.
18) el-A'raf, 156.
19) el-Bakara, 256; Nisâ, 76; Mâide, 60.
20) en-Nahl, 36; ez-Zümer, 17
21) el-Bakara, 257; Nisâ, 51, 60.
22) Daha fazla örnekler için bkz. *el-Burhân*, I. 103 - 111; *el-Itkân*, I. 143 - 146

(Ö. 143 /760) nın, bu sahada eser yazdıklarını söylüyorsa da,[1] bu hususda diğer kaynaklarda bir bilgiye rastlanamamıştır. Hemen hemen bütün kaynaklar, Mukâtil b. Süleymân (Ö. 150 /767) ın bu alanda bir eser yazdığında ittifak halindedirler. Vücûh ve Nezâir hakkında, İslâmın ilk asırlarından itibaren eserler yazılmış olduğunu, kaynaklardan öğrendiğimiz halde, bugün kütübhanelerde mevcûd olan bu alandaki eserlerin hemen hemen hepsinin daha sonraki asırlara ait olduğunu görmekteyiz. Bu sahada eser verenleri şöylece sıralayabiliriz. Yahya b. Muhammed b. Yahya. b. Sellâm (Ö. 280 /893) ın, *Kitâbu't-Tasârif.*,[2] Ebû Bekr Muhammed b. el- Hasen en-Nakkaş el-Mawsûlî (Ö. 351 /962), Ebû'l-Huseyn b. Fâris (Ö. 395 /1004), Ebû Ali b. el-Bennâ el-Mukrî el-Hanbeli (Ö. 471 / 1078), Ebû Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hanefî ed-Dâmegânî (Ö. 478 /1085), Ebu'l-Hasen Ali b. Abdillah b. Nasr ez-Zâgûnî el-Hanbelî (Ö. 527 /1133), Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. Ali el-Cevzî (Ö. 597 /1201) Ebu'l-Fadl el-Abbas b. el-Fadl el-el-Ensârî, Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Abdissamed el-Mısrı.[3]

17– KUR'ÂNDAKİ MÜPHEMLER
(Müphemâtu'l-Kur'ân)

Kur'ânı Kerimde sarih olarak isimleri zikredilmeyipte, ismi mevsuller veya zamirlerle zikredilen erkek veya kadınlar olduğu gibi, melek veya cin veyahutta bir topluluk veya kabile de olabilir. Bu gibi isim mevsullerinin veya zamirlerin kime delalet ettiğini bilmek kolay bir şey değildir. es-Suyûtî ve Kâtib Çelebinin nakline göre, bu mübhemât ilminin mercii sadece nakildir. Bu hususta re'y hiç bir mana ifade edemez, demektedirler. Bu konuda müstakil eserler meydana getirildiği gibi, tefsir kitablarında da bilgiler verilmektedir. Mübhemât hakkındaki bilgiler, nakle dayandığına göre, o haberlerin sağlam senetlerle, Peygamber, sahabe ve tâbiûna ulaşması gerekir. Sahih olan haberlerin yanında, belki ondan çok daha fazla mevzu haberlerin yer alması ve konumuza, isrâiliyât dediğimiz islâm dışı haberlerin girmesine müsâit oluşu sebebiyle, kanaatımca bu konu, islâmda epeyce istismâr edilmiştir. Biz

1) Kâtib Çelebî, *Keşfuzzunûn*, İstanbul, 1941 - 1943, II. 2001.

2) Bu eser için bkz. Doç. Dr. İsmâil Cerrahoğlu, *Vücûhu'l-Kur'âna dâir bilinmeyen yeni bir eser*, İlâhiyât Fakültesi Dergisi, yıl 1967, XV 113 - 120.

3) Bu şahıslar ve eserleri hakkında bilgi için bkz. *el-Burhân*, I. 102; *el-Itkân*, I. 142; *Keşfuzzunûn*, II. 2001; *Esmâu'l-Müellifîn*, I. 68-69, 520-529, 966; Ebû'l-Arab, *Tabakâtu Ulamâ'ı Ifrıkiyye*, el-Cezâir 1332 / 1914, s. 38 - 39; İbn Nâci, *Kitâbu Maâlimi'l-Imân*, Tunis 1320, II. 130; daha muahhar şahsiyetler için bkz. *Brock . Suppl.* II. 984, 986.

burada konunun istismar ediliş yönünü değil de sağlam olarak bilinmesi lâzım gelen esasları üzerinde duracağız.

Evvela akla şöyle bir suâl gelebilir. Acaba, Kur'ânı Kerimde müphemlerin bulunmasının sebebi nedir. Bu hususu islâm bilginleri söyle cevaplandırmışlardır.

a) Müphem olan husus, Kur'ânın, başka bir yerinde tekrar zikredilerek, onun aydınlatılmasıyle bir zenginlik elde etmek için: Meselâ el-Fâtiha suresinin 7. ci âyeti olan « الذين انعمت عليهم »(Kendilerine nimet verdiklerinin" Allahın kendilerine nimet verdikleri kimseler kimlerdır? İşte bu âyet en-Nisâ sûresinin 69. cu âyeti olan « من النبيين و الصديقين و الشهداء و الصالحين » âyetiyle beyân olunmaktadır.

b) Müphemi meşhûr etmek için, yakinen görülecek bir hale getirmek: Meselâ, el-Bakara sûresinin 35. ci âyeti « اسكن انت و زوجك الجنة » (sen eşinle birlikte cennete yerleş) inde Havva denmedi de, zevcesi denildi.

c) Müphemin gizlenmesinin maksadı, o müphemin atfedilmesini istemenin daha beliğ olduğunu göstermek için: Meselâ, el-Bakara sûresinin 204. cü âyeti olan « ومن الناس من يعجبك قوله فى الحياة الدنيا » (İnsanlardan öylesi vardır ki, onun bu dünya hayatına ait sözü hoşunuza gider). Buradaki şahıs Ahnes b. Şureyk'dır. Sonunda iyi bir müslümân olmuştur.

d) Müphemin tayin edilmesinde büyük bir fâide umulmadığı için: Meselâ, el-Bakara sûresinin 259. cu âyetinde « ..أو كالذى مر على قرية » (Yahud o kimse gibisini (görmedin mi) ki... bir kasabaya uğrayarak). Burada kastedilen kasaba Beytu'l-Makdisdir. Ama bunun bilinmesinde bir fayda mülâhaza edilmemektedir.

e) Şahıs tayin edilse bile, hususiliğin zıddı ifade edilerek, umumiliği tenbih için: Mesela, en-Nisâ suresinin 100. « ومن يخرج من بيته مهاجراً الى الله ورسوله » (kim evinden, Allah ve onun elçisine muhacir olarak çıkıb da . . .) âyeti hakkında, Ikrime bunu bilinceye kadar, 14 sene üzerinde durduğunu ve bu şahsın Damra b. 'Iys olduğunu zikreder.[1]

1) *el-Burhân*, I.159

f) İsim zikretmeksizin kâmil bir vasıf ile onu yüceltmek: Mesela, ez-Zümer sûresinin 33. cü âyeti « والذى جاء بالصدق صدّق به » (Sıdkı getirene ve onu tasdik edene) deki, sıdkı getiren Hazreti Muhammed, onu tasdik eden de Ebû Bekr'dir.

g) Nâkıs bir vasıfla, onu tahkir etmek için: Meselâ, Kevser sûresinde ki « إنّ شانئك هو الأبتر » (muhakkakki sana buğzeden, zürriyetsizin ta kendisidir). Burada kastedilen şahıs ise el-Âs b. Vâil'dir.

Yukarıda zikretmeye çalıştığımız veya sebebini bilemediğimiz daha pek çok haller yüzünden Kur'ânı Kerimde müphemler mevcuddur. Kur'ân, bugün elde mevcûd Tevrât ve İncillerde olduğu gibi, hâdiseleri, şahısları ve yerlerini zikrederek anlatmaz. Onun gayesi, olayları bir tarihi hâdise olarak anlatmak değil, insan oğluna ibret dersi verib, onu düşünmeye davettir.

Kısaca mübhemâtın sebeblerine temâs ettikten sonra, biraz da, Kur'ân dan alacağımız örnekler üzerinde duralım. Alacağımız bu örnekleri iki kısımda mütalaa edeceğiz:

1) Erkek, kadın, melek, cin, tesniye veya cemi halinde bulunub da isimleri tamamen bilinenler:

(Mu'minûn 50) « وجعلنا ابن مريم وأمه آية » - 1 (Biz Meryem oğlunu da, anasını da (kudretimize) bir âyet kıldık). Burada Hazreti Meryem ve Hazreti İsâ zikredilmektedir. Yine burada iki âyet kıldık denilmemiş, bir âyet kıldık denilmiştir. Çünkü burada tek bir kaziyye vardır. O da, Hazreti İsânın babasız olarak doğuşudur.

(et-Tevbe 108) « لمسجد أسّس على التقوى » -2 (.... Temeli takva üzerine kurulan mescid), Bu mescidin Kuba mescidi olduğu söylenir. Zira bu mescid, Medinedeki mescidden daha evvel tesis edilmiştir. Fakat bu hususda gelen bir haberde, bu âyette geçen mescid hakkında ihtilafa düşen iki kişiye, Hazreti Peygamber, mescidin, Medinedeki mescid olduğunu söylemiştir. Her ikisi de hicretin ilk senesinde yapılmıştır. Bu bakımdan her ikiside mümkün olabilir.

(el-bakara 30 « وإذ قال ربّك للملائكة إنّى جاعل فى الأرض خليفة »-3 (Hani Rabbin meleklere, muhakkak ben yer yüzünde bir halife yaratacağım, demişti...) Âyetin siyâkından anlaşıldığına göre, buradaki halife Âdemdir.

(el-Maaric 1) « سأل سائل بعذاب واقع » -4 (İsteyen biri inecek azabı istedi). Gökten inecek azabı isteyen, en-Nadr b. el-Hâris'di.

(Abese 1-2) « عبس و تولى أن جاءه الأعمى » -5 (Kendisine o âma geldi diye yüzünü ekşitib çevirdi.) Âyette zikri geçen âma, Abdullah b. Ummu Mektûm'dur.

(et-Tevbe 12) « فقاتلوا أئمة الكفر » - 6 (.... küfrün önderlerini hemen öldürün). Katadenin rivayetine göre bunlar, Ebû Süfyân, Ebû Cehl, Umeyye b. Halef, Suheyl b. Amr ve Utbe b. Rebi'adır.

2) Cemi halinde bulunub da, onlardan bazısının isimleri bilinenleri

(el-Bakara 189) « يسألونك عن الأهلة » - 1 (Sana yeni doğan ayları sorarlar). Yeni doğan ayları soranlardan yalnız Muâz b. Cebel ve Sa'lebe b. Ganem zikredilir.

(Âlu Imrân 23) « الم تر الى الذين أوتوا نصيبا من الكتاب » -2 (Kitabdan kendilerine bir nasib verilmiş olanları görmedinmi ki .....). Bunlar arasından, en-Nu'mân b. Amr ve el-Hâris b. Zeyd zikredilir.

(en-Nisâ 75 « و المستضعفين من الرجال و النساء و الولدان » -3 (... acz ve izdırâb içinde bırakılmış erkekler, kadınlar ve çocuklar...) Onlardan İbn Abbas, annesi Ummu'l-Fadl, Ayyaş b. Ebî Rebia ve Seleme b. Hişâm zikredilir.

(el-Kâfirûn 1) « قل ياايها الكافرون » -4 (De ki, ey kâfirler), Bu âyet, el-Velid b. el-Mugire, el-Âs b. Vâil, el-Esved b. el-Muttalib ve Umeyye b. Halef hakkında nâzil olmuştur. Ama bu âyetin şumûlü içerisinde, İslâma karşı olan Kureyşin diğer ileri gelenleri de olabilir.[1]

Konumuza başlarken, bu sahada müstakil eserlerin mevcûd olduğunu söylemiştik. Şimdi biraz da bu eserlerden bahsedelim. Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillah b. Ahmed es-Süheylî (Ö. 581 /1185) nin *"et-Ta'rif ve'l-A'lâm"*ı, İbn Asâkirin *"et-Tekmil ve'l-Itmâm"*, el-Kâdî Bedruddin b. Cema'a'nın *"et-Tıbyân"* adlı eserleri vardır. Katib Çelebi, es-Süheylînin eserine, Muhammed b. Alî el-Karnâtî (Ö. 636 /1238) nin yaptığı bir istidrakı, ile İbn Asâkir diye maruf olan Muhammed b. Ali b. el-Hıdır el-Gassanî *"et-Tekmil ve'l-İtman"* adlı zeylini, el-Kâdi Bed-

1) Daha fazla örnekler için bkz. *el-Burhân*, I. 155-163; *el-Itkân*, II. 145 - 151.

ruddin, -yukarıda zikri geçen iki eseri- cem ederek *"et-Tıbyân"* adı altında bir eser meydana getirdiğini, söyler.[1] es-Suyûti de, kendisinin bu konuda, faydalı bir eser meydana getirdiğini, *Itkânda* kaydeder.[2]

18– HALKU'L-KUR'ÂN

Kur'ânı Kerim Allahın Kelâmı olması hasebiyle, mahlûk değildir. Bu görüşü ehli Sünnet âlimleri ittifaken kabul etmişlerdir. Zâten İslâmın ilk asrında, Kur'ân mahlukmudur? yoksa gayrı mahlukmudur? şeklinde bir mesele mevcûd değildi. Kur'ânın, Allahın Kelâmı olduğunu gösteren sarih âyetler varken,[3] onun mahlukmû, yoksa gayrı mahlukmu olduğu meselesi ilk devirlerde bahis konusu olamazdı. Âyet ve hadislerde de bu konuya temas edilmemekte idi. Şayet âyet ve hadislerde bu hususda bir delil olsaydı, kitâb ve sünnette diğer fırkalara nisbetle daha fazla bağlı kalan ehli sünnet , o hükmü muhakkak yerine getirmekte acele edeceği şüphesizdi. Fakat II. ci asrın sonlarından itibaren ortaya çıkan ve III. cü asrın başlarında İslâm âleminde geniş bir fikir mücadelesine yol açan ve bir çok âlimin ezâ ve cefa görmesine, hatta katledilmesine kadar varan Halku'l-Kur'ân meselesi, Me'mûnun halife olmasıyla (198-218) mesele su yüzüne çıkmış, ilme karşı fazla bir muhabbeti olan bu zât, Mutezile imamlarının tesiri altında kalarak, Kur'ânın mahlûk olduğu görüşünü resmen ilân etmişti. Me'mun bu arada çeşitli muhaddis ve ve fakihleri, Kur'ânın mahlûk olduğu fikrini ikrara zorlamak için imtahana tâbi tutmuş, ikrar etmeyenleri çeşitli işkencelere (mihnelere) marûz bırakmış, tanınmış bir çok ilim adamı bu işkenceler altında can vermişti. Bunlara en iyi örneği Ahmed b. Hanbel teşkil eder. Çeşidli ve uzun süren münazaralardan sonra, halku'l-kur'ân meselesinin din ve itikadla ilgili bir mesele olmadığı, Allah ve Rasulünün böyle bir şeyi emretmediği neticesine varmışlardı. Bu mesele, Mutezilenin bir hâkimiyet perestiji olarak el-Mutasım (218-227) ve el-Vâsık (227-232) devrine kadar devam etmiş, el-Mutevekkil (232-247) zamanında ise, halku'l-Kur'an meselesi yasaklanmış, tekrar, Kur'ânın mahlûk olmadığı Ehli Sünnet görüşüne dönülmüştür.[4]

Kaynaklar, Kur'anın mahlûk olduğuna dâir olan görüşün tohumlarının daha çok evvel atılmış olduğuna işâret etmektedirler. es-Subkî,

1) *Keşfuzzunûn*, I. 421 - 422, II. 1583.
2) *el-Itkân* II, 145; *Keşfuzzunûn*, II. 1583.
3) Kur'ânın Allah Kelâmı olduğunu gösteren âyetler için bkz: Bakara 75, Tevbe 6, Feth 15.
4) İmtihanlar ve mihne hakkında fazla bilgi için bkz. : es-Sübkî, *Tabakâtu'ş-Sâfi'iyye*, Mısır, 1383 / 1964, II. 37-61.

bu meselede, Ahmed b Ebî Duvâd adındaki bir kadı'nın mühim roller oynadığını zikrederse de,[1] bu fikrin mutezile mezhebi tarafından benimsendiği göz önünde tutulursa, fikrin manşei için daha aşağılara inmek icâb edecektir. ez-Zehebî, el-C'âd b. Dirhem'den bahsederken, Allah İbrahimi dost ittihaz etmedi ve Musa ile konuşmadı şeklinde fikirler ileri sürdüğünü ve bu sebebden Irakta katledildiğini zikreder.[2] Bu fikrin, mutezile fırkası arasına, Allah Kelamını bir ağaç üzerinde yaratmış ve Musa o ağaçtan gelen sesi dinlemiştir, şeklinde girmiştir.[3] Yukarıda adı geçen Ahmed b. Ebî Duvâd, halife Mutasım ve Vâsıkın baş kadısı olmuş, ve âlimleri imtihana çekip, onlara Kur'ânın mahluk olduğu fikrine davette rolu mühim olmuştur. Kaynaklar bu zâtın Cehmiyyeden olduğunu kaydederler.[4] Ahmed b. Hanbel, Onu, Allaha küfredenlerin büyüğü olarak görür, küfrünün sebebi sorulduğunda, Kur'ân Allahın ilmidir. Kim ki Allahın ilminin mahlûk olduğunu düşünürse, Allaha küfretmiş olur. demektedir.[5]

Mutezile çok serbest bir görüşle, Kur'ânın mahlûk olduğu neticesine varmışlarsa da, bu meselenin çeşitli yönlerinde onlar arasında da görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Meselâ, Allahın Kelâmı, cisimmidir? cisim değilmidir?, harfmidir? harf değilmidir?, bâkimidir? bâki değilmidir?...[6] gibi daha pek çok hususlarda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Fakat bizat el-Eş'arî, yazılı veya okunan Kur'ânın cevher itibariyle gayrı mahlûk olduğunu müdafaa etmesiyle Ehli Sünnet akidesinin zaferi temin edilmiş oldu.

Muhterem hocam Prof. M. Tayyib Okiç'in söylediğine göre,[7] Avrulı Müsteşriklerden, bilhassa H. Becker, Kur'anı Kerimin mahlûk olmadığı nazariyesinin menşeini hristiyanlıktaki "logos' meselesinde görmekte ve hıristiyân ilâhiyatçıların "Allahın Kelâmı ezelî ve gayrı mahlûk" nazariyesini öğrendikten sonra, müslüman ilâhiyatçıların da bu nazariyeyi Kur'anı Kerime tatbik ettiklerini söylemektedir. Bu iddiayı F. Bühl ve Gardet ile Anawati de desteklemektedirler. Halbuki bu nazariyye islâmda müstakillen zuhur etmiştir.

1) *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye*, II. 37-38.
2) *Mizânu'l-I'tıdâl*, I. 399.
3) İbn Hazm, *el-Fasl*, III. 4.
4) el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Mısır 1349 / 1931, IV. 142; *Mizânu'l-İ'tidâl*, I. 97.
5) *Târihu Bağdâd*, IV. 153.
6) Bu husustaki çeşidli görüşler için bkz: Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslamiyyân*, (İstanbul) I. 181 - 185.
7) Bkz. Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi için hazırlanmış usûlü tefsir notları.

19– KUR'ÂNI KERİMDE HİTÂPLAR

Umumiyetle Kur'ânı Kerimdeki hitablar üçe ayrılır. a) Hazreti Peygambere olan hitablar, b) Hz. Peygamberden gayrıya yapılan hitablar, c) Her ikisine birden olan hitablardır. Bunlara ait örnekler hemen hemen her sahifede rastlanacak kadar çoktur. Kur'anı Kerimde pek çok olan hitablar kendi aralarında bir tasnife tâbi tutulacak olursa, bunlar 33 kısımda mütalaa edilebilir.[1] Bunları daha açık bir şekilde anlıyabilmek için örnekleriyle görelim.

1) Hitâb umumadır ve kastedilen de umumidir (خطاب العام المرادبه العموم : (إنّ اللهَ لا يظلمُ الناسَ شيئاً...) (Yunus 44) Şüphesiz ki Allah insanlara hiç bir şeyle zulmetmez.

2) Hitâb hususidir ve bununla hususilik kastolunur (خطاب الخاص : (يا ايها الرسولُ بلّغْ ما انزل اليك من ربّكَ) : والمراد به الخصوص (el-Mâide 67) Ey Peygamber, Rabbından sana indirileni tebliğ et.

3) Hitâb hususidir, ondan umumilik kastolunur (خطاب الخاص : (يا ايها النبي اذا طلقتُمْ النساءَ) : والمراد به العموم (et-Talak 1) Ey Peygamber, kadınları boşayacağınız vakit... Buradaki hitab Peygambere ise de, talak yapan herkese de câridir.

4) Hitâb umumidir, ondan hususilik kastolunur (خطاب العام والمراد به الخصوص) Bu nev'in Kur'ânda mevcûd olup olmaması hususunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları bunu inkar etmişlerse de, bu çeşit hitab bir vâkıa olarak Kur'anda mevcuttur. (واذا قيلَ لَهُمْ آمِنُوا كما آمنَ الناسُ) (el-Bakara13) Onlara, insanların inandığı gibi inanın, denilince .... Buradaki insanlardan maksat Abdullah b. Selâm olduğu rivayetleri vardır.

5) Cinse hitâb (خطاب الجنس):

(يا ايها الناسُ) Ey insanlar şeklindeki pek çok olan hitab şeklinde, insan cinsi kastedilmektedir.

1) Kur'ânı Kerimdeki hitablar hakkında daha fazla bilgi için bkz. *el-Burhân*,.II 217 - 253 *el-Itkân*, II. 33 - 35.

6) Nev'e hitâb (خطاب النوع) :

(يا بنى إسرائيل) (el-Bakara 40) bu hitabla Yakub oğulları kastolunur.

7) Zâta hitâb (خطاب العين) :

(يا ابراهيم) (يا موسى) (يا عيسى) gibi hitablar... Kur'ânda Peygamberlerin zâtına hitab edildiği halde, (يا محمد) şeklinde bir hitab mevcûd değildir. (يا ايها النبي) veya (يا ايها الرسول)şeklinde hitablar vardır. Hz. Peygambere ismile değil de, diğer peygamberlerden tahsis edilerek (يا ايها الرسول) ، (يا ايهالنبي) denilmesi, onun tebcil ve ta'zim edildiğinin bir delilidir.

8) Medh hitâbı (خطاب المدح) :

(يا ايها الذين آمنوا) hitâbı ekseriyetle, Mekkelilerden Medineli Muhâcir ve Ensârı ayırt etmek ve onları tebcil etmek içindir.

9) Zemm hitâbı (خطاب الذم) :

(يا ايها الذين كفروا . . .) (Tahrim 7) ve (قل يا ايها الكافرون) gibi hitablar.

10) Şeref verme hitâbı (خطاب الكرامة) :

(يا آدم اسكن انت و زوجك الجنة) (el-Araf 19) Ey Âdem, sen zevcenle birlikte cennette yerleş.... (ادخلوها بسلام آمنين) (el-Hicr 46) Selametle, korkusuzca girin oraya.

11) İhanet hitâbı (خطاب الإهانة) :

(... فانك رحيم و إن عليك اللعنة . . .) (el-Hicr 34-35).... sen artık kovulmuşsundur. Şüphesiz lanet senin tependedır. Bu âyetle Allah, Şeytanın kötü vasıflarını bildirmektedir.

12) Muhatabla alay etme hitâbı (خطاب التهكم) :

(ذق إنّك انت العزيز الكريم) (ed-Duhân, 50) Tat, Çünkü sen çok ulu çok şerefli idin. Buradaki hitab Ebû Cehledir.Çünkü o, mevki ve zenginliğine

güvenerek, kendisinin çok yüce ve şerefli olduğunu söylüyordu. Allah ta onun bu gururlu sözü ile alay ederek, yüce ve şerefli olduğun halde tat o azabı bakalım demektedir.

13) Tek bir lafızla çoğa hitâb (خطاب الجمع بلفظ الواحد):
(يا ايها الانسانُ ما غرّك بربّك الكريم) (el-İnfitar 6) Ey İnsan, O keremi bol Rabbine karşı seni aldatan ne?. Bu âyette insan kelimesi tek bir lafız olduğu halde, bütün insanlara hitab edilmekteir.

14) Çoğul lafızla teke hitâb (خطاب الواحد بلفظ الجمع):
(يا ايها الرسُولُ كلوا من الطيبات و أعملوا صالحاً) (el-Müminun 51) Ey Rasuller temiz ve helal olan şeylerden yeyin, güzel amellerde bulunun. Buradaki hitab Hz. Peygamberedir. Çünkü onunla beraber başka bir resul olmamıştır.

15) İki lafızla (tesniye) ile teke hitâb (خطاب الواحد بلفظ الاثنين):
(القيا فى جهنم) (Kâf 24) .... atın cehenneme. Buradaki tesniyeden murad, cehennem bekçisi olan Mâlik'tir.

16) Tek bir lafızla ikiye hitâb (خطاب الاثنين بلفظ الواحد):
(فمَن رَبّكما يا موسى) (Taha 49) Sizin Rabbınız kim ey Musa, Firavun sizin ikinizin Rabbi kim diye hitab edince (يا هارون) hitabı mevcûd değildir. Fakat ey Musa hitabı, hitabın Hâruna da âidiyetini göstermektedir.

17) Tekden sonra çoğa hitâb (خطاب الجمع بعد الواحد):
(وما تكونُ فى شأنٍ وما تتلوامنه من قرآنٍ ولا تعملون من عملٍ إلاّ كنّا ..): (Yunus 61) sen herhangi bir işte bulunmaz, onun hakkında Kur'andan bir şey okumaz ve sizler de hiç bir iş işlemezseniz... Görüldüğü gibi âyette ilk fiiller müfred iken, üçüncü fiil cemi kılınıyor. Buradaki hitab peygamberedir. İbnu'l-Enbâri, 3. cü fiilin cemi olmasını, ümmetin Peygambre dâhil olduğuna işaret ve Peygamberi ta'zim etmek için olduğunu söyler.

18) Hitâb zâtadır, fakat ondan zâtın ayrı murad olunur (خطاب العين) (يا ايها النبى اتق الله ولاَ تطع الكافرين و المنافقين) : و المراد غيره) (el-Ahzâb

1) Ey Peygamber Allahtan kork, kâfirlere ve münafıklara itaat etme. Buradaki hitab Peygamberedir. Fakat murad olunan şey müminlerdir. Çünkü. Peygamber zaten bu gibi şeylerden korunmuştu.

19) Vâzu nasihat ve ibret hitâbı (خطاب الأعتبار) :

فتولى عنهم وقال يا قوم لقد أبلغتكم رسالة ربّى ونصحتُ لكم

(ولكن لا تحبون الناصحين) (el-Araf 79) O da onlardan yüz çevirdi ve şöyle dedi: Ey kavmim, and olsun ki ben size Rabbimin elçiliğini tebliğ etmişimdir, size hayırhahlık göstermişimdir. Fakat siz hayırhahları sevmezsiniz. Salih Peygamber kavmine bu şekilde hitabla vâzu nasihat etmiş, geri kalanlar için de bu sözler bir ibret numunesi olmuştur.

20) Şahsa hitâbdan sonra başkasına yönelmek (خطاب الشخص ثم العدول الى غيره) :

(فان لم يستجيبوالكم) (Hûd 14) Bunun üzerine onlar da size cevap vermediler. bu hitab Peygaberedir. Sonra (فاعلموا أنّما أنزل بعلم الله...) bilinki o Kur'ân ancak Allahın ilmiyle indirilmiştir. Lafızlarıyla kâfirlere hitab edilmiştir. Bunun delili de âyetin sonundaki (فهل انتم مسلمون) artık müslüman oluyormusunuz? ibaresidir.

21) İltifat hitâbı (خطاب التلوين) :

(وما اتيتم من رباً) (er-Rûm 39)... fâizden verdiğiniz... Buradaki hitab muhataba iken, âyet sonunda (فاولئك هم المضعفون) kat kat artıranlar işte onlardır ibaresinde gâibe geçilmektedir. Keza (وسقاهم ربهم شراباً طهوراً) (insan 21) Rabları onlara gayet temiz bir şarab içirmiştir. Burada hitab gâibedir. Daha sonra (إنّ هذا كان لكم جزاءً) Bütün bu nimetler şüphe yokki sizin için bir mükafattır, ile muhataba geçilmektedir. Bazen muayyen bir hitabdan gayrıya da geçilebilir. Mesela (إنّا ارسلناك شاهداً...) (el-Feth 8) Biz seni şeksiz ve şüphesiz şâhid olarak gönderdik, den sonra (لتؤمنوا بالله ورسوله) hepiniz ey insanlar Allaha ve Peygamberine imân edersiniz, şeklinde gayra hitab edilmektedir.

22) Akıllara hitâb gibi cansızlara hitâb (خطاب الجمادات خطاب من يَعْقل)

(... يا جبال أَوِّبي معه) (Sebe 10) Ey dağlar onunla birlikte.... Burada dağa hitab vardır. Keza (...فقال لها وللأرض ائتيا طوعاً أو كرهاً قالتا أتينا طائعين .) Fussilet 11) Ona ve arza, ikinizde ister istemez gelin buyurdu, onlar da isteye isteye geldik dediler. Burada da arz ve semaya hitab vardır.

23) Tahrik hitâbı (حطاب التهييج) :

(يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله و ذروا ما بقى من الربا إن كنتم مؤمنين .) (el-Bakara 278) Ey iman edenler gerçek müminler iseniz Allahtan korkun, fâizden kalanı bırakın Bu âyette Allah onları başlangıçta imanla vasıflandırıyor, sonra da gerçek müminler iseniz, ibaresiyle de fâizi terk etme hususunda teşvik ediyor. Mümin olanın da yapacağı şey budur.

24) Gazab veya tehdid hitâbı (خطاب الإغضاب) :

(أفتتخذونه و ذُرِّيتَه اولياءَ من دُونى وهم لكم عَدُوٌّ و بئس للظالمين بدلاً .)

(el-Kehf 50)...Şimdi siz beni bırakıb onu ve onun neslini, hepsi sizin düşmanınız olduğu halde, dostlar edinirmisiniz? zalimler için ne kötü bir tırampadır bu. Bu âyet te, tehdid ve gazab kendini göstermektedir.

25) Kahramanlığa teşvik hitâbı (خطاب التشجيع و التحريض) :

(إن اللهَ يحب الذينَ يقاتلون فى سبيله صفاً كأنهم بنيانٌ مَرْصُوصٌ) (es-Saf 4) Şüphesiz ki, Allah kendi yolunda, hepsi birbirine kenetlenmiş bir bina gibi, saflar bağlayarak, çarpışanları sever. Görüldüğü gibi birlikte hareket etmeye teşvik ve kahramanlığa sevketmektedir.

26) Nefret hitâbı (خطاب التنفير)

(و يغتب بعضُكم بعضاً أيحبُّ أحدُكم أن يأكل لحمَ أخيه ميْتاً فكرهتموه و اتقوا الله إنّ اللهَ توابٌ رحيم) (ey-Hucurat 12).. kiminiz kiminizi arkasından çekiştirmesin. Sizden herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksinirdiniz. Allahtan korkun. Çünkü Allah tevbeleri kabul edendir, çok esirgeyicidir. Bu âyetti Kerime, gıybet yapan kimsenin ne kadar kötü bir neticeye ulaşacağınız aksettirmektedir. Bu âyet aynı zamanda, hiç kimsenin böyle bir neticeye

ulaşmayı istemiyeceğini işaret etmekte, canlı bir kardeşinin etini değil de, ölü olanını zikretmesi, böyle bir hareketin fenalığının büyüklüğüne işarettir.

27) Meyl ve iştiyak hitâbı (خطاب التحنن و الإستعطاف) :

(قل يا عبادى الذين أسرفوا على أنفسهم لا تقنطوا من رحمة الله) (ez - Zümer 53) De ki, ey nefislerine karşı hadden aşırı hareket edenler, Allahın rahmetinden ümidinizi kesmeyin.....)

28) Muhabbet sevgi hitâbı (خطاب التحبيب) :

(يا أبت لم تعبد ما لا يسمعُ ولا يُبْصِرُ) (Meryem 42)...Ey babam, işitmez, görmez... şeylere neye tapıyorsun?. Keza (يا بنىّ إنّها إن تَكُ مثقال حبة) (Lokman 16) Oğulcağızım, hakikat bir hardaldânesi ....

29) Âciz bırakma hitâbı (خطاب التعجيز) :

(فأتوا بسورة من مثله) (el-Bakara 23) Siz de bir sûre getirin. Keza (فلْيأتوا بحديثٍ مثله) (et-Tûr 34) O halde onlarda onun gibi bir söz getirsinler.

30) Yalanlama hitâbı (خطاب التكذيب) :

(قل فأتوا بالتوراة فاتلوها إن كنْتُمْ صادقين) (Âlu Imrân 93).. Eğer doğrucular iseniz Tevrâtı getirin de onu okuyun.

31) Hayıflanmak hitâbı (خطاب التحسير و التلهف) :

(..قل موتوا بغيظكُمْ) (Âlu İmrân 119) de ki, kininizle geberin...

32) Şereflendirme hitâbı (خطاب التشريف) :

Bu şekilde hitablar Kur'anı Kerimde (قل) hitabı ile gelir. Bilhassa (القلاقل) denilen ihlâs ve muavezetân sûrelerinde olduğu gibi.

33) Mevcûd olmayana hitâb (خطاب المعدوم) :

Tabidir ki hitablar mevcud olanlara yapılır. Âlimler mâduma hihitabı da câiz görmüşlerdi. (يا بنى آدم) (el-Araf 26) Bu hitab, şu

zamanın ehli ve sonradan g lecekler içindir. Bu da vasiyet yoliyle insanın evladına, torununa ve ondan geleceklere Allahtan korkun ve ona itaat edin demesi gibidir.

20- KUR'ÂNI KERİMDE SUAL VE CEVAPLAR

Kur'ânı Kerimde çeşitli sualler ve bunlara verilen çeşitli cevaplar vardır. Bunlar kendi aralarında bir tasnife tâbi tutulursa, 13 bölümde mütalaa edilebilir.

1) Sualin hemen akabinde cevap (الجواب الموصل بالابتداء) : (يسألونك ماذا ينفقون قل العفو . .) (el-Bakara 219) Sana hangi şeyi nafaka vereceklerini sorarlar. De ki, ihtiyacınızdan artanı verin...

2) Munfasıl cevap (الجواب المنفصل) :

Bu da iki şekilde olabilir. a) Sualle cevabın aynı surede olması: Mesela (وقالوا مال هذا الرسول يأكل الطعام) (el-Furkân, 7) Dediler, bu nasıl Peygamber, yemek yiyor. . Onların böyle bir sualini aynı sürenin 20. ci âyeti cevaplandırmaktadır. (وما أرسلنا قبلك من المرسلين إلا إنهم ليأكلون الطعام .) Biz senden evvel hiç bir Peygamber göndermedik ki hepsi de yemek yerlerdi...

b) Sualle cevabın ayrı ayrı surelerde oluşu: Mesela; (قالوا وما الرحمن) (el-Furkan 60) Dediler ki, Rahmân nedir? Bu sualin cevabı er-Rahmân suresinin 1-3 cü âyetlerindedir. (الرحمن علم القرآن خلق الانسان) Kur'ânı O Rahmân öğretti, insanı o yarattı.

3) Sualin cevabı muzmer olur (الجواب المضمر) : (ولو أن قرآناً سيرت به الجبال أو قطعت به الأرض أو كلم به الموتى..) (er-Ra'd, 31) Bir Kur'ân ki onunla dağlar yürütülseydi veya onunla yer parça parça edilseydi, yahut onunla ölüler konuşturulsaydı... Bunun cevabı gizlidir, bu cevabta, o ancak Kur'an idi (لكان هذا القرآن) şeklinde olurdu.

4) Suâlin zikrinden mücerred cevap (الجواب المجرد عن ذكر السؤال) :
(وما كان الله ليضيع إيمانكم . .) (el-Bakara 143) Allah imanınızı zâyi edecek değildir..., Bu, tahvili kıbleden önce, Beytu'l-Mukaddese yönelip namaz kılanların namazları nasıl oldu, sualinin cevabı olmaktadır.

5) Bir suâle iki cevap (الجوابان لسؤال واحد) :
(وقالوا لولا نزّل هذا القرآن على رجل من القريتين عظيم) (ez - Zuhruf 31) Bir de şunu söylediler, şu Kur'an iki memleketin birinden büyük bir adama indirilmeli değil miydi?. Bu sualin iki cevabı vardır: a) (أهم يقسمون رحمة ربّك) (ez-Zuhruf 32) Rabbinin rahmetini onlar mı paylaştırıyorlar. b) (وربّك يخلق ما يشاء ويختار) (el-Kasas 68) Rabbin ne dilerse yaratır, ihtiyar eder.

6) İki suale bir cevap (الجواب الواحد لسؤالين) :
(ولولا فضل الله عليكم ورحمته وأنّ الله رؤفٌ رحيمٌ) (en-nûr 20) Ya üzerinize Allahın fazlu rahmeti olmasaydı, ya hakikat Allah çok esirgeyici, çok merhametli olmasaydı. Bu iki suâlin cevabı ifk hadisidir.

7) Mahzûf cevab (الجواب المحذوف) :
(أفمن كان على بينة من ربّه) (Muhammed 14) Öyle ya, Rabbinden apaçık bir burhan üzerinde olan kimse ...... hali, dünya hayatını tezyin eden kimsenin hâli gibidir, şeklinde mahzuf bir cevabı vardır.

8) Cevap, suale muttasıl olmayan bir fasla râci olur (الجواب الذى يكون راجعاً الى الفصل غير متصل بالسؤال) :
(وابراهيم اذ قال لقومه اعبدوا الله واتقوه ذلكم خير لكم إن كنتم تعلمون) (el-Ankebût 16) İbrahimi de hatırla, o kavmine o, zaman şöyle demişti. Allaha ibâdet edin, ondan korkun. Bu, eğer bilirseniz, sizin için çok hayırlıdır. Bunun cevabı aynı surenin 24. cü âyetindedir. (فما كان جوابَ قومه إلا أن قالوا اقتلوه أو حرّقوه . . . .) Bundan dolayı kavminin cevabı, öldürün onu yahut yakın onu, demelerinden başka bir şey olmadı.

9) Kelâmın zımnında olan cevap (الجواب الذى يكون فى ضمن الكلام) :

(ص والقرآن ذى الذكر...) (sâd 1-4) Sâd, o şanlı, şerefli Kur'ana yemin ederim ki .... Kâfirler, Hz. Muhammedin hak ve bir resûl olmadığını Zannetmişlerdi. Bu âyetler ise, yeminle tehdidli olarak Hz. Muhammedin risaletinin doğruluğunu teyid etmektedir.

10) Kelâmın nihayetinde olan cevap (الجواب الذى يكون فى نهاية الكلام) :

(سيقولون ثلاثة...) (el-Kehf 22) sayıları üçtür.... diyecekler. Bunun cevabı ise aynı âyetteki (قل ربى أعلم بعدتهم) deki, Rabbim onların sayısını daha iyi bilendir.

11) Suale mütedâhil olmuş cevap (الجواب المتداخل فى السؤال) :

(وقالوا وأقبلوا عليهم ما ذا تفقدون قالوا نفقد صواع الملك...) (Yusuf 71-72) Onlara dönerek ne kaybettiniz dediler, dedilerki, padişâhın su kabını arıyoruz....

12) Vakte mevkûf cevâp (الجواب الموقوف على الوقت) :

(قال ربكم أدعونى أستجب لكم) (Gâfir 60) Rabbiniz şöyle buyurdu, bana dua edin, size icabet edeyim.... Sahabe, duanın icabet zamanını Hz. Peygambere sordular. Bunun üzerine cevap mahiyetinde (واذا سألك عبادى عنى فانى قريب أجيب دعوة الداع اذا دعان فليستجيبوا لى و ليؤمنوا بى لعلهم يرشدون.) (el-Bakara 186) Kullarım sana beni sorunca (haber ver ki) ben muhakkak yakınımdır. Bana dua edince ben o dua edenin dâvetine icâbet ederim, o halde onlarda benim dâvetime icâbet ve imân etsinler. Tâ ki doğru yola ulaşmış olalar. Âyeti nâzil olmuştur.

13) Nehiy Cevabı (جواب النهى) :

(فلا تخضعن بالقول فيطمع الذى فى قلبه مرض...) (el-Ahzâb 32).... Yumuşak söyleyin Sonra kalbinde maraz bulunanlar tamaa düşerler.

21- FADÂİLU'L-KUR'ÂN
(Kur'ânın Faziletleri)

Kur'ânı Kerimin faziletleri hakkında, İslâmi eserlerde geniş bilgiler verilmiş ve bilhassa hadis mecmualarında, bu konuya müstakil kitab ve bablar tahsis edilmiştir. Biz burada bu konun bütün teferrüatına girmeyecek, onun faziletine dâir bazı haberleri ve bu husustaki bazı çalışmaları nakletmekle yetineceğiz.

Kur'ânın faziletine âit haberleri iki kısımda mütalaa edebiliriz: a) Kur'ânın bütününün faziletine âit hadisler, b) Bazı muayyen sûre ve âyetlerin faziletlerine âit hadisler.

Kur'ânı Kerimin tümünün faziletine âit, Hz. Peygamberin pek çok sözünden bir kaç tanesini burada nakletmekle iktifa edelim.

1 — .... عن عثمان رضى الله عنه عن النبى صلعم قال : خيركم (إنّ افضلكم) من تعلّم القرآن و علّمه.[1] "Sizin en hayırlınız (muhakkak ki en faziletliniz) Kur'ânı öğrenen ve öğreteninizdir"

2 — .... عن أبى موسى الأشعرى قال : قال رسول الله صلعم « مثل المؤمن الذى يقرأ القرآن مثل الأترجّة. ريحها طيب وطعمها طيب. ومثل المؤمن الذى لا يقرأ القرآن مثل التمرة. لا ريح لها وطعمها حلوٌ. ومثل المنافق الذى يقرأ القرآن مثل الريحانة. ريحها طيب وطعمها مرٌّ. ومثل المنافق الذى لا يقرأ القرآن كمثل الحنظلة. ليس لها ريحٌ وطعمها مرٌّ.[2]

".... Ebû Musâ'l-Eş'arî şöyle dedi: Rasullullah (S. A. V) buyurdu ki: "Kur'an okuyan mü'minin meseli, kokusu güzel, tadı güzel portakal meyvesi gibidir. Kur'an okumayan mü'minin meseli de, kokusu olmayan fakat tatlı olan hurma gibidir. Kur'an okuyan münafıkın meseli ise, kokusu güzel, fakat tadı acı olan reyhane (otu) gibidir. Kur'an okumayan münafıkın meseli de, güzel kokusu olmayan ve tadı da acı olan Ebû Cehl karpuzu gibidir".

1) Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu 's-Sahih*, Mısır 1345, VI 236; Muhammed b. Îsâ et -Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahih* (Sünen), Mısır 1385 / 1965, V. 173; İbn Mâce, *Sünenu'l-Mustafa*, Mısır et - Tabatu'l-Ulâ, I. 92 - 93; *Müsnedu Ahmed*, I. 57, 58, 69.

2) *Sahihu Muslim* (M. F. Abdu'l-Bâki neşri) I. 549; *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 235; *Sünenu't-Tirmizî*, V. 150; *Mesnedu Ahmed*, IV. 397, 404, 408.

3 — .... عن عائشة قالت : قال رسـول الله صلعم « الماهر بالقرآن مع السفرة الكرام البرة . والذى يقرأ القرآن و يتتعتع فيه ، وهو عليه شـاق ، له أجران » [1] "Kur'ânı (iyi ezberliyerek) okumakta mâhir olan, kerim muti elçilerle beraberdir. Kur'ânı hafız olmıyarak ve kendisine ağır geldiği halde okuyan ve bu suretle okumakta zorluk çeken kimse için de iki ecir vardır. (Kur'ân okumak ecri, zorluk ecri).

4 — ... عن ابن عباس قال : قال رسول الله صلعم : إنّ الذى ليس فى جوفه شيء من القرآن كالبيت الخرب . [2] "İçinde (ezberinde) Kur'-ândan bir şey bulunmıyan kimse, harab olmuş bir ev gibidir".

Kur'ânı kerimin bazı sûrelerinin ve bu surelerdeki bazı âyetlerin faziletlerine dâir haberler, hadis mecmualarında geniş bir yer işgal ederler. Sûre ve âyetlerin faziletlerine dâir bazı haberleri, el-Buhârî ve Müslimin Sahihlerinden takip edelim:

1 — ..... ثم قال ألا أعلّمك أعظم سـورة فى القرآن قبل أن تخرج من المسجد ، فاخذ بيدى فلما أردنا أن نخرج ، قلت يا رسول الله إنّك قلت لأ علمنك اعظم سورة من القران قال : الحمد لله رب العالمين هى السبع المثانى و القرآن العظيم الذى أوتيته . [3] "... Sonra Rasulullah bana: Ey Ebâ Said, sen bu mescidden çıkmadan, sana muhakkak bir sûre öğreteceğim, ki, bu sûre, Kur'ândaki surelerin en büyüğüdür, dedi. Elimi tuttu. Mescidden çıkmayı murad ettiğimiz zaman, Ey Allahın Rasulü, bana Kur'andan en büyük sûreyi öğreteceğinizi söylememişmiydiniz, dedim Cevaben, o sûre, el-hamdu Lillahi Rabbi'l-Alemine'dir ki, tekrar olunan yedi âyet ve bana ihsan olunan Kur'anı Azimdir, buyurdu".

2 — .... فقال رسول الله صلعم. والذى نفسى بيده إنّها لتعدل ثلث القرآن . [4] ".... Allahın Rasûlü (Ihlas sûresi için) nefsimi yedi kudretinde tutan Allaha yemin ederimki, o, Kur'ânın üçte birine muadildir" buyurmuşlardır.

1) *Sahihu Muslim*, I. 549.; *Sünenu't-Tirmizî*, V. 171.
2) *Sünenu't-Tirmizî*, V. 177.
3) *Sahihu'l-Buhârî*, VI 231
4) *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 233; *Sahîhu Muslim*, Kitâbu salati'l-Müsâfirin, 259-263.

3 — .... عن أبى مسعودٍ رضى الله عنه قال : قال النبى صلعم. من قرأ بالآيتين من آخر سورة البقرة فى ليلة كفتاه. [1] "Hz. Peygamber, geceleri Bakara sûresinin sonundan iki âyet okuyan kimseye o iki ayet kâfi gelir" buyurmuşlardı. Bu hususta daha fazla haber almak isteyenler, zikrettiğimiz hadis mecmualarının muayyen bablarına bakmaları tavsiye olunur.

Bazı sûre ve âyetlerin faziletlerine dâir bir kaç haberi gördükten sonra, bazı tefsirlerde sûrelerin başlarında veya sonlarında zikredilen uydurma haberlere burada temas etmemiz gerekir. Kur'ânın her suresinin fazileti hakkında zikredilen rivayetler Ubeyy b. Ka'ba dayanırki, bunların pek çoğu mevzudur. El-Vâhidi, es-Sa'lebi ve ez-Zamahşerî gibi meşhur müfessirler eserlerinde bu mevzu haberlere geniş yer vermişlerdir. Bu haberleri uyduranların çoğu, bunları hangi sebeblerden dolayı va'zettiklerini itiraf etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Meselâ: Ebû Isma Nuh b. Ebî Meryem (Ö. 173/789) e sûre sûre Kur'anın faziletlerini bildiren İbn Abbas-İkrime tarıkiyle gelen haberler sana nereden ulaştı, diye sorulduğunda "Ben insanların Kur'ândan yüz çevirip, Ebû Hanife fıkhı ve Muhammed b. İshâk'ın magâzisi ile meşgûl olduklarını gördüm ve sevab ümit ederek şu hadisleri uydurdum"[2] şeklinde itirafta bulunmuştur. İbn Hibbân, *Târihu'd-Du'afâ* adlı eserinin mukaddimesinde, İbn Mehdevî'den naklen Meysere b. Abdi Rabbih'e bu hadisleri nereden aldın diye sorduklarında", "insanları, onlara rağbet ettirmek için va'zetmiş olduğunu söylemiştir"[3] İbn Hibbân, Ebû Dâvud, ed-Dârakutnî ve Ebû Hatim gibi zevât, Meyserenin gerek Kur'ânın sûrelerini ve gerekse Kazvinin faziletleri hakkında hadisler uydurduğunu söylerler.[4] Netice itibariyle, Kur'ânın faziletlerine dâir hadis uyduranların samimi itiraflarına bakılacak olursa, hepsi de, insanları, Kur'âna rağbet ettirmek için adeta hayırlı bir teşebbüse girişmiş olduklarını ifade etmektedirler. Bunlar, asla Hz. Peygamberin, "Benim üzerime teammüden yalan söyleyen kimse, cehennemde oturacak yerine hazırlansın" haberile bağdaştırılamaz.

Kur'ân ve sûrelerin faziletleri hakkında geniş bir literâtür meydana gelmiştir, es-Suyûti, bu husustaki pek çok haberler arasından sahih olanları seçerek "*Hamâilu'z-Zehr fi Fedâili"s-Suver*" adında mühim bir

1) *Sahihu'l-Buhârî*, VI. 231 - 232.
2) *El-Burhân*, I. 432; *el-Itkân*, II. 155.
3) *Mizânu'l-I'tidâl* IV. 230; *el-Itkân*, II. 155.
4) *Mizân*, IV. 230-231

eser meydana getirdiğini zikreder.[1] Kâtip Çelebiye göre bu alanda ilk defa eser yazan zât, Muhammed b. İdris eş-Şafi'î (Ö. 204 / 819) dir. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sallâm, Ebû Abdillah Muhammed b. Eyyûb (Ö. 294 / 907), Ebu'l-Fadl Abdurrahmân b. Ahmed er-Râzî, Ebu'l-Hasen ibn Sahr el-Ezdi, Ebu'l-Abbas Ca'fer b. Muhammed el-Mustağfirî (Ö. 432 /1041), İbn Ebi Şeybe, el-Vâhidi ve İbn Hacer el-Askalânî (Ö. 852 / 1448) gibi zevatın bu alanda yazılmış eserleri mevcuttur.[2]

22– AYETLER VE SURELER ARASINDAKİ TENÂSÜB VE İNSİCÂM

Ayetler ve sûreler arasındaki tenâsüb ilmi, şerefli bir ilimdir. Bazı müfessirler bu husus üzerine dikkatle eğilmişler ve âzemi gayreti göstermişlerdir. Bu hususa ehemmiyet verenlerden biri belki de en mühimmi olan Fahruddin er-Râzi tefsirinde: "Kur'anın inceliklerinin ekserisi, ayetlerdeki tertiblere ve rabıtalara tevdi edilmiştir"[3] demek suretiyle bu işin ehemmiyetine işaret etmektedir. Ebu Bekr ibnu'l-Arabi'de: "Kur'an âyetlerinin bazısının bazısına irtibatı, manaları birbirine kenetlenmiş tek kelime gibi oluşudur"[4] der. Ebu'l-Hasen eş-Şehrabânî Bağdatta münasebet ilmini çıkaran Ebû Bekr en-Neysâbûrî (Ö. 324 / 936)dir. Bu zat şeriat ve edebiyat sahasında değerli idi"[5] demekle, dördüncü asrın başlarında bu ilmin bahis konusu edilmiş olduğunu ifade eder. 'İzzuddin b. Abdisselâm (Ö. 660 /1262)" "Münasebet ilmi iyi bir ilimdir. Ancak kelamın iribat güzelliğinde, kelamın evveli ve sonu ile muttehid olması şart koşulur, eğer bu, muhtelif sebebler üzerine vâki olursa, birinin diğerine irtibatı şart koşulmaz"[6] demek suretiyle, bu ilme muhalif olduğunu belirtmektedir.

Ayetler çeşitli zamanlarda ve çeşitli sebeblere binaen nâzil olmakla beraber, aralarında öyle bir irtibat var ki, onlardan birini yerinden oynatmak mümkün değildir. Kur'ânın i'cazı bu yöne de teşmil edilebilir. Belâgat ve ahenk bakımından Kur'ânın böyle bir insicama sahip olması, onun ebedi bir mûcize olduğunun delilidir. Arapçada, kelimelerin

1) *el-Itkân*, II. 155.

2) Fedâilu'l-Kur'ân hakkında geniş literatür için bkz: *Keşfuzzunûn* II, 1277; *Fihristu İbni'n-Nedim*, s. 55; *el-burhân*, I. 432, *el-Itkân*, II. 155.

3) Bedruddin ez-Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır 1376 / 1957, I. 36.

4) Aynı yer.

5) Aynı yer.

6) Aynı eser, I. 37; Abdu'l-Mute'al es - Saîdî, *en-Nazmu'l-Fenniyyu fi'l'-Kur'ân*, Mısır, Mektebetu'l-Âdâb, s. 6.

teşkil ettikleri terkiplerin güzelliğini yaşatan ve ilelebed yaşatacak olan Kur'ândır. Onun terkipleri gibi terkipler yapmak insan oğlunun kudretinde değildir.

Ayetler ve sûreler arasındaki münasebetleri inclemek çok ince ve çok dikkat edilmesi lazım gelen bir iştir. Bu sahada, kendilerini gösterebilen müfessirler, tefsirlerinde bu münasebetlere temas etmişlerdir. Ayetler arasında münasebet olmadığına kâil olanlar eserlerinde bu hususa temas etmeyenlerdir. Bazı müsteşrikler de bu görüşü savunmaktadırlar. Meselâ bunlardan biri olan Dozy, Kur'ân, beşerin yaptığı kitablar gibi mukaddimesinin ve muhtelif kısım ve bölümlerinin olmasını istemektedir.[1] Eğer Kur'an onun istediği gibi bir kitab olsaydı, ilâhi ve mukaddes olmaktan çıkar, isanların yaptıkları kitablardan farkı kalmazdı. Bir bakımdan da, al-Fâtihayı bir mukaddime ve sûreleri de, bablar gibi mülahaza edebiliriz.

Fahruddin er-Râzî (Ö. 606/1209) el-Bakara sûresinde Amenerrasulu'nün tefsirini yaparken şöyle der: "Bir kimse bu sûrenin nazmındaki letâifi ve tertibindeki güzelliği düşünürse, Kur'ân lafızlarının fesâhatı, manalarının şerefi bakımından mû'ciz olduğunu bilir. Keza yine o, tertibi ve âyetlerinin dizimi yönünden de mu'cizdir. Uslûbu sebebiyle Kur'ânın mu'ciz olduğunu söyleyenlerin maksadı bu olsa gerektir. Gördüm ki, müfessirlerin ekserisi bu işe yanaşmamışlar ve bundaki ince esrara vâkıf olamamışlardır. Bu hususta gerçek durum, şâirin dediği gibi şöyledir:

و النجم تستصغر الابصار صورته ﴾ و الذنب للطرف لا للنجم فى الصغر.

"Yıldız ki onun sûretini gözler küçük görür.

Küçük olmaktaki günah yıldızın değil, gözündür"[2]

Fahruddin er-Râzî, bu münasebete çok ehemmiyet verir ve tefsirinin hemen hemen her yerinde bu hususa temâs eder. Çünkü beliğ olan her kelamda tertib matlubdur. Kur'ânda beliğ olduğuna göre, elbette onda böyle bir tertib ve insicamın varlığı kendiliğinden ortaya çıkar.

Kur'ânı Kerimin sûreleri arasında da mutlak bir irtibat vardır. Gelişi güzel serpiştirilmiş olması bahis konusu olamaz. Bazıları, Kur'ân sûreleri uzunluk ve kısalıklarına göre tertib dilmiştir, söylendiği gibi bir

1) *en-Nazmu'l-Fenni*, s. 3.

2) *el-Itkan*, II. 108; Fahruddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, İstanbul, 1307, II. 564 (Burada, ilk mısradaki « صورته » kelimesi « رؤيته » şeklindedir.

tertib bahis konusu değildir, demişlerse de, biz, tertipteki uzunluk ve kısalıkları kabul etmekle beraber, bundan maksadın sadece bu olmadığını ve aralarında bir münasebetin varlığını söylüyoruz. Kur'ânın bıkılmadan okunması ve çocukların kısa sûreleri bir arada kolayca ezberlemeleri gibi kolaylıklar yanında aşağıda vereceğimiz örneklerde görüleceği gibi başka faydalar da vardır.

Şimdi âyetler ve sûreler arasındaki irtibata birkaç örnek verelim.[1] Ayetler arasındaki münasebet: İsra sûresinin 1. ci âyeti,

« سبحان الذى أسرى بعبده ليلاً من المسجد الحرام الى المسجد الأقصى..

ile, ikinci âyeti olan « وآتينا موسى الكتاب » ile arasında ne gibi bir münasebet vardır. Birinci ayette Hz. Peygamberin bir mucizesi gösteriliyor. İsra ve mirâc hadiselerine inanmıyanları ikna etmek için, Hz. Musânın Mısırdan gece kaçışı ve Tûr dağında Tevrata nâil oluşu arasında münasebet vardır. Musanın kavmi inanmayıp ona zorluk çıkardığı gibi, Peygamberin kavmi de bu hadiseye inanmak istememiş ve zorluklar çıkarmıştı.

el-Bakara sûresinin 189. cu ayetinde «يسألونك عن الأهلة قل هي مواقيت للناس والحج. وليس البر بأن تأتوا البيوت من ظهورها . . . » ehille ahkamıyle, eve girme arasına ne gibi bir münasebet vardır.? Burada sual soranların ters soruşları bir temsille izah edilmektedir. Onlar ayın tam ve ya noksan haldeki durumunu soruyorlar. Hazreti Peygamber ise onlara ayın asıl hikmetini izah etmiş oluyor. Bedihi olan bir şeyi niçin soruyorsunuz da, asıl sizin için menfaât olan yönünü sormuyorsunuz demek istemektedir. Nasıl evinin kapısından çıkan bir kimse, evine kapısının aksi bir cihetinden girmezse-ki bu iyilik değildir- o halde sizde suallerinizi eve ters girenler gibi aksi şekilde sormayın demek istemektedir.

Sûreler arasındaki münasebete de şu örneği verelim: Ve'd-Duha ile Elemneşrah sûreleri gaye ve maksad bakımından aynıdırlar. Keza, el-Kevser sûresiyle el-Mâûn suresi arasında da şöyle bir münasebet açık olarak görülür. el-Mâûn sûresinde, münafıkın dört vasfı zikredilmiştir. Onlar da, pintilik, namazı terk, namaza riya ve yardıma mâni olmadır. el-Kevser sûresinde ise, pintliliğe mukabil, hayrı kesir olan kevser, namazı terk yerine namaza devam, namazda riya yerine Rab için namaz kılmak, yardımı men etmek yerine, kurban keserek onun etini tasadduk etmek gibi bir mana açık olarak kendini göstrmektedir.

1) Çeşitli örnekler için bkz. *el-Burhân*, I. 38-50, *el-Itkân*, II. 108 - 114.

Ayetler ve sûreler arasındaki insicam ve irtibatı tayin eden çeşitli eserler meydana getirilmiştir. Fahruddin er-Râzi, İbnu'l-Arabi, Ebû Hayyan, Ebu's-Suûd gibi müfessirler tefsirlerinde bu hususlara yeri geldikçe temas etmişlerdir. Müstakil olarak, müfessir Ebû Hayyanın hocası olan, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhim b. ez-Zubeyr el-Garnâti (Ö. 708 / 1308) nin *"el-Burhân fi Tenâsubi Sûveri'l-Kur'ân"*ı, Burhânuddin İbrâhim b. Omer el-Bikâ'î (Ö. 885 / 1480)nin *"Nazmu'd-Durer fi Tenâsubi'l-Ay ve's-Suver"*i, Celaluddin es-Suyûti (Ö. 911 /1505)nin" *"Tenâsuku'd-Durer fi Tenâsubi's-Suver"*i, vardır. Zamanımızda, Abdu'l-Muteal es-Sa'idî'nin *"en-Nazmu'l-Fenniyyu fi'l-Kur'ân"* adlı eseri de bu konuya tahsis edilmiştir.

III. BÖLÜM

TEFSİR TARİHİ

Mukaddes Kitabımız Kur'ânı Kerimin anlaşılmasını hedef edinen tefsir ilminin, bidayetten bugüne kadar geçirdiği tekâmülü ve değişiklikleri bilmek, bu alanda çalışanlar için çok lüzûmludur. Elbette bir şey üzerinde çalışılırken, o şeyin tekâmülü için, o zamana kadar neler yapılıp yapılmadığının tetkik edilmesi gerekir. Şarkta ve garbde, Kur'ân târihi ve tefsire dâir bazı araştırmalar yapılmışsa da, Tefsir Târihini bidayetten zamanımıza kadar bütün teferruatıyle ele alan eserler hemen hemen yok denilecek kadar azdır. Muhtelif devirler ve çeşitli şahısların tefsir metodlarına dâir eserler mevcûd ise de, yukarıda kaydettiğimiz gibi, meseleyi bütüniyle ele almak lüzûmu kendini bâriz bir şekilde hissetirmektedir. Biz de, tedrisat programına göre tertiblemeye çalıştığımız şu mütevâzi eserimizde, bu meseleye bütün teferruatıyle temas edemiyecek, bidâyetten zamanımıza kadar tekâmülünün ana noktalarına, daldan dala kabilinden, dokunub geçeceğiz. Bu konuda, mükemmel bir çalışmanın, uzun senelere mutavakkıf ve sabırla bezenmiş olması gerektiği herkesin malûmudur. Bu konudaki münferid çalışmalar bir araya getirilmek ve aralarındaki boşluklar da tamamlanmak suretiyle, ileride böyle bir eserin ortaya çıkması da mümkündür.

Biz, kısa olarak ele aldığımız bu bölümde, Tefsire duyulan ihtiyaç, Tefsir ve te'vil kelimelerinin anlamı, Tefsir ve terceme arasındaki farklar, Tefsirdeki ihtilaf sebebleri, tefsir çeşitleri gibi, başlangıçta bilenmesi lüzumlu olan bilgileri verdikten sonra, Hz. Peygamberin, Sahabenin, Tâbiûnun, Etbâu't- -Tâbiinin tefsirdeki yerlerini göstermeye çalışacak ve o devirlere âit bazı zevâtın tefsirlerini ve tefsirdeki metodlarını belirteceğiz. et-Taberîden itibaren de, asırlara göre tefsir fâaliyetinin umumi durumuna işaret edecek ve nihayet asrımızdaki tefsir çeşitleri üzerinde özlü bilgi vermeye çalışacağız.

1- KUR'ÂNI KERİM TEFSİRİNE DUYULAN İHTİYAÇ

Her zaman ve her devirde, dinî, felsefî ve ilmî eserlerin muhatablar tarafından iyice anlaşılıp kavranabilmesi için, onların, kendilerini iyi anlayanlar tarafından izah edilip açıklanması lâzım gelir. Bu gibi eserlerde, öyle esas ve pirensipler var ki, onu okuyan herkes, ne demek istediğini anlayamaz. Hele insanlığı dalâlet bataklığından kurtaracak esasları ihtiva eden ilâhi kitapların muhteviyatı, muhatabları tarafından daha iyi anlaşılması gerekir. O halde, ilâhi kitapların sonuncusu olan Kur'ânın, müslümanlar tarafından, hatta bütün insanlar tarafından anlaşılıp ona bağlanabilmek için, mutlak surette tefsir ve izâh edilmesi icâb ediyordu. Bütün insanlık için pirensibler ihtiva eden bir kitabın, insanlığın ayrı ayrı zamanlar ve mekanlar içinde bütün ihtiyaçlarını madde madde sıralayıp muhtevasında derc etmesi mümkün değildi. Onda umûmi esaslar vardır. Onda açıkça anlaşılabilen âyetler olduğu gibi, sarih olarak anlaşılmayan âyetler de vardır. Yine onda yüksek edebî sanaatlar mevcuttur. Bunlar, ancak onları iyi bilenler tarafından izah edilmekle anlaşılır. Ondaki dini hakikatlar, ilmi kâide ve mantık pirensibleriyle de çözülemez. Eğer bu hakikatlar ilmi kâidelerle çözüleb lseydi, dinin ilâhi karekterine lüzûm kalmaz, onları öğretim yoliyle öğretir ve öğrenebilirdik. Bu bakımdan dini eserlerin, diğer ilimi eserlere nisbetle tefsire daha çok ihtiyacı vardır. Araplarda, yıllardan beri kökleşmiş olan câhili âdetlerin fena olanlarını söküp atacak ve ileride sosyal hayat kanunlarını ortaya koyacak olan Kur'ânı, Hz. Peygambrin tefsir etmesi lâzım geliyordu.

Fütuhât devrinde araplar yarımadalarının dışına çıkıp, harici âlemle temas ettiklerinde, ellerinde Kur'ândan başka bir kitab da yoktu. Onu okuyor ve onunla hükmediyorlardı. Kur'ânın üslûb ve belâgatı onları hayrette bırakıyor, taaccübe sevkediyordu. Çünkü onlar, bu kitabdan evvel, kâhinlerin secili nesirleriyle, şâirlerin vezinli ve kâfiyeli nazımlarından başka bir şey işitmemişlerdi. Halbuki Kur'ân, bildikleri ne şiir ve ne de nesir idi. Onda, bildiklerinin dışında ibret verici bir üslûb ve belâgât vardı. Hele onun ihtiva ettiği hükümler ve kıssalar, onları teshir ediyordu. Elbette, onları bu kadar hayrette bırakan bir kitabı okumak ve hükümlerini anlamak, onlar için en büyük gâye olacaktı. Bundan dolayı, müslümanlar dini ve dünyevi işlerinde ve hatta günlük muamelelerinde ona müracaat ediyor ve onu iyi anlamaya çalışıyorlardı.

Yukarıda Kur'ânı Kerimin ilim ve felsefe kitabı olmadığını ve onun ilâhi bir kitab olduğunu söylemiştik. Ondaki hakikatları bize en iyi öğ-

retecek, bizzat kendisine kitab gelen mümtaz şahıstır ki, o da Hz. Muhammeddir. O kur'ân tefsirinin aslı ve esasıdır. Zira Kur'ânı Kerim ona indirilmiştir. O mutlak olarak, Kur'ânı insanlar içinde en iyi bilen ve en iyi anlayandır. Yine bu bakımdan O, mübelliğdir ve tebyinle mükelleftir. Bu husus âyetlerde açık olarak belirtilmiştir. Bu bakımdan Kur'an, kendinin bizzat tefsir edilmesini yine kendisi istemiştir. O halde ilk tefsir hareketi, islâmın kendi bünyesinden doğmuştur. Elbette yeni harekete geçen bu faâliyete hız verecek veya onu firenliyecek bazı âmiller zuhûr edecektir ki, bunlara yeri geldikçe temas edilecektir.

Şimdi Kur'ândan alacağımız örneklerle, Hz. Muhammedin mübelliğ ve mübeyyin olduğunu açıklayacağız. Hz. Peygamber tebliğ ve tebyinle mükelleftir. Tebliğ, peygamberliğin esaslarından biridir. Tebliğsiz Peygamber olamaz. Bu bakımdan Kur'anı Kerimde gerek Hz. Muhammede ve gerekse diğer peygamberlere âit tebliğ emirleri pek çoktur. Biz bunlardan bir kaç tanesini örnek almakla iktifa edeceğiz. يا أيها الرسولُ بلّغ ما أنزلَ إليك من ربّك وإنّ لم تفعَلْ فما بلّغتَ رسالته والله يعصمك مِن الناسِ. "Ey Peygamber, sana Rabbin tarafından gönderileni herkese bildir. Böyle yapmazsan Peygamberlik vazifeni yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur",[1] İşte bu âyeti Kerime tebliğin, Peygamberlik vazifesinin esası ve Peygamberin bu vazifeyi yapmakla mükellef olduğunu beyan etmektedir. Hz. Peygamberin tebliğ edeceği şeyi, herkesten iyi bileceğinde şüphe yoktur. Bu bakımdan Kur'ânı Kerim tefsiri denilince, ilk olarak akla Hz. Peygamber gelir. Kur'ânı Kerim bize, diğer Peygamberlerin de tebliğle mükellef olduklarını beyan etmektedir. Muselâ, Hz. Hûd kavmine şöyle seslenmektedir.: أبلّغُكم رسالات ربّيّ وأنالكم ناصحٌ أمين. "Size Rabbımın vahiylerini haber veririm, ben sizin samimi hayırhahınızım"[2] Hz. Sâlihte kavminden yüz çevirerek, onlara şöyle hitab etmektedir:

فتولى عنهم وقال يا قوم لقد أبلغتكم رسالة ربّي ونصحتُ لكم ولكن لا تحبّون الناصحين. "Onlardan yüz çevirerek, ey kavmim dedi. Ben size Rabbimin vahiylerini haber verdim, size hayırhahlık ettim. Fakat siz hayırhahları sevenlerden değilsiniz"[3]

1) Mâide sûresi 67.
2) Arâf sûresi 67.
3) Aynı sûre 78.

Tebyinle mükellef olduğuna dâir örnekler:

وأنزلنا إليكَ الذكر لتبيّنَ للناسِ ما نُزِّلَ اليهم ولعلهم يتفكرون.

"Sana öğüt verici (Kur'ânı) gönderdik ki, insanlar ne indirildiğini beyan edesin, onlarda düşünsünler"[1] İbni Teymiyye bu âyete dayanarak, Peygamberin ashabına Kur'ânın manalarını bildirmesi ve açıklaması vâcib olur demektedir.[2] وما أرسلنا مِن رسولٍ إلاّ بلسانِ قومهِ ليُبيّنَ لهُم...

"Hangi millete Peygamber gönderdiysek, onu ancak kavminin diliyle gönderdik ki, her şeyi onlara anlatasın".[3] Bu âyete bakarak islâmiyetin milli ve kavmi bir din olduğu anlayışına meydan verilmemelidir. Burada şunu belirtmek icâb eder ki, İslâmiyetin âlemşumul bir din olduğu hususunda deliller pek çoktur. Yalnız bu âyette Muhammedin risaletinin hudundundan bahsolunmaktadır. Zira, Peygamberlerin getirmiş olduğu hakikatları evvela kavimleri tebellüğ eder, sonra bu hakikat her tarafa yayılır.

İşte tebliğ ve tebyinle vazifelendirilmiş olan Hz. Peygamber, islâmiyetin ilk günlerinden itibaren nâzil olan vahiyleri eshabına izah ediyordu.

Bu ihtiyaç kendinden zuhûr ediyor ve bu bünyenin esası olan Kur'ânı Kerim kendi üzerinde düşünmeyi ve kendisine tâbi olunmayı emretmekteydi. كتابٌ أنزلناهُ اليكَ مُبارَكٌ ليدّبّروا آياته وليتذكر اولوا الالباب

"Biz sana, hayır ve bereketli bir kitab indirdik ki, âyetlerini inceden inceye düşünüp taşınsınlar, akılları tam olanlar ondan öğüt alsınlar"[4]

أفلا يتدبرون القرآن أم على قلوبٍ أقفالها. "Bunlar Kur'ânı derinden düşünüp taşınmıyorlar mı? yoksa yüreklerine kilit mi? vurulu"[5]

أفلم يدّبروا القولَ أم جاءهم مالم يأتِ أباءهم الأوّلين. "Onlar bu sözü iyiden iyiye düşünmüyorlarmı, yoksa kendilerine, önce gelenlere gönderilmiyen bir şey mi geldi".[6] Bu âyetlerden anlaşıldığına göre, Kur'ân kendisi üzerinde düşünmeyi istemekte ve kendisini anlamıyan

1) Nahl sûresi 44.
2) el-Itkân, II. 208.
3) İbrâhim Suresi 4.
4) Sâd sûresi 29.
5) Muhammed sûresi 24.
6) Mu'minun sûresi 69.

veya anlamak istemiyenleri zemmetmektedir. وإذا قرأتَ القرآنَ جعلنا بينك وبينَ الذين لا يؤمنون بالآخرة حجاباً مستوراً . وجعلنا على قلوبهم اكنّةً أن يفقهوه وفى آذانهم وَقراً واذا ذكرت ربّكَ فى القرآن وحدَهُ ولّوا على أدبارهم نفوراً . "Kur'ânı okurken, seninle âhirete inanmıyanlar arasında, gizleyici bir örtü çekeriz, Kurânı anlamamaları için kalpleri üzerine perdeler gerer, kulaklarına ağırlıklar koyarız. Sen Kur'ânda Allahın bir olduğunu zikrettiğin zaman, onlar nefret ederek dönüp giderler".[1] .... فمال هؤلاء القوم لا يكادون يفقهون حديثا . "Bu kavme ne oluyor da kendilerine anlatılanları anlamaya yanaşmıyorlar" [2]

Kendi üzerinde düşünmeyi emreden ve bu işi yapmıyanları zemmeden Kur'ânı anlıyabilmek için, onun tefsire ihtiyacı vardır. Hele onda mevcûd olan ilimler ve edebî sanaâtler göz önüne getirilecek olursa, tefsire olan ihtiyacı kendiliğinden ortaya çıkar.

Allah Taâlanın kelamının en sağlam tefsiri yine Allahın Kelâmıdır. Kur'ândaki baz ı mücmel âyetler, mübeyyen âyetlerle tefsir ve izâh edilmiştir. Kur'ânın kur'ân ile tefsirinden sonra, Kur'ânın en salahiyettar ve ilk müfessiri Hazreti Peygemberdir. O halde Kur'ânı Kerimin en mühim tefsir kaynağı Peygamberin sünneti olacaktır.

2– TEFSİR VE TE'VİL KELİMELERİNİN ANLAMI

Zikredeceğimiz bu iki asıl Kur'ân Tefsiri için çok lüzûmludur. Tefsir kelimesi « فَسَرَ » veya taklib tarikiyle « سَفَرَ » köklerinden gelmektedir. « الفسر » lugâtte, tabibin hastalığı teşhis için bakmış olduğu az suya denir.[3] Bu suyun bevl olduğunu söyleyenler de vardır. Tabibler bu suyu tetkik etmek suretiyle hastalıkların illetini bulurlar.[4] Bu manalardan başka, bu kelime beyân etmek, keşfetmek, izhâr etmek ve üzeri kapalı bir şeyi açmak gibi manalarda da kullanılmaktadır.

1) İsra sûresi 45-46.
2) Nisa sûresi 77.
3) *Lisânu'l-Arap*, V. 55; *es-Sıhâh*, II. 781; *Tâcu'l-Arûs*, III. 470.
4) *Lisânu'l-Arab*, V. 55; *Tâcu'l-Arûs*, III. 470; *el-Burhân*, II. 147; *el-Keşf ve'l-Beyân* 9a.

« السفر » kökü muhtelif anlamlara geliyorsa da, bu kelime, araplar arasında, kapalı bir şeyi açmak, aydınlatmak ve işrâk gibi manalarda istimal edildiği görülür.[1] Meselâ « سفرت المرأة عن وجهها » (kadın yüzünü açtı) manasına gelir.

Bu iki kelimenin mana bakımından benzerlikleri ve arap dilinde mevcûd olan taklib sanaâtı da göz önüne alınacak olursa, tef'il babından olan tefsir kelimesinin bu iki kökten de iştikak etmesi mümkündür. Böyle olmakla beraber bu iki kelime arasında bazı ince farkların bulunduğu görülür. Emîn el-Hûlî, "Fesere ve sefere her ikisi de keşif manasınadır. « السفر » kelimesinde zâhiri maddî bir keşif, « الفسر » kelimesinde sinde ise mânevi bir keşif görürüz ve bunlardan gelen tef'il bâbı ise manayı keşif ve izhârdır" demektedir.[2] Tefsir kelimesi eski felsefî ve ilmî eserlerin açıklanışı ve izâhı olarak ta kullanılır.[3] Istılah olarakta, müşkül olan lafızdan murad edilen şeyi keşfetmektir,[4] diye tarif edilir. Bu kelime ulamâ örfünde, Kur'ânı Kerimin manalarını keşf ve onda olan müşkül ve garib lafızlardan kastedilen şeyi beyân gibi bir manada kullanılmışsa da bu, ilmî bir anlam olarak sadece Kur'âna tahsis edilmemiş, diğer ilmî sahalarda da kullanılmıştır.

Te'vil kelimesi « أَوَلَ » kökünden gelmektedir. Geri dönme (rucu') manasınadır.[5] Tef'il bâbı ise, açıklamak ve beyân etmek gibi bir manaya da gelir.[6] Istılah olarak, zâhiri mutabık olan iki ihtimalden birine reddetmektir.[7] ez-Zerkeşî, te'vil, âyetin muhtemel olduğu manalardan birine rucû ettirilmesidir.,[8] es-Sa'lebî ise te'vil, âyetin ön ve arkasına muvafık olduğu muhtemel manalardan birine sarfıdır, diye tarif eder.[9]

Tefsir ve te'vil kelimeleri muhtelif zamanlarda biribirlerinin yerlerine de kullanılmışlardır. Tefsir kelimesi ıstılah olarak te'vilden daha evvel kullanılmıştır. İslâmın ilk asrında tefsir ve hadisten başka ilimler şuyu bulmadığından tefsir kelimesi bu ilimlere tahsis ediliyordu. Terceme devri ile bu ilimler tedvine başlanıp, muhtelif ilimler islâmiyete girince

1) *Lisânu'l-Arab*, IV. 369; *es-Sıhâh*, II. 686; *Tâcu'l-Arûs*, III. 270; *el-Keşf ve'l'-Beyân* 9a.
2) *et-Tefsir, Meâlimu hayatihi*, s. 5.
3) *Encyclopédie de l'İslâm*, IV. 633.
4) *Tâcu'l-Arûs*, III. 470, VII. 215; *Lisânu'l-Arap*. V. 55.
5) *Lisânu'l-Arap*, XI. 32; *es - Sıhâh*, IV. 1627; *Tâcu'l-Arûs*, VII. 215.
6) *Lisânu'l-Arap*, XI. 33.
7) *Tâcu'l-Arûs*, III. 470, VII. 215
8) *el-Burhân*, II. 148.
9) *el-Keşf ve'l-Beyân*, 9b.

bu kelime diğer ilimlerde de kullanılmaya başladı. Te'vil kelimesi ise, Kur'ânı ve ondaki fikirleri müdafaa devrinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu kelime Kur'ânı Kerimde bir çok yerde başka başka anlamlarda geçmektedir. et-Taberi de bu kelimeyi tefsir yerinde kullanmıştır. Bu bir tevâzunun ifadesi olabilir. Bazıları, tefsir ile te'vil kullanılış bakımından aynıdır demişlerse de, bunlar aynı şey değildir ve tefsir te'vilden daha umûmidir. ez-Zerkeşiye göre sahih olan, bu ikisinin değişik manalarda kullanılmasıdır.[1] er-Râgıb el-Isfahânî, tefsir ile te'vili şöyle ayırt etmektedir. "Tefsir te'vilden daha umumidir. Tefsir ekseriya lafızlarda, te'vil ise manalarda kullanılır. Meselâ rüya te'vili gibi, te'vil ekseriya ilâhiyat kitablarında, tefsir ise bu kitablarda kullanıldığı gibi, bunların gayrında da kullanılır".[2] Te'vil umumi ve hususi olarak ta kullanılabilir. Meselâ, küfür kelimesi umumi olarak mutlak inkâr manasına kullanıldığı gibi, hususi olarak Allahı inkâr manasına, imân kelimesi de mutlak tasdik manasına kullanıldığı gibi, hususi olarakta, hak dini tasdik etmek manasında kullanılır. er-Râgıb el-Isfahânî, te'vili makbul olma ve olmama bakımından iki kısma ayırmaktadır.[3] Makbûl olmayan te'vil, kendisine bakıldığı vakit hoş olmayan, âyetin ileri ve gerisiyle mutabakat etmeyen ve delilleri çirkin olandır. Bu şartları hâvi olmayan te'vil ise makbûl addolunur.[4]

3– TEFSİR VE TERCEME ARASINDAKİ FARKLAR

Tefsir ve terceme arasındaki farkları belirtmek için, bu kelimelerin lügât ve ıstılah manalarını iyi bilmek icâb eder. Tefsir kelimesinin anlamını daha önce görmüştük. Şimdi de terceme kelimesi üzerinde duralım. Terceme kelimesi lugatte çeşitli anlamlar taşır. Bu kelimenin kökü dört harfli (rubâi) (ت – ر – ج – م) fiilidir. Nedense el-Cevheri, bu kelimenin üç harfli (sülâsi) (ر – ج – م) den geldiğini söylemektedir.[5] Bu görüşe bazı filologlar itiraz etmişlerdir.[6] Lugât kitabları genel olarak terceme kelimesini "bir kelâmı, bir dilden başka bir dile çe-

1) *el-Burhân*, II. 149.
2) *Mukaddimetu't-Tefsir*, s. 402; *el-Burhân*, II. 149.
3) *Mukaddimetu't - Tefsir*, s. 403.
4) Tefsir ve te'vil kelimeleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna hız Veren Amiller*, s. 7-15.
5) *Es Sıhâh*, V. 1928
6) *Tâcu'l-Arûs*, VIII. 211. (Terceme ve tercüman kelimelerinin kullanılışları hakkında geniş bilgi için bkz. Prof. M. Tayyib Okiç, *Hadiste Tercümân*, İlahiyât Fakültesi Dergisi, yıl 1966, cilt XIV. s. 27-52).

virmek" gibi bir manaya alırlarsa da, bu kelimenin bundan başka manaları da vardır.

a) Terceme kelimesi bir "bâbâ" unvân koymak manasına gelir.[1]

b) Bir kimsenin hayatını anlatması manasına kullanılır. Dilimizde kullandığımız, terceme-i hâl bu anlamdadır.

c) Kendisine ulaşmıyan kişiye sözü tebliğ etmek.

d) Bir sözü söylendiği dilde tefsir etmeğe ve terceme denir. Mesela, İbn Abbas hakkında Hz. Peygamberin "O, Kur'anın tercümanıdır" sözü, bu tarifimize en iyi örnek teşkil eder.

e) Bir sözü kendi dilinden başka bir dile tefsir edip açıklamaya da terceme denir. el-Bagavî ve İbn Kesir tefsirlerinde "terceme kelimesi arab dilinde, dil ister aynı isterse ayrı olsun, tebyin manasında kullanılır" demektedirler.[2]

f) Sözü bir dilden diğer bir dile nakletmeğe terceme, bu sözü nakledene de tercümân [3] denir. Bu gün kullandığımız terceme kelimesi buradaki manaya tahsis edilmiş gibidir.

Terceme kelimesinin ıstılahtaki manası "Bir kelâmın manasını diğer bir lisânda dengi bir tâbir ile aynen ifade etmektir. Terceme aslın manasına tamamen mutâbık olmak için sarahatta, delâlette, icmâlde, tafsilde, umumda, hususda, ıtlakta, takyitte, kuvvette, isabette, hüsnü edâda, uslûbu beyanda, hasılı ilimde, sanatta, asıldaki ifadeye eşit olmak iktiza eder. Yoksa tam bir terceme değil, eksik bir anlatış olmuş olur. Halbuki muhtelif lisanlar beyninde hutûtu müştereke nekadar çok olursa olsun, her birini diğerinden ayıran bir çok hususiyetler de vardır. Onun için lisânî hususiyeti olmayıp, sırf akıl ve mantığa hitâben yazılan kuru ve fenni eserlerin ilmi kâbiliyeti terakki etmiş olan lisanlara, hakkiyle tercemesi kâbil olduğunda söz yoksa da, hem akla hem kalbe yahut yalnız zevk ve hissiyata hitâb eden ve lisân noktasından edebî kıymeti ve sanaat zevkine hâiz bulunan canlı ve bediî eserlerin tercemelerinde muvaffakiyet görüldüğü nâdirdir".[4] Demek oluyor ki, bir dilden diğer bir dile terceme yapılırken, kelâmın bütün mana ve maksatlarına itina gösterilmesi icâb etmektedir.

1) *Hadiste Tercümân*, s. 31.
2) *Menâhilu'l-İrfân*. II. 6.
3) *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I. 23; *Hadiste Tercümân*, s. 28-31.
4) Muhammed Hamdi Yazır, *Hâk Dini, Kur'ân Dili*, İstanbul 1935, I. 9.

Yukarıda lügât ve ıstılah manalarını verdiğimiz terceme iki kısımda incelenebilir. Harfî veya lafzâ terceme, Manevî veya tefsirî terceme.[1]

1) Harfî veya lafzî terceme: Nazmında ve tertibinde aslına benzemesi gözetilen veya diğer bir deyimle mürâdifi müradifinin yerine koymağa benzeyen tercemedir. Harfî tercemeyi yapan kimse, terceme yapacağı metindeki her bir kelimeyi ele alıp, her yönden onun yerine geçebilecek diğer dildeki lafızları gözden geçirmesi gerekir ki, ekseriye bu şekildeki terceme, asılda kastedilen manayı aksettirmekte güçlük çeker.

2) Tefsirî terceme: Nazımda ve tertibinde aslına benzemesi gözetilmeyen tercemedir. Bu tercemedeki gaye, metindeki mana ve gayelerin güzel bir şekilde ifade edilmesidir. Bu tercemeyi yapan kimse, cümlenin delalet ettiği manayı diğer dilde de aynı şekilde ifade edecek bir şekilde anlatmasıdır. Görüldüğü gibi, tefsiri terceme, harfî terceme gibi zor değildir ve ondaki ağır şartları ihtiva etmemektedir.[2] Zamanımızdaki tercemelerde daha ziyade tefsiri tercemeye itimat edilmiş ve bu terceme şekli daha üstün tutulmuştur.

Terceme hakkında verdiğimiz şu kısa bilgiden sonra, Kur'ânın tercemesi yapılabilir mi?. İslâm âlimleri arasında bu hususta çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kur'ânı Kerimin terceme edilebileceğini söyleyenlerin maksadı, onun tefsiri tercemeleridir. Çünkü tercemedeki noksan ve eksiklikler Kur'ânın metnine değil, mütercimlerine, musamaha ve noksanlıklarına hamledilir. Bu sebebden tercemenin yanına metnin aslı da konur. Yoksa Kur'ân terceme edilebilir, deyenler asla harfi tercemeyi kastedmemişlerdir. Kur'ânın harfi tercemesinin yapılamıyacağına islâm âlimleri icma' ile ittifak halindedirler. Çünkü harfi terceme bir ibdalden ibarettir. Asl ile bedel birbirinin aynı olmalıdır. Bedel, aslın kapsadığı şeyleri aynen içine almalıdır. Böyle bir şey vahy-i İlâhi olan Kur'ân için bahis konusu olamaz. Eğer Kur'ân terceme edilebilseydi-ki bu muhaldır. Çünkü âyette ins ve cin bir araya gelse onun benzerini meydana getiremezler, buyurulmaktadır - Kur'ânın belâgat hususiyetleri ve i'câzı kaybolurdu.[3]

---

1) *Et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I. 23.

2) Tercemdeki zarûri şartlar için bkz. *Menâhilu'l-İrfân*, II. 9.

3) Bu hususta bütün islâm âlimleri ittifak halindedir. Fazla bilgi için bkz. *Menâhilu'l-İrfân* II. 3-69; *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I. 25; M. Hasen Hacevî, *Tercemetu'l-Kur'âni'l-Kerim*, *Mecelletu'l-Ezher*, VII. 191 (sene 1936), Muhammed Haseneyn Mahlûf el-Adevî, *el-Medhalu'l-Münir fi Mukaddimeti ilmi't-Tefsir*, *Mısır* 1351, s. 41 ve dv; Milaslı İsmâil Hakkı, *Kur'an Terceme Edilebilir mi?* İstanbul 1342, s. 4 ve dv.; *Hak Dini Kur'an dili* I. 8; Hasan Basri Çantay, *Kur'anı Hakim ve Meâli Kerim*, Mukaddime, s. 5-6.

Kur'ânı Kerimin zengin olan avrupa lisanlarına yapılan tercemeleri bile, asıl manayı ifade etmekten çok âcizdirler. Bu hususu bizler değil, bizzât tercemeyi yapan avrupalı müsteşrikler itiraf etmektedirler. Cenevre Üniversitesi profesörü ve fahrî Rektörü Edouard Montet, Yaptığı fransızca Kur'ân tercemesinin mukaddimesinde, bu hususu gayet açık bir şekilde ifade etmektedir. "Sûreler hakkında ileri sürdüğümüz bir çok meseleler hususunda ne hüküm verilirse verilsin, arapça olarak Kur'ânı bilenlerin hepsi , bu dini kitabın güzelliğini, üslûbunun son derecedeki mükemmeliyetini tebcil etmekte müttefik olacaklardır ki, avrupa dillerindeki bütün tercemeler, bunu hissettirip ifade etmek imkanından mahrumdurlar".[1]

Kur'ân mütercimlerinden olan Geoges Sale "Kur'ânı bitarafane tercemeye gayret ettimse de, okuyucularım, Kur'ân metnine sadakatkârane bir ifadeye muvaffak olmadığımı göreceklerdir" demektedir.[2]

Yine Kur'ânı Kerim mütercimlerinden olan İngiliz müsteşriki Marmaduke Pickthal eserine yazdığı mukaddimede"Kur'an terceme edilemez, en eski islâm âlimleri bu kanaâtte idiler, bende bu kanaâtteyim. Onun için Kur'ânı tercemeye muvaffak olduğumu iddia etmiyorum. Yalnız Kur'ânın manalarını nakle çalıştım. Buna muvaffak olduysam kendimi bahtiyar sayarım. Fakat bu eser, bu terceme hiç bir vakit asıl Kur'ânın yerini tutamaz ve hiç bir vakit bu maksadı istihdâf etmemiştir" sözleriyle aczini itiraf etmiştir.[3]

Bu konuya muhterem hocam Prof. M. Tayyib Okiç'in "Hadiste Tercümân" adlı tetkik yazısından alacağım bir örnekle son vereceğim. "Beşeriyet tarihinde tercümanların rolü dâima mühim olmuştur. Bilhassa devletler arası siyasi ve ticâri münasebetlerde ve adlî işlerde bu ehemmiyet hiç bir zaman küçümsenemez. Tercümanlık veya terceme işi, mühim olduğu kadar, zor çetin ve oderece de mesuliyetli bir iştir. Çünkü bu işle meşgul olanlar, onu hangi dilden yaparlarsa yapsınlar, daîma hataya düşmek tehlikesine maruz kalırlar. Meşhûr arap âlim ve ediplerinden el-Câhiz, *Kitâbu'l-Hayawân* adlı büyük eserinde, Aristotalesle ilgili metnin nakli esnasında söylediği gibi, tercümân, bir feylesofun sözlerini, tam manası, gerçek metodu ve diğer incelikleriyle hiç bir zaman nakledemez. Bunun en güzel örneği, Hindistanın meşhûr Brahman şâirî Rabindranat Tagore'un Mısıra yaptığı bir seyahat esnasında"

1) Edouard Montet, *Le Coran* (Introduction) Paris 1949, p. 53 (... que toutes les traductions en langues européennes sont dans l'impossibilité de la faire sentir et de l'exprimer).

2) *Sebilürreşâd*, Sene 1954, VII. 310.

3) Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, ilk basımın ilk sözü.

doğrudan doğruya ingilizce yazdığı eserler dışında, hindûca yazdığı kitablarını da ingilizc eyeterceme etmesini" isteyenlere verdiği şu cevap teşkil eder: "Hinduca yazdığım eserler, kendi fikirlerimi ihtiva etmiş olsalar bile onları İngilizceye terceme etmekten âcizim, zira bu tercemede İngiliz dili, hindûca için elverişli değildir".[1] İnsan kendi fikirlerini çok iyi bildiği diğer bir dile çevirmekte müşkülât çeker, acz gösterirse, başkalarının fikirlerini başka bir dile terceme etmenin zorluğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Tefsir ve terceme hakkında verilen şu umumi bilgilerden sonra, acaba bu iki kelime arasında ne gibi bir fark vardır. Demiştikki tefsir, bir eserin veya bir ibârenin mâhiyetini başka tâbirler ile izâh ederek, manasını mümkün mertebe açıklar. Tefsir, müfesserden ayrıdır. Her ikisi aynı dilde olabileceği gibi, ayrı dillerde de olabilir. O halde Kur'ânın diğer dillere tefsiri câiz olur. Bu tefsir asla Kur'ân yerine kâim olamaz.

Terceme ile tefsir arasında muhakkak farklar vardır. ez-Zerkâni bu farkların dört esasta toplandığını söylemektedir.[2]

1) Terceme sigası müstakil bir sigâdır. Aslından müstağni olunup, tercemenin aslın yerine geçmesi düşünülür. Halbuki tefsir böyle değildir. Tefsir asl ile irtibatını kesmez. Eğer tefsirle irtibât kesilmiş olsaydı, söz bozulur veya bâtıl olurdu. Bu arada mana da doğru ifade edilmemiş olurdu.

2) Tercemede istidrat yapmak câiz olmadığı halde, tefsirde bu işi yapmak câizdir, hatta bazen vâcib bile olur. Bu da, terceme ile aslın bir birine benzer olmasının zaruriliğini ifade eder. Terceme, fazlalıksız ve noksansız olarak, tam bir vukufla aslına uygun olması bir zarurettir. Tefsir ise böyle değildir. Çünkü o, aslın bir beyânı ve tavzihidir. Bu beyân ve tavzihler, istidratta müfesseri çeşitli mezheplere sevketmeyi iktiza eder. Bu da, va'z olunduğu manadan başkası kastedildiğinde lugatçıların şerhlerinde, istilahların izahında ve delillerin serdedilmesinde görülür.

İşte Kur'ân tefsirlerinin ekserisi, lugât ilimleri, akâid, fıkıh ve fıkıh usûlü, nüzûl sebebleri, nâsih ve mensûh, tabii ve içtimâi ilimlerin çeşitli istidratları ihtiva etmelerindeki sır budur. Hata edildiğinde, aslın hatası üzerine yapılan tembih, bu istidradın yönlerindendir. Keza bunu ilmi eserlerin şerhlerinde de mülâhaza edebiliriz. Böyle bir şeyi tercemede görmemize imkân yoktur. Eğer tercemede böyle bir şey gör-

1) *Hadiste Tercümân*, s. 27
2) *Menâhilu'l-İrfân*, II. 10-14.

seydik, emanetin vücûbundan ve terceme inceliğinden dışarı çıkılmış olurdu.

3) Terceme, örf cihetinden aslın bütün manalarına ve maksatlarına uygunluk manasını tazammun eder. Tefsir için böyle bir durum yoktur. Yukarıda zikredildiği gibi tefsir ancak izâh üzerinde durur. Bu izâh ister icmâli, ister tafsili, ister bütün manaları kaplasın, isterse bazılarını ihtisâr etsin, müsâvidir, Halbuki terceme ne fazla ve ne de noksan aslın manasını aynen nakleder. Bu işe tefsir kifayet etmiyebilir.

4) Terceme, örf yönünden mütercimin naklettiği maksat ve manaların asıl sözün medlûlü olduğuna ve söz sâhibinin bunu kasteddiğine itminan tazammun eder. Halbuki tefsir böyle değildir. Eğer müfessirin yanında deliller çok olursa böyle bir itminanı verebilir. Deliller az olursa susar ve bir tercihde de bulunamaz. Bazen bir kelime veya bir ibâreyi anlamaktaki aczini bildirerek "söz sahibi kendi maksadını daha iyi bilendir" der. Bilhassa bunlar sûre başlarında ve müteşâbih âyetlerde daha çok görülür.

Terceme aslın aynı olduğuna göre, zamanımızda da bazı asıllar unutulup tercemeler onların yerine kâim olmaktadır. Ekseriya aslın tercemesindeki, terceme lafzı hazfedilip, terceme bir asılmış gibi gösteriliyor. Mesela, muhtelif dillerdeki Tevrat ve İncil tercemeleri gibi. Böyle bir şey tefsirde mümkün değildir. Burada tercemein aksine asıl lafız düşebilir. Fakat tefsir lafzı asla düşmez. Taberi tefsiri, Râzî tefsiri, Celaleyn tefsiri... gibi.

Kur'ânı Kerimin tam bir tercemesi yapılamıyacağına göre, onun sadece aslına yakın bir şekilde, biraz noksanıyle ifade etmeğe, yani tefsiri tercemesini yapmağa, Kur'ânın tercemesi demekten kaçınılmış, terceme sözü yerine meâl lafzı kullanılmıştır. Meâl kelimesi (أَوْل) kökünden mimmli masdardır.[1] Bir şeyin varacağı yer ve gaye manasına mekân ismi de olur. Bir şeyin koyulaşıp katı hale gelmesine de meâl denir. Istılahda ise, bir sözün manasının her yöniyle aynen değil de, biraz noksanıyle ifade edilmesine meâl denir. İşte Kur'ânı Kerimin tercemesi içinde kullanılan meâl kelimesi, onu aynen terceme etmeye imkân olmadığını, daha doğrusu yapılan işte bir eksikliğin mevcûd olduğunu belirtmek içindir. Arapça bilmeyen müslümanlara, mümkün mertebe Allahın Kelâmını kendi dilleriyle anlatmak ve müslüman olmayanlar arasında islâmı yaymak için,

1) *Lisânu'l-Arab*, XI. 32-40; *Tâcu'l-Arus*, VII. 214-215; Kamus tercemesi, İstanbul 1305, III. 1159.

için, Kur'ânı Kerimin tercemesi zaruridir. Salahiyetli veya salahiyetsiz şahısların yaptıkları tercemelerde, fâhiş hatalar yapıldığı göz önünde bulundurulacak olursa, müslümanlar tarafından doğruya en yakın bir şekilde, Kur'ânın bütün dillere tercemesi şartı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bunun da salahiyetli heyetlere tarafından yapılması gereklidir.

4- KUR'ÂNI KERİMİN DOĞU VE BATI DİLLERİNDEKİ TERCEMELERİ

Kur'ânı Kerim islâmın ilk devirlerinden itibaren başka dillere terceme edildiğine dâir örneklere rastlamaktayız. Prof. M. Hamidullah *Le Saint Coran* adlı Fransızca tercemesinin mukaddimesinde, Kur'ânı Kerimin terceme tarihi adlı bölümünde,[1] aslen İranlı olan Selmân el-Fârisî'nin, Fatihayı farsçaya terceme ettiğini, keza, hicrî, 127 senesinde Kur'ânın berberîceye çevrildiği, el-Câhiz (Ö. 255 /869) in beyanına göre, Musa b. Seyyâr el-Esvârî'nin, Kur'ânı talebelerine hem arapça, hem farsça tefsir ettiği, keza, Buzurg b. Şehriyârın ifadesine göre, 270 /883 senelerinde Kur'ânın hind diline terceme edildiği bildiriliyor. Samanoğullarından Mansûr b. Nûh devrinde (354 /956) bir heyet Kur'ânı farsçaya terceme etmiş, bu esere Taberi tefsirini ek olarak ilave etmişlerdir. Bu aynı heyetin, Kur'ânı türkçeye de terceme ettiği söylenmektedir. Aynı devreye âit, mütercimi belli olmayan bir tercemenin Kembriçte olduğu söylenir. Bunlardan başka hicri V ve VI. cı asırlara âit Surâbadî, İsfarâinî (Ö. 471 / 1049), Zâhidi (Ö. 519 /1125) ve Hoca Abdullah Ensârî nin tercemeleri günümüze kadar ulaşmıştır. Hoca Abdullah bu eserinin, 107 tefsirden istifade edilerek toplandığını kaydeder. Hatta müsteşrik Mingana, Kur'andan kısımlar ve reddiyeleri ihtiva eden süryânice bir eserin parçalarının el-Haccac b. Yusuf devrine âit olduğunu zikreder.

Kur'ânı Kerimin ilk latince tercemesi 1143 tarihinde Robertus Ketenensis (Robert of Retina) ile Dalmaçyalı Hermannus tarafından yapılmış ise de, bu terceme ancak 1543 senesinde Lüter'in tavsiyesi üzerine Theodor Bibliender tarafından neşredilmiştir. Bu neşir tarihinden bir asır kadar sonra Slezyalı râhip Dominicus, izâhlı bir kur'an tercemesi hazırlamış, fakat bu eser yazma olarak kalmış, basılmamıştı. Bunlardan başka, 1698 de basılan tefsirli ve tenkidli bir Kur'an tercemesi, bu tercemelerin en iyisi addedilir. Bu terceme Ludovicus Maraccius (Maracci) tarafından yapılmıştır.

1) *Le Saint Coran*, (Introduction) XXXVI-XXXVIII.

Kur'ânı Kerim hemen hemen bütün avrupa dillerine terceme edilmiştir. İlk fransızca tercemesi 1647 de A. du Ryer tarafından yapılmıştır. Bundan sonra, M. Savary, B. Kasimirski, R. Blachère, E. Montet, ve M. Hamidullah'ın yapmış olduğu tercemeler meşhûr olmuştur. Fransızcada bunlardan başka 30 a yakın terceme vardır. İngilizcede de, G. Sale, J. M. Rodwell, F. H. Palmer, A. J. Arberry, Muhammed Ali, gibi şahısların tercemeleri yanında 50 den fazla terceme bulunmaktadır. Diğer avrupa dillerinde de Kur'an tercemeleri çok yaygındır. Bu hususta tafsilata girişmek istemiyoruz.[1] Batı dillerinde yaygın olan Kur'ân tercemesi şark dillerinde de bol miktarda bulunmaktadır. Türk, İran, Çin, Urdu, Hindu, Malaya, Bengale, Cava ve Japon dillerinde tercemeler vardır.

Acaba Kur'ânı Kerim, kendi dilimiz olan türkçeye ne zaman terceme edilmiştir. İslâma büyük hizmetler yapmış olan türk milletinin kur'âna hizmeti de küçümsenemez. Pek çok lehçeye sahip olan türk dillerindeki tercemeler üzerinde değil de, kullanılan yazıya göre tasnif edeceğiz. Bilindiğine göre Kur'ânı Kerimin türkçe tercemelerine, uygur, arap ve latin harfleriyle rastlamaktayız.

Uygur harfleriyle Kur'anın tam bir tercemesi yoktur. Ancak bazı âyetlerin parçaları ele geçmiştir. Prof. Reşit Rahmetî Arat 1951 senesinde İstanbulda neşrettiği Edip Ahmed b. Mahmut Yükenki'nin, *Atabetu'l-Hakâyık*'ında bazı âyetlerin tercemesine rastlandığını, söylemektedir.[2]

Arap harfleriyle, Kur'anın en eski tercemesi Ebû Ali el-Cubbâî el-Huzistânî (Ö. 303/915) ye âit olduğu söylenirse de bu tercemeye âit bir ize rastlanılamamıştır. Başka bir nüsha, 1914 senesinde Prof. Dr. Zeki Velidi Toganın türkistanda bulduğu nüshadır ki, müellifi meçhuldür. Bu terceme halen Lelingrattaki asya müzesinde "anonim tefsir'adı ile korunmaktadır. Yine müellifi meçhul, fakat tam bir nüsha, İstanbul Türk -İslâm eserleri Müzesi 73 noda kayıtlı olan terceme (734/1333) yılında Muhammed ibnu'l-Hâcc Devletşâh eş-Şirâzî tarafından istinsâh edilmiştir. Bu nüshayı Abdulkâdir Erdoğan, vakıflar Dergisinde tanıtmıştır. Keza 764/1363 senesinde istinsah edilen, ve Hekim oğlu Ali paşa Kütüphanesinde 951 No da bulunan nüsha da ilk tercemelerdendir.

---

1) Bu iş için bkz. M. Hamidullah ve Mâcit Yaşaroğlu, *Kur'ânı Kerim Tarihi ve türkçe tefsirler bibliyografyası*, İstanbul 1965, s. 71-88; *Le Saint Coran*, (Introduction) XLIV - LXVII.

2) *Kur'ânı Kerim Tarihi*, s. 72 - 73. (Kur'anın Türkçe tercemeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdülkâdir İnan, *Kur'anı Kerimin türkçe tercemeleri üzerinde bir inceleme*, Diyanet işleri başkanlığı yayınları, Ankara 1961.

Abdülkâdir İnan'ın tetkikine göre, yukarıda zikredilen üç nüshanın, tercemeleri birbirine uygun ve çok yakın olduğunu söylemekte ve bunların hepsinin bir asıl nüshadan geldiğini ilave etmektedir. Yine bu zata göre, Kur'anın ilk türkçe tercemeleri milâdı XI. ci asra kadar inmektedir. Fakat bugün elde mevcut en eski türkçe tercemeleri XIV. cü asra âit bulunmaktadır.

Asırlar boyunca, latin harflerinin kabulüne kadar, yüzlerce terceme yapılmış, bunların ekserisi hayır sahipleri tarafından çeşitli kütüphanelere ve câmilere vakfedilmiştir. Şahısların elinde veya hususi kütüphanelerde de bol miktarda bulunmaktadır. Kur'ânın türkçe tercemelerine âit bibliyografyalar bu bakımdan dâima eksik kalmaktadır. Her an Anadolunun çeşitli kütüphane ve câmilerinden veya hususi kütüphanelerden yeni ve kıymetli tercemeler çıkmak ihtimâli kuvvetlidir. Eski türkçe tercemelerin ekserisi kelime kelime yapılmıştır. Ord. Prof. Süheyl Ünver, türkçe kelime kelime yapılmış olan tercemelerin, muhtelif kütüphanelerimizdeki sayısının 60 a vardığını söylemektedir.

Latin harfleriyle yapılmış tercemelere gelince, adedleri epeyce vardır. Onlardan en önemlilerini zikredelim:

1) İzmirli İsmâil Hakkı, Kur'anı Kerim Tercemesi.

2) Ömer Riza Doğrul, Tanrı Buyruğu.

3) Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, yeni meali türkçe tefsir.

4) Hasan Basrî Çantay, Kur'anı Hakîm ve Meâli Kerim.

5) Osman Nebioğlu, Türkçe Kur'anı Kerim.

6) Abdülbâki Gölpınarlı, Kur'anı Kerim.

7) Besim Atalay, Kur'an.

8) Ömer Nasûhî Bilmen, Kur'anı Kerimin türkçe meali âlisi ve tefsiri.

9) Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, Kur'an.

10) Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'anı Kerim ve Türkçe anlamı (Dr. Yaşar Kutluay ve Dr. Hüseyin Atay tarafından)

Yukarıda zikrettiklerimiz Kur'anın tam tercemeleridir. Ayrıca âyet ve sûrelerin tercemelerine âit latin harfleriyle yazılmış başka eserler de vardır.

5 – KUR'ANI KERİM TEFSİRİNDE İHTİLAF SEBEBLERİ

Kur'anı Kerim tefsirinde, sahabe ve tâbiilerden itibaren bir çok ihtilaflar olduğu sâbittir. Allah Taâla"...ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkca anlatasın..." âyetiyle (en-Nahl 44), Hz. Peygamberin eshabına Kur'ân lafızlarını beyân ettiği gibi, manalarını da açıkladığını bilmek vâcib olur. Bu bakımdan sahabe, Peygamberden on âyeti ilim ve amel bakımından öğrenmedikçe diğerlerine geçmezlerdi.

İbn Teymiyye,[1] selef arasında tefsirde ithilaf gayet azdı. Onlar arasındaki ihtilaf tefsirden ziyade hükümlerde idi. Mevcûd olan bu ihtilaf da bir zıtlık (tezat) ihtilafından ziyade bir nevi ihtilafı idi. Bu da iki kısımda mütalaa edilebilir. a) Bir müsemmanın başka başka isimlerle çağrılmasından doğan ihtilaflar. Meselâ, kılıç için bir müsemma olduğu halde, buna (المهنّد) ، (السيف) ، (الصارم) diye üç isim verilmesi gibi. Keza Kur'ânı Kerimde de Allahın el-Esmâ u'l-Hüsnası ve Peygamberin çeşitli isimleri olması gibi. Yine bu hususa örnek olarak (الصراط المستقيم)i verebiliriz. Sıratı müstakimden maksat, Kur'âna ittiba etmektir diyenler olduğu gibi, onun, islâm olduğunu söyleyenler de olmuştur. Buradaki iki tefsir tarzı zâhiren ayrı görülmekte ise de, bu iki sözün maksadı ayrı ve zıd değil, bilakis aynıdır. Ayrı gibi görülen, ifade ediliş tarzıdır. Zira, islâm demek Kur'ana ittiba demektir. Bununla beraber, bu şekildeki nevi ihtilafları vasıtasiyle, elde edilen izah tarzları, diğerinde bulunmayan bir vasfı ortaya koyar. b) Tefsiri yapılmsı istenen bir şeyin, tamamı değil de temsil veya tembih tarıkiyle o şeyin bazı nevilerini zikretmektir. Yani ihata ve hasr için muhataba temsil tarıkıyle ismin bazı envaı zikredilir. Mesela, Yabancı biri ekmek sorsa da, ona bir ekmek dilimi gösterilse ve ona istediğin şumu? denilse... işte bu işaret ekmeğin nevine işarettir, yoksa bir ekmek dilimine işaret değildir. Meselâ, buna ait bir misal Kur'andan verelim "Sonra biz o kitabı kullarımızdan seçtiklerimize miras bıraktık. İşte onlardan kimi nefislerine zulmedendir, onların bazısı mutedildir, onlardan bir kısmı da Allahın izniyle hayratta geçib kazanandır "Fâtır 32). Malumdur ki bu âyette nefsine zulmedenler, vâcib olanları terkedip, haramları helal gibi işleyenlerdır. Muktesid ise: ortaya yolda olanlardır ki, vâcibleri işleyib, haramları terkedenlerdir. es-Sâbık ise: vâciblerle birlikte, hayırlarda da ileri gidenlerdir. Veyahut şunlardan her biri taât nevilerinden biri olarak zikredilir. Vaktin evvelinde namaz kılana sâbık, zamanında namaz kılana muktesid

1) *Mukaddime fi Usûl't-Tefsir*, s. 6-13.

namazın vaktini geciktirene (bilhassa ikindi namazını akşama doğru geç bırakana) zâlim denilir. Keza el-Bakara suresinin sonlarında, sadaka verenler muhsin, riba yiyenlere zâlim denilir. Malı kullanma bakımından insanlar ya muhsin, ya âdil yahutta zâlim olurlar. O halde muhsin olan sâbık, vâciblerle beraber müstecabları da edâ edendir. Zâlim riba yiyen veya zekâta mâni olandır. Muktesid ise, farz olan zekâtı eda eden ve riba yemeyendir.

Tefsirdeki ihtilaf iki nevidir. Birinin dayanağı sadece nakildir, diğeri ise naklin gayrı ile bilinir. İlim ise ya musaddak bir nakildir veya tahkik edilmiş bir istidlaldir. Nakil ise ya masum bir zattan gelir veya masum olmıyandan. Birinci nevide sahih ve zayıfı bilmek mümkün olur, bu takdirde yapılacak bir şey yoktur. Yahutta sahih veya zayıfı bilmek mümkün olmaz. O takdirde bunları tasdik etmek mümkün olmaz. Onun üzerinde araştırma yapmanın faydası yoktur. Mesela ehli Kehfin ahvali gibi, bu hususta Peygamberden sahih bir haber varsa makbuldür. Yoksa merduddur. Hz. Peygamberden, tefsir, hadis, ahkam ve magâzi husussunda nakledilmiş sahih haberler boldur. Burada bir ihtilaf bahis konusu değildir. Asıl ihtilaf, istidlal yoliyle gelen haberlerin bilinememesindedir. hataların ekserisi burada görülür. Daha sonra gelen müfessirlerden bir kısmı, evvela manalara inandılar sonra onun üzerine Kur'ânın lafızlarını hamlettiler. Diğer bir kısmı ise, konuşanın, inmiş olanın ve onun muhatabını nazarı dikkate almaksızın, mücerret Kur'ânı kendi konuştukları arapça ve tâbirlerle murat ettikleri şeyleri sevkederek tefsir ettiler. Birinciler delâlet ve beyan bakımından Kur'ân lafızlarının mustahak olub olmadığına bakmaksızın, sadece manayı sevkettiler. Diğerleri ise, kelamın siyakına ve mütekellimin muradına bakmaksızın, arabın indinde câiz görülen şeyi, câiz görüb mücerret lafza tâbi oldular. Evvelkiler Kur'ânı tefsir ederken manalarda hata yaptıkları gibi, bunlar da birçok lafızlarda galat yaptılar. Birincilerde mana, ikincilerde lafız ön plandadır. Birinciler iki sınıftır. Onlar bazen bir şeye delalet eden Kur'ân lafzını selbederler, bazen de, onu delalet etmiyen veya murât edilmeyen şey üzerine hamlederler. Bu iki halde de mana bâtıl olmuş olur. Onlar delil ve medlul de hata etmişlerdir. Bid'at, hevâ ve heveslerine kapılmış tâifeler gibi ki, onlar, dalalet üzere ittifak etmiyen mutedil bir ümmete muhalif mezheb oldular. İşte bunlar, Kur'ânı kendi görüşlerine göre te'vil etmeye kalkıştılar. Onlar bazen, âyetlerle mezheblerine delil getiriyorlar. Halbuki âyetlerin delaletle bir alakası yok. Bazen de mezheblerine muhalif olanları te'vil ediyorlar ve kelimelerin yerlerini oynatıyorlar. Tefsirlerindeki butlân açık bir şekilde bir çok yönlerde kendini gösterir.

Bazıları da medlûlde değil de, delilde hata ederler. Bunun misali de bazı sofilerde ve fakihlerde görülür. Kur'ânı sahih bir mana ile tefsir ederler, fakat Kur'ân vermek istedikleri bu manaya delalet etmez. Şu zikredilen umumi ihtilaflardan sonra, müfessirler arasında mevcud ihtilafın sebeblerini şöylece sıralıyabiliriz:

1) Kıraât ihtilafları: Bir âyet hakkında sahabeden muhtelif iki tefsir gelirki, bu da ihtilaf gibi addolunursa da hakikatte bir ihtilaf yoktur. Mesela (أولامستم النساء) âyetindeki okunuşa, cima veya dokunma manaları verilmesi gibi.

2) İ'rab yönlerindeki ihtilaf: Mesela (فتلقى آدمُ من ربّه كلماتٍ) (el-bakara 37) "Âdem Rabbından kelimeler belleyib aldı". Bu âyette Âdem merfu, kelimât ise nasb okunduğu gibi, aksi de mümkündür. Bu takdirde fâiller değiştiği için, manalarda da değişiklik olacaktır.

3) Kelimenin manasında dilcilerin ihtilafı: Meselâ (يطوفُ عليهم ولدانٌ مخلدون) (el-Vâkıa 17) "ebediliğe mazhar edilmiş evlatlar etraflarında dolanırlar" "muhallidûn" kelimesinin manası ebedi olarak onlar ihtiyarlamıyacaklar, olabileceği gibi, onlar aynı yaşta oldukları ve yaşları değişmiyeceği gibi bir mana da verilebilir.

4) Lafzın iki veya daha fazla manada iştirakı: Meselâ (الصريم) kelimesi(فاصبحت كالصريم)(el-Kalem 20) "O bahçe, simsiyah kesiliverdi" bu kelime hakkında dört görüş vardır. 1) Gece gibi oldu, zira es-Sarîm lugatte gece manasına gelir 2) gündüz gibi oldu, es-sarîm kelimesi hem gece hem de gündüz manasına gelir. 3) Bazı arab lehçelerinde, yangından arta kalan siyahlıklar manasına gelir. 4) Kesilmiş ziraat gibi bir manaya da gelir.

5) Itlak ve takyit ihtimali: Mesela (فمن لم يجد فصيام ثلاثة ايام) (el-Maide 89) "... fakat bunlara kim güç yetiremez se üç gün oruç tutması lazımdır.." Ebû Hanife ve es-Sevri ve onlara tâbi olanlar, takyidle hareket etmişler ve Ubeyy b. Ka'b ve İbn Mes'ud bu ayeti (فصيام ثلاثة ايام متتابعات) şeklinde okuduğu için, bu iki imâm da bu üç günlük orucun arka arkaya olacağını ileri sürmüşlerdir. İmam eş-Şâfi'i ise, bu görüşten ayrılarak, yukarıdaki şazz olan kıraatın hüccet olamıyacağını ileri sürerek, âyeti ıtlaka hamleder.

6) Umum ve husus ihtilafı: Mesela (أم يحسدون الناس على ما آتاهم الله من فضله) (en-Nisa 54) "yoksa onlar Allahın fazlu kereminden insanlara verdiği şeylere karşı hased mi ediyorlar?". Denildiki âyetteki en-Nâs'dan murad Hz. Peygamberdir. Çünkü Allah ona nübüvvet verdi, onlarda ona haset ettiler. Yine denildi, ki, en-Nâs'dan murad, Hz. Peygamberin Âli ve ashabıdır. Birinci mana hâs, ikinci ise âm'dır.

7) Hakikat ve mecaz ihtimali: Mesela (وأنّه هو أضحك وأبكى) (en-Necm 43) "Hakikat şu: Güldüren de, ağlatan da odur". Allah, insan oğlunu maruf olan gülüş ve ağlayışı ile yaratmıştır. Bu hakikattır. Veya arz, nebatı vermekle güler, sema da yağmurla ağlar, bu mana ise mecaz yönüdür. Sahih olan ferah ve hüzünden ibarettir. Zira gülme, sürûr ve feraha, ağlama ise hüzne delalet eder.

8) Kelimenin ziyadeliği ihtimali: Meselâ (لا اقسم بيوم القيامة) (Kıyame 1). Bazıları, bu âyetteki (لا) fazladandır. Kelâmı takviye eder. Bazıları da bu (لا) aslidir ve nefiydir. Zira kıyamet bizatihi o kadar muazzamdır ki, onu izah etmek için yemine ihtiyaç yoktur.

9) Hükmün mensûh veya muhkem olma ihtimâli: Meselâ, (يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله حق تقاته) (Âlu İmrân 102) "ey imân edenler, Allahtan nasıl korkmak lazımsa öyle korkun" bu âyet hakkında bazıları mensûh dur derken, bazıları da muhkem olduğunu söylemeleri gibi.

10) Hz. Peygamber ve seleften gelen tefsir rivayetlerinin ihtilafı: Mesela (هذان خصمان اختصموا فى ربهم) (el-Hâc, 19) "Bu ikisi Rableri hakkında biribirleriyle dâvalaşan iki zümredir". Bazıları şu iki fırkadan birini ehli iman diğerine de ehli kitab demişlerdir. Diğer bir kısmı da, o iki fırkadan biri müminler, diğerleri ise, hangi milletten olursa olsun kâfir olanlardır demişlerdir. Keza (وأذن فى الناس بالحجّ) âyetinde de olduğu gibi, buradaki hitabın Hz. İbrâhime olduğunu söyleyenler olduğu gibi, Hz. Muhammede âit olduğunu zikredenler de vardır.

Bunlardan başka, takdim ve tehirler, izmarlar ve diğer bir çok hususlardan dolayı ihtilaf konusu olabilecek meseleler eksik değildir.

6- TEFSİR ÇEŞİTLERİ

Kur'anı Kerimin tefsiri ve bunun çeşitleri hakkında söz söylemek kolay bir şey değildir. Ahkâm ve şeriatını açıklamak için indirdiği hidayet rehberini anlamaya gayret etmek, biz insanların en büyük gayesidir. Arzu edilen tefsir, insanların dünya ve âhiret hayatlarında saadet yollarını gösterendir. Müfessirler, Kur'anın çeşitli yönlerini ele alarak tefsirler yapmışlar, bunun neticesi olarak tefsirde çeşitli yönler meydana gelmiştir. Bazıları Kur'anın diğer sözlere nazaran üstünlüğünü isbât edebilmek için, belâgat nevilerine, Kur'ânın meâni ve üslûlûbuna dikkat etmişlerdir. Bazıları vecihlerin ve lafızların ihtimallerini beyân edebilmek için irâba, bazıları kıssalara, bazıları Garîbu'l-Kur'âna, Bazıları ahkâmı şer'iyyeye, bazıları akâide, bazıları öğüt ve inceliklere dalarak, Kur'ânın hakiki manasını unutacak yollara düşmüşler ve Allahtan uzaklaşmışlardır. Burada tefsirden maksadımız yukarıda zikredilenler yanında, Kur'ânın fesahat ve belâgatına lâyık olan i'rabı tatbik edip taşıyabileceği mana miktarınca belâgatın vecihlerini açıklamaktır.

Tefsir çeşitli yönlerden ve müfessirlerin durum ve tutumlarına göre çeşitli kısımlara ayrılabilir. İbn Abbasdan rivayet edildiğine göre, o tefsiri dörde ayırmaktadır. 1) kimsenin bilmekten müstağni olamadığı, tefsir 2) arab dilini bilmekle mümkün olan tefsir, 3) ilimde resûh sâsâhibi olanların bileceği tefsir 4) Allahtan başka kimsenin bilmesine imkân olmayan tefsirlerdir. Genel olarak tefsirler, iki kısma ayrılır. Rivayet tefsirleri ve dirâyet tefsirleri. Şimdi bu iki tefsir nev'i üzerinde duralım.

1) Rivâyet Tefsiri: buna me'sûr veya naklî tefsirde denilir. Seleften nakledilmiş eserlere dayanan tefsirdir. Diğer bir deyimle, rivayet tefsiri, bazı âyetleri beyan ve tafsil etmek için, bizzat yine Kur'ândaki başka âyetlerle, Hz. Peygamberin, sahabenin sözleriyle açıklanışı şekline denir. Hatta bazıları buna tâbiûnun sözlerini de ilâve ederler. Rivâyet tefsiri bidayette rivayet tarikiyle başlamış, Hz. Peygamberden sahabeye, onlardanda tâbiilere intikal etmiştir. Artık tedvin devri başladıktan sonra rivayetler eserlerde toplanmaya başlamıştı. Ali b. Ebi Talha, Ebi Ravk ve İbn Cüreyc tefsirleri gibi.

Hazreti Peygamberden veya sahabeden nakledilen tefsir rivayetleri fevkalade bir usûlle zaptedilmiştir. Gerek rivayet edilenlere ve gerekse rivayet edenlere âit olmak üzere bir takım usullere, kâidelere itina gösterilmiştir. Hafızada olan mâlumât satırlara intikâl ettirilmiş, bunların

nakillerinde de bazı esaslar va'z edilmiştir. Hadis usûlü bunları gayet güzel açıklamaktadır. Rivayet tefsirlerinde müfessirin rolü de mühimdir. tefsir bir ayna gibidir. Müfessirin ve cemiyetin durumunu aynen aksettirir.

Yukarıda rivâyet tefsirini tarif ederken, Kur'anın Kur'ân ile tefsiri veya Peygamber sünneti ile izâhı veyahutta sahabeye mevkûf sünnetle yapıldığını hatta buna tâbiilerinde ilave edilebileceği kanaatında olanlar bulunduğunu söylemiştik. Şüphe yok ki Kur'ânın, Kur'ânla tefsirinde veya sağlam olan Peygamber sünnetinde bir ihtilaf bahis konusu olamaz. Fakat burada gerek Peygambere ve gerekse sahabe ve tâbiilere isnad edilen sözler bulunduğunu unutmamak gerekir. İşte bu yönlerden nakli tefsirin za'f noktaları ortaya çıkar. Bu za'f noktalarını genel olarak üç noktada toplayabiliriz 1- Tefsirde uydurma haberlerin çokluğu, 2- İsrâiliyatın girişi, 3- İsnadların hazfı. 1 ci ve 3 cü maddeler hadisin konusu içine girdiğinden, biz sadece isrâiliyât üzerinde duracağız.

Rivayet tefsirindeki bu za'f dan dolayı, tefsir daha ilk günlerden itibaren karışıklık arzetmeye başlamış, bazı ciddi ilim adamlarının tefsire karşı olan itimadı sarsılmıştı. Meselâ, Ahmed b. Hanbel (Ö. 241/855) "tefsir melâhim ve megazi gibi üç şeyin aslı yoktur"[1] demişti. Tefsire dâir binlerle haber toplayan ve mısırdaki Ali b. Ebi Talha (Ö. 143/760) nın tefsir nüshasını medheden bu zât neden dolayı tefsire itimad etmemiştir?. Öyle zannediyorum ki Ahmed b. Hanbelin bu sözünde zihinler için ikâz ve tenbih vardır. Tefsire âit haberlerde sahih olamayanların sahihlere nisbetle çok olduğunu ve gelen bu haberlerin senet ve metinlerindeki zayıflığa işaret etmek istemiştir. Yoksa onun maksadı sahih tefsir rivayetlerini nefyetmek değildir.

Rivayet tefsirlerine âit örnekler, hadis mecmualarının, kitâbu't-Tefsir sahifelerinde bol miktarda mevcuddur.[2] En meşhur rivayet tefsirlerinin birkaçını aşağıda zikredelim.

1) Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân.*

2) Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm.*

3) Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân.*

4) Ebû Muhammed el-Huseyn el-Bagavî, *Maâlimu't-Tenzîl.*

---

1) *Fecru'l-İslâm*, s. 199.

2) Rivayet tefsirine örnekler için bkz. *Menâhilu'l-İrfân*, I. 480 - 482; *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I . 152 ve dv.

5) İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz.*

6) İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'anı'l-Azîm.*

7) Abdurrahmân es-Saâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân fi Tefsiri'l-Kur'an.*

8) Celâluddin es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi Tefsiri'l-Me'sûr.*

9) Muhammed Cemaluddin el-Kâsımi, *Tefsiru'l-Kâsımi, Mehâsinu't-Te'vil.*

2) Dirâyet Tefsiri: Buna Re'y ve ma'kûl tefsir de denilir. Rivayetlere munhasır kalmayıb, dil, edebiyat, din ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsirlerdir. Burada bahsettiğimiz re'yden maksad ictihaddır. Bu tefsir nev'i bir zarurete, bir maslahata mebni olarak zuhûr etmiştir. Bidayette araplar arap yarımadasında iken dillerinin selikasına hâkimdiler. Zamanla hudutlar genişleyip, yabancı milletler ve onların kültürleriyle karışınca, lisân melekeleri za'fa uğradı. Arap lisanını korumak için kâidelere ihtiyaç duyuluyordu. Hele arap olmayanların bu lisânı öğrenmesi, arapçanın gramerinin bilinmesine mutavakkıf oluyordu. Kur'ân da arab diliyle nâzil olduğundan, onun anlaşılması da bazı fenlere ihtiyaç göstermekte idi. Artık bu anlardan itibaren dirayet tefsirinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Zamanla islâm ülkesi genişledikçe muhtelif fenler ve felsefi fikirler ilerledikçe ve çeşitli mezhepler ortaya çıktıkça, tefsirlerde de bu hususlara dâir malûmat verilmesi icâb ediyordu.

Re'y tefsirinin câiz olup olmaması hususunda, bidayette münakaşalar yapılmış, bazıları bunu tecviz etmez iken bazıları da muvâfık görmüşlerdir.[1] Kısaca re'y tefsiri ikiye ayrılır, biri mezmûmdur câiz değildir, ikincisi ise memdûhdur ve câizdir. Re'y ile tefsir yapmaya girişenler, yaptıklarını teyid için, Kur'ândaki tededbür âyetlerine ve Peygamberin sözlerine istinâd ettiler. Eğer rey ile tefsir yapılamıyacak olsaydı, bu günkü din ahkâmının çoğuna vâkıf olamazdık. Kur'ânı memdûh re'y ile tefsir edenler, şöyle bir yol takip etmişlerdir. Onlar Kur'ândan manalar taleb ediyorlar, eğer onu Kur'ânda bulamazlarsa sünnete müracaat ediyorlar veyahutta sebebi nüzûle şâhit olan sahabeye soruyorlardı. Eğer taleb ettikleri manayı Kur'anda, sünnette ve sahabede bulamıyorlarsa, o zaman müfred lafızların, Peygamber zamanındaki istimâli nazarı dikkate alınarak, lugât, ıstılâh ve sarfına müracaat ediliyordu. Bunlardan başka terkiblerin i'rabı, belâgatı hakiki mananın mecâz üzerine tahmili, kelâmın siyâkı, yapılan re'y ile tefsirin, içtimâi-

---

1) İki görüş için, bkz. *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I. 255 - 265.

yât, tarih ve kâinât kânunlarına mutabakatı, yapılan izâh tarzının Peygamberin söz, fiil ve takrirlerine uygunluğunu göz önünde bulunduruyorlardı. Fakat dirâyet tefsircileri bu gibi hususlardan pek çoğunu ihmal etmişlerdir.[1]

En meşhur dirâyet tefsirlerinden bazıları:

1) Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb.*

2) el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil.*

3) en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil.*

4) el-Hâzin, *Lübâbu't-Te'vil fi Maâni't-Tenzîl.*

5) Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhit.*

6) el-Mahalli ve's-Suyûtî, *Tefsiru Celaleyn.*

7) el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Münir.*

8) Ebû's-Suûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selim ila Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerim.*

9) el-Âlûsî, *Ruhu'l-Maânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm.*

7– HAZRETİ PEYGAMBERİN TEFSİRDEKİ YERİ

Kur'ânı Kerim arap dili ile nâzil olmuş, muhatabları onu kendi kültür seviyeleri nisbetinde anlayabilmişler, anlayamadıkları kısımları, bu hususta en salahiyetli zat olan Hz. Peygambere sormuşlardı. Derin akâid meseleleri üzerinde düşünmeye lüzûm görmemişler, sağlam bir imân onları bu gibi bir tekellüften kurtarmıştı. Hz. Peygamberi Kur'ân tefsirine sevkeden en mühim âmil, islâmiyetin kendisinden olan emridir. Bu peygamberlik vazifesinin iktizasıdır. O tebyin ve tebliğle mükellefti. Buna tipik bir misal, Haccetu'l-Veda hutbesinde üç defa müslümanlara tebliğ ettim mi diye sormuş, müslümanlardan müsbet cevap alınca Ya Rabbi şahid ol demişti. Kur'ânı Kerimden sonra Onun en mühim tefsir kaynağının Hz. Peygamberin sünneti olduğunu söylemiştik. Sünnet Kur'ânın umumunu, hususunu, mutlak ve mukayyetini, nâsih ve mensûhunu ve diğer hususlarını izah eder. Mekhûldan rivayete göre Kur'ânın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur'ana olan ihtiyacından

1) Dirayet tefsiri hakkında fazla bilgi için bkz. *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn* I. 255 vedv.; *Menâ-nilu'l-İrfan* I. 517 ve dv.

daha fazladır.[1] Bir hadiste (ألا إني اوتيت الكتاب (القرآن) ومثله معه) "Bana kitabla beraber, misli de verildi denilmektedir".[2] Bu konuda sünnete o kadar ehemmiyet verilmiştir ki, Yahya b. Ebi Kesir, sünnet Kur'âna kâdidir, Kitab ise sünnete kâdi değildir, demektedir.[3] Bu söz Ahmed b. Hanbele söylendiğinde "bunu söylemeye cesâret edemem, fakat sünnet kitâbı tefsir ve tebyin eder derim" demiştir.[4] Kurtubî tefsirinin mukaddimesinde, sünnetin Kur'ânı beyânı iki şekilde olduğu anlatılmaktadır.[5] Birincisi, Kitabdaki mücmeli beyandır. Meselâ, beş vakit namazın vakitlerinin beyânı, zekâtın miktarı ve Haccın menâsikini beyân gibi. İkincisi ise, Kitâbın hükmü üzerine ziyadeliktir. Meselâ, kadının nikahını, hala ve teyze üzerine haram kılmak gibi.

Hz. Peygamber konuşma yönünden arabın fasihlerindendi. Çünkü ona arap edebiyatının maâni, beyân ve bedi bakımından en yükseği olan Kur'ân nâzil olmuştu. Böyle bir kitabı ona müyesser kılan Allah, elbette onun lisanını en fasih ve en beliğ kılması icâb ederdi. Nitekim o, öyle yetiştirilmişti. Daha evvelce söylediğimiz gibi, arap dili yazı ile pek işlenmediğinden cümleler kısa ve manalar çok genişti. Kur'ânı Kerimde de bu ifade şekli mevcuttu. Bu gibi ibarelerde hatibin rolü çok mühimdir. Hz. Peygamber, konuşması esnasında hareket ve mimikleriyle müşkül ve kapalı olan noktaları açıklamış olurdu. Zira aynı ibareyi biri hatib, diğeri hatib olmayan iki kişi söylese muhatab hatib olanınkini izâha lüzûm görmeden anlar, diğerinkini ise anlayamaz. İşte Hz. Peygamber susması icâb eden yerde susar, hâcetten başka laf etmez, konuşmasında lüzûmsuz fazlalıklar bulunmazdı. Zamanın icâbatı olarak, bütün manayı cem edecek şekilde beliğ konuşur, lafızlarını uzatmazdı. O okuma ve yazma da bilmezdi yani ümmi idi. Hz. Peygamber zamanında imân kuvveti hâkimdi. Peygamber o vakit için anlaşılması güç olan bazı kelâm meselelerini muhatablarına çok basit olarak anlatması veya onlardan hiç bahsetmemesi icâb ediyordu. Eğer bu hususları geniş olarak anlatmış olsaydı, islamda vicdan ve fikir hürriyeti dondurulmuş olurdu. İslâmiyet böyle bir şeyi asla isteyemezdi. Zira böyle bir şey onun ruhuna muhalif olurdu. Sonra Peygamber, ne hikmetler savuran bir filezof ve ne de programla ders veren bir öğretmendir. O bir Peygamber olarak, zaman, mekan ve muhatabarının durumuna göre, onun söz ve hükümleri dağınık olabilir.

1) *Tefsiru'l-Kurtubî*, I. 39.

2) *Mukaddime fi usûli't-Tefsir*, s. 25, *Tefsiru'l-Kurtubi*, I. 38.

3) *Tefsiru'l-Kurtubî*, I. 39.

4) *Tefsiru'l-Kurtubî*, I. 39; *İbn Hanbel*, s. 215; *Tefsiru'l-Kâsımi*, I. 191.

5) *Tefsiru'l-Kurtubî*, I. 38-39.

Hz. Peygamberin Kur'ânı tefsir ettiğini, muhtelif hadis mecmualarında, kendisine kadar ulaşan , isnadlarla da öğrenmekteyiz. Fakat, Peygamberin yaptığı tefsir, müteahhirûn indinde marûf olan tefsir demek değildir. Müteahhirunun tefsir anlayışında, lügât, belâgat ve bunun gibi daha pek çok hususlar aranır. Halbuki ilk tefsirde bu gibi teferruat yoktur, onda şeriat ve ahkamda Allahın muradını beyân vardır. Hadis mecmualarında müstakil birer kitab teşkil eden Kitabu't-Tefsir kısımlarından anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber, sahabenin anlayamadıkları kısımları açıklamıştı. Bu örneklerden anlaşıldığına göre, Hz. Peygamberin Kur'ânı tefsiri, ahkâmı beyân, mekârimi ahlakı şerh ve ona teşviktir. O, hem bir beşer ve hem de bir Peygamber olarak, muhatablarını ikna etme yolunu takip etmiş, âyetteki Cenâbı Hakkın muradını belirtmiştir. Bunları bazen tahsis, bazen din, bazen geniş bir anlamı tahdit, bazen kelimenin arap dilindeki anlamını teyid, bazen şahısların durumunu ve o zamanki edebi sanaatları, izâh, bazen beyân ve tatbik, bazen temsil, remz ve işâret, bazen intibaha davet ve insanın psikolojik durumundan istifade etmek suretiyle tefsir etmişti[1].

Hz. Peygamberden işitilen bu tefsir haberleri sahabe arasında nakledilirdi. Fakat onlar her şeyi soramamışlar, aklî seviyyeleri ve amelî hayat ihtiyaçları, sormak lüzûmunu hissetirmemişti. Bu bakımdan Peygamberin yapmış olduğu tefsirin azlığına işaret edilebilir. Hz. Aişeden rivayetle "Rasulullah (S. A. S) Allahın kitabında Cibrilin ona öğrettiği miktarda tefsir ederdi"[2] denilmektedir. Bu hususta İbn Atiyye (Ö. 543 /1148) bu hadisin manası mücmel ve mugayyebata ve buna mümasil olan âyetlerin tefsiri hususundadır. Bu gibi âyetleri anlamakta Cenâbı Hakkın tevfiki ile olur demektedir.[3] Yoksa bu hadise göre Peygamber mutlak olarak Kur'anı tefsir etmekten çekinirdi, o ancak Cibrilin kendisini beyân ettiği nisbette tefsir ederdi diyemeyiz. Zira o zaman إنا أنزلنا إليك الذكر لتبين للناس ما نزّل إليهم ... âyeti umumi değil de hususî olmuş olurdu. Eğer bu âyetten hususi bir mana anlaşılmış olsaydı, sahabenin Kur'ânın manalarına dalmamaları ve onu tefsir etmemeleri icâb ederdi. Halbuki pek çok sahabe tefsirle meşgul olmuştur. Buna rağmen, ilk devirde tefsir faâliyetini frenliyen hareketler zuhûr etmiş, fakat bu hareketlerin sebebleri izâh edilerek tefsir faaliyeti devam etmiştir.

---

1) Hz. Peygamberin tefsir örnekleri için bkz. *Kur'ân tefsirinin doğuşu*, s. 23 - 44.
2) *Tefsiru İbn Kesir*, I. 6; *Târihu Bağdat*, XIII. 253; *Mukaddemetân*, s. 263.
3) *Mukaddemetân*, s. 263.

Hz. Peygamberin tefsir örneklerini çıkartmak için müracaat edeceğimiz ilk kaynak hadis mecmuaları olacaktır. Bu mecmualarda, Peygamberin tefsiri, tefsir kitablarına nazaran daha azdır. Bu da onları toplayanların usûllerine göre cerh ve ta'dile tâbi tutulmuş olmasından ileri gelir. Hatta tefsir kitablarında, zayıf ve kasıtlı olarak va'z edilmiş haberler çoktur. Bu durum karşısında Peygamberin tefsirinden örnekler elde etmek için müracaat edebileceğimiz en iyi yer, ilk muteber hadis mecmuaları olacaktır.

8- SAHABENİN TEFSİRDEKİ YERİ

Hz. Peygamberden sonra tefsir sahasında en mühim rolü sahabe almıştı. Hz. Peygamberin muhatabı olan bu muhterem zevâtı, tefsir sahasında iki şey yükseltiyor du. Birincisi, sarsılmaz mutlak imânları, İkincisi ise hâdise ve sebebleri müşahede edip, hükümlerle aralarında münasebet kurabilmeleri idi. Kısacası sebebi nüzûle vâkıf olmaları idi. Sağlam imanlarından dolayı, akli delillere ve akli düşünceye ihtiyaçları yoktu. Hz. Peygamber vefat edince, feyiz kaynakları kesilmiş, Kur'ânla karşı karşıya kalmışlardı. Onlar, Kur'ânı anlamakta insanların en muktediri sayılır. Bununla beraber Kur'ânı anlayışta ihtilaf etmeye başlamışlardı. Bu vaziyet tabii bir halden ileri gelmektedir. Sahabenin topladığı bilgi malzemesi ve âdetlere vukufları bakımından anlayışları başka başka olabilirdi. İlim bakımından aralarında büyük farklar olduğu gibi, fazilet bakımından da müsâvi değillerdi. Bazısı bazısından daha cesûr, bazısı daha kerim, bazısı ise daha âlimdi. Bu şekilde farklı akliyata sâhib olan sahabenin kendi dilleriyle nâzil olmuş olan Kur'ânı anlayışları aynı olamazdı. Bütün sahabenin Kur'ânı icmâlen ve tafsilen aynı derecede anlamalarına imkân olamaz. Kur'anı Kerim arab dili ve üslûbu ile nâzil olmuştu. Kendi diliyle nâzil olan bu Kur'ânı sahabe duyar duymaz gerek müfredât ve gerekse terkibler bakımından anlıyordu demek hakikate mugayirdir. Çünkü bu, herhangi bir dille yazılmış bir kitabın, o dili bilenler tarafından tamamen anlaşılıyordu, demek gibidir. Zira bir eseri anlamak için, o eserin dilini bilmek kâfi gelmez, aynı zamanda aklen ve kültür bakımından o kitâbın kültür seviyesine yükselmek lâzım gelir. Biliyoruz ki islâmiyetin zuhûru esnasında arab kültür seviyesi umumi olarak yüksek bir durumda değildi. Kur'ânın ahkâm âyetleri, arap lisanı selikasına sâhib olan kimseler tarafından anlaşılacak şekilde vâzıhtır. Hâdiselerle hükümler arasındaki münasebete vâkıf olan sahahabe, şüphesiz Kur'anı sonradan gelenlere nisbetle daha iyi anlayacaktır. Ama bu anlayış, hepsinde aynı olamazdı. Arab diline ve onun edebiyatına

vukuf itibariyle biribirlerine karşı olan tefavütleri bunu icâb ettirdiği gibi Hz. Peygamberin dâima yanında bulunanlar, diğerlerine nisbetle bilgi yönünden diğerlerine tefâyuk etmeleri lâzım gelirdi.

Sahabe Kur'ân âyetlerinin izâhını ya Peygamberden işitmek sûretiyle veyahutta içtihadlarıyle yapmışlardır. Çok kerre, âyetlerin sebebi nüzûllerini anlatmak suretiyle izâh edilmesi lâzım gelen âyeti açıklamış oluyorlardı. Kendi içtihadlarıyle yapmış oldukları tefsirlerde, umumi olarak ya dil veya dini yöne, ehemmiyet vermişlerdi. Onlar bazen âyetteki dini bir müşkili halletmek için, bazısı tahsis yolunu, bazısı da tarihi bir yol takip etmişlerdir. Bazen dini bir hükmü remz yoliyle izah etmişler, bazen bu dini izahları, hususi bir anlayış ifade ederken, insanların rûhi durumları da nazarı dikkate alınmakta idi. Bazen de sahabe, izah etmiş olduğu hususu beyân ederken, bizzat o hâli yaşıyarak tatbik ediyordu. Daha evvelce söylediğimiz gibi, o devirde ki şahısların kültür durumu, biri birlerine nazaran çok değişik olduğundan, arap yazısının durumu da göz önünde bulundurulacak olursa, âyetteki bir kelimenin luğavî manasını anlayışta ekseriya çeşitli görüşler zuhur edecektir. Bir sahabî kelimenin hakiki manasını kullanırken, diğeri mecâzî manasını kullanmıştır.[1] Bir âyetin kendisi veya bir kelimesi hakkında, çeşitli sahabeden muhtelif rivayetler olduğu gibi, bazende tek bir sahabîden çeşitli haberlerin zuhûr ettiğini görmekteyiz. et-Taberinin tefsiri bu gibi misallerle doludur. Acaba böyle bir hal neden ileri gelmektedir. Onlar, Peygamber zamanında olduğu gibi, zaman, mekân ve şahsın durumunu nazar-ı dikkate alarak mı? hareket ediyorlardı. Bunun böyle olduğunu düşünebilirsek de, bu gibi haberler, daha ziyade, Hz. Peygamber zamanında çocuk denecek yaşta olan sahabeden zuhûr etmektedir. Yaşlı olan sahabe yavaş yavaş dünyadan çekilince, ortada kalan genç sahabe grubuna çok iş düşmüş ve çok konuşmak mecburiyetinde kalmışlardı. Bu gibi ahvalde, isnadda vârid olabilecek hatalarıda göz önünde bulundurmak gerekir.

Sahabe arasında tefsir sahasında şöhret kazanan şu zevatı ilk başta sayabiliriz. Ali b. Ebi Tâlib (Ö. 40/660), Abdullah b. Mes'ud (Ö. 32/652) Ubeyy b. Kâ'b (Ö. 19 / 640), Abdullah b. Abbas (Ö. 68/ 687-688) Ebû Musâ el-Eş'arî (Ö. 44/664), Zeyd b. Sâbit (Ö. 45/665) ve Abdullah b. ez-Zubeyr (Ö. 73/692) dir.

Umumiyetle, çeşitli devirlerde isimlerini zikredeceğimiz müfessirlerin tefsirdeki yerlerini ve tefsirlerini ileride hazırlamayı düşündüğümüz

1) Sahabenin tefsir örnekleri hakkında fazla bilgi için bkz. *Kur'ân tefsirinin Doğuşu*, s. 76 - 97.

tefsir târihi adlı eserimizde zikretmeyi uygun görüyoruz. Ancak okuyucularımıza bir örnek olmak üzere her devirden bir kaç meşhur müfessiri tanıtmağa çalışacağız. et-Taberiye kadar böylece devam edecek, et-Tâberiden sonra zamanımıza kadar gelmiş olan tefsir hareketi ekollerine zikredecek ve bunlardan meşhur olanlarını örnek olarak vereceğiz. Bu arada da tefsir hareketinin zamanımıza kadar gelişmesine de temas edeceğiz. Sahabe devrinin tefsir özelliğine kısaca temas etmiş olduk, Şimdi o devrin en meşhur müfessiri addedilen, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'ın tefsirdeki yerine temas edelim.

a– Abdullah ibn Mesud ve Tefsirdeki Yeri

Hazreti Peygamberin gece gündüz yanında ayrılmamaya gayret eden Ebû Abdirrahmân Abdullah ibn Mes'ud'un doğumu ve islâmdan önceki hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahib değiliz.[1] Çok fakir bir âilenin çocuğu olduğu için cahiliyye devrinde şöhrete sâhip olamamış, fakat islâmiyete yaptığı büyük hizmetlerden dolayı, onun hayatının islâmiyetle başlamış olduğunu söyleyebiliriz. O, Allahın Kitabının en büyük müfessirlerinden biridir. Bu sahada İbn Abbas'dan sonra ilk akla gelen sahabî odur. Hazreti Peygamberin yanına izinsiz olarak girebilme müsaadesi olan yegane sahâbi olması hasebiyle, bir çok âyetlerin tefsirini Peygamberden işitmiştir. Peygamberden işitmediği âyetleri de kendi görüşü ile izâh etmeye çalışır. Kendisi, Hazreti Peygamber tarafından cennetle müjdelenmiştir.[2] Ufak tefek bir bünyeye sahip olan İbn Mes'ud, islâm dininin yayılması için bütün harplere iştirak etmişti.[3] Peygamberin vefatından sonra, Ömer'in, hilafeti devrinde Kûfe şehrine tayin edilmiş, orada kadılık ve beytu'l-mâl memurluğu yapmıştı. Osmân devrinde ise, o, Kûfede Kur'anı Kerim okutuculuğu yaptığını, ilim ve irfân dağıttığını görmekteyiz. İbn Mes'ud 32/652 yılında Medinede vefat etmiştir.

İbn Mes'ud, Irak tefsir medresesinin temelini atan şahsiyyettir. Bu medrese fıkıhda olduğu gibi tefsirde de re'ye ehemmiyet vermiş ve bu ekolden, daha sonraki nesillere bu ilimleri nakleden pek çok kimseler yetişmiştir. Onun ilmi, Hazreti Peygambere olan ittisali ile başlar ve Peygam-

1) İbn Mes'udun hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: İbn Sa'd, *et-Tabâkâtu'l-Kubrâ*, Beyrut 1957, III. 150; İbn Hacer, *el-İsâbe*, Mısır 1939, II. 360 - 362; İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, Mısır 1280, III. 256; İbn Abdi'l-Berr, el-*İstiâb* (el-İsâbe ile beraber) II. 308 - 316; el-Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Mısır 1959, I. 204; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, Mısır 1934, s. 109-110; İbnu'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye* (G. Bergstraesser neşri 1932), I. 458 - 459; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1954, IV. 280.

2) *Usdu'l-Gâbe*, III. 257.

3) *el-Isâbe*, II. 361; *Sıfatu's-Safve*, I. 154.

ber onun Kur'an okuyuşunu dinlerdi. Yine bu zât müşriklere karşı cehren ilk Kur'ân okuyan kimsedir. Sahabe arasındaki Kur'ân hâfızlarının en önde gelenlerinden biri idi. Kendine izafe edilen bir mushafı vardır. Bu mushafın sûrelerinin tertibi imâm mushafı ile az bir farklılık gösterir.[1] Bu nüshada bazı kelimelerin yazılışlarında da özellikler görülür. Meselâ el-Kehf suresinin 23. cü âyetindeki « شىء » kelimesi hakkında Muhammed ibn İsa (Ö. 253 / 867) bu kelimeyi bütün mushaflarda elifsiz olarak yazıldığını gördüm. Abdullah b. Mes'ud nüshasında ise bu kelimelerin hepsi « شاى » şeklinde elifle yazılmıştır" demektedir.[2] Keza İbn Mes'ud, Kur'ânın siyah noktalarla işaretlenmesini de istemezdi. Ona göre bu şekildeki noktalamalar, Kur'ânın yazılışına hoş olmayan bir renk vermektedir.[3] İbn Mes'ud, her on âyette bir işaret koyma anlamına gelen ta'şîr'den de hoşlanmazdı.[4] Bu zâtın Kur'ân nüshasında tefsir kabilinden olan bazı ilavelerin bulunduğunu da görmekteyiz.[5] Nüshasında bu şekilde ilavelerin bulunuşu, kendinden sonraki fikir hayatına epeyce tesiri olmuştur. Meselâ yemin keffaretinden bahseden el-Mâide sûresinin 89. cu (فمن لم يجد فصيام ثلاثة أيام) ".... fakat kim bunları bulamazsa üç gün oruç (tutması lâzımdır)" âyetinin sonuna « متتابعات » lafzını ziyade olarak ilave etmiştir.[6] Bu ilâveye dayanarak, yemin keffareti için oruç tutmak isteyen kimse birbiri ardınca üç gün tutması lâzım gelir. İbn Mes'udun nüshasında bulunan ziyadelikler ve değişik kıraât şekilleri, bilinmesi, güç olan kelimeleri izâh yönünden faydalı olmuştur.El-İsrâ sûresinin 93. cü âyetindeki « من زخرف » kelimesinin « من ذهب » şeklinde okunması, bu kelimenin lügât yönünden açıklanmasına sebeb olmuştur.[7]

Irakta yüzlerce sahabe bulunmasına rağmen, tefsir ilmindeki dirayeti ve kâbiliyeti sayesinde, Irak tefsir medresesinin önderi ünvanını kazanmış olan İbn Mes'ud, fıkıh, lügât ve kıraât ilimlerinde de kendisi bir melce idi. Irak, Hicaza nisbetle daha ileri bir durumda ve çeşitli fikir ceryanlarının kaynaştığı bir yerdi. Burada ilimle meşgul olanlar,

1) Bkz. İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, Mısır 1348, s. 39-40.
2) ed-Dâni, *el-Mukni*, Şam 1940, s. 42.
3) *el-Mukni*, s. 125-126.
4) *el-Burhân*, I. 479.
5) Bu hususta örnekler için bkz. ez-Zamahşerî , *el-Keşşâf*, Mısır 1953, III. 414, IV. 391.
6) Ebû Hanife bu görüşe ittiba eder, bkz. *el-Keşşâf*, I. 525.
7) *el-Keşşâf*, II. 541.

sıhhatına itimat edebilecekleri bir hadis bulamadıkları zaman re'ye ve kıyasa müracaat ederlerdi. Bu re'y ve kıyasın öncüsü de hiç şüphesiz Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ud idi. Kûfede, İbn Mes'udun tefsir ekolünde yetişen, Alkame b. Kays, Mesrûk b. el-Ecda', el-Esved b. Yezid, eş-Şa'bî, el-Hasen el-Basrî, Katade, Sa'id b. Cübeyr gibi zevat da, hocalarının tesiriyle Irak rey ekolünün en kuvvetli şahsiyyetleri olmuşlardır.

Biliyoruz ki bir kısım sahabe nâzil olan âyetleri ezberler ve bunların ameli tatbikatını öğrenmedikçe diğerine geçmezlerdi. Mesrûk, hocası hakkında "Abdullah bize evvela bir sûreyi okur sonra da bu sûreyi bütün gün tefsir ederdi" demektedir.[1] Şu halde İbn Mes'ud, etrafında bulunan talebesine âyetlerle ilgili fıkhi hükümlerden sebeb-i nüzûlden, nâsih ve mensûhdan bahsetmekte idi. Hatta o, « طعام الأثيم » lafzını söyleyemiyen bir yabancıya « طعام الفاجر » şeklinde okumasını söylemişti.[2] O devirde bütün ilimler karışık olarak talebeye verilmekte idi. Bir âyet ele alınıp tefsir yapılırken, o âyetin nüzûl sebebi, âyette geçen bazı kelimelerin izâhı, nâsih ve mensûh, fıkhi ve itikâdi hükümler birarada mütalaa edilirdi. Bu bakımdan talebeleri sadece bir sahada değil, çeşitli islâmi ilimler sahasında meşhur olmuşlardır.

İbn Mes'udun Kur'ân tefsirindeki en mühim kaynağı bizzat yine kur'anı Kerimin kendisi olmuştur. Kur'ândan sonraki kaynak tabii olarak Hazreti Peygamberin sünneti olacaktı. Bu iki yolun dışında kendi şahsi görüşlerini ileri sürmüş, içtihadıyle hareket etmiştir. Şimdi İbn Mes'udun tefsirinden bir kaç örnek verelim: « اهدنا الصراط المستقيم » âyetindeki sırâtı müstakîmi islâm ile tefsir etmiştir.[3] Keza el-Bakara sûresinin 238. ci « وقوموا لله قانتين » âyetinde Abdullah b. Mes'ud şu açıklamayı yapar. "Hazreti Peygamber namazda iken biz ona selâm verirdik. O da selâmımızı alırdı. Necâşinin yanından avdet edince kendisine yine namazda iken selâm verdik, selâmımızı almadı. Bunun üzerine ey Allahın resulü namazda size selâm verir, sizde bu selâmımızı alırdınız dediğimizde, bize: Namazda meşgul olmayı icâb ettiren şeyler vardır, şeklinde cevap vermişlerdi".[4] Hûd sûresinin 6. cı âyetindeki « مستقر »

1) *Mukaddemetân fi Ulumi'l-Kur'an*, Mısır 1954 (A. Jeffery neşri) s. 193.
2) *Mukaddemetân*, s. 230; İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Mısır 1958. IV. 1679 - 1680
3) *Tefsiru't-Taberi*, Mısır 1954, I. 75.
4) Aynı eser, II. 570.

ve « مستودع » kelimelerini İbn Mes'ud "Rahim" ve "insanın öleceği yer" ile tefsir etmiştir.[1]

İbn Mes'ud Müteşâbih âyetler hakkında, te'vil yolunu kabul eden sahabedendir. Âyetlerin sebebi nüzûlünden de bol bol bahseder. Bu bahse bir örnek verelim: İbn Mes'ud şöyle anlatır "Hazreti Peygambere bir gün birisi geldi ve Ey Allahın Resûlü, ben Medinenin bir yerinde, yabancı bir kadınla cinsi temastan başka her şeyi yaptım. İşte karşındayım nasıl hükmedersen onu kabul edeceğim, dedi. Hazreti Ömer, Eğer sen bu günahını gizleseydin Allahta bu ayıbını örterdi, dedi. Fakat Allahın Rasûlü bir cevap vermedi. Adam kalkıp gitti. Biraz sonra Hazreti Peygamber ardından birini göndererek onu çağırttı ve ona yeni nâzil olan Hûd sûresinin 114. cü "Gündüzün iki tarafında, geceninde yakın saatlerinde dosdoğru namaz kıl. Çünkü güzellikler kötülükleri yok eder (giderir). Bu, iyi düşünenlere bir öğüttür" âyetini okudu.[2]

Bu hususta daha pek çok örnekler verilebilir. Konuyu uzatmamak için, İbn Mes'udun çeşitli tefsir örneklerini et-Taberi'nin tefsirinde bol miktarda bulabileceklerini okuyuculara hatırlatırız.[3]

b- Abdullah b. Abbas ve Tefsirdeki Yeri

Tefsir alanında, şöhrete ulaşanlardan biri belkide en önemlisi Abdullah b. Abbas (Ö. 68/687-688) dır. Bahru'l-İlm, hibr, tercümânu'l-Kur'an[4] vasfını kazanmış olan bu zât, Hz. Peygamberin (اللهم فقّهه في الدين وعلمه التأويل) "Allahım onu dinde fakih kıl ve ona te'vili öğret"[5] duasına mazhar olmuş bu duanın bereketiyle islâmi ilimlerde şöhret kazanmıştı. Hz. Peygamberin vefatında 13 veya 15 yaşlarında olduğu söylenir.[6] Kendisi tabiaten siyasete meyyal olmadığından devrinin siyasi hadiselerine pek karışmamıştır. Kendisinin idâri işlerde pek fazla bulunmadığını görmekteyiz. Ali b. Ebî Tâlibin hilafeti zamanında (H.

1) *Tefsiru't-Taberi*, XII. 2.

2) Aynı eser, XII. 134.

3) İbn Mes'udun hayatı ve ilmi hakkında fazla bilgi için bkz. Dr. Hüseyin küçükkalay, *Abdullah b. Mes'ud ve Tefsir ilmindeki Yeri*, Konya: 1971

4) *Tabakâtu İbn Sa'd*, II_2. 120; *Mazâhib*, s. 83.

5) *Tabakâtu ibn Sa'd*, II_2. 119; *Müsnedu Ahmed*, I. 214, 269, 314; *el-İsâbe*, II. 322; *el-İstiâb*, II. 343 - 344; *Tarihu'l-İslâm*, III. 30, 31.

6) *Müsnedu Ahmed*, I. 373; *Tezkiretu'l-Huffaz*, I. 40; *el-Bidâye* VIII. 299 (İbn Kesir 15 yaşında olduğu haberinin daha sahih olduğunu söyler).

39. da) Alinin ricasıyle Basra emiri olmuştu. Cemel ve Sıffîn vakalarında Alinin tarafında olduğu söylenirse de, Muaviyenin vefatından sonra, huruç eden Hüseyin b. Alinin bu hareketine şiddetle mâni olmaya çalışmıştı.[1] İbn Abbasın, ilim sahasında kazandığı şöhreti, siyası hayatında kazanamadığı hakkında, hatta aleyhinde bazı dedikodular söylenmişse de, L. Veccia Vaglieri, onun hakkında söylenilen bu gibi sözlerin, bitaraflıktan ve ilmi görüşten uzak olduğunu belirtmektedir.[2] Burada bizi, onun siyasi hayatından ziyade, ilmi şahsiyyeti alakadar etmektedir. İslâmi kaynakların beyânına göre, tefsir, şiir, ensâb, ve târihe geniş bir vukufu olduğunu öğreniyoruz. Hayatı talim ve tallümle geçmişti. Abbasilerin ceddi olan bu zâtın ismi etrafında, bir çok mubağlalı sözler icâd edilmiştir. Bu sözleri kendisine isnâd edenler, esas itibariyle İbn Abbasın bilgisinin çeşitli ve geniş oluşunu da kendi icâdları için müsâit bulmuşlardı.[3] O, kendisine sorulan islâmi meseleleri cevaplandırmakla kalmamış, islâmdan evvelki durumu, hatta beşeriyyetin yaratılışından bile bahsetmiştir. Bu hususlarda yahudilerden çok istifade etmiş, Ka'bu'l-Âhbâr'ın fikirleri onun çok işine yaramıştır. Çünkü o müslüman olmuş olan Abdullah b. Selâm ve Ka'bu'l-Ahbâr'dan bol bol rivayette bulunmuştur. Yine İbn Abbas'tan gelen bir haber de "ey müslümanlar ehli kitaba nasıl sual soruyorsunuz"[4] diye âdeta onları azarlamakta idi. Tenâkuz gibi görülen bu hâli, şöylece izâle etmek mümkündür. Bu haberde İbn Abbasın, islâma dâhil olan kitâbileri kastedmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kendisi, yahudilerden müslüman olmuş olanlara sormuştu. Mesela, İbn Abbas Ka'ba, Peygamberin sıfatlarının Tevratta nasıl olduğunu sormuş, oda, ona mubağlalı bir şekilde anlatmıştı.[5] Yine aynı şahıstan, Enbiya suresinin 20. cı (يسبحون الليل و النهار لا يفترون) ile (ام الكتاب) ve (المرجان) kelimelerinin manalarını sormuştu. İbn Abbas bilmediği bazı hususları Ebu'l-Celd (Geylân b. Ferve)[6] ye sorduğunu biliyoruz. Meselâ

(... كتب ابن عباس الى أبي الجلد يسأله عن البرق . فقال البرق الماء .... [7]

1) *el-Bidâye*, VIII. 299.
2) *Encyclopédie de l'Islâm*, Nouvelle édition, I. 41 - 42.
3) *Dâru'l-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*, XIII. 2.
4) *Sahihu'l-Buhâri*, III. 237, IX, 136.
5) *Tabakâtu ibn Sa'd* I_2. 87.
6) Aynı eser, VII_1. 161. (Ebu'l-Celdin, kızı Meymûne, babasının her yedi günde bir Kur'ânı her altı günde de Tevratı yüzünden baştan sona kadar okuduğunu söyler, Ebû İmrân'da onu teyid eder.)
7) *Tefsiru't-Taberi*, XIII. 72.

İbn Abbasın ilmi hakkında çok söz söylenmiş, o, Hz. Ömer tarafından yaşlı sahabeye takdim edilmişti.[1] İbn Mes'ud, Zeyd b. Sâbiti zemmederken, Peygamber devrinde çocuk yaşta bulunan İbn Abbas için "evet o, Kur'anın tercümânıdır" diyordu.[2] Amr b. Habeşi, İbn Ömer'den bir âyeti sorduğunda, İbn Abbasa git, O, Allahın Peygamberine inzâl ettiği Kur'ânı geriye kalanların en iyi bilenidir, demişti.[3] Kendisi de, Kur'ânda şu (حنان) ؛ (غسلين)(الرقيم) ، (الأوّاه) gibi dört kelime hâriç diğerlerini bildiğini ifade etmişti.

İbn Abbas, Rasulullahtan, sahabeden ve kendi ichtihadı ile olan tefsir haberlerini, bir mecmua haline getirmemiştir. Kendisinden sonra gelen talebeleri, onun namına, kendi kavrayış ve bilgi kâbiliyetlerini de katarak muhtelif mecmualar meydana getirmişlerse de, bunlardan el-kelbi, Ebû sâlih, ibn Abbas[4] isnadlı olan mecmua zamanımıza kadar intikal etmiş, bir çok kütübhanelerde bulunduğu gibi, müteaddid defalar da basılmıştır.[5] Bu tefsirin ibn Abbasa âit olup olmadığı meselesi iyi bir tetkik konusu olabilir. Bir ilim medresesi kurmuş olan İbn Abbasın bir çok kitablara sahib olduğunu biliyoruz. Musâ b. Ukbe, Kureyb b. Müslimin (Ö.98/716) in, İbn Abbasın kitablarından bir deve yükü getirip yanlarına koyduğunu söyler.[6] Diğer taraftan bazı haberlerde, onun yazmayıp, yazdırdığını müşahede ediyoruz. Abdullah b. Alinin büyük annesi Selmâ "Abdullah b. Abbası, Peygamberin işlerinden bazılarını Ebû'r-Râfi'ye levhalara yazdırırken" gördüğünü söyler.[7] Bu haberlerden anlaşılıyor ki, İbn Abbas kendisi yazmasa bile başkalarına bazı şeyleri yazdırmış olabilir.

İbn Abbas , Kur'ân tefsirine âit haberleri ya Peygamberden veya sahabeden işitmek veyahutta yabancı kültürlerden aldığı malzeme ile içtihadda bulunarak nakletmiştir. O kadar çok rivayet etmiştir ki, sanki gâib haberlerin bir menbaı olarak ortaya çıkmıştır. Ekseri tefsir müş-

1) *Sahihu'l-Buhâri*, VI. 220-221; *Tabakâtu İbn Sa'd* II_2. 120; *el-Bidâye* VIII. 299; *el-Itkân*, II. 222.

2) *Târihu'l-İslâm*, III. 30-31.

3) *el-İsâbe*, II. 324.

4) Bu isnâd el-Cerh ve't-Ta'dilcilere göre zayıftır. Buna Muhammed b. Mervân es-Süddi ilave edilirse, isnâd kizb silsilesi olur, *el-Itkân* II, 224

5) Bu nüshanın hangi Kütüphanelerde bulunduğu, tab edildiği yer ve tarihler için bkz. *Brock. G.* I. 203, *Suppl.* I. 331.

6) *Şezerâtu'z-Zeheb*, I. 114.

7) *Tabakâtu b. Sa'd*: II_2 123; (İbn Hacer de "İbn Abbas, Ebû Râfi'iye gelerek, bugün peygamber ne yaptı diye sorar ve söylenilenleri beraberinde getirdiği kimseye yazdırırdı" demektedir. *el-İsabe*: II. 323.)

killeri onun tarafından halledilmektedir. Meselâ, Musânın Şuayb Peygamberin hizmetinde kalış müddeti, bir yahudi tarafından Said b. Cübeyre sorulduğunda, bu sualin cevabını İbn Abbastan öğrendikten sonra veriyor.[1] Tefsir ve hadis kitablarındaki İbn Abbas rivayetleri tetkik edilecek olursa, onun tefsirde şöyle bir yol tâkib ettiğini görebiliriz. O, ayetleri bazen dini, bazen lugavi, bazende tarihi bir yolla izah etmeye çalışmıştır. Bazen tahsis yolunu tercih etmiş, bazende, kelimelerin hakiki manaları yerine mecâzi manalarını kullanmıştı.[2] Bunlardan başka, İbn Abbasın, lafızları izâh için, eski arab şiirinden deliller getirdiği rivayeti de vardır. Meselâ, İbn Abbası imtihan etmek kastıyle sual soran Nâfi' b. el-Ezrâk (Ö. 65 /684) ın her sorduğu kelime için bir beyitle cevap verdiği zikredilmektedir.[3] Böyle olmakla beraber, ne ona isnad edilen tefsirde ve ne de birrivâye tefsir kitablarında, şiirle istişhâd ettiğine dâir bir örneğe rastlanmamaktadır.[4] Öyle zannediyoruz ki, diğer sahalarda ona isnadlarda bulunulduğu gibi, şiirde de ona isnatlar da bulunulmuştur. Bu isnadları yapanlar, onun siyasi yönden Abbasilerin ceddi Peygamberin amcazadesi olması ve onun malumatının vus'at ve tenevvuunu, kendi icâdları için müsaid bulmuşlardı. Bilhassa Abbasi halifelerine yaklaşmak veya bir menfaat elde etmek için, İbn Abbasdan muhtelif tariklerle rivayette bulunanlar çoğalmıştı. Bu, tefsirde o kadar karışık bir durum meydana getirmiştir ki, bir kelime etrafında, ondan muhtelif rivayetler zuhûr etmiştir. Yönlere ayrılmış olan tefsir ilmi, kendi esaslarına hangisi uygun geliyorsa onu almakla iktifa ediyordu. Bu karışık durumdan dolayı imâm eş-Şâfi'î "İbn Abbasdan bize tefsire dâir yüz kadar hadisten başka bir şey gelmemiştir" demesi,[5] İbn Abbasa atfedilen sözlerin ekserisinin sıhhatının şüphe ile karşılandığını gösterir. R, Blachère'de, müfessirler İbn Abbasın ismi altında, yahudilik ve hristiyanlık tesiri altında kalmış efsaneleri dercettiler, demektedir.[6]

İbn Abbasın tefsirdeki mevkii, tenkitli bir tetkikten sonra daha iyi anlaşılacaktır. Hakikaten onun ilmi değerinin takdire şayan olduğunu söylerken, ona pek çok isnadlarda bulunulduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir.

---

1) *Tefsiru't-Taberi*, XX. 40; *Mezâhib*, s. 92 - 93.

2) Bu örnekler için bkz. *Kur'an Tefsirinin Doğuşu*, s. 76 - 95.

3) *el-Itkân*, I. 149-165.

4) İbn Abbasın şiir ile istişhad durumu ve Nâfi' b. el-Ezrâk'a vermiş olduğu cevapların, tenkidli bir şekilde murakabesi için bkz. *Kur'ân tefsirinin Doğuşu*, s. 97 - 104.

5) *el-Itkân*, II. 224-225.; *Menâhilu'l-İrfan*, I. 485.

6) *Introduction au Coran*, p. 226.

9- TÂBÎÛNÛN TEFSİRDEKİ YERİ

Dört halife devrinden itibaren, islâm devletinin sınırları, arab yarımadasını aşmış, bünyesine yeni ülkelerle beraber, ayrı ayrı kültür ve dine sâlik cemiyetleri de katmaya başlamıştı. Müslümanlar ilk defa Medinede basit site devletinin temellerini altınca, bu devleti devam ettirecek kanun hükümlerine muhtaç oldular. Kur'ânı Kerim onların kanunlarının menşei ve anayasaları idi. Bu basit devlete tâbi olan ilk müslümanların ihtiyaçları da basitti. Ülkeler zaptedilip, o çeşitli ülkelerin medeniyetleriyle karşı karşıya gelen araplar, onlarla bir arada yaşamaya başlamışlardı. Bu bakımdan onlar, bedevi hayatın sınırları içinde kalmaktan kurtulmuşlar, ihtiyaçlarında da değişiklikler hâsıl olmuştu. Gerek islâmiyete yeni giren unsurları gerekse müslüman olmayanları, bir idâre altında toplamak ve onları iyi idare etmek icâb ediyordu. İşte bu hususlar için Kur'ânı Kerim ilk merci oluyor, yeni nizamlar ihdas etmek için fakihler ve müfessirler Kur'âna sarılıyorlardı. İslâm devleti çok genişlediğinden, dinin menşei olan Hicâzdan, diğer ülkelere bazı imkansızlıklardan dolayı dini haberler pek ulaşamıyor, şahsi görüşler rol oynamaya başlıyordu. Bu şahsi görüş sahipleri aynı ırk, aynı kültür, aynı örf ve âdeti ihtiva eden bir cemiyet içinde yetişmediklerinden, görüşlerinin neticesi de değişik oluyordu.

Bir taraftan arap olmayan müslüman unsurların islâmiyeti öğrenmek iştiyakı, diğer taraftan Kureyşin ve diğer arapların, bu milletleri idare etmek sanaatını, yani idarecilikle iştigâl edib, diğer sahalarda çalışmayı hakir görmeleri sebebiyle, ilim ve bilhassa tefsir sahasında temâyüz eden şahsiyetlerin arap olmadıklarını göreceğiz. Bunlara umumi bir isim olarak mevâli denmiştir. Bu grubun ilim hareketlerindeki rolleri küçümsenemiyecek kadar mühimdir. Fütûhattan sonra muhtelif şehirlere dağılan sahabe, oralarda ilmi hareketlere başlamış ve onlardan ekseriya arap olmayanlar ilim almıştı. Mevâlinin durumu, efendilerinin cemiyetteki durumuna bağlı idi. Tüccar olan sahabinin mevlâsının tüccâr, âlim olan sahâbînin mevlasının âlim olduğunu görmekteyiz. Meselâ, Abdullah b. Omer'in mevlâsı Nâfi' (Ö. 117/735), İbn Abbasın, mevlası olan İkrime âlim idiler. Tefsirde temâyüz eden İkrime, İbn Abbas'ın, Ata b. Ebi Rabah, Benu Fihrin, Muhammed b. Müslim, Hâkim b. Hizâm'ın mevlası idi. Kûfede Sa'id b. Cübeyr, Benû Vâlibe mevlâsı, Basrada el-Hasen b. Yesâr (el-Basrî) Zeyd b. Sâbitin mevlası idi. Mu'cemu'l-Büldân sahibi, Yakût el-Hamevî, Horasan maddesinde, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslemden şöyle bir haber nakletmektedir. "Abâdile (İbn Abbas, İbnu'z-Zubeyr, Abdullah b. Amr b. âs, İbn Omer) vefat ettikten sonra fıkıh

bütün beldelerde mevâlide idi. Mekke ehlinin fakihi Atâ b. Ebi Rabah, Yemen ehlinin fakihi Tâvus, Yemâme ehlinin fakihi Yahyâ b. Kesir, Basra ehlinin fakihi el-Hasen el-Basrî, Kûfe fakihi İbrâhim en-Nahaî, Şam ehlinin fakihi Mekhûl, Horasan ehlinin fakihi de Atâ el-Horâsânî idi ki, bunların hepsi mevâli idiler. Bu arada yalnız Medine ehlinin fakihi olan Sa'id b. el-Musayyib Kureyşten idi, demektedir.[1]

Mevâli dediğimiz bu kimselerin, islâmiyete intisab etmeden evvel bir dinleri ve kültürleri vardı. Müslüman olunca, eski din ve kültürlerinin tesiri altında kalarak, islâmiyeti araplardan başka şekilde anlamışlar, bu anlayış farkları yüzünden, tefsirde mühim hareketler meydana gelmeye başlamıştır. Tâbiiler de tefsiri, sahabeden semâen nakletmiş, sema olmayan hususta da içtihadlarına müracaat emişlerdi. Artık tefsir tabakadan tabakaya intikâl etmeye başlamış, her tabakanın fertlerinin kültür durumları değişik olduğundan, gerek tabakalar ve gerekse fertler ona yeni bir şeyler katmışlardır. Onlar re'y ile yapmış oldukları tefsirlerinde, sadece kendi fikirlerini beyân etmemişler, bununla beraber aynı zamanda yaşadıkları cemiyetin fikri tasavvurlarını, yaşayışlarını, hârika ve hurafeleriyle birlikte aksettirmişlerdi. Anlayış farklarının tefsir hareketinde meydana getirdiği çeşitli görüşlerin en mühimlerinden biri belki de en önemlisi isrâiliyat dediğimiz harekettir. Şimdi genel olarak tefsirdeki isrâiliyât hareketine bir göz atalım, sonrada tâbiilerden meşhur olan bir kaç şahıs üzerinde duralım.

a– Tefsirde İsrailiyât

İsrâiliyât, isrâilliyye kelimesinin çoğuludur. Yahudi kelimesi bundan daha umûmidir. Bu bakımdan her isrâili, yahudi olduğu halde, her yahudi isrâili neseb sayılamaz. Biz bu kelimenin etimolojisinden ziyade, islâmiyette kullanıldığı manayı anlamağa çalışacağız. Her nekadar tefsirde isrâiliyat lafzından, yahudi kültür ve medeniyetinden, tefsire aktarılan rivayetler ve tesirler anlaşılırsa da, biz bu kelimeyi daha geniş manada kullanarak yahudi, hristiyan ve diğer kültürlerden, islâmiyete giren rivayetler olarak ele alacağız. Diğer dinlere nisbetle, yahudilikten gelen haberler ve müslümanların onlarla teması daha fazla olduğundan, bu kelimenin tahsisi uygun düşmüştür.

Hepimiz biliyoruz ki bidayette Kur'ânı Kerim, kültür bakımından gelişmemiş, sâf bir zihne mâlik olan araplara nâzil olmuştu. Onlaın zihinleri, kültür bakımından terakki etmiş milletlerin kafalarını karıştıran,

1) *Mu'cemu'l-Büldân*, II. 354.

dini ve felsefi ceryanlardan hiçbiriyle karışmamıştı. İşte Kur'ânı Kerim, böyle sâf, hatta zihinleri boş diyebileceğimiz bir câmiaya nâzil olmuş ve ilk günden itibaren olduğu gibi kabûl edilmişti. Eğer Kur'ânı Kerim araplara nâzil olmayıp onlardan daha kültürlü bir cemaâte gelmiş olsaydı, o andan itibaren, ona intisab edenler tarafından taşınan fikirler, O kitaba girebilirdi. Bu bakımdan Kur'ânı Kerim bir kitab haline gelinceye kadar, böyle bir tehlike bahis konusu olmamış, ancak mevzubahs olabilecek tehlike Kur'ânın tefsirine girmiş, fakat o da ben yabancıyım diye sırıtırcasına kendini göstermiştir.

Hazreti Peygamberin vefatından sonra, sahabe devrinden itibaren, isrâiliyyât denilen menkûlat, ekseriya Kur'ânı Kerimde, kısa ve kapalı olarak zikredilen kıssalar etrafında dönmüştü. Bu kapalı kıssalar etrafında meydana gelen boşlukları doldurmak için, diğer mukaddes kitâb mensûblarına müracaat edip, onların bu hususdakitablarında bulunan tamamlayıcı malumatı aktarmışlardı. Yahudi ve hristiyan kültürünün dayanağı olan Tevrat ve İncildeki kıssalarla, Kur'ândaki kıssalar arasında bazı benzerlikler bulunsa da, icmal ve tafsil yönünden ihtilaflar vardır. Kur'ânda arzedilen bir kıssada, yaşıyanlar için va'zu nasihat ve ibretler vardır. Yoksa orada cüz'i meselelerin teferruatına girişilmez, hâdiselerin tarihleri zikredilmez, vak'aların meydana geldiği beldelerin ve kahramanlarının isimleri açıklanmaz. Kısacası, hâdiselerin tafsilâtına girişilmez, sadece ibret alınacak esasa temas edilir. Halbuki Tevrat ve İncillerde bu kıssalar bütün teferrüatiyle anlatılmışlardır. Meselâ, Tevratta zikredilen Hazreti Âdemin kıssası, Kur'anda çeşitli sûrelerde geçmektedir. Bunların en uzun olanı Bakara ve Arâf sûrelerinde olanlarıdır. Bu iki sûredeki, kıssa tetkik edilecek olursa, orada ne cennetin tavsifi, ne Âdem ve zevcesinin yaklaşmaktan men edildiği ağacın nev'i, ne onları aldatan hayvanın adı ve ne de Âdem ve zevcesinin cennetten kovulduktan sonraki ikâmet ettikleri mekanlara taalluk eden tafsili hususlar mevcud değildir. Halbuki Tevrattaki Âdem kıssasına[1] bakılacak olursa, bu hususlar bütün teferruatıyle anlatılmaktadır. Cennetin, Aden cenneti olduğu, nehyedilen ağacın cennetin ortasında bulunduğu, onun hayat ağacı olduğu, Havvaya hitab eden hayvanın yılan olduğu, ve Allah, onu yerde süründürmek ve toprak yedirmekle intikam aldığı, Havvayı da ağrı ile çocuk doğurtmak suretiyle cezalandırdığını kaydeder.

Hazreti İsâ ve Meryem kıssalarını ve mucizelerini hem Kur'ân, hem de İncillerde bulabiliriz. Veciz bir üslûbla, ibret ve va'z mevkiinde gelen bu kıssalarda, Hazreti İsânın nesebinden, nasıl doğduğundan,

1) *Tekvin*, bâb 2-3.

doğduğu yerden, semadan gelen sofranın üzerinde bulunan yemeklerin nev'inden, kör, topal, cüzzamlı kimseleri iyi etmesi ve ölüyü diriltmesi gibi hâdiselerin cüz'iyyatından geniş olarak bahsetmez. Halbuki İncillere bakılacak olursa, Hazreti İsânın nesebini, Hz. Meryemin onu doğurması keyfiyeti,[1] Semadan inen yemek nevileri, kör, topal, cüzzamlı ve nüzüllüyü iyi etme ve ölüyü diriltmesine dâir geniş teferruata rastlanmaktadır.[2]

İşte müslümanlar, kitablarının veciz oluşundan dolayı, onun tefsir ve izâhında, diğer dinlerin tafsilatlı haberlerini almışlardır. Bunlar islâm ilimlerinin hemen hemen hepsinde görüldüğü gibi, daha ziyade kendisini tefsirde hissettirir. Tefsirdeki bu isrâiliyât hareketini sahabe devrine kadar indirebiliriz. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Kur'anla, Tevrat ve İncillerin bazı meselelerde ittifak etmesi, Kur'ânın veciz oluşuna karşılık, diğerlerinin tereffuatlı oluşu sebebiyle, sahabenin tefsir hususunda, ehli kitaba müracaat etmesi bir asıl olmuştu. Kur'ândaki bir kıssayı ele alan sahabe, bu hususda, eskiden ehli kitabdan olan ve sonrada islâma giren kimselere sormaya meylediyorlardı. Sahabe her şeyi ehli kitaba sormadığı gibi onlardan gelen herşeyi de kabûl etmemişlerdir. Onlar bu konuda Hazreti Peygamberin sözlerine ittiba etmişlerdir.

Hazreti Peygamberin, yahudilerden alınan haberleri, nakledip etmeme hususundaki müsaadeleri çeşitlidir Ebû Hureyreden nakledilen bir haberde "ehli kitab Tevratı ibrâni diliyle okur ve onu müslümanlar için arapça olarak tefsir ederlerdi. Bunun üzerine Peygamber, ehli kitabı tasdikte, tekzibde etmeyin, Allaha ve onun tarafından indirilene inandık deyiniz"[3] « . . . . عن ابى هريرةَ رضى اللهُ عنه قال كانَ اَهْلُ الكتاب يَقْرَؤُنَ التَوْراةَ بالعبرانية ويُفسرونها بالعربية لأهلِ الإسلامِ فقال رسولُ الله صلى اللهُ عليه وسلم لا تُصَدِّقوا أهْلَ الكتاب ولا تكذّبوهم وقُولو آمنا باللهِ وما أُنْزِل. buyuruyordu. Yine başka bir haberde "Benû isrâilden haber nakledin, Bunda beis yoktur"[4] şeklinde yahudilerden rivayete izin vermişlerdi. «حدّثوا عن بنى اسرائيلَ ولاحَرَجَ.» Abdullah b. Amr, Hazreti Peygamberden rivayetle "Benden bir âyet

1) *Matta*, bâb 1.

2) *Markos*, bâb 2, ve diğer İncillerin müteaddit yerlerinde.

3) Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih*, Mısır 1345, VI. 25; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Mısır 1371 / 1952, II. 286; Ahmed Emin , *Duha'l-İslâm*, Mısır 1357 / 1938, I. 349.

4) *Sünenu Ebî Dâvûd*, II. 289.

dahi olsa tebliğ edin, Benû İsrâilden nakledin bunda beis yoktur. Bir kimse benim hakkımda yalan söylerse, ateşten oturacak yerine hazırlansın"[1] ... عن عبد الله بن عمرو أنَّ النبيَّ صلى اللهُ عليه وسلمَ قال : بَلِّغوا عَنّى وَلَوْ آيةً وحدِّثوا عن بنى إسرائيلَ ولا حَرَجَ وَمَنْ كَذَبَ علىَّ مُتَعَمِّداً فليتبوأ مَقْعَدَه مِنَ النارِ . Bu münsadeden dolayı, Abdullah b. Amr, Yermûk muharebesi ganimetlerinden kendisine isabet eden iki deve yükü, ehli kitabın kitablarından, anladığı nisbette nakillerde bulunuyordu. Fakat onun bu şekildeki nakilleri istişhad içindi, yoksa itikad ve ahkama taalluk etmiyordu. Bu haberden anlaşıldığına göre, Hazreti Peygamber, onları tamamen menetmemiş, islâmın ruhuna mugayir olmayan şeyleri almakta bir beis görmemiş olabilir. Rivayete göre Hz. Ömer, yahudilerin derslerine gider, onların ulemâsını dinler ve Kur'ân için Tevratın, Tevrat için de Kur'anın muvafakatına taacüb ederdi".[2] Başka bir haberde de "Hz. Ömerin elinde bir Tevrat yaprağı gören, Tanrı elçisi, ona darıldı ve dargınlığının eseri yüzünde belirdi ve size Tevratın yerine parlak, şek ve şüphe götürmez daha yüksek bir kitabla, Tanrı tarafından elçi olarak gelmedim mi?. Hz. Mûsa sağ olsaydı, iman edip bana tabaiyyet etmekten başka çare bulamamış olacağını Tanrı adını anarak teyid eylerim[3] dedi. Bu haberde, Hz Peygamberin, Ömeri tazir edişi, Ömerin, Tevratı bir esas gibi kabul edişine gücenmiş olsa gerekti. Yoksa itikada taalluk etmeyen hususlarda, onlardan istişhadda bir beis yoktur. Zira Allahu Taâla da Kur'ânda, yahudilerin yalanları üzerine Tevratla istişhad etmiştir. "Tevratın indirilmesinden önce, isrâilin kendisine haram tanıdığı şeylerden başka, yiyeceğin her türlüsü, isrâil oğullarına helâl idi. De ki: Haydi dâvanızda gerçek iseniz Tevratı getirin de okuyun"[4]

كلُّ الطعامِ كانَ حِلاً لبنى اسرائيلَ إلاّ ما حرّمَ اسرائيلُ على نفسِهِ مِنْ قبل أنْ تنزّل التوراةُ قُلْ فأتوا بالتوراةِ فاتلوها إن كُنتُم صادقين.

Zira Hazreti Peygamber de, yahudilerin zina hakkına sordukları suallerde, Tevratla istişhad etmişti.[5]

---

1) *Sahihu'l-Buhârî*, IV. 207; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *Kahire* 1373 / 1953, I. 4.
2) el-Vâhidî, *Esbabu'n-Nüzûl*, Mısır 1315, s. 19.
3) İbn Haldûn, *Mukaddime* (Türkçe tercemesi) İstanbul 1954 - 1957. II. 497
4) Âlu İmrân sûresi 93.
5) *Sünenu Ebî Dâvûd*, II. 463; *Tefsiru'l-Kâsımî*, Mısır 1376 / 1957. I. 45 - 46.

Kur'ân tefsirindeki isrâiliyatın en çok yahudi dininin merviyyatından ve mensuplarından geldiğini söylemiştik. Bunlar, islâmiyet daha arap yarımadası dışına çıkmadan evvel, arapların boş zihinlerini menkûlatla doldurmakta ön safta yer almışlardır. Çünkü onların, arap yarımadasının muhtelif yerlerinde kolonileri vardı. Umumiyetle Arabistandaki yahudiler, Tevrattan birşey anlamıyorlardı. Onlar ancak kendi âlimlerinin şerh ettikleri kadarını anlayabiliyorlardı. Yine onların ekserisi ibrâniceyi bile bilmiyordu. Onların kültür durumlarını Kur'ânı Kerim gayet güzel belirtmektedir. "Onların içinde ümmiler de var ki kitabı [Tevratı] bilmezler [bütün bildikleri yalnız reislerinin telkin ettikleri] bir sürü kuruntu ve uydurmalardır. Bunlar kuru zanlara dalmış, kapılmış kimselerden başka değillerdir[1]

ومِنْهُمْ أمّيّونَ لا يَعْلَمونَ الكتابَ إلاّ أمانِيَّ وإنْ هم إلاّ يظنون.

Bu yahudiler, dünyanın oluşu, hesab ve mizân gibi hususlarda, kendi Tevrat müfessirlerinin ihata edemeyip, hurafelerle doldurdukları şeyleri, güya tevrat tefsirleri imiş gibi neşretmişlerdir.

Sahabe, şeriata muhalif ve itikada münâfi olan hususlarda, yahudi asıllı olan kimselerin sözlerini olduğu gibi kabul etmiyorlardı. Onlar ehli kitaba sorduklarında, verilen cevaplarda bir hata mevcuttsa, o hatalarını reddediyorlardı. Buhârinin, Ebû Hureyreden naklettiği bir haberde عن أبي هريرة أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم ذكرَ يومَ الجُمعةِ فقال : فيه ساعةٌ لا يُوافقها عبدٌ مسلمٌ وهو قائمٌ يُصلي : يسأل اللهَ تعالى شيئاً إلا أعطاه ايّاهَ وأشارَ بيدِه يُقَلِّلها.[2] Sahabe, bu müstecab vaktin tayini hususunda ihtilaf etmişlerdi. O vakit bâkimidir? yoksa, o devre âit olup kaldırılmışmıdır? Şayet bâki ise senenin bir cumasına mı mahsusdur? yoksa her cuma varmıdır? gibi meseleler ortaya atılmıştır. Ebû Hureyre, bu meseleyi Ka'bu'-l Ahbara sormuş, Ka'b da, o saatın senede bir cum'ada olduğunu söylemesi üzerine, Ebû Hureyre bu cevabı kabul etmemiş. Bunun üzerine Ka'b, Tevrata müracaat ederek, Ebû Hureyrenin, o saat her cumada vardır, sözünü teyid edecek haberi bulur ve onu tasdik eder.[3]

---

1) Bakara sûresi 78.

2) *Sahîhu'l-Buhâri*, II. 16, İmâm Mâlik, *Muvatta (suyuti şerhi Tenvriu'l-Havâlik)* Mısır - 1353, I. 129.

3) el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî ilâ Şerhi Sahihi'l-Buhâri*, Bulak 1304, II. 190-191; *Tenviru'l-Havâlik*, I. 132.

Keza aynı yerde, Ebû Hureyrenin bu zamanı tahdid etmesi hususunda Abdullah b. Selama sual sorduğu, Abdullahın da bu zamanın, cuma gününde son saat olduğunu söylemesi üzerine, Ebû Hureyre, son saat nasıl olur? Allah Resûlü "namaz kılan bir müslüman ona tesadüf etmesin" buyurmadı mı? o halde bu saat namaz dışında olamaz, şeklinde itirazda bulunmuştur. Abdullah ibn Selâm da "bir mecliste namaz için bekleyen kimse, namazını kılıncaya kadar namazda gibidir[1] deyen Hazreti Peygamberin söziyle cevaplandırmıştır.[2] Bu gibi örneklere ileride temas edeceğimizden, burada bu kadarlıkla iktifa edeceğiz.

Bu hareketleriyle sahabe, Hazreti Peygamberin yukarıda zikrettiğimiz sözlerinin cevazı dışına çıkmamış oluyorlardı. Hazreti Peygamberin bu sözlerinde bir tenakûz da bahis konusu olamaz. Zira israil oğullarından nakilde beis yoktur. haberi ibret ve va'z mahiyetinde olan acâib haberlerin nakledilmesidir ki, ancak bunların yalan olmadığının bilinmesi şarttır. Elbette bir peygamber, yalan rivayetin kabûlünü mubah göremez. İbn Hacer bu hadisin şerhinde, imam eş-Şâfi'nin şöyle dediğini kaydeder. Malumdur ki Hz. Peygamber yalan konuşmayı tecviz etmezdi. O halde bu haberin manası, yalan olduğunu bilmediğimiz, isrâili haberlerden bahsedin sözü ile, ehli kitâbı tasdikte etmeyin tekzib de, sözü arasında fark yoktur.

Yine İbn Hacer, Nehiy ve izin haberleri arasında, zaman farkı olduğunu göstererek, iki haberi telif etmektedir. "Nehiy haberi, islâmi hükümlerin istikrar ve dini kâidelerin va'zından önce, fitne korkusıyle söylenmişti. Bu mahzûrun izâle edilmesinden sonra, izin vâki oldu" demektedir.[3]

O halde İsrâiliyât denilen haberleri üç kısımda mütaala edebiliriz:

a) Sıhhatı bilinip, Kitaba muvâfık olanlar. Bunlar makbûl olan haberlerdir.

b) Yalan olduğu bilinip, Kitaba muhalif olanlar ki, bunların rivayeti asla tecviz edilemez.

c) Sıhhatını tam olarak bilemediğimiz, bu bakımdan ne kabul ve ne de yalanlayabildiğimiz. rivayetlerdir. İslâmî tefsirdeki ihtilaflar buradan çıkmaktadır.

İlk devirde, müslümanlar arasında samimiyet olduğundan, bu gibi haberler nereden gelirse gelsin, nakle güvenerek, fazla inceleyip araştır-

---

1) *Tenvîru'l-Havâlik*, I. 132 - 133.
2) İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihi'l-Buhâri*, Mısır 1319 - 1329, VI. 320.
3) *Fethu'l-Bâri*, VI. 320.

madan her şeyi naklettiler şeklinde bir görüş mevcûd ise de, Yukarıda Ebû Hureyreden verdiğimiz örnekler, bu hususu pek teyid etmemektedir. Hernekadar ilk devirde sahabenin, bu haberleri vus'atları nisbetinde tahkik ettiklerine dâir haberler az değilse bile, her sahabe ilim ve kültür bakımından aynı derecede olmadığından, bu tahkik işinin onların şahsi durumlarına kalmış olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre, İbn Haldunun sözüne de yer vermemezlik yapamıyoruz. "Tanrı Kitabını tefsir edenler ve rivâyet üstadlarının naklettikleri haber ve rivayetlerin doğru ve zayıf olduğunu incelemeden, yalnız nakil ve rivayete güvenerek aktarmışlar, hikmet ve felsefe bakımından incelememişler ve tabiâtı, kâînat kanunlarına göre ölçmemişlerdir. Naklettikleri haberler üzerinde dikkatle düşünerek haber verilen hâdise ve olayların vukuûnun mümkün olup olmadığına inanarak nakletmedikleri için çok yanılmışlar ve doğru yoldan saparak vahim hata çöllerinde yollarını kaybetmişlerdir" [1] İslâmın zûhurunda araplar yazı ve ilimde pek ileri olmadıklarından, gelen haberlerin iyi veya kötüsünü ayırt etmeğe tam muvaffak olamamışlardır. Yine İbn Haldûn bu hususda: "Bunların eserlerinde doğru ve reddedilenlerin ayırtedilmeden toplanmış olmasının sebebi şudur: Araplar ilâhi kitabları olmayan bir kavimdi. Onlar göçebelik içine dalmışlar, okuma ve yazma bilmiyorlardı, Kâinatın sebebi, hilkatın başlangıcı, vücudun sırları gibi herkesin bilmek istediği şeyleri öğrenmek istedikleri zaman, kitab ehlinden olan, yahudi ve hristiyanlara başvuruyorlardı. O çağda araplar arasında yaşıyan Tevrat ehli, araplar gibi göçebe bir hayat yaşıyordu. Tevrat ehlinden olan avam ne biliyorsa, arapların başvurdukları kimseler dahi ancak o derecede bilgi sahibi idiler. Tevrat ehlinin çoğu, yahudi dinini kabul etmiş himyer arapları idi. Bunlar islâmiyeti kabûl ettikten sonra, islâm şeriatı hükümleriyle hiçte ilgisi olmayan eski bildiklerini muhafaza ettiler [2] demektedir.

Bu gibi menkûlat, zamanla çoğalmış, gafil olan müfessirler kitablarını, çeşitli merviyyatla doldurmuşlardı. Bu rivayetlerin islamiyete girişi bidayetteki müslümanların kültürlerinin zayıflığında aranılacağı gibi, islamiyete diğer dinlerden gelenlerin şahsi durumlarında da aranmak lazımdır. Onlardan bir kısmı menfaat dolayısiyle müslüman olmuş, hatta bu dini düşmân olarak görmüş, onu zayıflatmak için, ona zararlı olabilecek şeyleri de sokmuştur. Onlardan diğer bir kısmı, hakikaten samimi müslüman olmuşlar, psikolojik bir hal olarak, bir ömür yaşadıkları dinin, zihinlerine yerleştirdiği alışkanlıktan kurtulamamış, ellerinde ol-

1) *Mukaddime*, I. 20.
2) Aynı eser, II. 505 - 506.

mıyarak eski dinlerinde gördükleri câzib şeyleri, yeni dinde de görmek istemişlerdir.

Umûmiytle sahabe, hasseten İbn Abbas her hususta, ehli kitabdan birşeyler soruyordu. Meselâ, İbn Abbas, Ka'ba, Hazreti Peygamberin sıfatının Tevratta ne şekilde bulunduğunu soruyor, O da mubağlalı bir şekilde izahatta bulunuyordu.[1] Yine aynı şahıstan" «يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ.»[2] âyetinin manası[3] ile,[4] «ام الكتاب» ve [5]«المرجان» kelimlerinin manalarını sormuştu. İbn Abbas bilmediği bazı hususları, Ebû'l-Celd Geylân b. Ferve[6] ismindeki zâta sorduğunu ve Meymune binti Ebi'l-Celdin ifadesinden "babasının her yedi günde bir Kur'anı ve her altı günde de Tevratı yüzünden baştan sonuna kadar okuduğunu" öğreniyoruz.[7] Ebû 'İmrân'da onun eski kitabları okuduğunu söyler.[8] Mesela İbn Abbas ondan «. . . . كتب ابن عباس الى ابى الجلد يسأله عن البرق . فقال البرق الماء . . .»[9] berk kelimesinin manasını sormuştur. İbn Abbasın, Berk hakkındaki sorusu, ne akideye ve ne de ahkâma taallûk eden bir meseledir. Onun öğrenmek istediği, bazı tabiât olaylarının açıklanmasıdır. Bu da, Hazreti Peygamberin ehli kitabdan sual sormayı nehyi husunda ki emre muhalif değildir. Sonra İbn Abbas'ın, Ebu'l-Celd'in bu fikrini tasdik edip etmediğini bilmiyoruz. Mücerret bir haber olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bazı haberler de ehli kitâbın, sahabe arasına meydana gelen ihtilafları halletmede hakem rolü oynadıklarını görmekteyiz. Kehf sûresinin 76. cı âyetindeki (مِنْ لَدُنِّى) lafzının okunuşu hakkında, İbn Abbas la, Amr b. el-As arasında meydana gelen ihtilâfı, halletmesi için Ka'bu'l-Ahbâra müracaat etmişlerdi.[10]

---

1) İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-Kebîr* (Eugen Mittwoch, Eduard Sachau, Josef Horovitz, Friedrich Schwally, Julius Lippert, K. V. Zetterstéén, Bruno Meisner, Carl Brockelmann neşri,) I_2 87.
2) Enbiya sûresi 20.
3) *Tefsiru't-Taberi*, (1321 tab'ı), XVII. 9.
4) Aynı eser, XVII. 126.
5) Aynı eser, XVII. 69.
6) *Tabâkatu İbn Sa'd*, VII_1 161; *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmi*, s. 85.
7) *Tabakatu İbn Sa'd*, VII_1 161.
8) Aynı yer.
9) *Tefsiru't-Taberi* (1321 tab'ı) XIII. 72.
10) Et-Tirmizî, *Sünen* (şerhu İbni'l-Arabi), Kahire 1350 / 1931, XI. 55-56.

Tâbiilere gelince, onlar ehli kitabdan, sahabeye nisbetle daha fazla aldılar, Onların zamanında, tefsirde isrâili rivayetler daha çoğaldı. Bunun sebebi ehli kitabdan, bir çok kimsenin, islâma girmiş olmasından ve müslümanların Kur'ânın kıssaları ve müphemleri hususunda tafsilatlı malûmata mütemayil oluşlarında aranılabilir. Bu zamanda bazı müfessirler, Kur'anı bidâyetten nihayete kadar âyet âyet tefsir etmeğe başladıklarından, arada meydana gelen boşlukları, yahudi ve hristiyan haberleriyle kapatmak yoluna gitmişlerdir. Bu bakımdan tefsirde, bir birine zıt lüzûmsuz haşviyyat zuhûr etmiştir. Meselâ, onlardan biri olan Mukâtil b. Süleymân (Ö. 150 /767), Kur'an ilimlerinde yahudi ve hristiyan haberlerden istifade ederdi...[1] Yine bu devirde, bazı müfessirlerin bazı âyetleri kehânet yoliyle istikbalden haber verecek şekilde tefsir ettiklerini görmekteyiz. Mukâtil b. Süleyman, Allah'ın şu âyetini « وإنْ مِنْ قَرْيَةٍ إلاّ نحنُ مُهلِكوها قبلَ يومِ القيامةِ او مُعَذّبوها عذابا شديداً كان ذلك فى الكتاب مسطوراً »[2] tefsir ederken Kostantiniyyenin fethi ve Endelüsün harabı şeklinde tefsir etmiş, gâibden haber verme gibi bir yola tevessül etmiş olduğu bildirilmektedir.[3] Bu âyeti, Mukâtile âit olduğu söylenen, tefsirle karşılaştırdığımda, böyle bir kehanetin mevcudiyetine rastlıyamadım.[4] Bununla beraber, Massignon'da[5] yahudi ve hristiyan kaynaklarına başvurmakta cesaret gösteren ve hakikatte Kur'ân tefsirinin belirli kâidelerini bir şekil altında ilk defa toplayan Mukâtil, Mücahid ve ed-Dahhâk vasıtasıyla İbn Abbasın talebesi idi" demektedir.[6] Âlûsi de tefsirinde,[7] Mukâtilin, ed-Dahhâk b. Müzâhimden naklen tefsirinde, çeşidli beldelerin harab oluşlarını tadad eder, Yine aynı yerde Vehb b. Münebbih hangi beldenin, hangi beldeden sonra harabolacağını kaydeder.

Tâbiiler devrinden sonra da, isrâiliyyatla meşguliyet daha fazla arttı. Onların sözlerini reddetmeksizin onlardan iktibaslar ifrat dereceye

1) İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-'Ayan*, Kahire 1367 / 1948, IV. 343.
2) İsrâ sûresi, 58.
3) *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmi*, s. 77.
4) Bkz. *Tefsiru Mukâtil*, İstanbul Hamidiye Ktp. No. 58, v. 215 b.
5) Massignon, L., *Recueil de textes Inédits Concernant l'Histoire de la Mystique en pays d'Islâm*, Paris 1929, p. 164.
6) Massignon bu sözü ile, Mukatilin, Mücahid ve ed-Dahhâkı görmüş olduğunu ve onlardan rivayet etmiş olduğuna işaret ediyorsa da, Onun Mücahide ulaşmadığı ve ondan birşey rivayet etmediği sabittir. (bkz. İbn Hacer, *Tehzib*, X. 281; *Tarihu Bağdad*, XIII. 163). ed-Dahhâk ise Mukatilin doğmasından dört sene önce ölmüş bulunuyordu (bkz. *Vefeyât*, IV. 342; *Tarihu Bağdad*, XIII. 163)
7) Âlûsi, *Ruhu'l-Maâni*, Mısır 1301, IV. 541 - 542.

vardı. Aklın tasavvur edemiyeceği şeyler Kur'ân tefsirlerine girmeye başladı. Artık tefsirin tedvin devrinde, bu nevi haberleri nakletmek bir sanaat haline geldi. Müfessirler de, kitablarına isrâili kıssaları haşviyyat olarak doldurdular. Bu bakımdan tefsire uydurulmuş hayali kıssalar bol miktarda girdi. Bu kısasi haberlerle meşgul olanlar, tefsir sahasında çalışanların yollarına âdeta dikenler dökmüş oldular ve doğru haberleri de, yalan ve sahih olmayan haberlerle karıştırdılar. Hele onlar, açıklanmasıyla din ve dünyaya faydası olmayan müphem haberleri açıklama gayreti içine düştüler. Eshab-ı Kehf'in isimleri, köpeklerinin renkleri, Musanın asâsının hangi ağaçtan olduğu, Cenab-ı Hakkın, Hz. İbrahim için dirilttiği kuşların isimleri, kâtilin kim olduğunu tayin etmek için isrâil oğullarının ineğin hangi parçasıyle vurmuş olduklarını tayin gibi daha pek çok şeyler... ki bunların açıklanmasıyla hiç bir menfaat bahis konusu olamaz. Daha doğrusu bunlarla ilmimize veya cehlimize birşey ilave etmiş olmayız.

O halde israiliyât karşısında müfessirin tutumu ne olacaktır. Sağlam ve zayıfı tefrik edilmeksizin ehli kitabdan alınan pek çok haberler dinimize girmiş ve onda tehlikeli yaralar açmıştır. Müfessire lâzım olan şey, evvela bu gibi haberlere karşı çok uyanık bulunmasıdır. Bütün bu isrâili rivayetleri tenkidden geçirip, kudreti nisbetinde, Kur'ânın ruhuna uygun olacak şekilde olanları alması, akıl ve naklin de buna muvafakatı icâb eder. Kur'ânın mücmel olan hususlarını, onu tafsil eden diğer bir âyet veya Hazreti Peygamberin sünneti varken, ehli kitabdan olan nakilleri kullanmaması gerekir. Onun için en hayırlısı mükün mertebe isrâiliyâttan içtinâb etmesidir. Bu da, müfessirin çeşidli bilgilerle mücehhez olmasına bağlı bir hususdur.

İsrâiliyât hakkında bu umumi bilgiden sonra, İsrâili rivayetlerin kaynağı vazifesini gören şahsiyyetleri inceleyebiliriz. İslâmi eserlerde, isrâili rivayetler ekseriya, Abdullah b. Selâm, Ka'bu'l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih ve Abdulmelik b. Cüreyc gibi dört şahıs etrafında dönmektedir. İnsanların bu dört şahıs hakkındaki fikirleri de değişik olmuştur. Onlardan bir kısmı onları yalancılıkla itham ederken, bazıları da onları sağlam görmüşlerdir. Biliyoruz ki Kur'ânı Kerim, en çok yahudilerden ve onların muannitliğinden bahsederek müslümanlara ibret dersi vermektedir. Yine onlar islâmiyetin zûhurunda bu dini dağıtmak için çok gaysarfetmişlerdir. Hz. Peygamberin sağlığında, onlardan müslüman olanların adedi bir kaçtane idi. Bir haberde, Peygamber "Bana Yahudilerden on kişi iman etseydi, bütün yahudiler de iman ederlerdi"[1] buyurmaktadır.

1) *Sahihu'l-Buhâri*, V. 89; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Mısır 1313, II. 346.

Hazreti Peygamberin vefatından sonra bir çok yahudi müslüman olmuş, onların anlattıkları yahudi tarihine âit haberler, hikayeler, Kur'ân tefsirlerine de girmiştir. İsrailiyyâtta rolleri olan, bazı meşhurların, hayatları çerçevesi içinde, tefsirdeki tesirlerini göstermeğe çalışacağız.

Abdullah b. Selâm (Ö. 43 /663-664): Benû Kaynuka' kabilesinden olan bu zât, neseb ve ilim cihetinden, kavmi arasında tanınmış idi. Asıl isminin el-Hasîn olduğu söylenir.[1] Hazreti Peygamberin vefatından iki sene evvel müslüman olmuş, Peygamber onun ismini değiştirerek, Abdullah koymuştu.[2] Kabilesinin müslüman olması için gayret sarfetmiş, onlara nasihatta bulunmuştu. Fakat kavmi onun sözlerini dinlememiş, hatta onu yalanlamışlardı.[3] Sahabe arasında ilimle temayüz etmiş kimselerden addedilir, Muaz b. Cebel, ilim alınacak dört kişiden biri oarak Abdullah'ı da zikreder. Ona göre bu dört kişi İbn Mes'ud, Abdullah ibn Selâm, Selmân el-Fârisi, Ebu'd-Derda idi.[4] Atiyye «اولم يكنْ لَهُمْ آيَةً أنْ يَعْلَمَهُ علماءُ بنى اسرائيل»[5] âyetini izâh ederken, onlar Abdullah b. Selâm, İbn Yâmin, Sa'lebe b. Kays, Esed ve Useyd isimlerinde beş kişi idiler demektedir.[6] Müslümanlar, ondan Tevrat hakkında çok şeyler naklettiler, ismi etrafında birçok isrâilliyât toplandı. Taberi de, dinler tarihi hakkındaki sözlerini bu zâta atfeder. Ahmed Emin "Tevrat ve Tevrat etrafındaki sözler, onun islâmiyete girmesiyle girmiştir. Bu sözler daha ziyade Kur'an tefsirinde ve bilhassa ondaki kıssalarda görülür",[7] demektedir. Ahkâf sûresinin 10, cu âyeti «وشهد شاهد من بنى اسرائيل....» ile, Râd sûresinin 43. cü âyeti «قل كفى بالله شهيداً بينى وبينكم ومَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الكتابِ.» bu zât hakkında nâzil olduğu söylenir.[8] O, Hz. Osman devrindeki fitne olayında, Halifeyi müdafaa ederek, âsilere nasihatlerde bulunmuştu. Fakat âsiler, yahudiyi öldürün diye bağırmışlar ve Hz. Osmanı da öldürmüşlerdi. Yusuf ve Muhammed ismindeki iki oğlu ile, Avf b. Mâlik, Ebû Hureyre, Ebû Bürde b.

1) İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe, Mısır* 1358 / 1939, II. 312; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Mısır 1280, III. 176.
2) *Sünenu't-Tirmizî*, XII. 176.
3) İbn Hişam *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Kahire 1375 / 1955, I. 517.
4) *Tabakâtu İbn Sa'd*, $II._2$ 111; *Usdu'l-Gâbe*, III. 177.
5) Şuarâ sûresi, 197.
6) *Tabakatu ibn Sa'd* II_2 111 - 112.
7) Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Mısır 1374 / 1955, s. 150.
8) *Tefsiru't-Taberi* (Halebi Tab'ı) XXVI. 10-12, XIII. 176.

Ebî Mûsa, Ata b. Yesâr gibi zevat ondan rivayette bulunmuşlardır. Hazreti Ömerle birlikte el-Câbiye ve Beytü'l-Mukaddesin fethinde hazır bulunmuştu. Hicretin 43. cü senesinde Medinede vefat etmiştir. Onun ilmi durumunu, Hz. Peygamberin önünde, bizzat yahudiler tasdik etmişlerdir. İslâm ve yahudi kültürünü imtizâc ettirmiş ve sahabe arasında ilmi ve kültürü ile tanınmış olan bu zâtı, gerek ilim ve gerekse zabt ve adâlet yönünden itham etmeğe muktedir olamayız. Hele hakkında Kur'ân âyetleri nâzil olan ve hadis ûlemâsının, hasseten Buharî gibi bir şahsın, itimâdını kazanan bir şahıs hakkında artık bizlerin söyleyeceği bir söz olmasa gerektir. Zaten bu zât hiç bir zaman münekkidler tarafından, Ka'ba ve Vehbe yönetilen ithamlarla itham edilmemişdir.

Ka'bu'l-Ahbâr (Ö. 32 /652-653): Ebû İshâk diye künyelenen bu zât, Yemen yahudilerindendir. Himyeri Zû Ruayn ailesindendir. Müslüman olduktan sonra Medineye gelmiş, sonra Şam ve Hımısda ikamet etmiştir. Vefatı Hazreti Osmanın hilafeti zamanına tesadüf eder.[1] Asıl isminin Ebû İshak Ka'b b. Mati b. Heynu [Heysu] olduğu söylenir. Müslümanlar arasında ilmine hürmeten "hibr" denmiştir. İslâmiyete, yahudi haberleri en çok aktaranlardan addedilir. Hz. Ebû Bekrin halifeliği zamanında müslüman olmuştur. Hz. Ömer devrinde müslüman olduğuna dâir rivayetler de vardır. Kendisi sahabeden rivayet ettiği gibi, sahabe arasında ilimle temâyüz eden İbn Abbas ve Ebû Hureyre de ondan rivâyet etmişlerdir. Hiç kimse onun, Vehb b. Münebbih gibi eser telif ettiğini zikretmemektedir. Ona nisbet edilen rivayetlerin hepsi işitme yoliyle gelmiştir. Çeşidli zamanlarda leh ve aleyhinde muhtelif haberler serdedilmiştir. Durum daha ziyade aleyhindedir. İlk günlerden itibaren kendisine pek itimad edilmediği görülmektedir. İbn Kuteybe (Ö. 276 /889) ile en-Nevevi (Ö. 676 /1277) ondan hiç bir şey rivayet etmezler. Taberi pek fazla olmamakla beraber, ondan rivayet eder. es-Sa'lebi (Ö. 427 /1035) ile el-Kısâî ondan çok rivayette bulunmuşlardır.[2] el-Buhâri (Ö. 256 /870) ise Ka'bdan hiç birşey rivayet etmemiştir.[3] Hz. Ömer zamanında Bizanslılarla yapılan muharebelere iştirak etmiştir. Tâbiîlerin ilk tabakasından addedilir.

Buna rağmen ka'b müslüman olduktan sonra da yahudiliğini devam ettirdiğine dâir örnekler vardır. Ebû Vâil'den rivayet edildiğine göre, İbn Abbas'a gelen bir adamla, ibn Abbas arasında şöyle bir mü-

1) *Tabakâtu İbn Sa'd* VII_2. 156.
2) *Fecru'l-İslâm*, s. 160-161; *İslâm ansiklopedisi*, VI. 3.
3) ez-Zehebi, *Tezkietu'l-Huffâz*, Haydarabât 1375, I. 52; *Mecelletu'l-Menar*. XXVII 540.

nakaşa cereyan eder. İbn Abbas, o adama nereden geldiğini sordu. Şamdan geldiğini söyleyen adama, orada kimlerle görüşmüş olduğunu sormayı ihmal etmedi. Ka'bu'l-Ahbarla görüştüğünü söyleyen adama, Ka'bın neler söylediğini sordu. O da, bana semavâtın bir meleğin omuzlarında deveran ettiğini söyledi dedi. Bu söz üzerine, İbn Abbas, Ka'b yalan söylemiş, o hâla yahudiliğini terk etmedi mi? deyip (Hâk Taâla göklerle yeri, hiç olmaktan korumak için tutar. Onlar hiç olurlarsa kendidisinden başka birinin onları tutması imkan yoktur....) « إنّ اللهَ
يُمْسِكُ السمواتِ والارضَ أن تزولاولئِن زالتا إن امسكهما من احد من بعده »[1]
âyetini okumuştur.[2]

Bu muhavereden anlaşılıyorki, o halâ yahudiliğini terketmedi mi? itâbı, onun daha evelce de bu gibi şeylerle meşgul olduğuna ve bu bakımdan da dâima kontrol altında bulunduruluyormuş gibi bir halin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Başka bir haberde "Ka'b, herhangi bir hususda halife Osmana cevap verirken, Ebû Zerr onu iterek, ey yahudi oğlu yalan söylüyorsun diyordu"[3] Keza Hz. Âişe'ye, Ka'bın "Allah Kelamını ve Rü'yetini iki nebisi arasında taksim etti. Musa Allahla konuştu, Muhammede ise Allahı görmesi müsaade olundu" şeklinde konuştuğunu söylediklerinde "Allaha sığınırım, eğer öyle söylersem saçlarım kurusun, kim ki Hazreti Muhammed, Rabbını gördü derse, Allaha en büyük yalanı söylemiş olur",[4] dedi. Zaten, Ka'bın müslüman olduktan sonra, Tevrattan rivayetlerde bulunması sebebiyle Hz. Ömer tarafından dövüldüğüne dâir haberler vardır.[5] Hatta Âmir b. Abdillah b. Abdil'Kays el-Enbâri, Ka'bdan aslî metin üzerine Tevrattan ders aldığını beyan etmektedir.[6]

Bu haberler gösteriyor ki, Ka'b Sahabe arasında pek tutulmuyordu. Olgun bir sahabenin, bir müslümana yalancı demesi, hatta onu bastonu ile dövmesi, onun kıymetinin derecesini göstermesi bakımından mühimdir. Son zamanlarda hakkında yazılan yazılarda çok ileri gidilmiş, O islamiyette ilk siyonist olarak gösterilmek istenmiştir. Zehebinin rivayetine göre, Ka'b, "Tevratı okumadığı halde, onda olanları Ebû Hurey-

---

1) Fâtır sûresi 41.

2) *Tefsiru't-Taberi* (Halebi tab'ı) XXII. 144; ez-Zamahşeri, *el-Keşşâf*, Kahire 1373 / 1953. III. 488.

3) el-Mes'udi, *Mürûcu'z-Zeheb*, Mısır 1367, II. 348; *Tarihu't-Taberi* (mısır 1357) III. 335

4) *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmî* s. 128; bkz. keza, *Tefsiru't-Taberi* (1321 tab'ı) XVI. 51.

5) el-Gazâli, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV. 382.

6) *Tabakâtu İbn Sa'd*, VII. 79; *Fecru'l-İslâm*, s. 160.

reden daha iyi bileni görmedim" demiştir. Bu ve Yukarıda geçen Âmir b. Abdillahın haberi de nazarı dikkate alınırsa, Ebû Hureyreye Tevrattan bir şeyler öğretmiş olduğunu gösterir. Onun bu gibi hareketlerini sezen Hz. Ömer, Ona Hazreti Peygamberden hiçbirşey rivayet etmemesini emrediyor ve onu dâima murakabe altında bulunuduruyordu. Bundan dolayı Ömere kızıyor, bu kızgınlığı sebebiyle onu katlettirmekte mühim rol oynuyordu.[1]

Bizi, bu haberlerin değer hükümlerinden ziyade, bu şahsın tefsirdeki rolü alakadar edecektir. Onun geçmiş milletlere dâir haberler ve Peygamberlerin kitablarına olan vukufundan dolayı kendisine hibr lakabı verilmiştir. Tefsir ve tarih kitablarında ondan pekçok şeyler rivayet edildiği görülür. Bazen de isnadsız rivayetler onun vasıtasıyle isnada kavuşmuştur. Ondan gelen pek çok haberleri tasdik edemiyoruz. Çünkü bunların çoğu islâmın ruhu ile bağdaşmıyorlar. Mesela, Ka'b, Arş hakkında, o yaratıldığı zaman tazimle titredi. Allah da onu yetmişbin kanatla kuvvetlendirdi. Her kanatta yetmiş bin tüy, her tüyde yetmişbin vecih, her vecihde yetmiş bin ağız, her ağızda da yetmiş bin lisân varki, hergün her ağızdan yağmur tanesi ve ağaç yaprakları kadar tesbih çıkar demektedir.[2] Yine bu şahıs, Muaviyyeye, Zü'l-Karneyn hakkında "O, atlarını süreyyaya bağlardı" diye söylüyordu.[3] İbn Kesir, Ka'bın bu haberi muvafık olmadığı gibi beşerin kendisine bazı kolaylıklar bahşedilse bile, böyl bir şeyi yapması mümkün değildir demek suretiyle reddetmektedir.[4]

Onu şiddetle itham eden ve Hz. Ömerin katlinde dahli olduğunu söyleyen Ahmed Emin ile, Muhammed Reşid Riza onu sika olarak kabul etmemektedirler. Pekçok sahabenin rivayette bulunduğu, Müslim, Ebû Davûd, et-Tirmîzî ve en-Nesâî gibi hadiscilerin ondan haberler nakletmesi ve ekseri el-cerh ve't-ta'dil ûlemasının tenkid etmemesi ve Sikâta dair yazdıkları eserlere idhal etmeleri, Ka'bu'l-Ahbârı müafaa eden delillerin en mühimleridir. Muarızlarının onu itham eden delilleri kâfi derecede açık değildir.

Vehb b. Münebbih (Ö. 110-114-116/728-732-734): Tâbiilerden olan bu şahıs, isrâili rivâyetlerin en mühim kaynağı addolunur. O, geçmiş haberleri evvelki kitablardan öğreniyordu. Kardeşi olan Hemmâm b. Münebbih ticaret için Şama gittiğinde, ona mütalâa etmesi için kitablar satın

1) İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Mısır 1356, III. 26.
2) *Mecelletu'r-Risâle*, sene 14. s. 362.
3) İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Kahire 1373 / 1953, III. 101
4) Aynı yer.

alıverirdi.[1] Vehb'in, Allahın kitablarından yetmiş iki tanesini okuduğu söylenir.[2] Bu zâtın, kadere âit bir kitâb tasnif edip, sonunda buna pişman olduğuna dâir haberler zikredilmektedir.[3] Dâvûd b. Keysân es-San'ânî, Vehb b. Münebbih den şöyle işittiğini kaydeder: "Hepsi de semâdan inmiş 92 kitâbı okudum, onlardan 72 si ibadet yerlerinde, 20 tanesi de insanların ellerinde bulunuyordu. Onlar, bunların pek azını biliyorlardı. Bütün bu kitablarda Meşiyyeti ilahiyyeyi inkar edenin kâfir olduğunu gördüm" diyordu.[4] Bütün bu haberlerin ittifak ettikleri nokta, onun eski din kitablarını okuyup, eski dinler hakkında geniş bilgiye sâhip olduğudur. İbn Kuteybe "O ilk haberleri, dünyanın oluşu, Peygamberlerin ve hükümdarların sîretlerine âit haberleri biliyordu. Himyer meliklerine ait onun bir tasnifini gördüm ki, onların kıssaları, şiirleri, kabirleri bir cild içinde idi. O, Ebû Hureyreden rivayet etti" demektedir.[5]

Abdullah b. Selâm ve Ka'bu'l-Ahbar'dan daha âlim kimse varmıydı? şeklinde Vehbe bir sual sorulunca, Kendi nefsini kastederek, her ikisinin ilmini ve diğer ilimleri cem' eden birini biliyorum. O mu, yoksa diğer ikisi mi daha âlim dir? şeklinde cevap vermiştir.[6] Böyle bir mevkide bulunmasına rağmen, o da, yalancılık, tedlis ve bazı müslümanların akıl ve akidelerini ifsad etmekle itham edildi. Buhâri, en-Nesâi, ibn Hibban, ez-Zehebi, el - Acelî, İbn Hacer, Ebû Zur'a onu sika görmüşlerdir. Ebû Hureyre, Ebû Sa'id el-Hudri, İbn Abbas, İbn Ömer, Abdullah b. Amr, Câbir, Enes b. Mâlik gibi sahabeden rivayet etmiştir. Ondanda, Oğulları Abdullah ve Abdurrahman, Amr b. Dinâr ve daha pek çok kimseler rivayet etmişlerdir.

Bu zâtın tefsirde rivayeti pek çoktur. Bu rivayetlerin bir kısmı israiliyâta taalluk eder. Mesela, Hz. Âdem kıssasını ele alacak olursak [7] « فأزلّهما الشيطان عنها . . . . » âyetini Vehb b. Münebbih tefsir ederken Aden cennetinin şarkta, nehyolundukları ağacın cennetin ortasında, Havvaya hitâb edenin yılan olduğu ve Allahın onu karın üzerinde süründürerek ve ona toprak yedirerek intikam aldığını zikretmektedir.[8] Bunlar tamamen Tevrattan nakledilmektedir.[9] (.... Allah

1) Cevâd Alî, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat 1377, VI. 71.
2) İbn Kuteybe, *el-Maarif*, Mısır 1353 / 1934, s. 202.
3) Yâkût er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ* (Margoliouth neşri), VII. 232.
4) *Tabakâtu İbn Sa'd*, V. 395; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Kahire 1367, V. 16.
5) *Vefeyâtu'l-A'yân*, V. 88.
6) Ahmed ibn Hanbel, *Kitabu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Ankara 1963, I. 18.
7) Bakara Sûresi 36.
8) *Tefsiru't-Taberi* (Ahmed Şakir) I. 525-526.
9) Tekvin, bâb 3.

burasını, ölümden sonra acaba nasıl diriltecek demiş, Allah da onu yüz sene ölü bırakmış, sonra dirilterek ona ...) «.... قَالَ أَنَّى يُحْيِي

هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ ...... »[1]

âyetinin tefsirinde, Kitâbı Mukaddesdeki Yeremya'nın[2] hâdisesi anlatılmaktadır. Bu âyetteki şahsın Uzeyr veya Yeremya olduğu üzerinde, ihtilaflar vardır. Kudüsün harabından sonra, tekrar ma'mur olması meselesi zikredilmektedir.[3] Yine (Onlara, o kimsenin haberini de oku ki kendisine âyetlerimizi vermiştik de o, bunlardan sıyrılıp çıkmış, derken şeytan onu arkasına takmış nihayet azıgınlardan olmuştu) (وَاتْلُ

عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِى آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ. »[4]

âyetinde de Beor oğlu Belâm'ın kıssası anlatılmaktadır.[5] Bu da aynen Tevrattan alınmıştır.[6] Konuyu uzatacak bu gibi misaller daha pek çoktur. Biz bu kadarla iktifa edeceğiz.

Şimdiye kadar, isrâiliyat lafzının dar olarak delalet ettiği mana ile yahudilikten bahsettik. Şimdi ise, Onu daha geniş manasıyle inceleyeceğiz. İslâmiyet doğuşu esnasında muhtelif dinlerle karşılaşmış, bu arada hristiyan dini ile de muhatab olmuştu. Müslümanların karşılaştığı bu hristiyanlar daha ziyade Tağleb ve Necranlı araplardı. Onların hristiyanlığı te'vil ve felsefeye dayanmayan ve sadece nassa dayanan basit bir hristiyanlıktı. İlk karşılaşma da bunlarla olmuştu. Suriye ve Irak fethedilince, müslümanlar te'vil ve felsefeye dayanan bir hristiyanlıkla karşı karşıya geldiler. Hristiyanlar medeniyet ve kültür bakımından üstün olduklarından, fâtihler bu unsûra muhtaç olmuşlardır. Müslümanlar, Suriyedeki hristiyanları islâma davet etmişler ve dinlerinin hak olduğunu onlara isbât etmeğe çalışmışlardı. Din sâlikleri arasında, bu gibi münakaşalar Şamda sık sık vuku buluyordu. Abdu'l-Melikin sarayında mevki sahibi olan Yahya ed-Dımaşki, müslümanlara karşı hristiyanlığı müdafaa etmek için bir kitab yazdı. Bu kitab suali cevablı idi. Bir müslüman sana şöyle sorarsa, ona şöyle cevap ver ve sen de ona şu suali sor, diyordu.[7] Bu hristiyanlar ve diğer din sâlikleri, islamda geniş

1) Bakara sûresi 259.
2) *Yeremya*, bâb 1 vdd.
3) *Tefsiru't-Taberi* (Ahmed Şâkir) V. 447-454.
4) Arâf sûresi 174.
5) *Tefsiru't-Taberi* (Ahmed Şakir) XIII. 261 - 269
6) *Sayılar*, bâb 22.
7) *Duha'l-İslâm*, I. 362 - 363.

bir anlayış içinde, din ve vicdan hürriyetine sahiptiler. Bilhassa Emevî Devletinde, hristiyanlar gayet yüksek mevkilerde bulunuyordu. Hatta kendilerine Mushaf dahi yazdırılıyordu. Abdurrahman b. Avf (Ö. 31 651) Hîre ehlinden bir hristiyana mushaf yazdırmış ve ona yetmiş dirhem vermişti. Başka bir haberde Abdurrahman b. Ebî Leylâ (Ö. 148 /765) ya Hîreden biri 70 dirhem mukabilinde bir mushaf yazdı. Bir Nasrâninin de, Alkame (Ö. 62 /681) ye mushaf yazdığı söylenmektedir.[1] İslâm devletindeki muhtelif unsurların birbirinden medeniyet dersi almalarına bir şey mâni olmuyordu. Hristiyanın, müslüman, ve mecûsiden talebesi olduğu gibi, bunların aksi de vârid oluyordu. Hristiyan ve Mecûsi olan âlimlerin en iyi talebeleri ekseriya müslümanlardı.[2] Milâdi IX. cu asrın ortasından itibaren, müslüman devletlerindeki hristiyanların vaziyeti, eskisine nazaran fenalaştı. Bunun sebebi, Müslümanların kültür bakımından yükselmeleriyle, hristiyanlara olan ihtiyacın azalması idi. Bunun diğer bir sebebi de, hristiyan memleketlerinde, müslümanlara karşı yapılan tazyikler olabilir. Fakat ne de olsa, müslümanların İspanyada uğradıkları zulüm ve cebri, müslüman diyarında bulunan hristiyanlar hiç bir zaman görmemişlerdir.[3] Bu serbesti içinde onlar, din neşrinde müslümanlardan daha fazla istifade etmişler ve bu arada İsa ve Mesih, Ekânim, kader ve ihtiyar sahasında tesirleri eksik olmamıştır.[4]

Müslümanlarla hristiyanların, münasebetlerine diğer bir âmil de, islâmiyetin bunlarla evlenmeye cevaz vermesidir. Böylece bir çok evlenmeler vuku bulmuş, onlardan bazıları müslüman olmuş, bazıları da olmamıştır. Hatta bazıları da müslüman gibi görünüp, eski dinlerinde sebât etmişlerdir. el-Hâris b. Abdillah (el-Ma'rûf el-Kubba en-Nasraniyye) ın annesi, Ömer zamanında öldüğünde, yıkanıp defnedilmesi için elbiseleri çıkarıldığında, boynunda bir salîp bulunmuş, bunun üzerine defni bırakılıp, dini ahkâmına göre gömülmesi için, kendi din ehline teslim edilmişti.[5]

Aralarında böyle sıkı bir münasebet bulunduktan sonra, biribirlerine etkiler yapacağı tabiidir. Kur'anı Kerimdeki kıssalar ve müphemlerin bazıları onlardan alınan fikirlerle açıklanmak istenmiştir. Bu hususa bir kaç örnek verelim: (O zaman Allah şöyle demişti: Ey İsa şüphesiz ki, seni öldürecek olan benim, seni kendime yükseltib kaldıracak,

1) İbn Ebi Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, Leiden 1937, s. 133.
2) Barthold W., *İslâm Medeniyeti Tarihi* , İstanbul 1940, s. 26.
3) Aynı eser, s. 27.
4) Muhammed el-Behiyy, *İslâm Düşüncesinin ilâhi Tarafı*, İstanbul, 1948. s. 76.
5) Ebu'l-Ferec, *el-Agânî*, Beyrut 1955, I. 56.

seni küfredenlerin içinden tertemiz kurtarıp çıkaracak....)[1] «إذ قال الله يا عيسى إنى متوفيك و رافعك الى و مطهرك من الذين كفروا...» âyetinde Hz. İsanın ölüp ölmediği meselesi uzun münakaşalara sebeb olmuştur.[2] Bu arada Vehb b. Münebbih den gelen bir haberde, Allah onu gündüzden üç saat öldürdü. sonra da onu kendine kaldırdı, denmektedir.[3] Halbuki bu haberlerin, incillerdeki hristiyan inancından ileri geldiği açıkça görülmektedir. Onların itikadınca, İsa öldükten üçgün sonra dirilecektir.[4] Keza, Mâidenin mahiyeti hakkındaki sözler[5] de İncilden[6] nakledilmektedir. Ekseriya bu gibi nakiller Vehb b. Münebbih ve Abdükmelik b. Cüreyc vasıtasıyle gelmektedir.

Abdu'l-Melik b. Abdi'l-Aziz b. Cüreyc (Ö. 150/767): Aslı Bizanslı olan bu zât, Mekke âlimlerinden ve muhaddislerinden idi. Hicazda ilk kitab tasnif eden kimse olarak addedilir. Taberi ondan bol miktarda haberler nakletmektedir. Hristiyanlığa taalluk eden haberlerde sık sık buna rastlanır. Ata b. Ebi Rabah, Zeyd b. Eslem, ez-Zührî gibi kişilerden rivayette bulunmuş, ondan da Abdülaziz ve Muhammed ismindeki oğulları ile, el-Evzâi, el-Leys, Yahya b. Said, Hammad b. Zeyd, nakillerde bulunmuşlardır.

Kendisinden evvel ilim tedvin edenin olmadığını söyleyen İbn Cüreyc, İbn Abbas'dan bazısı sahih bazısı da sahih olmayan pek çok rivayette bulunmuştur.[7] el-Cerh ve 't-Ta'dil ulemasının bazısı onu tevsik ederken, bazısı da onu zayıf görmüşlerdir. el-Acelî, Süleyman b. en-Nadr, İbn Maîn, Yahya b. Said, sika veya sadûk olarak görmüşlerse de, ed, Dârakutnî, İbn Hibbân ve ez-Zehebî onu sika görmekle beraber, müdellislikle ithâm etmişlerdir. Mut'a nikahına cevaz vermiş ve bu nikahla 70 kadınla evlendiği söylenir.[8] Ahmed ibn Hanbel, İbn Cüreycin rivayet ettiği bazı haberler mevzu'dur. O, aldığı haberlerin menşei üzerinde durmamaktadır, demektedir.[9]

1) Âlu İmrân sûresi, 55.
2) Bkz. *Tefsiru't-Taberi* (Ahmed Şakir) VI. 455-462; *Tefsiru İbn Kesir*, I. 366., *Tefsiru'l-Menâr*, III. 316-318.
3) *Tefsiru't-Taberi* (Ahmed Şâkir) VI. 457.
4) *Luka*, 24/7, *Matta* 27/63-64.
5) *Tefsiru't-Taberi* (Ahmed Şakir) VII. 80-81; *Tefsiru İbn Kesir*, II. 116 - 119
6) *Matta*, 27 / 63-64.
7) es-Suyûti, *el-Itkân fi Ulûmi'l-kur'ân* Kahire (Matbaa'tu'n- Hicâzi) II. 189
8) ez-Zehebi, *Mizânu'l-I'tidal*; Mısır 1382 / 1963, III. 659.
9) *Mizânu'l-Î'tidâl*, III. 659.

Tefsirde isrâiliyyata dâir bir kaç örnek vermekle konumuza nihayet vereceğiz.

1 – قوله « قد أفلح المؤمنون »[1] ...... سعيد عن قتادة قال ذكرلنا أن كعبا قال لم يخلق الله بيده إلا ثلاثة : آدم بيده وكتب التوراة بيده وغرس الجنة بيده ثم قال لها تكلمى فقالت قد افلح المؤمنون ....[2]

Bu habere meşhur hadis mecmualarında rastlanmamaktadır. Ancak tefsirlerde yer alan bu haber, islâmın rûhuna uygun düşmemektedir. Abdurrazzak[3] aynı haberi, Katade vasıtasiyle Ka'bdan, et-Taberi de Abdurrazzâktan nakleder[4] İbn Kesirde de, bu rivayetlere benzer haberler nakledilir.[5] Hatta bu haberlerin isnadını, sahabe ve Hazreti Peygambere kadar çıkaran haberlere rastlanmaktadır. Kur'ânı Kerimdeki gibi ele, kudret manası verilerek, âyetlerin te'vili mümkün olmaktadır. Aynı yolla Ka'bdan gelen bu haberi te'vil edersek saydığı üç şeyden gayrısını, Allah kudretiyle yaratmadı demek olmaz mı?. Eğer onu el olarak kabûl edersek, teşbih akidesine dalmış olmazmıyız?. Her iki durum da islâmın rûhu ile uyuşmamaktadır.

2 – قوله « فاخلع نعليك[6] » سعيد عن قتادة قال كانتا من جلد حمار ميت فخلعها ثم أتى .[7]

Bu örnekte, o devirde ayağa giyilen şeyin, hangi hayvanın derisinden yapılmış olduğu meselesiyle uğraşılmaktadır. O hangi hayvanın derisinden yapılırsa yapılsın, bizim için mühim değildir. Bunlar tefsirde lüzumsuz teferruatla uğraşmanın delilleridir. Abdurrazzak,[8] Ka'bdan naklederek, onu ölü eşşek derisi olduğunu söylemiştir. Taberi,[9] ölü eşek veya inek derisi olduğuna dâir haberleri naklederse de, sonunda âyetin zâhiri manası bunlara delalet etmez, o ancak çıkarmayı emreder demekte ve bu gibi lüzumsuz şeylerle uğraşmaktan içtinab edilmesi

1) Müminûn Sûresi 1.
2) Yahya b. Sallâm, *Tefsir* (Tunis, Abdeliyye Ktp. No. 134) (yazma) 44b.
3) Abdurrazzâk İbn Hemmâm, *Tefsir* (Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp. İsmâil Sâip Sencer Koll. No. 4216) (Yazma). 61b.
4) *Tefsiru't-Taberi* (Halebi tab'ı) XVIII. 1.
5) *Tefsiru İbn Kesir,* III. 237.
6) Tâhâ sûresi, 12.
7) *Tefsiru Yahya b. Sallâm,* (yazma) 26a.
8) *Tefsiru Abdirrazzâk* (yazma) 57b.
9) *Tefsiru't-Taberi* (Halebi tab'ı) XVI. 143 - 144.

lâzım geldiğini söylemektedir. es-Suyûti Hz. Musânın Allahla konuşurken üzerindeki elbiseleri sayan ve ayağındaki pabucun tezkiye edilmemiş eşek derisi olduğunu söyleyen haberin, sağlam olmadığını söyler.[1]

3 — قوله «قالوا ياذا القرنين ان يأجوجَ ومأجوجَ مُفسدون فى الأرض».[2]
...... يونس بن أبى اسحاق عن أبيه قال بلغنى أن هؤلاء الترك مماسقط من دون الروم من ولد يأجوج ومأجوج.[3]

Ye'cüc Me'cüc hakkında verilen garib haberlerden sarfı nazar ederek. Onların Türkler olması üzerinde duracağız. Ye'cüc ve Me'cücün türkler olduğuna dâir haberler, hemen hemen bütün eski tefsirlerde geçmektedir. Bütün bu haberlerin menşei, Musa Cârullah'ın da dediği gibi,[4] tamamen yahudilere dayanmaktadır. Zira, Kitabı Mukaddeste.[5] en şimalde Magog diyarında yaşayan Goglardan bahsedilirken, bu mıntıkalar yahudiler ve hristiyanlar tarafından Türklerin anayurdu olarak gösterilmek istenmiştir. Kitabı Mukaddeste ki ifadede, türkler veya türklerin anayurdunu gösterecek bir işaret mevcut değildir. Zira Kur'anı Kerimde de Ye'cüc ve Me'cücün cinsiyetleri, zaman ve mekanları tayin edilmemiştir. Bunlar, Kur'anda yeryüzünü ifsad edenler olarak vasfedilir. Cinsleri, zamanları ve mekanları tayin edilmediğine göre, geçmiş ve gelecekte, hangi ırk ve millete mensub olursa olsun, yeryüzündeki nizâm ve intizâmı bozmaya kalkışanların hepsine ıtlâk edilebilir. Bu bakımdan, bu gürûhun Türklere tahsisi tamamen hatalıdır ve bir garaza mebnidir.

Bu gibi haberler, kadim nakli tefsirlere hatta re'y tefsirlerine dahi girmiş, el-Cerh ve't-Ta'dil ilmi geliştikçe bu gibi haberlerin azaldığını müşahede etmekteyiz. İbn Haldûn, tefsirde isrâili haberleri ilk defa tenkidli bir şekilde ele alan şahsın Endelüslü Müfessir Abdu'l-Hâk b. Atiyye (Ö. 542/1147) olduğunu söyler.[6] *el-Câmi'u-l-Muharrer adlı tefsiri* Kuzey Afrikada, Zamahşerinin tefsiri kadar şöhret kazanmıştır.

Netice: Şunu da unutmamak lazım ki, Sahabe ve tâbiilerden islâmiyetle müşerref olmuş, aslı yahudi olan kimseler, senelerce tesiri al-

1) es-Suyûtî, el-*La'âli'l-Masnu'a*, Mısır 1317, I. 85.
2) Kehf sûresi 94.
3) *Tefsiru Yahya b. Sellâm* (yazma) 20b, 37a.
4) Musa Cârullah, *Ye'cüc*, s. 36.
5) *Hezekiel*, 39/1.
6) *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmi*, s. 112 (1 nolu not).

tında kaldıkları ve hafızalarına nakşedilmiş olan eski dinlerinden, bu yeni dine birşeyler katmış olabilirler. Bu da tabiî görülür. Fakat, tefsirde görülen geniş isrâilliyâtı külliyen şu bir kaç şahsa yüklemekte, kanaatımca doğru bir hareket değildir. İslâmiyeti içinden vurmak isteyenler tarafından uydurulan şeyler, hernekadar islâm rûhu ile bağdaşamaz olsalar da, sağlam bir isnada bağlamayı düşünmüş olabilirler. Böylece bu rivayetler ile islâm topluluğu arasında bir şüphe meydana getirip, onların kafalarını lüzûmsuz şeylerle işgal etmiş oluyorlardı. Bütün bu maksatlı hareketler göz önünde tutulursa da, tesir ve müteessir olma kâidesinin hükmünü icra ettiği de unutulmamalıdır.

* * *

Tefsirde meşhur olan İbn Abbas ve İbn Mes'ud sonradan birer ekol haline gelecek tefsir çalışmalarına başlamışlar, yetiştirmiş oldukları talebeler, tefsir sahasında ün kazanmışlardı. Bunlar, Ata b. Ebi Rabah (Ö. 115 /733) Mücâhid (Ö. 103 /721), İkrime (Ö. 105 /723), Sa'id b. Cübeyr (Ö. 95 /714), Tâvus b. Keysân (Ö. 106 /724), Katade b. Duâme (Ö. 117 /735) Mesruk b. el-Ecdâ (Ö. 63 /683) Alkame b. Kays (Ö. 62 /682) İbrâhim en-Nahaî (Ö. 95 /714), eş-Şa'bi (Ö. 109 / 727), el-Hasen el-Basrî (Ö. 110 /728), Muhammed b. Sirîn (Ö. 110 /728), ed-Dahhâk b. Müzâhim (Ö. 105 /723), Atiyye el-Avfi (Ö. 111 /729), Ebu'l-Âliye (Ö. 93 /711), Muhammed. b. Ka'b el-Kurezî (Ö. 108 /726), Atâ b. Dinâr (Ö. 126 /743) gibi zevattır. Bir örnek olmak üzere biz bunlardan üç tanesini ele alacağız.

b– Sa'id b. Cübeyr (Ö. 95 /714):

İbn Abbas, Adi b. Hâtim ve İbn Ömer gibi sahabeden işitmiştir. Ondan da, Ca'fer b. Ebi'l-Mugire, Ebû Bişr, Eyyûb, el-A'meş ve Atâ b. es-Sâib ve daha pek çok zevât ilim almıştır. Âlim ve zâhit bir kimse idi. İki gecede bir Kur'ânı hatmettiği ve bir rek'atta Kur'ânın tamamını okumuş olduğu söylenir.[1] 49. yaşında iken 95 senesi Şaban ayında el-Haccâc tarafından katledilmiştir. Huseyf, Tâbiiler arasında islâmi ilimlerde en âlim olanının Sa'id b. Cübeyr olduğunu söyler.[2] Bizzat kendisi de, "sahifemle İbn Abbasa gelir, imlâ ile ondan hadis yazardım. Sahife dolduğu zaman, imlâ etmekte devam ederse, onu nâlimlerime yazardım[3] demek suretiyle İbn Abbastan imlâ suretiyle bazı şeyleri

1) *Tabakâtu ibn Sa'd*, VI. 156-157; *Tezkiretu'l-Huffâz*, I. 76.
2) *Vefeyât*, II. 113.
3) *Tabakâtu Ibn, Sa'd*, VI. 179.

almış olduğunu itiraf etmektedir. Sa'id b. Cübeyrin, Halife Abdul'-Melik için bir tefsir yazmış olduğu söylenir. İbn Ebî Hâtim babasından naklettiği bir haberde bu hususu teyid eder. Bu habere göre Abdulmelik b. Mervân, Said b. Cübeyr'den bir Kur'ân tefsiri yazmasını istemişti. Sa'id istenen bu tefsiri yazmış ve Halifeye göndermişti. Bilahare, Atâ b. Ebi Dinar, bu tefsiri divanda bularak almış ve Sa'idden rivayet etmişti.[1] Buradan ve diğer şahıslarda vereceğimiz misallerden anlaşılacağına göre, artık tâbiiler devrinden itibaren tefsirler bir kitab haline getirilmeye başlanmıştı.

c– Mücahid b. Cebr (Ö. 103/721):

Hz. Âişe, Sa'd, Ebû Hureyre, İbn Omer ve İbn Abbas'dan işitmiştir. Kendisinden de, Katade, el-Hakem b. Uteybe, Amr b. Dinâr, Mansûr, el-A'meş, Eyyub, İbn Avn ve Omer b. Zerr gibi kimseler ilim almışlardır. İbn Abbastan tefsir rivâyet edenlerin biri de, belki de en önemlisi, Mücahid idi. Bizzat kendisi, Kur'ânı başından sonuna kadar üç defa, her âyetin üzerinde durarak okumuş, nerede ve nasıl nâzil olduğunu öğrendiğini, ifade etmektedir.[2] Süfyân es-Sevri "Mücâhidden sana gelen tefsir kifayet eder"[3] demek suretiyle tefsirine olan itimadını beyân etmektedir. Mücâhid, ibn Abbastan sormuş ve sorduğu bütün şeyleri yazması tavsiye edilmişti. İbn Ebi Müleyke, Mücâhidi, İbn Abbastan Kur'ân tefsiri hakkında sorarken gördüğünü. Yanında levhalar bulunduğunu, İbn Abbasın, ona tefsirden sorduğun bütün şeyleri yaz, dediğini nakletmektedir.[4] Bu bakımdan onun bir tefsir kitabına mâlik olduğunu söyleyebiliriz. Katâde ise onu tefsirde yegane otorite olarak tanır ve ondan rivayet edilen tefsir kitabının da en sahih kitablardan olduğunu söyler.[5] Mücâhidin, tefsiri talebelerine imla ettirdiği ve kitablarının istinsahı için onları evine götürmeyi âdet edindiği rivâyet edilir.[6] Onun lehine olan bu sözlerin dışında, ehli Kitabdan bazı şeyleri sormuş olması bakımından tefsirinden çekinilmek icâb ettiğini söyleyenler de vardır. Ebû Bekr b. Ayyâş, A'meşten, mücâhidin tefsirinden niçin çekindiklerini sordum. Bana cevap olarak, o, ehli Kitâbdan soruyordu dedi.[7]

1) *Kitâbu'l-Cerh*, III_1. 332.
2) *Tezkiretu'l-Huffâz*, I. 92; *Tefsiru't-Taberi* (yeni) 409; *Esbâbu'n-Nüzûl* s. 52 *Târihu'l-İslâm* IV. 190-191; *Tefsiru İbn kesir* I. 4; *el-Itkân*, II. 225.
3) *Tefsiru ibn kesir*, I. 4.
4) *Tefsiru İbn Kesir*, 1. 4.
5) *el-Itkân*, II. 225; *Târihu'l-İslâm*, IV. 191.
6) *Takyidu'l-İlm*, s. 105, *Buhârinin Kaynakları*, s. 10.
7) *Tabakâtu İbn Sa'd*, V. 344.

İbn Abbastan gelen en sağlam tefsir tariklerinden addedilen Mücâhid, Sadece İbn Abbastan nakletmekle kalmamış, dini noktai nazara tetâbuk edip etmediğini düşünmeden, yaşadığı cemiyetin temâyülünü aksetirecek görüşler ortaya atmıştır. Meselâ, Kıyamet sûresinin 23. cü ayeti olan (إلى ربها ناظرة) (تنظر الثواب) şeklinde ifade ederek buna (لا يراه من خلقه شيء) sözünü de ilave etmiş ve bu husustaki görüşünü belirtmiştir.[1] et-Taberi-Mücâhidin bu görüşünü kabul etmeyib, ikrime ve el-Hasen den gelen görüşü uygun bulmaktadır.[2] Yine Mücâhid, el-Bakara sûresinin 65. ci (قردة خاسئين) âyetini tefsir ederken, bu âyetten murad edilen şeyin, cisimlerde olan bir tahvil değil, belki kalblerinde olan bir değişikliktir ve onlar maymun nefisli insanlar olarak kaldılar demektedir.[3] Kelimelerin iştikakları hususunda da bazen hataya düşmüştür. Vermiş olduğu mananın arapça karşılığını bulamayınca, kelimenin kökünü başka dillerde aramaya koyulmuştur. Meselâ, Yusûf suresinin 31.ci (... واعتدت لهن متكأ) âyetindeki (متكأ) kelimesinin turunç olduğunu söylemiştir.[4] Halbuki arapçada bu kelimenin karşılığı turunc değildir.[5] Onun manasının, yemek yerken veya konuşurken, üzerine oturulan şey, yani bir nevi yastık olduğu isbât edilince,[6] kelimenin kökünün Habeşce (متكأ) olduğunu söylemek suretiyle te'vile gitmişdi.[7] Kendisinin bu şekilde yapmış olduğu re'y teşebbüsünü haklı göstermek için, şöyle bir söz de ileri sürdüğü söylenmekteir. Bu söz (أفضل العبادة الرأى الحسن) "ibâdetin en faziletlisi, güzel re'ydir".[8] Tefsirdeki İbn Abbas ekolünün en ünlü kişisi addedilen Mücâhidi, şu örneklerden sonra Re'y ekolünün de ünlü bir kişisi olarak mülahaza edebiliriz. Bu hususu Goldziher de de şu sözlerle teyid etmektedir. "O. kendisinden sonra genişleyip neşvü nemâ bulacak olan ehli re'y medresesinin akide meselelerinde selâhiyet sahibi bir kimse idi. Bu şekildeki hareketlere karşısında, onun eski bir Hicazlı olduğunu düşünmeğe muktedir olamayız".[9]

---

1) *Tefsiru't-Taberi*, XXIX. 104.
2) Aynı yer.
3) *Mezâhib*, s. 129-130.
4) *Sahihu'l-Buhâri*, VI. 94;; *Tefsiru't-Taberi*, XII. 112.
5) *Lisânu'l-Arab*, I. 200 - 201.
6) *Mecâzu'l-Kur'ân* I. 308 - 309; *Tefsiru't-Taberi*, XII. 111 - 113.
7) *Sahihu'l-Buhâri*, VI. 94.
8) İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, Mısır 1326. s. 69.
9) *Mezâhib*, s. 132.

Mücâhidden tefsir rivayet edenlerin en meşhurları, Abdullah b. Ebî Necih (Ö. 131 /748), el-A'meş (Ö. 147/764), ve İbn Cüreyc (Ö. 150/767) dir. Süfyân b. Uyeyne, İbn Ebi Necihnin tefsirinin sahih olduğunu söyler.[1] Yahya b. Sa'id ise, İbn Ebî Necihin tefsiri, Mücâhidden işitmemiş olduğunu kaydeder.[2] İbn Hibbân ise, Mücâhidden tefsir rivâyet edenlerden hiç birin onu işitmediğini, Mücâhidden tefsir rivâyet eden yegane şahsın Kâsım b. Ebî Bezze (Ö. 124/741) olduğu ve Mücâhitten rivayette bulunanların, Kâsımın kitabından aldıklarını ileri sürer.[3] Başka bir yerde de, İbn Ebî Necih'i, Kâsımın kitâbından rivâyet etmesi bakımından İbn Cüreycin nazîri olduğunu ve her ikisinin de Mücâhidi işitmedikleri söylenir.[4] Mücâhidden tefsir rivâyet edenlerden biri olan el-A'meş'in de onu işitmediğine dâir haberler vardır. Yahya b. Sa'id, A'meşin, Mücâhitten rivâyet ettikleri hadisleri yazdığı, A'meş ile Mücâhid arasında bir şahıs zikredilmemekle beraber, onu Mücahidi işitmediğini söyler.[5] İmâm eş-Şâfi'i de kitablarında dâima (عن ابن عيينة عن ابن أبى نجيح عن مجاهد) isnâdını kullanır. el-Buhâri de Sahihinde aynı isnadı tercih ederek bu tefsire itimad eder.[6] Bu haberlerden anlaşıldığına göre, ondan işiten şahsın Kâsım b. Ebî Bezze olduğu anlaşılmaktadır. İslâmda ilim hareketinin başlangıcı olan bir devirde, Mücâhid gibi meşhur bir şahsı, bir şahıs işitmiş ve ondan yazmıştır gibi bir neticeye varmakta biraz güçtür. Kanaâtımızca onu pek çok kişinin işitmiş olması daha uygun olur. Acaba yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz rey hareketine temâyülünden dolayı ondan içtinab mı? edilmiştir. Yahya b. Sa'id el-Kattân, Mücâhidin mutezili olduğunu söylerken, Yakub b. Ebi Şeybe o, sikadır, fakat kaderi idi demektedir.[7] Şahıs hakkında değerlendirme yaparken bu gibi hususların da göz önünden uzak tutulmaması gerekir.

d– İkrime (Ö. 107/725):

İbn Abbas, Âişe, Ebû Hureyre, Ukbe b. Âmir, ve Ebû sa'id gibi zevâtı işitmiş, ondanda, Eyyûb, Ebû Bişr, Âsım el-Ahvel, Hâlid el-Hazzâ, Davud b. Ebi Hind, Abbâd b. Mansûrve daha pek çok kimse ilim

1) *Kitâbu'l-Cerh*, II_2. 203, *Tehzib*, VI. 54.
2) *Tehzib*, VI. 54, *Târihu'l-İslâm*, V. 269.
3) *Tehzib*, VIII. 310.
4) Aynı eser, VI. 54.
5) *Tehzib*, IV. 225, *Takdimetu'l-Cerh*, s. 241.
6) *Mecelletu'l-Menâr*, IX. 643.
7) *Târihu'l-İslâm*, V. 269; *Umdetu'l-Kâri*, VIII. 624.

almıştır. İbn Abbasın sağlığında fetva verirdi.[1] İbn Abbastan tefsir rivayet eden meşhurlardan biri de İkrimedir. Leh ve aleyhinde çeşitli haberler vardır. Bizzat kendisi 40 sene müddetle ilmi taleb ettiğini ve İbn Abbasın ayağına bukağı vurub, Kur'ân ve sünneti talim ettiğini zikreder.[2] İbn Ebi Zi'b, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Ma'in onu tevsik etmişlerdir.[3] Süfyan es-Sevri, tefsiri şu dört şahıstan almamızı tavsiye etmektedir. Bunlar da, Said b. Cübeyr, İkrime, Mücâhid ve ed-Dahhâk'tır.[4] Sallâm b. Miskîn ve Katâde de "İkrime tefsirde insanların en âlimi idi" demektedirler.[5] Sa'id b. Cübeyre, senden daha âlim bir kimse bilirmisin diye sorduklarında, İkrime diye cevap vermişti.[6] Yine kendisinin, iki kapak arasındaki Kur'ânı tefsir ettim,[7] gibi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere ve Sa'id b. Cübeyrin de onu medh etmiş olması, onun tefsirdeki yerini bir kat daha artırır.

Biraz da aleyhinde olan rivâyetler üzerinde duralım. eş-Şa'bî, Allahın Kitabını İkrimeden başka iyi bilen kimse kalmadığını söylerken,[8] onun yalancı olduğunu ifade edenler de vardır. Vüheyb'den nakledilen bir haberde, Yahya b. Sa'id el-Ensârî, İkrime hakkında "Kezzâb" demekte, Sâ'id b.Museyyib'de kölesini "İkrimenin, İbn Abbas namına yalan söylediği gibi, sen de bana yalan isnâd etme" diye ihtar etmekte idi.[9] Birisi Sa'id b. Museyyibe bir âyet hakkında sorunca, Kur'andan bana bir şey sorma, soracağın şeyi, İkrimeyi kastederek kendisine hiç bir şeyin gizli olmadığını zannedene, sor derdi.[10] Abdullah b. el-Hâris "İbn Abbasın oğlu Âliye gittiğimde, İkrimeyi kapı yanında bağlanmış gördüm. Mevlanız burada ne yapıyor diye sorduğumda, o, babam hakkında yalan söylüyor, dediğini nakleder.[11] İkrime aleyhine söylenen bu sözlerin Onun hâricilerin görüşünü müdafaa etmiş olmasından ileri geldiği zikredilir. İbn Hallikân "o, hârici görüşüne sâhip olduğundan, insanlar onun hakkında dedi kodu yaptılar" demektedir.[12] ez-Zehebî'de onun

1) *Tezkiretu'l-Huffâz*, I. 96.
2) *Tezkiretu'l-Huffâz*, I. 96, *Tabâkatu İbn Sa'd* V. 212.
3) *Mu'cemul-Udeba*, V. 65; *Târihu'l-İslâm*, IV. 158.
4) *Mu'cemu'l-Udebâ* V. 64.
5) *Tabakâtu İbn Sa'd* II_2. 133.
6) *Vefeyât*, II. 428.
7) *el-Itkân*, II. 225.
8) *el-Itkân* II. 225; *Mu'cemu'l-Udebâ*, V. 64; *Târihu'l-İslâm IV*. 156-157.
9) *Mu'cemu'l-Udebâ*, V. 63; *Mizân*, II. 209; *Târihu'l-İslâm* IV. 159.
10) *Mukaddime fi Usuli't-tefsir*, s. 31; *Tefsiru'l-Kâsımî*, I. 164.
11) İbn Kuteybe, *el-Mâarif*, s. 201.
12) *Mu'cemu'l-Udebâ*, V. 63; *Târihu'l-İslâm*, IV. 159.

muhtelif fırkalara mensubiyetine dâir bazı rivâyetleri zikreder.[1] İbn Ebi Hâtim, Ali b. el-Medinîden naklen verdiği haberde, İkrime, Amrın babası Abdullaha gelir. Amr'da onun kitablarından istinsah eder. Daha sonra yazdıkları şeylerden İkrimeye sual sormaya başlayınca, İkrime bu suallerin kendi kitabından olduğunu anlayınca, görüyorum ki daha senin bunlara aklın ermiyor diye tarizde bulunurdu.[2] Bu haberden, onu kitab sahibi olduğu anlaşılmaktadır.[3]

10– ETBÂU'T-TÂBİ'İNİN TEFSİRDEKİ YERİ

Kur'ânı Kerimin Tefsiri ilmi, islâmın zuhuru ile başlamış, bizzat Kur'ânın kendisi, kendinin tefsir edilmesini istemişti. Rivayetle başlamış olan tefsir ilmi, tedvin edilinceye kadar böylece devam etmişti. Bu bakımdan ilk asırlarda bu ilmi, hadis ilminin bir kolu olarak görmekteyiz. Bidayette ise hadis ilmi bütün dini maârife şâmildi. Eğer tefsir ilmi sadece rivayete dayanıp kalmış olsaydı, onu hadis ilminin bir cüz'ü olarak düşünebilirdik. Halbuki rivayet tefsirinin yanında dirayet tefsiri de gelişmeye başlamış, hicri ikinci asırdan itibaren, hadis ilminden müstakil olarak, tefsirlerin meydana geldiğini görmekteyiz. Meselâ, Ali b. Ebi Talha, Süfyan es-Savrı, Süfyan b. ʿUyayna, ʿAbdu'r-Razzak. b. Hemmam, Yahyâ b. Sallâm gibi zevatın tefsirleri.

Yine biliyoruz ki, Kur'ânı Kerimin tefsiri ilmi, gerek cemiyetin ve gerekse müfessirinin durumuna göre değişiklik arzetmiş ve ilk günlerden itibaren içinden çıkılmaz bir karışıklık arzetmeye başlamıştı. İslâm Devletinin sınırları arap yarımadasını aşmış, kendi bünyesine yeni ülkelerle beraber, ayrı ayrı kültür ve dine sâlik cemiyetleri de katmaya başlamıştı. Zuhûr etmiş olan fikrî, siyasî ve dinî cemiyetler devamlarını sağlayabilmek için, Kur'âna dayanmak mecburiyetini hissetmişlerdi. Bunların hepsi de kendi fikirlerinin doğruluğunu iddia etmekte idiler. Hele ilk asırdan itibaren zûhûr etmeye başlayan fırkalar, kendi fikirlerinin asıl olduğu noktasından hareket ederek, onları teyid edecek mahiyette Kur'ândan deliller aramaya başlamışlardı. Ekseriya onları teyid eden naslar bulunamıyor, bazı âyetler zorlanmak suretiyle tevil edilmeye çalışılıyordu. Bu arada pek çok haberlerin de uydurulması icâb ediyordu. Bunlara isrâiliyât dediğimiz haberler de ilâve edilirse, tefsir ilmindeki

1) *Mizân*, II. 208; *Târihu'l-İslâm*, IV. 159.
2) *Kitabu'l-Cerh*, III_1. 244.
3) Zikri geçen bu 3 tâbii hakkında daha fazla bilgi için bkz. Koçyiğit. Talat "*Hadislerin toplanması ve yazı ile tesbiti*" İlahiyat Fak. kitaplığı No: 9609.

karışık durum kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Böyle bir durum karşısında, bazı ciddi ilim adamlarının tefsire karşı olan itimadı sarsılmıştı. Meselâ, İmâm eş-Şâfi'î (Ö. 204/819) "İbn Abbâs'dan bize tefsire dâir yüz kadar hadisten başka bir şey gelmemiştir"[1] derken 'Ahmed b. Hanbal (164-241/780-855) de "Tefsir, Melâhim ve Megâzî gibi üç şeyin aslı yoktur"[2] demişti. Meşhûr "Müsnedinde" tefsire dâir binlerle haber toplayan ve Mısırdaki Ali b. Ebi Talha nüshasını medheden bu zât, acaba neden dolayı tefsire itimat etmemiş ve yukarıda zikrettiğimiz sözü söylemiştir. Kanaatımızca, Ahmed b. Hanbel'ın bu sözünde, zihinler için ikaz ve tenbih vardır. Tefsire dâir olan haberlerin sahih olmayanları, sahihlerine nisbetle çok olduğuna işaret etmekistemiştir. Yoksa onun maksadı sahih tefsir rivayetlerini nefyetmek değildir. Bu zâtın devrinde, fırka fikirleri ve isrâiliyâtla dolu olan tefsirler o kadar çoğalmıştı ki, böyle bir sözü söylemek mecburiyeti hâsıl olduğu anlaşılmaktadır. Biz burada, daha ziyade yazma eserler üzerinde duracak, Taberiden itibaren tefsir hareketinin ana hatlarını ele alarak ve günümüze kadar getirmeye çalışacağız.

a– Ali b. Ebi Talha'nın Tefsir Sahifesi

Tefsir rivayetlerinin en eskisi ve en meşhuru, İbn Abbas'ınkilerdir. Ondan pek çok kimseler çeşitli tariklerle tefsiri rivayet emişlerse de, onlardan bir sahife halinde bize kadar ulaşanı Ali b. Ebî Talhanınkidir. Tefsir tarihinde mühim bir yer işgal eden bu eser, maalesef bu gün tam bir sahife halinde elimizde mevcud değildir. Ahmed b. Hanbel, Mısırda var olduğunu söylediği bu eser hakkında "Mısırda tefsire âit bir sahife vardır. Bu sahifeyi "Ali b. EbîTalha rivayet etmiştir. Bir kimse bu sahife için Mısıra seyahat etse, seyahatı boşa gitmiş sayılmaz".[3] Başka bir rivayettede "Mısırda Mu'aviya b. Salih'den rivâyet edilen *Kitâbu't-Te'vil* mevcuttur. Bir kimse Mısıra giderek bu kitabı yazıb geri dönse o kimsenin seyahatı benim nazarımda bâtıl sayılmaz"[4] demektedir.

Hakikaten İbn Abbas'tan bir tek isnad zinciriyle üçüncü asra kadar gelen ve râvisine izafeten Ali b. Ebi Talha'nın sahifesi olarak tanınan bu tefsire, bu gün mâlik değiliz. Gayemiz, Kur'ânı Kerim tefsirini temel taşlarından biri olan bu eseri, girmiş olduğu, et-Taberi (Ö. 310/922),

1) As-Suyûti, *al-Itkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, II. 189; ez-Zerkâni, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısr 1372, I. 485.
2) Ahmad Emin, *Fecru'l-İslâm*, Mısr 1374 / 1955. s. 199.
3) *El-Itkân*, II. 188.
4) Ebû Ca'fer an-Nahhâs, *en-Nâsih ve'l-Mansûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mısr 1338, s. 15.

İbn Ebi Hatim (Ö. 327/939) ve İbnu'l-Munzir (Ö. 318/930) in tefsirleriyle, el-Buhari (Ö. 256/870) nin *el-Camiu's-Sahih*'inden tarayıp çıkarmak ve mukayeseler yapmak suretiyle yeniden inşa etmek idi. İbn Ebi Hatim ve İbnu'l-Munzir'in tefsirlerinin tam olarak bulunmamaması sebebiyle, yeni bir inşaya gitmek mümkün olamamıştır.[1] Zikrettiğimiz bu sahife ve onu nakledenler hakkında, Muhammad Fuâd Abdu'l-Bâki'nin neşrettiği "*Mu'cemu Garibi'l-Kur'ân, Mustahricen min Sahihi'l-Buhari*"[2] adlı eserde, Dr. Muhammad Kamil Husayn tarafından epeyce bilgi verilmiş ise de, biz ona bazı ilaveler yapmayı da uygun gördük. Bu sahifenin mahiyetini iyi anlayabilmemiz için, evvela bunu rivayet eden şahsiyetleri iyi tanımamız icâb eder. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu sahife, İbn Abbas, Ali b. Ebi Talha-Mu'aviye b. Salih- Abdullah b. Sâlih isnâdiyle yani tek bir isnâd zinciriyle gelmektedir. Şimdi biraz bu şahsiyetler üzerinde duralım. Yalnız İbn Abbas meşhur ve ma'rûf olduğu için onun üzerinde durulmayacaktır.

1) Ali b. Ebi Talha: İsmine izafeten sahifenin sâhibi olarak zikredilen bu şahıs, Ali b. Ebi Talhâ Sâlim b. el-Muhârik el-Hâşimi'dir. Künyesi Ebû'l-Hasen'dir.[3] Aslı Cezirelidir. Hıms'a gelip yerleşmiş ve ömrü boyunca orada kalmıştır. Hayatı ve muhiti hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bazı tarihçiler ve muhaddisler onun İbn Abbasdan doğrudan doğruya naklettiğini söylerken,[4] bazılarıda onun, İbn Abbas'ı görmesi mümkün olmadığını, onun tefsiri İbn Abbas'dan bir vasıta ile almış olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir. Bundan sonra, İbn Abbas'la, Ali b. Ebi Talha arasında vasıta olan şahsın kim olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Ebu Ca'fer en-Nahhâs,[5] bu zâtın Mucâhid ve Ikrime olduğunu söylerken, es-Suyuti bu vâsıta bazen Mücâhid, bazende Sa'id b. Cubayr'dir der.[6] El-Hazreci, Mucâhid ve el-Kâsım'dır derken,[7] ez-Zehebi ise bu vasıtanın yalnızca Mucahid olduğunu söyler.[8] İbn Hacer ise Mu-

1) Ancak Âlu İmrân suresinin tefsiri yeniden inşa edilmiş (Fazla bilgi için bkz. *İlâhiyat Fak. Dergisi* XVII, sene 1969, s. 74 - 82.

2) Bu eser 1950 senesinde "*Mesâilu Nafi' b. el-Azrak*" ile birlikte Mısırda basılmıştır.

3) Ebu Talha diye künyelendiği rivayeti de mevcuttur. Bkz. Ez - Zehebi, *Târihu'l-İslâm* ve *Tabakâti'l'-Maşahir ve'l-A'lâm*, Mektebetu'l-Kudsi neşri, VI. 103.

4) İbn Sa'd, *Kitabu Tabakati'l-Kabir*, Leiden 1904 - 1940, VII_2. 164, al-Hazreci, *Hulâsatu Tezhibi' l- Kemâl*, s. 232 (mürsel olarak naklettiğini söyler), Ahmed b. Hanbel'de, Ali b. Ebi Talha, İbn Abbas'ı görmediği halde, doğrudan doğruya ondan nakletmiştir der (bkz. *Tarihu'l-İslam*, VI. 103).

5) En- *Nâsih ve'l-Mansûh*, s. 15.

6) *El-Itkân*, II. 188.

7) *Hulâsatu Tezhibi'l-Kemâl* Mısır 1322, s. 232.

8) Ez-Zehebi, *Mizânu'l-I'tidal*, Mısır 1382 / 1963. III. 134.

cahidden başka şahısları da ilave eder.[1] Şunu da ilave edelim ki, Ali b. Ebi Talha'nın tefsiri İbn Abbas'dan doğrudan doğruya alması görüşiyle , bir vasıta ile almış olduğu görüşünü kat'i bir delille açıklamaya muvaffak olamıyoruz. Bu hususta Ali b. Ebi Talha'dan rivayet edenler de bir açıklamada bulunmamışlardı. Kanaatımca bu hususu en iyi izah eden ez-Zehebî olmuştur. Ona göre,[2] Ali b. Ebi Talha, İbn Abbastan tefsiri Mucâhid vasıtasıyle almıştır. Fakat nedense İbn Ebi Talha, Mucâhid'in ismini zikretmemiş, şeyhini atlıyarak (mürsel olarak) İbn Abbas'ı zikretmesi, kendisine hücum edilmesine sebeb olmuşsa da, Ebu Cafer en-Nahhâs, Ali b. Ebi Talha'yı müdafaa sadedinde "O, İbn Abbas'dan işitmedi, O, tefsiri Mucâhid ve Ikrimeden aldı. Bu söz ona ta'n etmeyi icâb ettirmez. Zira nakletmiş olduğu iki şahısta sikadandır"[3] demektedir.

Ali b. Ebi Talha'dan, al-Hakem b. Utayba, Davud b. Ebi Amr, Abdullah b. sâlim, el-Hasen b. Sâlih, Sevr b.Yezid, Budeyl b. Meysere, Utbe b. Temim, ve Mu'aviya b. Salih gibi zevât rivayet etmişlerdir. el-Carh ve't-Ta'dilciler, hakkında çeşitli sözler söylemişlerdir. Ahmad b. Hanbel "onda münker şeyler vardır" derken, Ebu Davud'da "İnşallah hadisi doğrudur, fakat onun kötü bir görüşü vardır o da kılıçtır"[4] diye söz eder. Ebû Zur'a ed-Dımaşki'den rivayet edilen bir habere göre, Ali b. Ebi Talha, harbde esir alınan kadın ve çocukların dahi katledilmesini cevaz verir.[5] Duheym'de "Ali b. Ebi Talha, tefsiri İbn 'Abbas'tan işitmemiştir" der.[6] Ya'kub b. Sufyan, onun hakkında "Daîfu'l-Hadistir ve münkerdir"[7] demekte, en-Nasâî ise "beis olmadı",[8] İbn Hibbân'da ondan "Sikâtında" bahsetmektedir.[9] Ahmed b. Hanbel, Alî b. Ebi Talha isminde iki şahsın bulunduğunu zikrederek, Mu'aviya b. Sâlih, Ebi Fudâle ve Davûd b. Ebi Hind'in rivayet ettikleri Ali b. Ebi Talha Şamlıdır. Süfyân es-Sevrî, Hasan b. Salihin rivayet ettikleri ve Haccac al-'A-var'ın gördüğü Ali b. Ebi Talha ise Kûfelidir, demektedir.[10] İbn Hacer, bu rivayeti naklederse de, bu iki şahsın aynı şahıs olacağının daha doğ-

1) İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, Haydarabat, VII, 339.
2) *Mizânu'l-Itidal*, III. 134.
3) *En-Nâsih va'l-Mansûh*, s. 15.
4) *Mizânu'l-İ'tidal*, III. 134; *Târihu'l-İslâm*, VI. 103; *Tehzibu't-Tehzib*, VII. 340.
5) *Mizânu'l-İ'tidal*, III. 134, *Tehzibu't-Tehzib*, VII. 340.
6) Aynı yer.
7) *Tehzibu't-Tehzib*, VII. 340.
8) Aynı yer.
9) Aynı yer.
10) Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-Ilel va Ma'rifati'r-Rical*, Ankara 1963, I. 94; İbn Ebi Hâtim, *Kitâbu'l-Carh va't-Ta'dil*, Haydarabad 1371 / 1952, III_1, 191 *Tehzibu't-Tehzib*, VII. 340.

ru olduğunu zikreder.[1] Her nekadar Süfyân es-Sevri nin ondan rivayet ettiği söyleniyorsa da, yakın zamanda Hindistanda neşredilen süfyân es-Sevri'nin tefsirinde yaptığım araştırmada, Ali b. Ebi Talha'nın ismine rastlayamadım. el-Acelî, onu tevsik etmiştir. el-Buhârî, onun tefsirinden Mu'aviya b-Sâlih vasıtasıyle ve İbn Ebi Talha'nın ismini zikretmeksizin bol miktarda almuştur. Muslim, Sahihinde Ali b. Ebi Talhâdan azlin hükmü hakkındaki haberden başkasını nakletmemiştir. Ali b. Ebi Talha, Ebu'l-Vaddak'tan, o da Ebû Sa'id el-Hudrî'den şöyle işittiğini haber verdi. "Allahın Rasulüne azl'den soruldu. Bunun üzerine Rasulullah: Her sudan çocuk hasıl olmaz. Allah bir şeyi yaratmayı murat edince, onu hiç bir şey men edemez, buyurdu".[2]

Yukarıda zikrettiğimiz haberlerden anlaşıldığına göre, Onun gerek mürsel haber nakledişinden, ve gerekse şiaya temayül ve kılıcı muvafık görmüş olmasından dolayı onu sika görmek istememişlerdir. Şu hususu da belirtelim ki, Hıms ikinci asırda mühim bir ilim merkezi değildi. Genellikle ulema oraya seyahat etmiyordu. Bu bakımdan ondan, belde ehlinden başkası rivayet etmedi. Bu sahifeyi de Hımıslı bir şahıs olan Mu'aviye b. Salih, ondan da el-Leys'ın kâtibi olan Abdullah b. Salih rivayet etmiştir. Gerek Ali b. Ebi Talhanın Hıms'dan dışarı çıkmaması ve dışarıdan gelen kimselerle fazla temas etmemesi, diğer iki râvinin de Kuzey Afrikalı oluşu sebebiyle, bu nüsha fazlaca tanınamamıştır.

Yukarıda İbn Hibbân'ın onu "Sikât'inda zikrettiğini söylemiştik, yine bu zât" "İbn Abbas'ı görmediği halde ondan rivayet etti"[3] demektedir. O halde Ali b. Ebi Talhanın bu haberlerinde mevcud inkita'dan dolayı, isnâd zayıftır fakat bu haberler, mana yönünden sahihdir ve İbn Abbas'dan geldiği sabittir. Buna benzer güzel bir örneği İbn Kesir, tefsirinde bizlere nakletmektedir.[4] Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sallâm, *en-Nâsih va'l-Mansûh* adlı eserinde,

« ولله المشرق و المغرب فاينما تولوا فثم وجه الله »[5] اخبرنا حجاج بن محمد اخبرنا ابن جريج وعثمان بن عطاء عن عطاء عن ابن عباس قال: اول ما نسخ لنا من القرآن فيما ذكر لنا والله أعلم شأن القبلة.

1) *Tehzibu't-Tehzib*, VII. 340.
2) Muslim b. Haccac al-Kuşeyri, *el-Câmiu's-Sahîh*, Mısr 1374 / 1955, I. 1064.
3) *Tehzibu't-Tehzib*, VII. 340.
4) İbn Kesir, *Tafsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Kahire 1373 / 1953, I. 157.
5) Sûretu'l-Bakara 115.

İbn Cürayc'in, Ata'dan rivayeti cihetiyle sahih bir isnad kabul edilmektedir. Burada zikredilen Ata, Ata b. Ebi Rabah'dır. Ama isnadda bulunan Osmân b. Ata, Horasanlıdır. ve zayıf bir kimsedir. Haccac b. Muhammad ise İbn Cüreyc ve Osman b. 'Ata'dan işitmiştir. Bunlardan biri sika, diğeri ise zayıftır. böyle olmasına rağmen böyle bir isnadda beis yoktur, denilir. al-Hâkim'de aynı isnadı İbn Curayc-Ata- İbn Abbas tarikiyle nakleder ve bu hadisin şeyheynin şartı üzerine sahih olduğunu söyler.[1]

Ali b. Ebi Talha Hımsda ölmüştür. Ölüm tarihi hakkında eserlerde çeşitli kayıtlara rastlanmaktadır.[2] Hıms tarihinin yazarı olan Ebû Bekr b. İsâ, onun hicri 143 tarihinde öldüğünü söylerken, Halife b. Hayyât ise 130 (120) de öldüğünü zikreder. İbn Hacer, yukarıdaki tarihleri zikrettikten sonra, doğru olanın 143 tarihi olduğunu kaydeder.[3]

2) Sahifenin ikinci şahsiyeti Mu'aviya b. Salih b. Hudayr b. Sa'id el-Hadrami'dir. Künyesi Ebû Amr,[4] veya Ebû Omer[5] veyahutta Ebû Abdirrahman'dır[6] Bu zatta Hıms'lıdır. Asıl itibariyle Hadramevtlidir. Onun da hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Mu'aviyanın Hıms'dan çıkıp Endeluse gittiğini biliyoruz. Bu çıkış tarihi hakkında tam bir ittifak yoktur. Bu tarihin hicri 123 olduğunu söyleyenler[7] olduğu gibi, 125 olduğunu söyleyenler[8] de vardır ve bunlar daha ekseriyettedirler. Endelüse yerleştikten sonra, oranın kâdi ve ulemasından olmuştur. İshak b. Abdillah, Yahya b. Sa'id, Ebû Osmân, Abdullah b. Ebi Kays, Ali b. Ebi Talha, Rabi'a b. Yazid, Habib b. 'Ubeyd, Buceyr b. Sa'd, Abdu'l-Vahhab b. Baht ve daha pek çok kimselerden rivayet etmiştir. Ondan da, es-Sevri, el-Leys b. Sa'd, İbn Vehb, Ma'n b. İsa, Zeyd b. el-

1) Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, Mısr 1374 / (Ahmed Muhammed Şakir neşri), II. 527 - 528 (dip not).

2) Ölüm tarihi hakkında bkz. *Tehzibu't-Tehzib*, VII. 341; *Mizânu'l-İ'tidal*, III. 134; *Hulâsatu Tezhibi'l-Kamâl*, s. 233; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifin, Esmâu l-Muellifin va Asâru'l-Musannıfin*, İstanbul 1364; - 1366, I. 667. Burada ölüm tarihi 123 olarak gösterilir.

3) *Tehzibu''t-Tehzib*, VII. 341.

4) *Tehzibu't-Tehzib*, X. 209; *Mizanu'l-İ'tidal*, IV. 135; *el-Carh va't-Ta'dil*, IV_1. 382.

5) el-Humeydi, *Cezvetu'l-Muktabis fi Zikri Vulati'l-Endelüs*. Kahire (Tahkik Muhammed b. Tavit et-Tanci) s. 320; İbnu'l-Faradi, *Târihu'l-Ulema ve'r-Ruvat*, Mısr 1374 / 1954, II. 137; *Târihu'l-İslâm*, VI. 291.

6) *Tehzibu't-Tehzib*, X. 209.

7) Ebu'l-Hasen en-Nubahî, *Târihu Kudâti'l-Endelüs*, Kâhire 1948, s. 43; *Târihu'l-Ulema ve'r-Ruvât*, II. 138.

8) Ahmed b. Yahya ed-Dabbi, *Buğyetu'l-Multemis fi Târihi Rıcâli Ehli'l-Endelüs*, Madrid 1884, s. 443; *Cezvetu'l-Muktabis*, s. 318; *Tehzibu't-Tehzib*, X. 210; *Tarihu'l-İslâm*, VI. 291; Hayruddin ez-Zirikli, *el-A'lam*, VIII. 172.

Hubâb, Abdurrahman b. Mehdî, Hammâd b. Hâlid al-Hayyât, Bişr b. es-Sırri, Esad b. Musa, Ebu Salih Kâtibu'l-Lays ve diğerleri rivâyet etmişlerdir.

Mu'aviya b. Sâlih Endelüse geçince Malaga şehrine yerleşti ve orada kendine nisbet edilen bir mescid inşa etti. Bu mescidin VIII. ci asra kadar kendi ismiyle bilindiğini tarihçiler kaydetmektedirler.[1] Sonra İşbiliyyeye geçti ve orada yerleşti. Abdurrahman b. Mu'aviye ile tanıştı ve onun bazı işlerini ifa etmek için Şama gönderildi. Şamdan döndükten sonra kendisine Endelüs Kâdılığı verildi. Böyle bir mükafaata nâil olduğuna göre, daha evvel kendisine verilen vazifeyi hakkıyle yerine getirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Abdurrâhmanın vermiş olduğu bu gizli vazifeyi Abbasilerden saklayabilmek için, onun hac mevsiminde hacılarla yola çıkmış olması muhtemeldir. Zaten bir çok eserler onun hayatında bir kerre haccettiğini söylemektedirler.[2] Abdullah b. Sâlih'de "Mu'aviya b. Salih hicri 154 senesinde hacılarla bize uğradı, Mısır ve Medine Ehli ondan yazdı" demektedir.[3] Onun gizli bir vazife ile çıkışının da bu tarihte olması muhtemeldir. O, hac esasında Medineye de uğramış, Orada Irak ehli ile de görüşmüş ve Abdurrahman b. Mahdi, Zayd b. El-Hubab el-Ukali, Muhammad b. Omer el-Vâkıdi, Hammâd b. Hâlid el-Hayyât ve Ma'n b. İsâ gibi zevata mülâki olmuştur.[4]

Muaviye b. Salih hakkında tarihçiler ve muhaddisler müsbet ve menfi şeyler söylemişlerdir. Ebû Hâtim "onunla ihticac olunmaz, bu sebebten al-Buhâri ondan tahriç etmedi"[5] demekte, Ali b. el-Medîni, Mu'aviya b. Salih'i, Yahya b. Sa'id el-Kattân'dan sordum, bana "biz şu anda ondan bir harf bile alır olmadık"[6] diye söylemiştir. Abdurrahmân b. Mahdî onu tevsik eder, Ebû Zur'a'da onu sika görür.[7] Mâlik b. Enesin ondan bir hadis rivayet ettiği söylenir.[8] En-Nubâhi" O, ilim ehlindendir, hadis râvilerinin ileri gelenlerindendir, Zeyd b. el-Hubâb ondan ilim almak için Kûfeden geldi. Endelüsde pek çok kimse ondan hadis işitti" demektedir.[9] İbn Sa'id O, sikadır ve kesiru'l-Hadis'tir, İbn Harrâş, onu sadûk görür,[10] İbn Adiy "onun hadisi sahihdir, hadisinde

1) *Târihu Kudâti'l-Endelüs*, s. 43.
2) *Tabakâtu ibn Sa'd*, VII_2. 207; *Tezkiratu'l-Huffâz*, I. 176; *Cezvatu'l-Muktabis*, s. 319.
3) *Tehzibu't-Tehzib*, X. 210.
4) *Tabakâtu b. Sa'd*, VII_2. 207.
5) *Mizânu'l-İ'tidal*, IV. 135.
6) *el-Carh va't-Ta'dil*, IV_1 382.
7) Aynı eser, IV_1 383; *Mizanu'l-İ'tidal*, IV. 135.
8) *Târihu Kudâti'l-Endelüs*, s. 43.
9) Aynı yer.
10) *Tehzibu't-Tehzib*, X. 210.

beis görmüyorum. O benim indimde sadûktur, ancak hadisinde ifradat vâki olur" demektedir.[1] Sa'id b. Meryem dayısı Musa b. Seleme'den şu haberi nakleder" Hadis yazmak için Mu'aviyeye geldim, yanında eğlence aletleri gördüm. Bunlar nedir diye sorduğumda, Endelüs Melikine hediye edileceğini söyledi. Bunun üzerine onu terkettim ve ondan bir şey yazmadım, demektedir".[2] Ca'far et-Tayâlisi,[3] Abdurrahmân b. Mahdi,[4] İbn Sa'd,[5] ve Ahmad b. Hanbel,[6] onun Sika görürler.

Hakkında ne söylenirse söylensin,Mu'aviye b.Sâlih'in ismi,Ali b.Ebi Talhanın tefsir sahifesini muhafaza için ebedileşmiştir. Yalnız Mu'aviye bu sahifeyi Ali b. Ebi Talhadan ne zaman almıştır? bunu tesbitte biraz güçlük çekmekteyiz. Bildiğimiz bazı hakikatler değerlendirilecek olursa tahmini bir neticeye ulaşabiliriz. Biliyoruz ki Ali b. Ebi Talha, Hıms'dan hiç dışarıya çıkmamıştır. Mu'aviye b. Sâlih'in ise Hıms'dan ayrılışı 125 (veya 123) senesidir. Elimizdeki kaynaklarda, Mu'aviyanın Hıms'dan ayrıldıktan sonra, tekrar oraya döndüğüne dâir bir işarete rastlanmamaktadır. O halde Mu'aviyenin bu sahifeyi, Hıms'dan ayrılmadan evvel almış olması lazım gelir.

Tarihçiler, bu zâtın vefâtı hususunda da ihtilaf etmişlerdir. en-Nubâhi onun 168 de Kurtubada öldüğünü ve Emir Hişam b. Abdirrahmân'ın cenaze namazını kılıp, mezarlığa kadar yaya teşyi' ettiğini söylerken,[7] İbn Yunus el-Mısrî 158 tarihinde öldüğünü zikreder.[8] Endelüs Tarihi sahibi Ebû Marvân b. Hibbân 172 de vefat ettiğini söyler.[9] Bazı kaynaklarda onun 168 tarihinde haccettiğini kaydetmektedir.[10] Bu haberlerden en doğru olanı, bu zâtın 158 tarihinde ölmüş olmasıdır. Zira, Muhammad b. İsmail es-Sülemi, Ebu Salihten naklen "Muaviya b. Salih 157 senesinde geldi ve 158 senesinde de öldü[11] demektedir. Keza

1) *Tehzibu't-Tehzib*, X. 210, *Mizanu'l-I'tidal*, IV. 135; *Târihu'l-İslam*, VI. 293.
2) *Tehzibu't-Tehzib*, X. 211.
3) *Buğyetu'l-Multemis*, s. 446.
4) Aynı yer; *Cazvatu'l-Muktabis*, s. 321; al-Buhâri, *Kitâbu't-Târihi'l-Kabir*, Haydarabad 1362 IV_1 1. 335.
5) *Tabâkatu ibn Sa'd*, VII_2. 207.
6) *el-Cerh va't-Ta'dil*, IV_1. 382, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I. 176; *Mizânu'l-İ'tidal*, IV. 135; *Târihu'l-İslam*, VI. 292.
7) *Târihu Kudâti'l-Endelüs*, s. 43; *Târihu'l-Ulemâ va'r-Ruvât*, II. 138.
8) *Târihu'l-Ulema ve'r-Ruvât*, II. 139; *Tazkiratu'l-Huffâz*, I. 176; *Hulâsatu Tezhibi'l-Kemal*, s. 362.
9) *Tehzibu't-Tehzib*, X. 212.
10) *Cezvatu'l-Muktabis*, s. 320.
11) *Târihu'l-İslam*, VI. 293.

Mizânu'l-I'tidalde,[1] Mu'aviya hacdan kısa bir müddet sonra 158 tarihinde vefat etti denilmesi, yukarki haberi teyid eder mahiyettedir.

3) Sahifemizin üçüncü şahsı, Mısırın islâmi ve fikri hareket tarihinde meşhur olan Abdullah b. Salih b. Muhammad b. Muslim el-Cuheni, Ebu Sâlih'dir. Meşhur Mısır fakihi el-Leys b. Sa'd (Ö. 175/791) ın kâtibidir. Bu zât, daha evvel geçen iki şahsa nisbetle şarkta daha fazla tanınmaktadır. Takvası ve ilmiyle marufdur. ez-Zehebi, onun 137 tarihinde doğduğunu söyler.[2] Mu'aviya b. Sâlih , Musa b. Ali b. Rabah, Harmele b. Imrân, Sa'id b. Abdilaziz, al - Leys b. Sad, el-Mufaddal b. Fudâle, İbn Lehia , İbn Vehb, Bişr b. er-Sırri, Yahya b. Eyyub, Abdurrahmân b. Şureyh, Abdulaziz b. Abdillah gibi ve daha pek çok kimselerden rivâyet etmiştir. Ondan da, el-Hasan b. Ali, Abdullah ad-Darimi, Muhammad b. Yahya, Ali b. Dâvud, Muhammad b. Ebi'l-Husayn, Ebû Hatim er-Râzi, Ebu'l-Ezher en-Naysâburî, Ebû Ubayd al-Kâsım b. Sallâm, Yahya b. Ma'in, Ahmed b. el-Hasen, Humeyd b. Zencuye, er-Rabi' b. Suleymân, Duhaym, Muhammad b. İsma'il, Muhammad b. İshak, Muhammad b. Muslim, Ya'kub b. Süfyan, İsmail' b. Abdillah, Ebû Zur'a ed-Dımaşki, Yahya b. Osman, Ali b. Abdirrahmân, Allân, Ebu'l-Hasen Muhammad b. Osmân ve diğerleri rivâyet etmişlerdir. Kendisinin şeyhi olan, el-Leys ve İbn Vehb de ondan haber nakletmişlerdir.[3] Bir çok ulema onu medh ve tevsik etmiştir. Ebû Hatim der ki: "Muhammad b. Abdillah b. Abdilhakem (Ö. 268 / 881) den, Ebû Salihi sordum, bana, el-Leys b. Sa'd'a en yakın olanı mı? soruyorsun, o, onun hazerde ve seferde daima yanında bulunurdu" dedi.[4] Abdulmalik b. Şu'ayb, onun hakkında "sika ve emindir",[5] Ebû Hatim" O sadûktur, emindir",[6] Ebu Zur'a "O, benim indimde kizbe kasdedenlerden değildir, hadisi iyidir",[7] Yakub b. Süfyan da "Sâlih bir kimse idi"[8] demektedir. İbn Main'de onu tevsik etmektedir.[9]

---

1) *Mizânu'l-I'tidal* IV. 135.

2) *Tezkiratul-Huffâz*, I. 388.

3) *Tehzibu't-Tehzib*, V. 256 - 261; *Tezkiretu'l-Huffâz*, I. 389; *Mizânu'l-I'tidal*, II. 440 - 445; *el-Carh ve't-Ta'dil*, II_2. 86 - 87.

4) *Mu'cemu Garibi'l-Kur'ân*, Mukaddime. طلع

5) *Tehzibu't-Tehzib*, V. 257.

6) İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri Mukaddimatu Fethi'l-Bâri*, Mısr, 1347, II. 137,

7) *Tehzibu't-Tehzib*, V. 258; *Hulâsatu Tezhibi'l-Kemâl*, s. 171.

8) *Hedyu's-Sâri*, II. 137 - 138.

9) *Tezkiratu'l-Huffaz*, I. 390; *Hedyu's-Sâri*, II. 137, *Tehzibu't-Tehzib*, V. 257.

Bazıları da onu sika görmezler. An-Nesâi[1] "o, sika değildir" Ali b. al-Medîni "hadisi darbolunur",[2] İbn Adiy "O, Müstakimu'l-Hadisdir, ancak onun metinlerinde ve isnadlarında galat hasıl olur ki, onlarla kizb kastolunmaz"[3] demektedirler. İbn Hibbân "cidden Münkerü'l-Hadis'tir" der.[4] Ahmed b. Henbel'e onun hakkında sorulduğunda "ilk başlarda mütemessik bir kimse idi, sonraları ise ona fesad duçar oldu" demiştir.[5] Keza Abdullah b. Ahmed b. Henbel, babama Ebû Salih'den bahsettim" babam onu kerih gördü ve o, el-Leys'den, al-Lays'de İbn Ebi Zi'b'den rivayet etti. Halbuki, el-Leys, İbn Ebi Zi'b'den işitmemiştir. dedi.[6] Zikrettiğimiz diğer iki şahsiyet hakkında olduğu gibi, ulema bu şahıs hakkında da ihtilaf etmiştir. Onların hemen hemen ittifak ettikleri nokta, Ebu Sâlihin bidayette müstakim ve onun kizbi kastedmemiş olmasıdır. Onun bidayette iyi olup, sonradan hataya düşüşüne ait mühim bir örnek te verilmektedir. Bu örnekte, onun hadis uyduran bir komşusu olduğu söylenir. Bu komşu hadisler vaz' eder ve yazısını Ebû Sâlihin yazısına benzer bir şekilde yazardı. Sonra bu yazdıklarını Ebû Sâlih'in evine atardı. Ebû Sâlih, bu yazıların kendi yazısı olup olmadığında şüpheye düşer, fakat onları yine rivayet ederdi, denilmektedir.[7] Bu sebebten dolayı muhaddisler, onun rivayetini ancak Yahya b. Ma'in, al-Buhâri, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim gibi sağlam kimselerden gelirse kabul edeceklerini zikrederler. Nedense, Ahmed b. Hanbel, Ebû Sâlih kerih görmesine rağmen, yine bu zât elinde bulunan Ali b. Abi Talha'nın tefsir nüshasını, yukarıda zikrettiğimiz gibi, medhetmekten kendini alamaz.

Bu sahifeninin, Mu'aviye b. Sâlih'den, Abdullah b. Sâlih'e intikalinin zamanını tesbitte güçlük çekmekteyiz. Biliyoruz ki, Mu'aviye b. Sâlih, Mısırı İki defa ziyaret etmiştir.Birincisi 125 (veya123)de Hıms'adan ayrılıp Endelüse giderken, İkincisi ise 154 senesinde hac ve kendisine verilen diğer vazifeyi ifa etmeye giderkendir. Acaba zikrettiğimiz bu sahife, Abdullah b. Salihe bu seyahatların hangisinde intikal etti. Mantık ve kronolojik durum, bu intikalin ikinci seyahatta olduğunu söylemeğe hak kazandıracak durumdadır. Zaten Abdullah b. Sâlih, Mu'aviyenin

1) *Hedyus-Sâri*, II. 137 - 138; *Tazkiretu'l-Huffâz*, I. 390; *Tehzibu't-Tehzib*, V. 257.
2) *Tehzibu't-Tehzib*, V. 257.
3) *Tezkiretu'l-Huffâz*, I. 390; *Tahzibu't-Tahzib*, V. 259; *Hulâsatu Tezhib*, s. 170.
4) *Tehdibu't-Tehdib*, V. 257; İbn Hibban, *Kitabu'l-Mecruhin* (Yazma, Ayasofya ktp. 496). 137. b.
5) *Hedyu's-Sâri*, II. 137-138, *Tehzibu't-Tehzib*, V. 257.
6) *Tehzibu't-Tehzib*, V. 257.
7) *Tehzibu't-Tehzib*, V. 260-261, *Hedyu's-Sâri*; II. 137-138; *Kitabu'l-Mecruhin*, s. 137 b.

birinci seyahatından bahsetmemekte, onun 154 senesindeki ikinci seyahatından bahsetmektedir. Abdullahın 137 senesinde doğuşu, Şeyhi olan İbn Vehb'in bile 125 senesinde doğub, Mu'aviyeden nakletme imkanına sahip olamaması, yukarıda arzettiğimiz görüşü kuvvetlendirmektedir. Abdullah b. Salih 223/838 senesi Muharrem ayının Âşura gününde vefat etmiştir.[1]

Sahifenin Muhtelif eserlere İntikali:

Kur'ânı Kerimin Tefsiri tarihinde büyük bir ehemmiyet kazanmış olan Ali b. Ebi Talha'nın bu sahifesi, esrarını tarihin derinlikleri içerisinde halen muhafaza etmektedir. Bidayetten beri zikredegeldiğimiz haberler, bu nüshanın, İbn Abbas'dan tedvin edilenlerin en eskisi ve ve ondan gelen tefsir tariklerinin en doğrusu olduğunu göstermektedir. bu tefsir, bütün tefsirciler indinde meşhur olmamış, bazı mahdut kimseler onu görmek şerefine nâil olmuşlardır. İlk devirlerde tefsir te'lif edenlerin isimlerini veren İbnu'n-Nedim, *al-Fihrist* adlı eserinde, bu sahifeden bahsetmemektedir.[2] Bu sahifenin meşhur olmama sebeblerinden biri de, onun râvilerinin, garblı oluşudur. Nedense şark uleması, mağrib ulemasına gereken yeri vermemiş, dâima onları kendilerinin talebeleri olarak görmüşler ve kendilerini onlardan üstün tutmuşlardır. Bu yön de onun meşhur olmamasının sebebi olabilir. İsnadının yaygın olmaması, haberlerin garib kalmasına sebeb olmuştur. Eğer Şarklı olan al-Buhâri ve at-Tabari, Mısıra gelmemiş olsalardı, o sahifeyi göremiyecekler, ve belki de bu sahifede kaybolan diğer eserler gibi yok olup gidecekti.

Şimdiye kadar, İbn Abbas'dan, Ali b. Ebi Talha-Mu'aviye b. Salih-Abdullah b. Salih isnadıyle, yani tek bir isnadla gelen nakli gördük. Şimdide elimizde tam bir kitab halinde bulunmayan bu sahifeden, alınmış kısımların diğer eserlere intikali üzerinde duralım. Kaynakların beyanına göre bu sahife, daha ziyade el-Buhâri'nin al-Câmiu's-Sahîh'inde, et Taberi, İbn Ebi Hâtim ve İbnu'l-Munzir'in tefsirlerinde yer almaktadır. Acaba şu zikrettiğimiz kaynaklar, bu sahifeyi nasıl almışlardır?.

1) Al-Câmiu's-Sahih: Biliyoruz ki el-Buhâri 194/810 senesinde doğmuştur. Yine İbn Hacerin ifadesine göre, o iki defa Mısıra gelmiştir. İlk Mısır seyahatı, hac münasebetiyle 210 senesinde olmuştur. Dr. Muham-

1) *Tabakâtu İbn Sa'd* VII$_2$. 205 *Tezkiretu'l-Huffâz*, I. 390; *Tahzibu't-Tahzib* V. 260; *Hulâsatu tezhibi'l-Kemâl*, s. 171; *Hedyu's - Sâri*, II. 138.

2) İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, Mısr (Matbaatur-Rahmaniyye), s. 50-51.

med Kâmil Husayn, elimizdeki kaynaklar, onun Mısıra gelişini zikretmemektedirler, der ve arkasından biz onun iki defa Mısıra geldiğini ve bunların birinde Abdullah b. Salih'e mülâki[1] olduğunu ve ondan bu sahifeyi almış olduğunu söyleyebiliriz demekte bu seyahatların da 210 senesiyle 223 seneleri arasında olabileceğini kaydetmektedir.[2] Halbuki, Prof. Fuad Sezgin, al-Buhari'nin bu sahifden muhakkak istifade ettiğini, fakat bu istifadenin, Mısıra yaptığı 217 senesinde mi, yoksa başka bir yerden mi? intikal edip, istifade ettiğini bilemiyoruz, demektedir.[3] Buhârinin bu seyahatında, sahifenin son râvisi olan Abdullah b. Salih hayatta idi. Al-Buhâri bu sahifeden "kâle İbn Abbas" veya "va yuzkaru'an İbn Abbas" şeklinde talikan rivâyet etmektedir. Fuad Sezgin, Bu ve aynı zamanda nâdiren diğer rivayetler için, ismini zikrettiği Ebu Salih'den aldıklarının hepsi, el-Buharinin ondan birşey dinlemediğini ve onun huzurunda birşey okumadığını göstermektedir. Hatta Sahih'inde Ebu Salih'in şeyhini kastederek "va kâle el-Leys" diye aldıklarının da hepsi Ebu Salih'den gelmektedir. Bunun bizzat el-Buharî tarafından ifade edildiği naklolunur. el-Buharînin, yanında bulunduğu ihtilafsız olarak kabul edilen bu sahifenin ne kadarını es-Sahihine ithal ettiği münakaşa mevzuudur", demektedir.[4] Yukarıda zikrettiğimiz , Dr. Muhammad Kâmil Husayn'in görüşü ile Prof. Fuad Sezginin görüşü arasında bâriz bir fark olduğu görülmektedir. el-Buhari, Ebû Salih'le görüşmüş olabilir ve sahifeyi de ondan rivayet etmemiş olabilir. Bizim için mühim olan, el-Buhârî niçin sahifenin isnadında bulunan şahısları zikretmemiş de taliken İbn Abbâs'a ulaşmıştı, Acaba, el-Buhârî, sahifeyi nakleden bu ricâli sahih görmemektemiydi. Sonra el-Buharî'nin, bu sahifeden naklettikleri tetkik edilirse görülür ki, onlar Kur'ânın garib kelimelerinden daha ileri gidemez. Hatta es-Suyûti, el-Buhâri'nin bu sahifeyi tamamen nakletmiş olması vahmine kapılmıştı. Yine o, İbn Hacer'den naklen bu sahifenin, el-Buhari'nin elinde bulunduğunu ve Ebu Salih'den nakledildiğini ve bu sahifeye itimad ettiğini söyler.[5]

2– Tefsiru't-Tabari: Muhammad b. Cerir et-Taberi (Ö. 310/922), Ali b. Ebi Talha'nın bu sahifesinden bol bol istifade etmiş ve eserinde hemen hemen onun büyük kısmını zikretmiştir. İlk bakışta et-Taberi'nin bu sahifeyi tam olarak tefsirine aldığı düşünülebilirse de, böyle bir

1) Ebu Salih'in, el-Buhari'ye mülaki olduğunu gösteren delil için bkz. *Hedyu's-Sari*, II. 137-138 *Tezkiratu'l-Huffaz*, I. 338.
2) *Mu'camu Garibi'l-Kur'ân*, دك
3) M. Fuad Sezgin, *Buhârinin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956, s. 123.
4) *Buhârinin Kaynakları*, s. 122.
5) *el-Itkân*, II. 188.

düşüncenin hatalı olduğunu biraz sonra göstereceğiz, et-Taberi, bu sahifeyi Abdullah b. Salihten mubaşereten almasına imkan yoktur. Çünkü et-Tabari, Abu Sâlih'in ölümünden bir sene sonra dünyaya gelmiştir. et-Taberi 253 ve 256 senelerinde Mısırı ziyaret etmiş ve Şafi'i eshabından er-Rebi' b. Süleyman'ın yanında kalmıştı. İşte o ziyareti esnasında, Abdullah b. Salih'i işitmiş olan, el-Musanna b. İbrahim,[1] Ali b. Davud,[2] Yahya b. Osman[3] vasıtasiyle almış ve aldıklarını tefsirine dercetmiştir. Aldığı bu haberlerin herbirinde muttasıl bir isnad sistemi kullanmıştır. el-Buhâri, bu sahifeden sadece filolojik veya garib kelimelerin tefsirlerini aldığı halde, et-Taberi, ondan garib kelimelerin izahlarıyle birlikte, ahkâm, sabeb-i ünzûl , nâsih ve mensûh gibi hususlara âit haberleri de almıştır. Bazen de, bu sahifeden alınan bir haber, et-Taberi tarafından bir kaç kerre tekrarlanmaktadır. Meselâ, Kıblenin tahvili meselesinde, el-Bakara suresinin 115. ci âyetinde, Ali b. Ebi Talha'dan zikredilen rivayet, aynen yine aynı sûrenin 142 ve 144. cü âyetlerinde de tekrarlanmıştır. Bu hususta örnekler daha çoğaltılabilir.

3) Tefsiru İbn Ebi Hâtim: Ali b. Ebi Talha'nın tefsir sahifesinin en mühim kaynaklarından biri de Abdurrahman b. Ebi Hâtim (Ö. 327 / 939) in tefsiridir. İstanbul Ayasofya Kütüphanesinde 175 numarada noksan olarak bulunan bu tefsirin tamamını elde edemedik.[4] Ayasofya Kütüphanesinde sadece ikinci cüz'ü bulunan bu tefsir, Alu İmran ve en-Nisa sûrelerini ihtiva etmektedir. İbn Ebi Hâtim, bu tefsirini babası vasıtasıyla almış olduğunu verdiği senedlerden öğrenmekteyiz. Bu da isnadlarını et-Tabari gibi tam olarak verir. Yine çok iyi bir tesadüf ki, Ayasofya kütüphanesinde noksan olarak mevcud olan bu tefsirin ke-

1) el-Musenna b. İbrahim al-Ubulli.

2) Ali b. Dâvud b. Yezid at-Temimi al-Kantari, Abu'l-Hasen al-Bağdâdi, Sa'id b. Ebi Meryem, Ebû Salih Kâtibu'l-Lays, Nuaym b. Hammâd al-Marvazi, Adem b. Ebi Iyas gibi zevâttan hadis almıştır. Ondan da, İbn Mâce, İbn Cerir at-Taberi, İbrahim b. İshâk al-Harbi, Abdullah b. Muhammad al-Begavi, Yahya b. sa'id, Muhammad b. Ahmad, İsma'il b. Muhammad aş-Saffar nakletmişlerdir. El-Hatib el-Bağdadi onu sika görür, İbn Hibbân da onu "sikat"ında kaydeder. 272 / 885 senesinde vefat etmiştir. (bkz. *Târihu Bağdad*, XI. 424-425, *Tehzibu't-Tehzib*, VII. 317; *Hulâsatu Tezhibi'l-Kemâl*, s. 231.

3) Yahya b. Osman b. Sâlih b. Safvan al-Kuraşi as-Sehmi, Ebû Salih Abdulgaffar b. Davûd al-Harrâni, Ebû Salih al-Mısri, Said b. Abi Meryam, Amr b. Rebi', Amr. b. Halid gibi zevattan hadis rivâyet etti. İbn Mace, İshak b. İbrahim b. Sâlih, Ali b. Huseyn, Ebu'l-Kasım at-Tabarânî de ondan rivâyet etmişlerdir. İbn Ebi Hatim, onun hakkında konuşulduğu halde, ben ve babam ondan yazdık demekte, İbn Yunus, o, belde, haberleri, alimlerin ölümleri hakkında âlim ve hadiste de hâfız idi, demektedir. Şiaya temayülü olduğu da söylenir. 282 / 895 senesinde vefat etmiştir. (bkz. *Tehzibu't-Tehzib*, XI. 257).

4) Ayrıca bkz. *Brock*. S. I. 278-279 da bu tefsirin Kairo I, 139 da mevcud olduğu zikrediliyorsa da, orada tefsirin tam mı yoksa eksik mi olduğunu tahkik edemedik.

narında, İbnu'l-Munzir (Ö. 318/930) ve Abd b. Humayd (Ö. 249/863) den nakiller vardır. İbn Ebi Hâtim'de bu tefsirinde et-Taberi gibi, âyetlerin tefsirinin çeşitli yönlerini ele almıştır.

4) Tefsiru İbni'l-Munzir: Ali b. Ebi Talha'nın tefsir nüshasından nakiller yapan eserlerden biri de Muhammad b. İbrahim ibni'l-Munzir al-Munzirî en-Naysâburi, Ebû Bakr (Ö. 318 / 930) in tefsiridir. C. Brockelmann'ın[1] beyanına göre, onun tefsirinin el-Bakara suresinin 27. ci âyetinden an-Nisa sûresinin 94. cü âyetine kadar olan bir bölüm Gotha Kütüphanesinde 521 No. da mevcuttur. Bu eseri görmek veya mikrofilmini getirtmek fırsatını bulamadık. Yalnız, İbnu'l-Munzir'in bu tefsirî hakkında bilgi edinmek ve mukayeseler yapmak için, İbn Ebi Hâtim tefsirinin kenarında bulunan İbnu'l-Munzir rivâyetlerinden istifade ettik. İbn Ebi Hatim tefsirinin kenarındaki İbnu'l-Munzir rivâyetleri Allan b. el-Mugire vasıtasiyle gelmektedir. Allan'da Abdullah b. Salih'den rivâyet etmektedir.[2]

b– Mukâtil b. Süleymân (Ö 150/767) ve Tefsiri

İkinci asrın ortalarında, hakkındaki dedikodularla meşhur olan, Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî, Kur'ân tefsirinde tanınmış bir şahsiyettir. Tefsire dâir eserleri İstanul kütüphanelerinde bulunmaktadır.[3] Bu şahsın yaşadığı devir nazarı dikkate alınacak olursa elbette ona bazı itikâdî mezheb ceryanlarının tesir edeceği âşikârdır. Cebr akidesini, Horasan ve Maveraünnehr taraflarında yaymaya başlayan Cehm b. Safvân (Ö. 129/746), Belh'de Mukâtil ile mubaheselerde bulunmuş ve Mukâtil'de bir fikir aksülameli doğmasına sebeb olmuştur. Cehmin tenzih akidesine karşı, teşbih akidesini müdafaa ederek, ileride doğacak olan Mücessime ve Kerrâmilerin esasını hazırlamış oldu.[4] Hatta Mücessimeden Hişâm b. el-Hakem'in "Allah cisimdir, eti, kanı vardır, boyu kendi karışıyle yedi karıştır"[5] sözünü el-Makdîsi, Mukâtiliyye mezhebinden bahsederken, Mukâtilin söylediğini zannetmiştir.[6] Halbuki

1) *Brock.* G. I. 191.

2) Ali b. Ebi Talhâ'nın Tefsir sahifesinin muhtelif eserlere intikâline âit örnekler ve Sahifenin Âlu İmran sûresini ihtiva eden kısım için bkz. *Ali b. Ebi Talhanın Tefsir sahifesi* (İlâhiyat Fak. Dergisi . XVII. sene 1969. s. 75 - 82

3) İstanbul, Feyzullah ef. Ktp. No. 79; Saray Ktp. No. 74; Umumi Ktp. No. 561; Hamidiye Ktp. No. 58; Hasan Hüsni pş. Ktp. No 17

4) *İlâhiyât Fak. Dergisi*, yıl. 1952, sayı IV. 72-73.

5) *el-Farku Beyne'l-Fırak*, s. 41.

6) *İlahiyât Fak. Dergisi*, Sene 1952, IV. 72-73; *el-Farku Beyne'l-Fırak*, s. 139 (Zâhit el-Kevserî'nin notu).

Mücessime ve müşebbihe mezheblerinin, Allahın sıfatlarının insanlarınkine benzediğine veyahutta cismâni olduğunu iddia etmelerine sebeb olan, istiva, vech, yed ayeteri Mukâtilin tefsiriyle karşılaştırıldığında, teşbih akidesini teyid edecek hiç bir şey bulamayız.[1] Hakkında söylenilen başka şeylere de bu tefsirde rastlanmamaktadır. Bu bakımdan Mukâtilin müşebbiheden olması şüpheli görülebilir. Hatta es-Sekseki böyle bir şüpheye düşmüş, müşebbiheden olan Mukâtilin, müfessir Mukâtil olmadığını söylemiştir. Bu fikri Zâhid el-Kevseri reddetmektedir.[2]

Mukâtile âit olduğu söylenen bu tefsirde, teşbih akidesinin bulunmayışı, Mukâtilin o akideye sâhip olmadığının kat'i delilini teşkil etmez. Belki o, umûmi olan bu tefsirinde akidesini belirtmek istememiştir. Belki de bu tefsiri yazdıktan sonra, Cehmin fikirlerine aksülamel olarak teşbih akidesine kâil olmuş olabilir. Zira cehm, Horasan havalisinde fikirlerini yayarken Mukâtilin, Belh'de meşhur bir müfessir olduğu söylenmektedir.[3]

Mukâtil hakkında gelen haberler o kadar değişiktir ki, insan ister istemez şüpheye düşmektedir. Onun Müşebbiheden olduğu söylenirken, İbnu'n-Nedim, Mukâtilin Zeydi olduğunu kaydetmektedir.[4] Kâsım b. Ahmed, İbrâhim el-Harbi'ye(Ö. 285/898) İnsanların Mukâtile ta'n etmelerindeki sebeb nedir diye sorduğumda, Mukâtile hasedleri yüzündendir diye cevap verdiğini nakletmektedir.[5] Bu, ona karşı olan itirazların sebebini göstermesi bakımından çok ehemmiyetlidir. Ahmed b. Hanbelin, Mukâtilin Kur'ân ilmine vâkıf olduğunu beyân etmesi,[6] Şâfi'înin tefsirde müracaat edilecek kimsenin Mukatil olduğunu söylemesi,[7] onun itimada şayan bir yönü bulunduğunu açıkça göstermektedir. Mukatilin, hadiste de şayanı itimad bir şahıs olmadığı söylenmektedir.[8] Mukâtil bu ceryanlardan daha önce müfessir olduğundan, tefsiri de makbul bir tefsir addedilebilir. Her ne kadar Mukâtil, zamanında haberlerin nakli hususunda uyulan yola aykırı bir yol takib etmişse de, onun meydana getirdiği tefsir, zamanında ki tefsir kitablarının bir halitası olması bakımından ehemmiyeti hâizdir.

---

1) Bkz. Feyzullah ef. Nüshası, 236 a-b, 397 a, 415 a, 308, b.
2) *el-Fark*, s. 139 (el-Kevserinin notu).
3) *İlâhiyât Fak. Dergisi*, Sene 1952, IV, 72-73.
4) *el-Fihrist*, s. 253.
5) *Târihu Bağdat*, XIII. 162-163.
6) *Tehzibu't-Tehzib*, X. 279.
7) *Vefeyât*, IV. 341; *Târihu Bağdat*, XIII. 161.
8) *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil* IV_1. 354; *Târihu Bağdat*, XIII. 168.

Yukardaki haberler gösteriyor ki her nekadar Mukâtilin tefsiri, haberlerin nakli ve isrâiliyata mütemâyil olması bakımından müslümanlar arasında iyi karşılanmıyorsa da, zamanındaki fikir ceryanlarına karşı onda delil aramak ve ondan yardım taleb etmek gibi hususlarda müracaat edilecek bir kaynak oluyordu.

Mukâtilin bu tefsirinde isrâiliyat hariç, itham edilmiş olduğu diğer hususlar vârid değildir. Ekseriya ehli kitâbı tavsif eden âyetlerde, izâh veya sebebi nüzûl olarak, şahısları bol bol zikrettiğini görürüz.[1] Bu tefsir de hiç bir mezhep mücadelesi göze çarpmamaktadır. Mukâtilin sebebi nüzûller ve âyetin izahlarıyle berâber kelimelerin manalarını da bildirmek gibi bir yol takib ettiğini de görüyoruz. Tefsirde isnad zinciri pek seyrek geçmektedir. Acaba bu isnadın her âyette zikredilmeyip te bazı âyetlerde bulunmasının sebebi nedir?. Öyle zannediyorum ki bu tefsir sema olmaksızın doğrudan doğruya Mukâtilin tefsirinden istinsah edilmiştir. Pek seyrek olarak rastlanan isnad ise, semâen gelen haberlere âit olduğunu tahmin etmekteyim. Bazen âyetin tefsiri, Mukâtilin kitabından doğrudan doğruya alındığı, aynı âyetin semâen de nakledildiği görülmektedir.[2] Bu tefsirdeki bazı rivayetlerin, Mukâtilden gelmediği açıkça zikredilmektedir.[3] Mukâtilin bu tefsiri, Kur'ânı Kerimin tertibine göre âyet sırasıyle izah edilmiş, ekseriya kelime manaları ve sebebi nüzûlleri belirtilmiş ve âyetlerin fıkhı yönleri de gösterilmiştir.

c– Yahya b. Sallâm'ın Tefsiri

Yahya b. Sallam b. Sa'lebe et-Teymî, islamın ilk asırlarındaki aklî hayatın mühim merkezlerinden biri olan Kûfe'de 124/741 senesinde doğdu. 182/798 senesinde el-Kayravana yerleşti. 200/815 senesinde hac vazifesini ifa edip memleketine dönerken Fustat'ta hastalanıp vefat etmiştir. Hayatı hakkında tabakât kitablarında ayrıntılı malumat hemen hemen yok denecek kadar azdır[4]

Bütün tabakât kitabları, Yahyanın musannafat sâhibi olduğunu kaydetmektedirler.[5] Esefle söyleyelim ki, hayatı gibi, eserlerine de vâkıf

1) Bkz. *Tefsiru Mukâtil*, 40. b; 48. b; 53. a; 134 a.

2) Aynı eser, 15. b.

3) Aynı eser 53 b

4) Yahyanın hayatı ve Tefsirdeki metodu hakkında fazla bilgi için bkz. Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu, *Yahya b. Sallâm ve Tefsirdeki Metodu* (İlahiyat Fak. Yayınları LXXXIX, Ankara 1970).

5) *Tabakâtu Ebi'l-Arab*, s. 37; *Tabakâtu'l-Kurra*, II. 373; *Tabakâtu'l-Müfessirin* 202, a; *Maâlimu'l-İmân*, I. 243; *Tefsiru'l-Kurtubi*, I. 22.

değiliz. Kuzey Afrikada asırlar boyunca geçerli olup, sonraki müfessirlere tesir edecek bir tefsire sâhib olduğunu bilmekteyiz.[1] Kendisi, oğlu ve torunu, ilim alanında eserler meydana getirmişler, bu âile 150 sene müddetle el-Kayravanda, Irak re'y ekolünün görüşünü savunmuştu. Zaten müellifimizin hayatı hakkında bildiklerimiz, el-Kayravana yerleştikten sonraki kısma âittir.

Yahyanın meydana getirdiği tefsir eserinin tam olmaması ve Muhtelif yerlerde varaklar halinde bulunması, bazısının zamanın tesiriyle okunmaz hale gelmesi, zorlukları artıran sebeblerden olmuştur. Mevcûd olan eksik tefsir nüshaları ya oğlu Muhammed b. Yahya (Ö. 262 /876) tarafından (Hasan Hüsni nüshası), veyahutta talebesi olan Ebû Dâvud Ahmed b. Musâ b. Cerir (Ö. 244 /858) tarafından (Abdeliyye nüshası) nakledilmiştir. el-Kayravan'da ki Ukbe b. Nâfi camiinde bulunan çeşitli dağınık varaklar ise, yukarıda adı geçen iki zâtın rivayetiyle gelmektedir. Hepsi bir araya gelse dahi, Kur'ânın takriben 1 /3 kısmının tefsiri elde edilebilmektedir. Mevcûd olan bu kısımlar, müellifin tefsirdeki metodu hakkında belirli bir bilgi vermeye yeterli olacaktır.

Yahyanın tefsiri, islâmi ilimleri ve islâmi kültürü toplayan bir ansiklopedi mahiyetindedir. Selef âlimlerinin bir çoklarının şahadetlerini ve fikirlerini ihtiva eder. İlk tefsirlerden olan ve bazı orijinal vasıfları bulunan bu tefsir, maalesef, ilim âleminde gereği gibi tanınmamaktadır. Nakl, nakd ve tercihi ihtiva etmesi bakımından et-Taberinin tefsirine nisbetle bir öncelik kazanmakta ve nev'inin ilkini teşkil etmektedir. Yahya, eserinde Hz. Peygamber sahabe ve tâbiilerin tefsirlerine istinat etmekte, bunlar haricinde kıraât, lügât, nahiv, târih ve şer'i ahkama dayanarak re'yi ile hareket eder. Bu tefsirde, et-Taberininkinde olduğu gibi, islâm kültürü ile imtizac eden, mantık, felsefe, tıb, tabiat ve riyaziyye gibi, yabancı kültürlere istinad eden ilimler görülmemektedir. Onun tefsirinde şiirle istişhada da yer verilmemiştir. Bu tefsirde kelâmi meseleler üzerinde fazla durulmamış, cemiyetin durumuna göre hareket edilmiştir. Bilhassa nahiv, kıraat ve şer'i ahkamı izah yönünden geniş izahlarda bulunmuş, bu hususta topladığı haberleri bazen aynen nakl, bazen tercih ederek bazen de bu haberleri izah etmek suretiyle neticeye ulaşmaktadır. Tefsir usûlüne dâir eserlerde nakl ve nakdi bir arada beraberce yürüten ilk şahsın et-Taberi olduğu ileri sürülmektedir. Belki et-Taberi bu usûlü en iyi ve en mükemmel bir şekilde kullanmış olabilir. Fakat bu metodu ilk defa kullanan değildir. Bu metodun basit ve ilkel

1) Bu tefsirin nüshaları ve vasıfları hakkında bkz. *Yahya b. Sallam ve Tefsirdeki Metodu*, s. 22-50.

şeklini Yahya da görmekteyiz. Bu usûlü Yahya'dan evvel kullananlar da olabilir. Muâsırı olan Abdurrazzâk b. Hemmân (Ö. 211 /826), Ebû Ubeyde (Ö. 210 /825), el-Ferrâ (Ö. 207 /822 gibi zevâtın usûlleriyle, Yahya-usûlü arasında bir benzerlik olmadığı da müşahade edilmektedir.

Yahyanın tefsiri şu anda nev'inin ilki olarak görülmesi ve zamanında ki islâmi kültür ve ilimleri toplaması ve bilhassa tenkid ve tercih gibi yönleri ihtiva etmesi bakımından ehemmiyeti hâizdir.

d– Abdurrazzâk b. Hemmâm'ın Tefsiri

Ebû Bekr Abdurrazzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'âni (126-211 / 743-827) Yemenin yetiştirdiği meşhur müfessir ve muhaddislerden biridir. Muaviyeden hoşlanmadığı ve Aliye karşı sevgi duyduğundan şiilikle itham edilmişse de, Ahmed b. Hanbel ondan bu hususa dâir bir şey işitmediğini söylemektedir.[1] Bu iddia sonraki nesillere de intikal etmiş, yalnız Nâsıruddin onu sika görmüştür.[2] Hemen hemen bütün kaynaklar onun bir tefsir sahibi olduğunda ittifak halindedirler. et-Taberi, el-Hasen b. Yahya vasıtasıyle bu tefsirden bol bol nakillerde bulunmuştur. Zamanımıza kadar intikal eden bu tefsirin, bugün iki nüshası bilinmektedir. Biri, Mısırda Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyyede bulunmaktadır,[3] Kur'ânı Kerimi re'y ile tefsir etme hakkında bir mukaddimeyi ihtiva eden bu nüsha 724 senelerinde istinsah edilmiştir. İkinci nüsha, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp. İsmâil Sâib Sencer Kolleksiyonunda 4216 numarada bulunmaktadır. 110 varaktan ibaret olan bu eserin her sahifesi 27 satırdan ibaret olup 250x175, 210x135 mm. ebadındadır. İstinsah tarihi zikredilmiyorsa da, Mısırdaki nüshadan daha eski olduğu anlaşılmaktadır. Mağribî hattı ile yazılmıştır. Eserin mukaddimesi, Fâtiha sûresi ve el-Bakara sûresinin 142. ci âyetine kadar olan kısım noksandır. Sonunda da Muavizetân sureleri eksiktir.

Abdurrazzâk, tefsirin ekserisini Ma'mer b. Râşit (Ö. 154 /770) vasıtasıyle Katade (Ö. 117 /735) den almıştır. Haberlerin ekserisi bu isnadla geldiği gibi, geriye kalan kısımlar, Ma'merin Katadeden gayrı ve Abdurrazzakın Ma'merden başka kimselerden işittikleri vasıtasıyle tamam olmaktadır. Bu tefsirin isnadında kimlerin bulunduğunu şöyle bir şama ile gösterebiliriz.

---

1) *Mu'cemu'l-Buldân*, III. 429.

2) *Şezerâtu'z-Zeheb*, II. 27.

3) *Brock. Suppl*, I. 333 ve Ahmed Halil, *Neş'etu't-Tefsir*, s. 44.

ABDURRAZZÂK – MA'MER –

- İbn Tavus – Ebuhu - Ebu Hureyre
- ez-Zühri-
  - Muksem ibn Abbas
  - Salim- İbn Ömer.
  - Urve- Aişe,
  - Kabisa ibn Zueyb.
  - Ebu Bekr ibn Abdirrahman
  - Said ibn Musayyib.
- İbn Ebi Necih-
  - Ata ibn Ebi Rabah.
  - Mucahid
- Eyyub-
  - Ebû Kılâbe
  - İbn Sirin-Ubeyde es-Selmâni
  - İkrime
  - Mücahid
  - Süleyman ibn Yesar
  - Nâfi' ibn Ömer
- İsmail ibn Şems- İkrime
- el-Hasen el-Basri.
- Hişam ibn Urve- Ebuhu
- Zeyd ibn Refi'-
  - Ebû Ubeyde ibn Abdillah
  - Ma'bed el-Cüheni
- Süleyman et-Teymi -Nuaym ibn Hind
- Hemmâm ibn Münebbih-Ebu Hureyre
- İbn Ebi Müleyke -Aişe
- Davud ibn Hind- eş'Şabi
- Abdulkerim el-Cezeri -Said ibn Cübeyr.
- el-A'meş-
  - İbrahim
  - Ebû Salih -Ebû Hureyre
- Atâ el-Horasâni-
  - İbnu'l-Musayyib
  - İbn Tavus-Ebuhu
- el-Leys-
  - Said ibn Cübeyr
  - Mücahid
- Huşeym-
  - Ebû Bişr -Said ibn Cübeyr.
  - Mugire - İbrahim

ABDURRAZZAK.

- Sufyan ibn Uyeyne-
  - Zeyd-Murre ibn Abdillah-Abdullah ibnMes'ud
  - Muhammed-Said İbn Cübeyr
  - Abdulmelik-eş-Şa'bi
  - İbn Tavus-Ebuhu
  - Amr ibn Dinar
    - İbn Abbas
    - Ata ibn Ebi Rabah
  - Abdullah ibn Ebi Yezid-İbnu'z-Zubeyr.
- İsrâil- Simâk ibn Harb - İkrime
- Süfyan es-Sevri-
  - el-Mugire - İbrahim
  - Huseyf-
    - eş-Şa'bi
    - Miksem -Ibn Abbas
  - Mansur-İbrâhim
- İbn Cüreyc -
  - Atâ
  - Amr ibn Dinar -İkrime
  - Muhammed ibn Abbâd ibn Ca'fer -Ebû Amr mevla Aişe
- Ca'fer ibn Süleyman -Avf -el-Hasen el-Basri.
- Huseyn ibn Ukeyl el-Horasani -Dahhak ibn Müzâhim.

Abdurrazzakın bu tefsiri kısa ve vecizdir. İlk günlerdeki tefsir anlayışında görüldüğü gibi, bütün âyetler sıra ile tefsir edilmemektedir. Son taraflardaki kısa sûreler, ekseriya başlangıç âyetleriyle isimlendirilmişlerdir Bu tefsirde nakd, tercih re'y ve arab dilinin filolojik inceliklerine dayanan hususlara rastlanmamaktadır. Ekseri nakiller, âyetlerin nüzûl sebeblerini açıklamaktadır. Sahabe ve tâbiinin sözleri, bir ön fikre sâhib olmaksızın ve te'vilsiz olarak nakledildiğinden orijinalliği hâizdir. Sebebi nüzûl, nesh, kıraât, lügât, fıkıh, isrâiliyât yönlerinden müfessirin ve cemiyetin saf ve temiz anlayışını aksettirmesi bakımından itimat telkin etmektedir. Tefsirde re'y izharı görülmediği gibi, câhili arab şiirinden istişhad gibi bir misale de rastlanmamaktadır.

Bu tefsir, tamamen Abdurrazzakın şeyhlerinin rivayetlerine dayanmakta, müellif bir nâkil vazifesi görmekte ve kendi şahsi fikirlerini ortaya koymamaktadır. Şiilikle itham edilen müellifin, eserinde bu hususa delâlet edecek bir ize tesâdüf olunmamaktadır. Lisan inceliklerinden ziyade, Allahın murad ettiği şeyin anlaşılmasına mâtuf olan, mananın hâkim olduğu bu tefsirde ilk devirdeki Kur'ân tefsiri anlayışı sâde ve sâf bir şekilde nakledilmektedir.[1]

1) Müfessirin hayatı ve tefsiri hakkında fazla bilgi için bkz. Doç. Dr. İsmail Cerrahoğlu, *Abdurrazzak b. Hemmâm ve Tefsiri*, s. 99-111 (İlahiyât Fakültesi Dergisi , yıl. 1967, cilt XV.)

11- ZAMANIMIZA KADAR TEFSİR HAREKETLERİNE KISA BİR BAKIŞ

Zaman ve mekanla değişiklik arzeden tefsir ilmi, insan tefekkürü geliştikçe ve hâdiseler çoğaldıkça, bütün bunları bünyesine almaya çalışacak, tabiatıyle hacmi de genişliyecektir. Zamanla müfessirler, mütekellimlerden ve mutezileden fikir hürriyetini iktibas edecekler ve Kur'ânı Kerimin tefsirinde yeni ufuklar açacaklardı. Naklî tefsirin yanında, aklî tefsir de yer alacaktı. Artık bir tarafta tedvin hareketi en geniş bir şekilde faaliyet gösterirken, diğer tarafta fıkhî , itikâdi ve siyâsi fırkalar teşekkül etmiş, her fırka bir hüküm için lâzım olan nassı aramaya koyulmuş, onlar kendilerini teyid edecek bir delil ya bulmuşlar veya bulamamışlardır. Bu hareketler, Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiûndan gelen çeşitli konulardaki haberleri toplamak gibi bir vecheye bürünmüş, bu arada aslen muhaddis olan kimseler de tefsir hakkında söylenenleri, müstakil eserler halinde toplamışlardı. Meselâ, Süfyân es-Sevrî (Ö. 161 / 777), Şu'be b. el-Haccâc (Ö. 160 /776), Süfyân b. Uyayne (Ö. 198 /813), Veki' b. el-Cerrah (Ö. 196 /811), İshâk b. Râhuye (Ö. 238 /852) gibi şahsiyetler bu alanda mühim rol oynamışlardır. Artık bir yönden müslümanların ibâdât ve muamelâtlarını tayin edecek şekilde, Kur'ândaki ahkam âyetlerinden istinbatlar yapıldığını ve ahkâmu'l-kur'ân adı altında müstakil eserler meydana gelirken, diğer yandan da fırka mensûbları kendi görüşlerini teyid edecek fikirleri ihtiva eden tefsirler telif etmekte idiler. Lugâtçılar da Kur'ânı filolojik yönden incelemişler ve İ'râbu'l-Kur'ân, Garibu'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân gibi eserler meydana getirmişlerdi.

Tefsir, aynaya benzer. Nasıl ki bir ayna karşısındakini aynen yansıtırsa, tefsir de sadece müfessir durum ve tutumunu aksettirmekle kalmaz, müfessirin yaşadığı cemiyetin akliyat ve görüşlerini, örf ve âdetlerini, medeniyet derecesini, ilmi görüşlerini, cemiyetin sosyal yapısını ve daha pek çok hususlarını aksettirir. Onun için, islâm cemiyetinin bidayetten zamanımıza kadar ki gelişmesini ve çeşitli asırlardaki durumunu bize aksettirecek en mühim kaynak tefsirler olacaktır.

İslâmiyetin başlangıcından zamanımıza kadar, tefsirin tekâmülünü tâkip edebilmek için de, asırlar boyunca yazılmış yüzler ve binlerce tefsiri tetkik etmek gerekir. Böyle bir tetkikin zorluğu düşünülerek, her asırda islâm cemaâtı şöhret ve orijinallik kazanmış bazı tefsirleri ele alarak, zamanımıza kadar, tefsirdeki bu gelişmeyi kısaca göstermek istiyoruz. Bu tefsirler basılmış olduğundan ve okuyucular onları bulmakta

ve istifade etmekte zahmet çekmeyeceklerinden onlardan -daha evvelce bahsettiğimiz basılmamış eserlerde olduğu gibi- geniş bir şekilde bahsetmiyeceğiz.

Tefsirin, Hz. Peygamber, sahabe, tâbiiler ve hatta tedvin devirlerindeki durumuna kısaca temas etmiş, Yahya b. Sallâmın tefsirinden ve metodundan bahsetmiştik. Naklî tefsirde tercih metodunu ilk kullanan zât olarak bunu kabul edersek, Muhammed b. Cerir et-Taberi (Ö. 310/923) de bu yolun yolcusu ve bu sahada ekilen tohumun ilk meyvesi olduğunu söyleyebiliriz. *"Câmiu'l-Beyân an Te'vili l-Kur ân"*[1] adlı eserinde Kur'ân lafızlarının kelime kelime ve âyet âyet ele almış ve bunları açıklayan bütün delilleri toplamış ve daha sonra onlardan tercih ettiğini göstermiştir. Tercih ve tenkid hususunda tevillere girişmiştir. et-Taberînin bu tefsiri, Hz. Peygamber, sahabe, tâbiûn ve kendisine kadar gelen tefsir görüşlerini toplayan bir ansiklopedidir. Bu bakımdan tefsiri, müfessirler arasında temâyüz etmiştir. Selefin görüşlerini tetkik etmek isteyen araştırıcılar, evvela onun bu eserine müracaat ederler. Bu eser, lugat, tarih, fıkıh, nahiv, kıraat, islâmi ve câhili şiirler için bir kaynak teşkil eder. et-Taberinin büyüklüğü, sadece haberleri ve görüşleri toplayıp tescil ederek kaybolmamalarını temin etmekte değil, bilhassa o tescillere kendi görüşünü koymasında ve delillerini göstermesindedir. Naklî tefsirlerin en mükemmel misâlini teşkil eden bu tefsir, tefsir târihinin başlangıcı ile meşgul olacaklar ve kadîm tefsirler üzerinde araştırma yapacaklar için en lüzûmlu bir kaynak ve bu gün müstakil vaziyette elimizde bulunan veya bulunmayan eski tefsirlerin muhafaza edildiği bir hazinedir. Bu eser, geçmiş kıymetli hazinenin kaybolmamasını sonraki nesillere temin etmiştir.

Artık tefsir ilmi, hadis ilminin bir kolu olmaktan kurtulmuş, eser ehli, te'vil ve re'y ehline çatmaya başlamış, biryandan tefsiri, eseri yönden korumaya çalışırken, diğer yönden de tefsirlerde bulunan isrâili haberleri temizlemeye gayret göstermişlerdi. Bu gibi haberler, hadis ilmi usûlüne göre tenkide tâbi tutuldu. Artık tefsirde sâlih ve sağlam haberlerin nakli hususu revaç bulmaya başladı. Mutezile ilmi tefsir yolunu müdafaa ediyor, eser ehli ile mücâdele halinde bulunuyordu. Kur'ândaki müteşâbih âyetler hakkında konuşmayan ehli sünnete mukâbil, mutezile onları te'vil ediyordu. IV. cü asırdan itibaren tefsir ilmi üzerinde mutezilenin sultası başlamıştı. eş-Şerif el-Murtaza (Ö. 436/1044) meclislelerinde tefsir ve kelâmla alakası olan belâgat ilmini işlemekteydi. Ehli

1) et-Taberinin hayatı ve Tefsirdeki metodu hakkında fazla bilgi için bkz. İ. Cerrahoğlu, *Muhammed b. Cerir et-Taberi ve Tefsiri* (İlâhiyat Fak. Dergisi XVI. 79-101, yıl 1968.)

sünnet ufkunda Abdu'l-Kâhir el-Cürcânî (Ö. 471 /1078) de, arab dili nahvini öğrenmiş ve onun arkasındaki ilimlere geçerek, arapça cümlelerdeki sırları öğrenmeye çalışıyordu. Kur'ânın i'câzı nazariyyeisi III. cü asırdan itibâren mutezile indinde istikrar bulmaya başlamış, el-Câhiz (Ö. 255 /869), el-Vâsıti (Ö. 306 /918), er-Rummânî (Ö. 384 /994) gibi mutezilî zevât bu alanda çalışmışlar, bazıları ona el-Beyân, bazıları el-Bedi, bazıları şiir sanaatı ve bazıları da yazı sanaatı demişlerse de, bu sanaatın hakikatini ortaya koyamamışlardı. İ'caz konusunun görüş dâiresini genişletib hududlarını tayin eden el-Bâkillanî (Ö. 403 /1012) ise belâgatın manasının hakikatının açıklamaya ve i'câzu'l-Kur'ânı anlamak için bir metod ortaya koymağa muvaffak olamadı. Belâgatın güzellik yönlerini ve illetlerini gösterib onun için mazbut kalıblar va'z eden *"Delâilu'l-I'câz"* adlı eserin müellifi Abdu'l-Kâhir el-Cürcânî olmuştur. Muğlak olan bu kapı böylece açılmış, V. ci asrın ikinci yarısında ve VI. cı asrı başlangıcında islâm âleminde ez-Zamahşerî (Ö. 538 /1143) şöhret kazanmıştı. Mutezile imamlarından olan ez-Zamahşeri, Abdulkâhirin verdiği metod üzerinde hareket ederek, terkiblerin tahlilini ve onların hususiyetlerini ele almış, sahih lugata ittiba ederek âyetlerden belâgat yolunun iktizâsına göre manalar istihraç etmiş, âyetlerin izâhini ilmi yönden ele almış ve Kur'ânın i'câzını incelemiştir. *"el-Keşşaf"* adını verdiği tefsirinde bir zevk hâkimdir. Eser güzel beyitleri ihtiva etmekteir. Belagat ve i'caz bakımından ve ince manalar yönünden, tefsiri muvafık ve muhalifler için bir kaynak olmuş ve kendisinden sonra gelen müfessirlerde onun tesirini görmemek mümkün değildir.

İkinci ve üçüncü asırlarda mutezile müfrit bir şekilde, yunan hikmetine itimat etmiş ve bunun sultası bütün maarifde görülmüştü. Dördüncü asırda mutezilenin hızı kesilmiş el-Eş'ari (Ö. 324 /936) tefsiri sünni metodla ele almıştı. Ebu Bekr el-Bâkıllanî, İmamu'l-Haramayn (Ö. 478 / 1085) İmam el-Gazâlî (Ö. 505 /1111) gibi şahsiyetler de fikirlerini fıkıh ve kelâm etrafında toplamaya çalışıyorlardı. Eserlerinde, şeriatle hikmetin ittisalî görülür. Yine bu asırlarda mütekellimlerden olan hadisciler ortaya çıkar. Ebu Bekr ibnu'l-Arabî (Ö. 543 /1148) el-Mâzirî (Ö. 536 /1142) ve el-Kâdi İyâd (Ö. 544 /1149) gibi şahsiyetler, hikemi maarifle dini maarifi birleştirdiler, felsefe, dine hizmet edecek şekilde gelişti. Bu asrın ortasında bir yıldız ortaya çıktı. O, islâmî kültürden hareket ederek, Kur'ânî hikmetleri ve onun vecihlerini ortaya koydu. Bu parlayan yıldız Fahruddin er-Râzî (Ö. 606 /1209) dir. Yunan felsefesini, kelâmı ve şâfi'i mezhebi üzere usûlü fıkhı okumuş, daha sonra tefsir, kelâm, usûl, fıkıh, nahiv, edeb, felsefe, tıb, hendese ve felek ilimleri alanında eserler

vermişti. er-Râzî'ye göre, Kur'âni hikmet, kelâmi yolların hepsinden daha sağlamdır. Bu bakımdan o, tabiatçılar ve felsefecilerle dâima münazara etmiş ve onlara meydan okumuştu. er-Râzî, hidayet ruhu olan Kur'ândaki hikmetleri ortaya çıkarmış, insanları Kur'anın menbaına doğru sevketmiştir. Fâtiha sûresinin tefsirinde metodun göstermiştir. Orada çok çeşitli bahisler mevcuttur. Diğer sûreleri, Fâtihada koyduğu esaslar dairesinde inceler. Sûrelerin başında, o sûreden istinbat edilen fâideleri zikreder. Orada ilmi meseleler, hikmetler terbiye, belagât nükteleri, arapça kâidelerden istifade ederek terkiplerden istihraçlar, manaların teselsül ahkamı ve kelâmî meseleler yer alır. Çok çeşitli meseleleri ihtiva etmesi bakımından bazı âlimler "er-Râzinin tefsiri, tefsirden başka her şeyi ihtiva eder" derler. Tefsirindeki her sûre, başlı başına bir kitab addedilebilir. "*Mefâtihu'l-Gayb*" adı verilen tefsirinin özelliklerinden biri de, müfessirin münazaralarından, seyahatlarından ve hususiyetlerinden bahsetmiş oluşudur.

er-Râzinin açtığı çığır, kendinden sonrakilere tesir etmiş, Tebrizde el-Kâdî Nâsiruddin el-Beydâvî (Ö. 685 /1286) onun muakkiblerinden olmuştur. Şâfi'i mezhebine mensûb olan bu zât, islâmî kültürü cem etme metodu ile hareket etmişti. Usulu'd-din ile usûlu fıkhı cem etmiş, şeriat ilimlerine hikmeti ve edebi de ilave etmişti. Tefsirde, lafızların ve terkib lerin beyanı, tahlilleri ve manalardan nükteler çıkarmakta ez-Zamahşeriye, Kur'ânî hikmetler, felsefi nazariyeler, usûlu'd-din ve usûlü fıkh kâidelerini va'zetmekte er-Râziye istinad eder. Ayrıca maarif incelikleri ve nükteler için er-Râgıb el-Isfahâni (Ö. 503 /1109) nin "*Müfredâtu'l-Kur'ân*" adlı eserinden faydalanır. el-Beydâvinin bu tefsiri, Kur'ân tefsiri ilminde, ilmi metodun en yüksek mertebesinin bir örneği sayılır. Eserinin adı "*Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*" dir. Müslümanlar ez-Zamahşeriden daha fazla el-Beydâviye itimad ederler. ez-Zamahşeri mutezili olduğundan, onun tefsirini kullanmakta el-Beydâviye nisbetle daha çekimser hareket ediyorlardı. Bu tefsir, doğudan batıya kadar bütün islâm ülkelerinde tanınmış ve okutulmuştur. Bu bakımdan pek çok haşiyeleri yapılmıştır.

ez-Zamahşeri, er-Râzî ve el-Beydâvinin muakkibi ve onların tefsirdeki metodunu en iyi şekilde tatbik eden, Osmanlı İmparatorluğunun en haşmetli devrinde yetişen ve yetişdiği devlete uzun müddet Şeyhülislamlık yapan Ebu's-Suûd (Ö. 982 /1574) efendiyi görürüz. Edebi kudreti, tefsir ve fıkıhdaki üstünlüğü ile şöhret kazanmıştır. Tefsirinde sağlam bir mütalaa ve ince bir beyân vardır. Tefsirine itimad edildiğinden, kısa zamanda islâm âlemine yayılmış ve medreselerde tedris edilmiştir. Haklı olarak kendisine "Nu'mânu's-Sâni" "Hatîbu'l-Mufessirîn"

"Rûm diyarının Zamahşerisi" gibi ünvanlar verilmiştir. Tefsirindeki nüktelerin çokluğu ve âyetler arasındaki tenâsüb ve insicâmın iyi bir şekilde açıklanmasından dolayı, eserinin, ez-Zamahşeri ve el-Beydâvinin eserlerinden daha üstün olduğunu söyleyenler ortaya çıkmıştır. Tefsirinin mukaddimesinde, kendisine kaynak olan eserlerin el-Keşşâf ve envâru't-Tenzil gibi tefsirler olduğunu söyler. Eserinin adı "*İrşâdu'l-Akli's-Selim ila Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*" dir. Yukarıda zikrettiğimiz iki eserden başka, Ebu's-Suûd'un en mühim tefsir kaynağı er-Râzinin Mefâtihu'l-Gayb'ı olmuştur. Onlardan nakillerde bulunurken nadiren onların isimlerinden bahsederse de ekseriyetle, isimleri zikredilmediği müşahede edilir. Bazen onların görüşlerini tenkid eder. Tefsirinde, tefsirin en mühim unsurlarından olan, Kur'ânın Kur'ân ile tefsiri, Kur'ânın hadislerle tefsiri, sebebi nüzûl, nesh, kıssalar, fıkıh, kelâm, lugât, nahiv, kıraat isrâiliyât, muhkem ve müteşâbih, şiirle istişhâd, belâgat ve i'câz, âyetler arasındaki münâsebet ve insicâm gibi konulara yer verilir. Daha doğrusu bu hususlarda kendi görüşlerini de belirtmiştir. Ebu's-Suûd, Osmanlı İmparatorluğunun ihtişamlı devrine uygun olarak, karşımıza ilmin alemdarı bir şahsiyet olarak çıkmaktadır. Pek çok eserler okumuş, kendisini yetiştirmiş ve arapçadaki kâbiliyetini en kuvvetli nesir örneklerinden addedilen tefsirinde göstermiştir. Devrinden zamanımıza kadar tefsir ve islâmi alimlerle meşgul olanların elinde, onun bu muazzâm eseri bir kaynak olarak kullanılmakta ve bütün islam ülkelerinde ismi takdirle yadedilmektedir.[1]

IX. cu asırdan itibâren islâm memleketlerinde telif ve tedris metodu birbirine yaklaştırılmış ve Osmanlılar idaresinde doğu ve batı islâm alemleri arasında bir köprü meydana getirilmişti. Osmanlılar zamanında ilmin intişârı, İstanbulda kitabların toplanması, oranın bir fikir üniversitesi haline gelmesine sebeb olmuştu. İlim merkezlerinde tedris halkaları meydana gelmiş, Sünni sofi tarikatler gelişmeye başlamış, tarikatle ilim beraber yürümeye devam etmişti. İşte bu yolu beraber yürütenlerin en mühim temsilcisi olarak Şihabuddin Mahmûd b. Abdillah el-Âlûsî (Ö. 1270/1854) yi bulmaktayız. Bağdatta daha evvel intişar eden şia kültürü muhitinde, yeniden sünni ilim muhiti teşekkül etmeye başlamış, el-Âlûsî ise muhitindeki bu kültürü meczederek almıştı. Âlûsiler Şâfi'i mezheb olmakla beraber, Şihâbuddin, Bağdatta Hanefî müftüsü olmuş ve mezheb olarak ta Hanefiliği seçmişti. Hakikaten bu devir

1) Ebu's-Suûd Efendinin tefsirdeki metodu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdullah Aydemir, *Ebu's-Suûd efendi ve Tefsirdeki Metodu* (eser, Yüksek İslâm Enstitüsü asistanlığı için tez olarak hazırlanmıştır.)

ilim ve tasavvuf hareketlerinin beraber yürüdüğü bir devirdir. İkinci Mahmud 'un islahât hareketleriyle, Arif Hikmet'in, din işlerini ve idarecilerini bir nizama sokuşu, İbrâhim er-Riyâhi'nin Tunusda, Hâlid el-Kürdî'nin Şamda, ve Alûsinin Bağdattaki tasavvuf hareketleri zikre şâyandır.

Âlusinin meydana getirdiği muazzam tefsir, birbirine zıt menbalar ve çeşitle mecralardan alınmış fikri hareketlerle dolu bir tefsirdir. Tefsirinde tahlili metodu tercih eden el-Âlûsi, fıkıhda hanefî mezhebi tesiri altında kalmıştır. İran ve Türk Edebiyatlarına da vâkıf olduğundan, Mevlâna, Hâfız, ve Sâdinin hikmetli sözlerinden istifade etmiştir. Şiânın, ehli sünnet âlimlerini iz'ac için giriştiği teşebbüsleri, ilmi dirâyetiyle durdurmuş, fıkhi mütaalalar serdetmiş, usûl ve furu yönlerinden Hanefî mezhebi görüşünü zikrederken, bu husustaki Şâfi'i görüşünü de kaydetmekten geri kalmamıştır. Tefsirinde âyetlerin terkib ve manaları, irab edebiyatından şâhidler getirilmek suretiyle mukayeseler yapar. Sonra sofi metoduna uygun gelecek şekilde ince, dakîk manalar vermeye çalışır. Kısacası Osmanlı devri ilim metodunu tatbik eder. O, tefsirde lugavi tefsir meslekine sülûk etmiş, kelimenin yerini beyanla veya terkibi izahla işe başlar. İrab kâidelerinin belâgat bakımından kullanışlarını göz önünde tutarak manaların insicamını sağlar, şahidler getirmek suretiyle murad edilen manayı çıkarmaya çalışır. Bazan irab iştikaklarına dalarak orada adeta boğulur kalır. Tefsirinde zayıf hatta mevzu haberlere yer verildiği görülür. Şiâdan olan et-Tabressi (Ö. 548 /1153) ye, usûl kâidelerinde ve belagi terkiblerde itimad eder. er-Râzi'den aldığı Şâfi'i görüşleri, Hanefilerden aldıklarıyle mukayese ve bunların münakaşasını yapar. Bazen selef mezhebini tercih eder. Bazen de, felsefi, riyâzi ve tabiat ilimleri meselelerinde islâm dışındaki mezheplerle münakaşalara girişir. Her âyetin tefsirini bitirdikten sonra, hususi bir fasılda âyetin tasavvufî yönden zevki manasını vermektedir. Bu manaları verirken bâtınilerin varmış olduğu neticelere asla ulaşmaz. Buna rağmen onun tefsirinden içtinab edenler de mevcuttur.

Müslümanlar her devirde, Kur'ânı Kerime, dünya ve âhiret saadetini sağlayan bir ana yasa gözü ile bakmışlar, onun ta nüzûlünün başlangıcından itibaren, onu iyi anlamak için tefsir etmeye başlamışlardı. Başlangıçtan zamanımıza kadar, lugât, belâgat, edeb, nahiv, fıkıh, mezheb, felsefe, tasavvuf ve daha pek çok yönlerde tefsirler meydana getirilmiş, bu çeşitli yönlerdeki tefsirlerde çeşitli usûl meseleleri ortaya çıkmıştı. Müfessirler, kendilerinden evvel gelen âlimlerin sözlerini, gerek tercih edilecek bir görüş veya zor bir yerin izâhi ve gerekse tenkid yönün-

den ele alarak, eserlerine kaydetmişlerdir. Zamanla içtimâi hayatta mukallidlikten daha ileri gidemiyen bir durgunluğun meydana gelişi, tefsirde de bir donukluk meydana getirecekti. Bir kaç asırdan beri Avrupada meydana gelen fikri ve ilmi hareketler, islâm âleminde de bir uyanma hareketi meydana getirmişti. Üçüncü Selim ve İkinci Mahmûd devirlerindeki ıslahât, Necitte Vahhâbi, Mağribde Sultan Süleymân el-Alevi, Gülhâne hattı ve Islahatı Hayriyye gibi hareketlerde, pusulanın keşfi , matbaa ve kağıdın inkişafı, Descartes'in fikirleri, Galile ve Nevtonun keşiflerinin tesiri olmuş, bu hareketler islâm âleminin gözünü açmıştı. Avrupanın ilhâdi ve Dehrî felsefe ve fikir ceryanları, İrân ve Hindde, bâtıni hareketlerin yeniden zuhûruna sebeb olmuştu. İslâmın bir çok ülkelerinde, bilhassa Mısır ve Hindistanda ilim adamları harekete geçmişler, yeni görüş ve anlayışla, ilmin de ışığı altındaKur'ânı Kerim tefsirinde yeni ufuklar açmışlardı. Miladi XIX. cu asır, müslümanlar arasında dini hareketlerin canlandığı bir asır oldu. İlim adamları tefsir ilmindeki durgunluğa bir son vermeye çalıştırlar. İslâmın, ilmin ilerleyişine karşı bir tutumu olmadığı noktasından hareket edilerek yeni yollara tevessül edilmişti. Biz burada sebebler üzerinde durmayacak ancak uyanış hareketlerinin tesiriyle meydana gelen asrımızdaki tefsir anlayışlarını tetkik edeceğiz.

Asrımızdaki tefsir hareketlerini ve meydana getirdikleri tefsirleri 4 grupta toplayabiliriz:

a) Mezhebi tefsirler,

b) İlhâdi tefsirler,

c) İlmî tefsirler,

d) İçtimâi edebî tefsirler.

Zamanımızdaki tefsirleri bu 4 grubun içine soktuktan sonra, onların gayeleri, takip ettikleri metodlar, ve bu yolların önderleri ve mensûbları hakkında fazla teferruata girmeksizin muhtasar ve özlü bilgiler vermeye çalışacağız.

a) Mezhebi Tefsirler:

İslâmın ilk devirlerinde akîde ve siyaset yönlerinden zuhûr eden çeşitli mezheplerin çoğu zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Zamanımıza ulaşanlar da akidelerini ve talimlerini muhafaza etmişler ve onları müdaeden eserler meydana getirmişlerdir. Kendilerini savunmak için en kuvvetli delilin Kur'ânda olacağına inandıklarından, Onu kendilerini savunacak şekilde tefsir veya te'vil etmişlerdir.

Bunlardan Ehli Sünnet ulemâsı, Kur'ânı tefsir ettiler ve akidelerini teyid edecek eserler meydana getirdiler. Bunu açık bir şekilde ileride Muhammed Abduh medresesini ele aldığımızda göreceğiz.

İmâmiyyeye gelince (İsna aşeriyye) onlar da akidelerini savunan tefsirler meydana getirdiler. Mesela bunlar arasında eş-Şeyh Sultan Muhammed el-Horâsânî'nin *"Beyânu's-Saâde fi Makâmâti'l-İbâde"* (بيان السعادة في مقامات العبادة) adlı eseriyle, eş-Şeyh Muhammed Cavâd en-Necefî (Ö. 1352/1933) nin *"Alâu'r-Rahmân fi Tefsiri'l-Kur'ân"* (آلاء الرحمن في تفسير القرآن) adlı eseri göze çarpar.[1] Bu tefsirler Bütün Şia tefsirleri gibi, ekseriya imamlardan ve ehli beyt'ten menkûl olan haberlerle doludur. Onlarda Mehdii Muntazır, Kur'ânın tahrifi, âyetlerin imamlar veya düşmanları hakkında nâzil oluşu, Âli Beyt, İmamet, Ric'a, Sahabeye karşı durum, ve fıkhi görüşlerini ihtiva eden bölümler vardır ki, bunlar da müellifin temayülünü göstermesi bakımından mühimdir.[2]

Haricilerden zamanımıza intikal eden fırka, Onun bir kolu olan İbadiyye'dir. Bu fırkanın gerek Mutezile ve gerekse Şia gibi tefsirde mühim eserleri görülmemiştir. Haricilerin ibadiyye fırkası dışında olanların kendileri kalmadığı gibi onlardan geriye bir eser de kalmamıştır. Bunun sebebi, onların basit ve bedevi bir hayat yaşamalarında ve devamlı harp halinde oluşlarında aranılabilir. İbâdilere âit tek tük eserlere rastlanmaktadır. Zamanımızda, Muhammed b. Yusûf b. İsa b. Sâlih İtfiyyiş (Ö. 1332/1914) in yazdığı *"Himyânu'z Zâd ilâ Dâri'l-Mâad"* (هميان الزاد الى دار المعاد) adlı eser 13 cild halinde basılmıştır. Bu tefsir hariciler için mühim bir kaynaktır. Fakat müellif, ilk asırlardaki hâricilerin tefsirdeki durumlarını tasvir etmez. Bu bakımdan müellifin ne derecede eskilere sadık kalıp kalmadığını anlamak mümkün olamamaktadır. İmânın hakikatı, ashabı kebâir, günahların affedilmesi, Şefaât ve Rü'yatullah hakkındaki görüşleri, ef'alu-l-İbâd, Şia, Ali ve Osmân hakkındaki görüşler ve bütün müslümanlara karşı düşmanca hareketlerine âit örneklere bol bol rastlanır.[3]

Şiânın haddi aşan grubundan ve asıl gayesi islâm şeriatını yıkmak olan bâtıniyye, her zaman ve mekanda çeşitli isimler altında meydana çıkmış, ifsad ve melanetini müslümanlar arasında yaymış

1) Muhammed Huseyn ez-Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Kahire 1381 / 1961 III. 186.
2) Fazla bilgi için bkz. aynı eser, II. 199-234.
3) Fazla bilgi için bkz. *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, II. 319 - 336.

ve islam aleminde sonu gelmeyen huzursuzluklara sebeb olmuştur. Zamanımızda da buna benzer hareketler eksik değildir. Bu hareketler beldelere göre çeşitli isimler alsalar da gaye itibariyle bâtınilikle aynı paralelde yürüdüklerinden o grubun içine sokulabilmektedirler. Hindistan, Pâkistan ve Güney Afrikada Ağa Han başkanlığındaki (Şimdi torunu Kerim Han başkandır) İsmâililer, Kürdler arasında Âleviler, İrandaki Bâbîler, Filistindeki Bahaîler, hatta Hindistandaki Kâdiyâ niler, eski batınıyye fırkasının zamanımızda yeşeren filizleridir. Bütün bunlar Kur'anı, zâhiri manayı itibar etmeksizin, kendi menfaatlarını gözetir şekilde bâtıni bir mana ile tefsir etmektedirler. Bunlardan Ağa Hanın riyasetinekî İsmâillilerle Âlevilerin tefsire dâir maruf bireserleri yoktur. Hindistandaki Ahmedilere gelince, Onlar Kâdiyân şehrinde doğan Mirzâ Gulâm Ahmede tâbi olanlardır. Faal bir propoganda sayesinde bütün dünyada sayılarını çoğaltmaktadırlar. Gulâm Ahmedin 1314 / 1896 senesinde bütün islâm âlimlerine yazdığı mektubdan anlaşıldığına göre, O, Mehdi ve Mesihliğini iddia eder. Ahmediler cihadı silahla yapmaktan imtina ederek muslihane yollarla yapmayı tavsiye ve İngiltere Hükümetine karşı sadakatı telkin ederler. Hz. İsa hakkındaki görüşleri de başkadır. Çarmıhda ölmeyip öldü zannı ile mezara konulan İsanın İncili yaymak için Hindistana geldiğine ve orada 120 yaşlarında öldüğüne inanırlar. Mehdide, aynı zamanda hem İsa ve hem de Muhammed teşahhus ettiği kanaatindedirler.[1] İşte Bu esaslar, gayelerinin ne olduğunu açıkça göstermektedir.

Bâbiyye ve Bahâiyye ye gelince, Bâb lakabı ile lakablanmış olan Mirzâ Ali Muhammede tâbi olanlara Bâbiler, bâbilerin ikinci reisi olan Bahâullah lakabiyle anılan Mirza Hüseyn Ali ye tâbi olanlara da Bahâiler denir. 1260 /1844 senesinde kendisini bâb ilan eden Mirzâ Muhammedin etrafında bazı cahiller toplandılar. Mehdi'i Muntazırın nâibi manasına da olan bâb fikri, şia arasında bile kerih görülmüş ve onlarla sıkı bir mücadeleye girişilmiştir. Bâbiler çok faâl bir çalışma ile dünyanın her tarafına dağılmışlar ve çeşitli din saliklerinden de kendilerine iltihaklar olmuştur. Bâbiyyenin daha tekâmül etmiş bir şekli olan Bahâiyye, eski dinlerin görüşlerinden, felsefi fikirlerden ve siyasi ihtilaflardan istifade etmiştir. Bu hususlar aynen bâtınilerde de görülür. Bâb kendinin resûl olduğunu iddia etmiş ve *"el-Beyan"* ismindeki kitabının, Allah tarafından indirildiğini söylemiştir. Keza Bahaullah da kendisinin Allah tarafından gönderilmiş bir rasul olduğunu iddia etmiştir. Kendi şeriatının islâm şeria-

---

1) Muhammed Seyyid Geylânî, *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihal* (Milel ve Nihalin nihayetinde) Mısır 1381 / 1961, s. 58-63; M. T. Houtsma, *Ahmediye maddesi, İslâm Ansiklopedisi*, I. 221 - 222.

tını neshettiğine kanidir. Şeriatlarında namaz gece gündüz 9 rek'attır. Kadın ve erkek müsavidir. Zina ve hırsızlık için mâli cezâlar verir. Bir kadından fazla kadın almayı haram kılmıştır. Verdiğimiz şu bir kaç misalden anlaşılıyor ki, akide ve talimlerindeki benzerlikler dolayısıyle batıniliğin yeni bir görünüşü olarak ortaya çıkmaktadır. Onlar dinî ıslâh adı altında, islâmı yıkmaktan başka bir gaye taşımamaktatadırlar.

Bâbiler ve Bâhâiler, bâtıl davalarına ve fâsid mezheblerine şahidler getirmek için Kur'ana müracaat etmişlerdir. İşte onlardan bir kaç örnek:

Onlar ehli sünnetin yapmış oldukları tefsirleri ayıplamışlar ve gülünç bulmuşlardır. Eğer Kur'an âyetlerinin manasından zâhir anlaşılmış olsaydı, arap dilini bilen herkesin onu bilmesi, her edibin ondan lezzet alması icab ederdi, derler ve Âlî İmran suresinin 7. ci âyeti olan (.... Onun te'vilini ancak Allah ve ilimde resûh sâhibi olanlar bilir) i okurlar. Onların Kur'anı âyet âyet tefsir eden bir eseri yoktur. İlk reislerinin Bakara, Yûsuf ve Kevser sûrelerini tefsir ettiği söylenirse de, bunlara muttali olunamamıştır. Yalnız kendi kitablarında ve makalelerinde, manaları tahrif edilmiş bazı âyetlere rastlanılmaktadır. Meselâ Bâb, Yusuf sûresinin 4. cü âyetini إذ قال يوسف لأبيه يا أبتِ إنى رأيتُ احد عشر كوكباً و الشمس و القمرَ رأيتهم لى ساجدين. (Allahın burada bizzat Yusufu zikretmesinden maksad. Huseyn ibn Alî dir. O, babasına, ben onbir yıldız gördüm, güneş ve ayı hak üzerine ihata etmişler Allah güneşle Fatımayı, Ayla Muhammedi kastedmiştir) şeklindeki tevillerini ne akıl ve ne de şeriat kabul eder, ve diğer âyetleri de bu minvâl üzere te'vil eder.

Bahâullah'da, Kur'ândaki sırat, zekât, oruç, hac, Ka'be, beledu'l-Haram gibi lafızların hakiki manaları murad edilmemekte, onlardan maksad imâmlardır denilmektedir. Onlar ba'sı, cennet ve cehennemi de inkara yönelirler. Onlar cennetin rûhâni hayatla olduğunu, ruhâni hayatın ölümiyle de cehennemin başladığını söylerler. Bu şekildeki te'villere daha sonra gelen Abdulbaha ve ateşli dâi Fadlullah el-İrâninin eserlerinde, eski bâtıni imamlarının sözlerini andıran ve onlara muvafik olan lafızlara rastlanır.[1]

---

1) Bu hususda fazla bilgi için bkz. *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, II. 255/279; Cl. Huart, *Bahaullah maddesi*, *İslâm ansiklopedisi*, II. 233 ; *Bâb maddesi*, II. 163 - 165; *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 41 - 56.

Şianın bir kolu olan Zeyydiyyenin, son asırda bir tefsirine mâlik değiliz. Bugün tam muteziliyiz diyen bir fırka yoksa da, onların fikirlerinin ekseri mezhebler tarafından kullanıldığını ve asrımız tefsirlerindeki rolünün küçümsenemiyecek kadar çok olduğunu müşahade etmekteyiz.

b– İlhâdi Tefsirler:

Asrımızda bazı müslüman müdedkikler, Kur'ân ve İslamiyet hakkında söyledikleri şeylerle açıktan açığa küfre gitmişlerdir. Bunlardan bazıları bu görüşlerinden rücu ederek islâmiyete dönmüşlerdir. İslamın bidayetinden beri, bazı kimseler veya grublar hile ile islamı yıkmak istemişler ve bu işte de en sağlam yol olarak Kur'anı kendi heva ve heveslerine göre gelişi güzel te'vil etmede bulmuşlardı. Geçmiş asırlarda olduğu gibi asrımızda da bunlar eksik olmamışlardır. *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn* sahibi, fitne ve düşmanlığa sebeb olmamak için, bunların isimlerini vermediğini söyler ve onların eselerinden bol bol örnekler vermek suretiyle onların tefsirdeki tutumlarını göstermiş olur. Muhammed Seyyid Geylânî ise gerek ilhad hareketleri bahsinde ve gerekse küfürle iman arasında kalanlar bahsinde onlar hakkında bilgi verir. Mesela Onlardan Mansûr Fehmî (1886-1959) Fransaya doktora yapmak için gitmiş orada "*İslamiyetin Taklid ve Gelişme devrinde Kadının Durumu*" (حالة المرأة فى التقاليد الاسلامية و تطوراتها)[1] adlı eserinde, Muhammed şeriâtı bütün insanlara tatbik etmeğe çalışır, fakat kendi nefsini bundan istisna eder, der. Muhammed bir gün derin uykuya dalar. Kalkıp namaz kılmağa yöneldiğinde teharetini ve Abdestini yenilemez. Ama diğer müslümanlar böyle yapmış olsalar abdestlerini tazelemeleri lazım gelir der. Onun "gözlerim uyursada, kalbim asla uykuda değildir" (إنّ عينى تنام ولا ينام قلبي أبداً) demesi kâfi gelir[2] Yine O taaddüdü zevcât nizâmını tanzim ederken, kendini bu nizâmın dışında bırakmıştır, gibi sözler sarfeder.

İşte Mansûr Fehmi bu gibi sözleriyle küfere saplanmışsa da, daha sonra Mısırda yazdığı makalelerde, bu gibi hallerden döndüğüne ve İslâma sıkı bir şekilde sarıldığına âit deliller pek çoktur.[3]

---

1) *La Condition de la femme dans la tradition et l'evolution de l'islamisme.* Bu eser 1913 senesinde paris'de neşredilmiştir.
2) Bkz. *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 82.
3) Fazla bilgi için bkz. *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihal*, s. 81 - 83.

Tâhâ Huseyn "*Fi'ş-Şi'ri'l-Câhilî*" adlı eserinde, Hazreti İbrahim ve Hz. İsmâilin varlığından şüphe edişi ve Kur'anda geçen kıssalarının ustûre ve bunların muhtelif siyasi ve dini maksatlara mebni olduğunu söylemesi, Hazreti Peygamberin nesebinin isnadını Kurayş eşrafından nefyetmesi, 7 kıraatın 7 kabile lehçsi olduğu iddiası gibi sebeplerle tenkid edilmişse de, Tâhâ Huseyn bir mümin ve müslim olarak Kur'andaki İbrahim ve İsmâil kıssasına inanır, fakat âlim ve edip olarak onları kabul edemediğini söyler. O bir vakitte iki akılla yaşar biri Mümin ve mütedeyyin hal, diğeri ise âlimlik hali ki, bu hal dini yaşayışına küfreder. İslâm düşmanı olan müsteşriklerin bu şekildeki yazıları da zaten az değildir. Onun dini müellefatı da mevcuttur. "*Alâ Hâmişi'ş-Sîre*" ve "*Mir'âtu'l-İslâm*" adlı eserleri gibi.[1]

1928 senesinde Mısırda İsmâil Mazhar tarafından tesis edilen "*Mecelletu'l-Usûr*" adlı mecmuda ilhâd hareketlerinin açıktan açığa müdafaa edilir bir hale geldiği ve halkı ilhâda dâvet hareketlerinin başladığını görmekteyiz. Aslında Mısırda müslümanlar arasında ilk ilhâda davet hareketinin tarihi 1924 senesinde Mahmûd Azmî nin el-Ehrâm gazetesinde yazdığı "*Din yükselme ve ilerlemeye mani olan bir bağdır onu terk edin*" makalesiyle başlar. Fakat İsmâil Azminin "Usur" adlı mecmuası, ilhâdî fikirlerin yayıldığı bir mimber olmuş, orada islâmiyete, arab akliyatına, Asyalılık akliyatına çatılmış, islâm, âleminin ve şarkın geri kalış sebebleri bunlara bağlanmak istenmiştir. Hüseyn Mahmûd, Omer İnayet ve Kâmil Geylânî gibi yazarlar, İsmâil Mazharın mecmuasında bu fikirleri savunmuşlardır.

İsmâil Mazharın yazdığı "*el-Gâyetu Min Vücûdi'l-İnsan*" adlı makalesinde, Sırların sırrı olarak vasfettiği bu hususun, karışıklığını belirttikten sonra, bütün dinler, insan ve cinlerin yaratılış gayesinin Allaha ibadet etmek olduğunu söyler. Bu fikir güzel olmakla beraber sahih değildir. Eğer bu sahih olmuş olsaydı, Allahın insanların ve cinlerin ibadetine muhtac olduğuna itikad etmemiz lâzım gelirdi. Böyle bir şey de mümkün değildir. İtikadımca, İnsanın varlığı gaye olmaktan en uzak olan şeydir. Yine aynı mecmuada neşrettiği istifta adlı yazılarında bazı âyetleri, ilimle uygunluk göstermediğini ileri sürerek, âyetlerin bir kıymet ifade etmediklerini beyan etmektedir. Şöyle ki: Mülk sûresinin 5.ci âyeti (Biz sünya semasını ışıklarla donattık)«ولقد زينا السماء الدنيا بمصابيح» hakkında, sahih olan ilim semanın ışıklarla donatılmadığını söyler. Belki o nâmütenahi bir fezadır...... Keza, Kamer sûresinin 11. ci âyetinde (Biz de gök

1) Fazla bilgi için bkz. *Zeyhu'l-Milel ve'n-Nihâl*, s. 84 - 86.

yüzünün kapılarını açıp sular akıttık) فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ de, ilim isbat etti ki, semanın kapıları yoktur. Ve su, arzdaki suların tebahhuru ve bulutların kesifleşmesiyle ancak toprağa düşer. Bu şekilde inanmak Allahın nimetine küfürmü dür? veya semanın kapıları olduğuna onların üstünde denizler bulunduğu ve bu kapılar açıldığında yağmur yağar şeklinde bir inanç vâcib olurmu? demektedir.[1] Yine bu zâtın 1929 senesinde Mısırda neşerettiği "*Kıssatu't-Tûfân*" (قصة الطوفان و تطورها في ثلاث مدنيات قديمة هي آشورية البالية والعبرانية ....) adlı eserinde, Kur'anda, Tevratta, Âsûr ve Bâbil usturelerindeki tûfan olayını ele almakta ve ilkel kabilelerde mevcûd olan bu gibi anlayışlarla mukayeseler yapmaktadır.[2] O, bütün mucizeleri, hurâfe kabul etmektedir. Mısırdaki bu ilhâdî harekete karşı bir hareket meydana gelmiştir. Bu ilhâdi hareketlere diğer islâm ülkelerinde de rastlanılır. Gençliğinde ateşli ilhâd taraftarlığı yapan İsmâil Mazhar, 8/9/1961 tarihinde el-Ahbâr gazetesinde yazdığı "*İslâm ve İçtimâi nizâm anlayışı*" adlı makalesi islâmiyeti ve şeriatı medhedici mahiyet taşıdığından bu makale, onun islâmiyete tekrar rucu ettiğine delalet eder.

Fitne ve düşmanlığa sebeb olmamak için ilhâd hareketlerinde bulunanların isimlerini gizleyen Muhammed Huseyn ez-Zehebi, onlardan şöyle misaller verir.[3] Tefsirde bu yolu tutanlardan biri el-Kur'ân ve'l-Müfessirûn adlı bir tetkik yazısında, Allahın kitabı hakkında yazılmış bütün müfessirlerin kusurlarını arzeder. Onlardan hiç birini istinsna etmeksizin hepsini birden şiddetli bir dille levmeder. Onlar, tefsirlerinde akidelerinin tesiri altında kalmakla itham edilir. Onların Kur'an âyetlerini, şahsi görüşlerine meylettirdikleri söylenir.

Bu yöne teveccüh eden diğer biri de, hadler ve ahkâm bakımından islâm şeriatını darlıkla ithâm tmiş, bu bakımdan da kendi ve hempalarının heva ve heveslerine göre, âyetleri te'vil etmeğe çalışmıştır." «التشريع المصرى وصلته بالفقه الاسلامى» adlı eserde, Mâide sûresinin 38-39 cu âyetlerindeki, sirkat haddi olarak «فاقطعوا» ile, Nûr sûresinin 2. ci ayetindeki « فاجلدوا » emirlerinin vücûb ifade etmediğini, ibaha ifade ettiğini söylemektedir. Bütün sirkat hallerinde hâd farz değildir, Kesme fiili en son raddede yapılmalıdır. Yazar bu sözleriyle, Allahın kelâmını

1) Fazla bilgi için bkz. *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihal*, s. 91 - 109.
2) *Kıssatu't-Tûfân*, Mısır 1929.
3) Bu misaller için bkz. *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, III. 188-212.

aslına muvafık olmayan bir şekilde te'vil etmiş oluyor. Halbuki bu iki âyette vücûbdan başka birşey anlaşılmamaktadır. Gerek âyetlerin siyak ve sibakından gerekse Hz. Peygamberin kavli ve fiili sünnetleri ve geçmiş bütün âlimlerin anlayışları bu âyetlerin vücûb ifade ettiğine delâlet eder.

Diğer bir başkası felsefi fikirlerin tesiri altında kalarak, sabit olan dini hakikatlerden bazılarını inkara yönelmiştir. Yürüdüğü felsefe yolunda hareket ederek, bazı âyetleri tevil eder ve şeytanın hakikatını inkâr eder. Bazıları da cin âleminin varlığını inkâr ederler ve bu husustaki sarih âyetleri te'vil ederler. Cin suresinin ilk âyetindeki cin lafzını, araplardan bir kabile olarak ele almaktadırlar. Bu izah tarzı, bir çok yerlerde Kur'anın serahatına münafidir.

Pek çok vesvese ve evhamı bünyesinde toplayan *"el-Hidâye ve'l-İrfân fî Tefsiri'l-Kur'an bi'l-Kur'ân* adlı eser, ilmi muhitte büyük bir gürültü meydana getirmiş, ezher şeyhleri onu, Allahın Kelâmını yerinden oynatmak suretiyle dinde ilhâd hareketleri ihdas etmekle ithâm etmişlerdir. Müellif eserinin mukaddimesinde, âyetlerin ve lafızlarının, açıklanması için, hiç bir delile ihtiyaç duymaksızın, kendi kendine tefsir etmek ister, Buradan anlaşılıyorki, Allahın Rasulünün sünneti yıkılmak istenmekte ve tefsirdeki kadru kıymeti yok edilmektedir.

Bu zâtın, peygamberlerin mucizeleri hakkındaki tutumu, onu inkara yöneltmektedir. Bir çok yerlerde bunu tasrih etmektedir. İnsanlara, risalet ve siretinin gayrında, dâvetinin doğruluğu üzerinde rasülün bir mucizesinin beklemek, lâyık değildir, der. Keza, Peygamberlerin âyetleri, davetlerini tasdik, risaletlerini islah içindir. Onlar ma'kulun gayrını getirmezler, o âyetler âlemlerdeki nizam ve sünneti değiştirmezler, sözleri, onun inkâri bir tutum taşıdığına delâlet eder. Bütün peygamberlerin mucizelerini garib şekilde te'vil etmişlerdir. Âlu İmran sûresinin 46. cı âyeti "O beşikte iken de yetişkin iken de insanlara söz söyler.." (.... ويكلم الناس فى المهد وكهلاً..) deki « المهد » lafzını, hayatın temhid devridir. O da çocukluk devridir. Küçüklükte ki kuvvet ve cür'et âlametidir. « كهلاً » ise büyüklük ve ihtiyarlıkla azametin kırılması alametidir, yani o büyük küçük herkesle konuşurdu, mütevâzi idi demektedir. Hz. İsaya âit diğer mucizeleri bu şekilde te'vil eder.

El-Arâf sûresinin 160. cı âyeti "...... Musanın kavmi ondan su istedikleri zaman Musaya, asanla taşa vur, diye vahyettik. Taştan on iki pınar fışkırıp aktı....." (... واوحينا الى موسى إذ استسقاه قومه أن

«الحجر» ndeki اضرب بعصاك الحجر فانبجست منه اثنتا عشرة عينا....)
kelimesinin ismi mekan olması sahih olur. « اضرب بعصاك الحجر »
in manası, oraya vurdu, oraya gitti, Allahda su bulunan bir mahalde onları suladı, demektedir. Yine aynı sûrenin 107-108. ci âyetleri (Musa asasını bıraktı, O da apaşikar bir ejderha oluverdi. Elini de çekip çıkardı, bütün görenler onun bembeyaz olduğunu gördüler"

« فالقى عصاه فاذا هي ثعبان مبين و نزع يده فاذا هي بيضاء للناظرين. »

Bunları, Musanın burhanları ve hüccetinin kuvvetinden misaldir demektedir. Keza Hazreti İbrahimin ateşe atılmasını ve oradan sâlimen kurtulmasını inkara yönelir ve âyete hicret ve tedbir manaları vererek bunlarla Allah onu kurtardığını söyler. Hz. Dâvûd ve Hz. Süleymân Peygamberlerin mucizeleri hakkındaki görüşleri de bu minval üzeredir. O, melâike, cin ve şeytanı inkar ederek, melâikeye, nizam rasulleri, ve sünnetler âlemi demişlerdir. Melâikenin Âdeme secde etmesini de, âlemlerin insana musahhar kılınmış olmasıyla tevil etmişlerdir. İblis, Hakka karşı kibirlenenlerin ismi, gibi manalar vermişlerdir.

Zâniye ve hırsıza tatbik edilecek hâd cezaları, bunları âdet haline getirmiş olanlara tatbik edilebilir. Yoksa bir iki defa bu işleri yapanlara tatbik edilemez der. Taaddüdü zevcât, riba ve zekât ve diğer hususlarda da garib ve şeriatın muvafık görmediği fikirler ileri sürmektedirler. Bu hususlarda fazla bilgi elde etmek için, Muhammed Huseyn ez-Zehebinin *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn adlı* eserine müracaat edilebilir (III. 200-212).

c) **İlmi Tefsirler:**

Son zamanlarda en fazla kabûl gören tefsir nevilerinden biri de hiç şüphesiz, ilmi tefsirdir. Kur'an ibarelerindeki ilmi istılahları tefsir ve oradan çeşitli ilim ve felsefi görüşleri istihraç eden bir tefsir nev'idir. Bu gibi tefsirlerde, Kur'ânın bütün ilimleri ihtiva ettiği söylenir. Bu yolu tutan kimselerin nazarında Kur'ân, dîni, itikâdî ilimlere şâmil olmakla beraber, onun çeşitli ilmleri de kapsadığı fikri revaç bulur. Bu gibi fikirler, asrımızda zuhûr etmiş değildir. Eski devirlerden beri bu fikri savunan kimseler dâima mevcuttu. Meselâ İmam el-Gazâli de Kur'an tefsirinde bu yönü tervic eder. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinin IV. cü babında, bazı âlimlerden naklen "Kur'an 77200 ilim ihtiva eder, ondaki her bir kelime ilimdir ve her kelime için, zâhir, batın, had ve muttala

diye dört mana vardır" [1] Yine İbn Mes'ud'dan rivayetle "İlmi evvelini ve'l-Âhirîni isteyenler Kur'ânı düşünsünler" [2] denilmektedir. Gazâli, İhyâ'dan sonra telif ettiği *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde, İhyada bahsettiği hususları daha tafsilatlı olarak anlatır. Bu eserin 4. cü faslında, ilimlerin şubelere ayrılışı keyfiyetini ele alır ve onları Kur'âna dayandırarak taksim ve beyan eder, ve orada Kur'ân ilimlerini iki kısma ayırır. Birincisi, kabuk ilmi ki, lûgat, nahiv, kıraât, mahârici huruf ve zâhiri tefsir ilmi gibi hususlardır. İkincisi ise öz ilimdir ki, Kıssalar, kelâm, fıkıh, usul-u fıkıh, Allah ve ahireti bilme ve doğru yolu bulma ilimleridir.[3] Beşinci fasılda da, Kur'andan çıkan, tıb, nücûm, astronomi, hayvanat, teşrih, sihir, tılsımlara âit ilimleri ele alır ve sonra, daha bunların arkasında sayılamıyacak kadar ilimlerin olduğunu ve onları ancak ehil kimselerin bilebileceklerini söyler. İnsan akliyatının hududla oluşu sebebiyle, idrakine sığamıyan ilimlerin mevcud olduğundan bahseder.[4] Güneş ve ayın menzillerinde bir hesabla hareket etmeleri, gece ve gündüzün oluşu gibi şeylerin hakikatını en iyi şekilde, semâvat ve arzın terkibini bilen heyet âlimleri bilebilir. Keza Gazâli, İnfitâr sûresinin 6-8. ci âyetleri (Ey insan, seni yaratan düzelten, tamamlıyan, seni dilediği surette terkip eden, keremi engin Rabbine karşı nankör davranmaya sürükleyen ne?) « يا ايها الانسان ما غرك بربك الكريم. الذى خلقك فسواك فعدلك . فى اىّ صورة ماشاء ركبك. »ni, insan azasının zâhir ve bâtın teşrihini, onların adedini, nevilerini, hikmetlerini ve faydalarını bilen kimseler anlayabilirler. O halde, sen Kur'ânda evvelkilerin ve sonrakilerin ilimlerinin mevcudiyetini düşün,[5] demektedir.

Celâluddin es-Suyûtî de, ilmi tefsir hususunda, Gazâlînin yolunu takip etmiştir. İlmi tefsir hakkındaki görüşünü *el-Itkân* adlı eserinin 65. ci nev'inde ve *el-Iklîl fî İstinbâti't-Tenzîl* adlı esrinde ortaya koymuşmuştur. zikrettiğimiz bu yerlerde, çeşitli ilimleri ihtiva eden âyetleri, hadisleri, ve sahabe ve ûlemânın sözlerini toplamıştır. En'am sûresinin 38. ci âyeti olan (........ Kitabda hiç bir şeyi ihmâl etmedik...) «... ما فرطنا فى الكتاب من شئ.....». ile, Nahl sûresinin 89, cu âyeti (........ Biz sana, herşeyi apaçık beyân eden kitabı indirdik)

1) Gazâlî, *Ihyâu Ûlûmi'd-Dîn*, Mısır 1356, III. 135.
2) Aynı yer.
3) Gâzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, Mısır 1329, s. 21 - 25.
4) Aynı eser, s. 31 - 32.
5) Aynı eser, s. 32 - 34.

« وَنَزَّلنا عليك الكتاب تبيانا لكل شئ ... » i delil getirir. Daha sonra Hazreti Peygamber, sahabe ve tâbiilerin bu hususdaki görüşlerini, Ebu'l-Fadl el-Mûrsî ve Gazâlînin fikirlerini tâdâd eder.[1]

Verdiğimiz şu birkaç kısa örnek, ilimlerin kayanağının Kur'ân olduğu, ve bunların ne şekilde çalıştıklarını göstermektedir. Bu şekildeki ilmi tefsir çalışmalarının tarihini Gazaliden daha çok evvellere kadar indirmek mümkündür. Yani bu hareketi Abbasiler devrinin ilim ve terceme hareketleri devrine kadar indirebiliriz. Fakat ilmi tefsirin derli toplu merkezleşmiş fikri Gazâlide görülür. Ondan sonra da, Ebu Bekr ibnu'l-Arabî el-Mûrsî, ve es-Suyuti bu hareketin bayraktarlığını yaparlar. İlmi tefsir hareketinin tatbik şekline ise ilk defa Fahruddini Râzînin tefsirinde rastlanılır. Artık bundan sonra, Kur'ândan istihraç edilecek ilimler müstakil eserlerde toplanmaya başlar. Kur'ânda çeşitli ilimlere âit âyetler bir araya getirilerek yeni ilmi görüşlerle karşılaştırılmışlardır. Bilhassa bu fikirler zamanımızda pek revaç bulmuş, ve bu sahada pek çok eserler meydana getirilmiştir.

Her zaman ve her yerde, meydana gelen bir hareketin tasvibkârları bulunduğu gibi, o hareketi benimsemiyen hatta ona muhalefet eden ceryanlar da meydana gelir. İlmi tefsir hareketi gerek müteahhirin ve gerekse mütekadimin arasında revaç bulmuş ise de, yine bazı mütekaddimin ve müteahhirin tarafından makbul görülmemiş ve tenkide uğramıştır. İlmi tefsire ilk itiraz, Usulu fıkıhcı Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsa eş-Şâtıbî el-Endelûsî (Ö. 790/1388) den gelmektedir. *el-Muvafakât* adlı eserinde, şâri'in maksadını izah etmeye çalışır. Yukarıda zikrettiğimiz Nahl sûresinin 89. cu âyeti ile En'am sûresinin 38. ci âyetlerini ele alır ve bu âyetlerden maksadın teklif ve teabbüd olduğunu ileri sürer, ve daha sonra, Kur'ânın iktiza etmediği şeyleri ona izafe etmek câiz değildir, iktiza ettiği şeyleri de inkar etmek câiz olmaz, der.[2] İlmi tefsire karşı olan asrımızın görüşlerini daha sonra zikredeceğiz.

Zamanımızda ilmi tefsire temâyül edenler, bütün ilimlerin menşeini Kur'anda aramaya koyulmuşlar ve bu sahada çeşidli eserler meydana getirmişlerdir. Geçen asırda bu hususda meydana getirilmiş en mühim eser, Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'nin *"Keşfu'l-Esrâr el-Nûraniyye el-Kur'âniyye,"* dir. Eser 1297 senesinde Mısırda üç cild halinde basılmıştır. Arz, insan nebatat ve hayvânatın yaratılışı ve onların karekterlerinden bahseder. Müellif eserinin telif sebebini şöyle izah eder. 1290

1) es-Suyûtî, *el-Itkân Fi Ûlûmi'l-Kur'ân*, Kahire II. 125 - 131.
2) eş-Şâtıbî, *el-Muvafakât fi Usûli'ş-Şeria*, Mısır II. 80-82.

senesinde Şamda Mesihi tabibler, taş kömürünün tekevvünü meselesini ele alarak, bunu Tevrat ve İncillerde aramaya kalktılar. Bu hususta orada bir şey bulamayınca, bana bunun Kur'ânda olup olmadığını sordular, bende bu eseri telif ettim demektedir.[1]

İslâmi ıslah hareketlerine katılmış olan es-Seyyid Abdurrahman el-Kevâkibi'nin "*Tabâiu'l-İstibdâd ve Masâriu'l-Isti'bâd*" adlı eseri, bu hususta bazı gazetelerde yazdığı makalelerin toplandığı bir mecmuadır. Orada, Kur'anın icâzına muhalif olmayan, ilmi nazariyeleri, Kur'anın şumulü içinde olduğunu zikreder. Orada, arzın güneş sistemine dahil olduğu, gemilerin buhar ve elektrikle seyri, mikrobların varlığı gibi daha pek çok meseleler üzerinde durulur.

Mustafa Sadık er-Râfı'i de *İcâzu'l-Kur'ân* adlı eserinde, "el-Kur'ân ve'l-Ulûm" başlığını açmış,[2] orada, ilmi tefsire yardımcı olacak mahiyette sözler etmiştir.

Meşhur tabib Dr. Abdulaziz İsmâil *"el-İslâm ve't-Tıbbu'l-Hadis"* adlı eserinde bu yöne teveccüh eder. Bu eser de Mecelletu'l-Ezherde neşrettiği makalelerini toplamış ve 1357 senesinde tabedilmiştir. Eserin mukaddimesinde Kur'ân bir hendese, bir tıb veya bir felek kitabı değildir. Fakat O, bazen şu saydığımız ilimlere işaret eder, demektedir. Keza aynı müellif' *"el-Hayatu Tahte Dav'i'l-Kur'ân"* adlı makalesinde, et, balık ve süt gibi gıdaların, bakla ve buğday gibi maddelerden daha faideli olduğunu anlatmış, çeşitli gıda maddeleri arasında mukayeseler yapmıştır.[3]

Bizde de bu sahada çalışmalar olmuş, Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, Astronomi ile 70 kadar ayeti toplamış ve onları zamanının yeni ilimleriyle tefsir etmiş ve kitabına *"Serâiru'l-Kur'an"* adını vermiştir.

Bütün bu saydıklarımız bir yana, ilmi tefsirin en mühim lideri eş-Şeyh Tantavî Cevheri (Ö. 1940) dir. *"el-Cevâhir fi Tefsiri'l-Kur'ân"* adlı 25 cildlik muazzam eserinde, herkesten daha fazla ilmi tefsir örneklerini vermiştir. Şimdi onu bu tefsirindeki usulünü muhtasar olarak inceliyelim.

eş-Şeyh Tantavî, tefsirdeki gayesini şöyle izah eder, Allahı kalplere aşılamak, insanları hidayete ulaştırmak için onlara kevnî ilimleri ifhâm etmektir, der. Telif ettiği, *Cemâlu'l-Alem, et-Tâcu'l-Murassâ, Cevâhir fi Tefsiri'l-Kur'ân, Nizâmu'l- Âlem ve'l-Ümem, en Nizâm ve'l-*

1) el-İskenderânî, *Keşfu'l-Esrâr*, I. 3.
2) er-Râfi'i. *İ'câzu'l-Kur'ân*, Mısır 1375 / 1956, s. 126 - 144.
3) *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, III. 168.

-*İslâm* adlı eserlerinde, Kur'ân âyetleriyle, kevnî acâiblikleri, tabiât kanunlarının mutabakatını göstermeğe çalışır.[1]

Müellif, tefsirinde müslümanların ihtiyacı olan, ahlâk, ahkâm, tabiat kanunları, garib ilimler ve yaratılış acâipliklerini va'z ettikten sonra, arz samavât, hayvanat ve nebatât hakkındaki âyetlerin hakikatına, müslümanların vukûf peydahetmesi için teşviklerde bulunur. Kur'anda 750 âyetin ilim ve fenne taalluk ettiğini, buna mukabil fıkha âit olan sarih âyetlerin 150 yi geçmediğini söyler.[2] Ey İslâm milleti, feraîz hakkındaki sayılı âyetler riyaziye ilminden alınmış bir furu'dur. sizlere ne oluyor, dünyanın acâiplikleri hakkında 700 küsûr âyet var ki, bunlar zamanımızın ilimleridir, bu zaman terakki zamanıdır. Ecdadımız niçin miras ayetlerini işlediler de, kevn âyetlerini işlemediler.... Sen bu tefsirde ilimlerden bir hulâsa okuyacaksın. Bunların tetkiki ferâiz ilmini tetkikten daha afdaldır. Ferâiz ilmi farzı kifayedir bu ise, marifetullahı artırdığından her muktedir olan kimseye farzı ayındır. İşte biz bunları tefsirimize ithal ettik. İslamda ufak fukahadan olan mağrur cahiller, bunlardan gâfil oldular....[3]

Şüphesiz islâmın öğretim nizâmı yükselmeyi ister. Belagât ilmi, Kur'ân ilimlerinin en son mertebesi değildir, belki onun lafzının ilmidir. Allahın arzda izhâr ettiği ilimlerin, Kur'ânla intibakı, belki onun manasının ilmi olabilir...[4] Niçin islâm âlimleri, islâmî ilimlerden olan, fıkıh ilmi sahasında onbinlerce eser telif ettiler. Halbuki fıkıh ilmine âit Kur'anda âyetler gayet azdır. hemen hemen 150 yı geçmez. Halbuki, Kur'ânda hiç bir süre tabiât ilimlerinden hâlî değildir. Açık olarak onların adedi 750 ye ulaşır. Bunlardan başka delâlet tarikiyle olan âyetlerde çoktur. Az olan âyetlerde müslümanların mütebahhir olması, çok olan âyetlerde de cahil kalması aklen ve şer'an câizmi dir?. Cedlerimiz fıkıhda âlim idiler. Bizlere de kâinât ilimlerinde âlim olmak düşer. Bunun üzerinde durursak islâm milleti terakki edecektir.[5]

eş-Şeyh Tantâvî, bu eserinde Kur'an âyetlerini lafzi olarak muhtasar bir şekilde tefsir eder. Hemen hemen elimizde tedavülde olan tefsir kitabları hâricine çıkmaz. Fakat o lafzi kısmını sür'atle hulâsa ettiktikten sonra letâif veya cevâhir dediği faydalı bahislere dalar. Bu bahis-

---

1) Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Mısır 1341 - 1351, I. 2.

2) Aynı eser, I. 3; Tantavî Cevherî, *el-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-Asriyye*, Mısır 1344 / 1926, s. 35; *et-Tâcu'l-Murassa*, Mısır 1324 / 1906, s. 78.

3) Aynı eser III. 19.

4) Aynı eser XXV. 40.

5) Aynı eser XXV, 53.

ler zamanımızdaki şark ve garb âlimlerinin fikir mecmuası halindedir. Tefsirine pek çok nebât hayvan ve tabiî manzaralara âit resimleri okuyuculara izâh etmek için koymuştur. Bernaba inciline itimad ederek ondan bazı sözler alır. Bazende, Eflâtun ve Ihvanı Safa risalelerinden aldığı fikirlerle dini hakikatları şerheder. Ebced hesabından (Cümel hesabları) istifade ederek, istihraçlar da bulunur. Bidayetteki araplar için bahis konusu olmayan, yeni ilimleri ve yeni nazariyeleri tefsirine yerleştirir ve âyetleri onlarla izah etmeye çalışır.

Biraz da tefsirinden alacağımız örnekler üzerinde duralım. Bakara sûresinin 61. ci âyeti (Hani siz, ya Musa, biz bir çeşit yemeğe katlanamayız, o halde bizim için Rabbine yalvar da arzın yetiştirdiği, hıyar, sebze, sarımsak, mercimek ve soğanı versin"....)" « وإذ قلتم يا موسى لن نصبر على طعامٍ واحد فادْعُ لنا ربّك يخرج لنا مما تنبت الارضُ من بقلها وقثائها وفومها وعدسها وبصلها . . . » Âyetinde ki tıbbî fâideleri zikrettikten sonra, tıb nazariyelerini, Avrupalı tabiblerin metodlarını, el-menn ve's-Selvâ'nın hafif leziz iki taam olduğu, temiz havada yaşayanlar için devamlı olarak onları yemekte bir hastalığın bahis konusu olamıyacağı izah edilir. Hür bir hayat, fena bir şehir hayatından daha iyidir. az çeşit yemek yemek, çok çeşitli yemekten daha iyidir,[1] der.

Enbiya sûresinin 30. cu âyeti (kâfir olanlar görmüyorlar mı ki, göklerle yer bitişik bir halde iken, biz onları birbirinden ayırdık....)" (اولم يرالذين كفروا أنّ السموات والارضَ كانتارتقاً ففتقناهُما . . .) Kur'an yüzlerce sene evvel arz ve semavâtın, yani güneş, yıldızlar ve âlemlerin birleşik olduklarını ve Allahın onları ayırdığını söyler. Bu bir mucizedir. Bu hâdise ancak zamanımızda bilinebilmiştir.[2] Rahmân sûresinin 15. ci âyeti (Cinni de yalın bir ateşten yarattı) « وخلقَ الجانّ من مارج من نارٍ . » İns ve cinnin unsurları hakkında konuştuktan sonra, Maâric kelimesinin ışıktakı 7 renge işaret ettiğini söylemektedir.[3]

Zelzele sûresinde de, muhtasar lafzî tefsirden sonra, el-Ehrâm gazetesinden aldığı İtalyadaki zelzele olayını ele alır ve husule gelen mal ve

1) *el-Cevâhir fi Tefsiri'l-Kur'ân*, I . 66-67.
2) Aynı eser, X. 199.
3) Aynı eser, XXIV. 17.

can kaybından bahseder, sonrada, definelerin arz tarafından atılmasını, kömür ve petrolün arzdan çıkarılması şeklinde tefsir eder.[1] Arz ve semavattaki her şeyin insan oğluna ve bilhassa müslümanlara müsahhar kılındığını, söyleyerek, suyu, meyvaları, denizleri, nehirleri, ayı, güneşi, gündüz ve geceyi, bizlere musahhar kılmadı mı? Müslümanlar kendilerini bunlardan müstağni mi addediyorlar, diyerek dâima müslümanları ilim ve fenne teşvik etmektedir.[2]

İlk devirlerde olduğu gibi, zamanımızda da ilmi tefsire muhalefet edenler bulunmuştur. Onların görüşleri kıymetsiz değil bilakis kendilerine hak verdirecek durumdadır. Muhammed Reşid Riza, tefsirinin mukaddimesinde, Müslümanların kötü talihlerindendir ki, ekseri tefsirler ya ilmi yollarla veya, nahiv, fıkıh, maâni, beyân, mütekellimlerin mücadeleleri, usulcülerin tahricleri, mukallid fakihlerin istinbatları, mutasavvıfların te'vilatları, İsrâilî hurafeler gibi şeylerle meşgul olup, insanları hidayete yönelten Kur'ânın asıl gayesini uygulayamıyacaklar, hele Fahruddin er-Râzî, yukarda sayılanlara ilaveten tefsirine riyazî ve tabiat ilimlerini de ilave ederek, insanları bir parça daha, Kur'anın asıl gayesinden uzaklaştırmış oldu, demekle ilmi tefsire karşı tutumunu göstermiş oluyor.[3] Muhammed Mustafa el-Merâgi'de *el-İslâm ve't-Tıbbu'l-Hadis* adlı esere yazdığı takrizde, tefsirdeki bu mesleğe rıza göstermemektedir. Bu kitabı medh etmekle beraber, yanlış bir anlayışa mahal vermemek için, Kur'ânı Kerim bütün ilimlere cümleten ve tafsilen şâmildir demek istemiyorum, demek suretiyle bu mesleğe karşı olduğunu ifade eder.[4]

et-Tefsir ve'l-Müfessirûn adlı eserin sahibi Muhammed Huseyn ez-Zehebi de, Tefsirde bu mesleğe muhalif olan eş-Şatıbi'yi haklı görür ve onun yolundan giderek, ilmi tefsiri çeşitli yönlerden tenkid eder. Şöyle ki: a) Lugavi yönden: Kur'andaki lafızlar zamanımıza kadar aynı manada kullanılmamışlardır. Hayatın şartlarının değişmesiyle lafızlarda da değişiklikler olmuştur. Biz, bir kelimenin muhtelif manalara gelişinin tarihini ve derecelenmesini bilemiyoruz. Istılah manasını bildiğimiz bir kelimenin, lugavî, Şer'i Örfî manaları da vardır. Bütün bu manalar aynı lafızda toplanır. Kur'an lafızlarının muteber olan tanımı, onların nâzil olduğu devirdeki anlaşılışıdır.

---

1) *el-Cevâhir fi tefsiri'l-Kur'ân*, eser, XXV, 249-251.

2) *el-Kur'an ve'l-Ûlûmu'l-Asriyye*, s. 33-35.

3) *Tefsiru'l-Menar*, I. 7.

4) *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, III. 158.

b) Belâgât Yönünden: En yüksek belâgâta sahip olan Kur'ânı Kerim, diğer eserlerle mukayese edilemiyeck bir yüceliktedir. Kelâmın, muktezayı hale mutabakatı şeklinde tarif ettiğimiz belâgatı, ilmi tefsir erbâbının gittiği yola yöneltecek olursak ve yine onların dediği gibi, Kur'an bütün ilimleri tazammun ettiğine göre, Kur'ânın lafızları, yeni ihdas edilecek manalara mütehammil olabilir mi? şeklinde bir sual sorulabilir. Ve bu şekilde tehlikeli bir duruma girmiş oluruz. O halde, Kur'ânın nüzûlü esnasında araplar, ondaki mevcud olan ilimleri bilmeleri lazımgelirdi. Eğer böyle bir şey olmuş olsaydı, onlarda ilk anlardan itibaren muhtelif ilim ve fenlerde niçin bir uyanma hareketi meydana gelmedi? denilebilir.

c) İtikadî Yönden: Kur'anı Kerim her zaman ve her mekanda bâki faydalı nizamlar mecmuasıdır. O, insanların akliyatına hitab eder. Allah onu son, şeriatını ve din kanunlarını ihtiva eden bir kitab kılmıştır. Her müslümanın ona inanması ve onun emirlerini dinlemesi icâb eder. Eğer her şey Kur'anda vardır deyenlerin yolunu takip edersek, tıb, hendese, felek, fizik, kimya nazariyelerinin ve bunlardan başka ilimler içinde onu kaynak kılmamız icab eder. Eğer böyle yapacak olursak, müslümanların Kur'an hakkındaki akidesine bir şüphe sokmuş oluruz. Çünkü ilmi kâideler, nazariyyelere dayanır. Karar ve bekâsı bahis konusu değildir. Zamanımızın âlimleri ne kadar çok ilmi nazariyeler ortaya atmışlar, bir müddet sonra da ondan vazgeçmişlerdir. Şimdikilerle geçmiş ilmi nazariyyeler arasındaki zıtlıklar nazarı itibara alınırsa, bütün bu tezât halindeki nazariyyelerin Kur'ânda mevcudiyeti düşünülebilir mi? Eğer bu nazaiyyelerin mevcudiyetinin varlığı kabul edilirse, bir müslümanın bundan sonra Kur'ânı tasdik etmesi doğru olur mu?. Bu yolun sâlikleri bilsinler ki, Kur'ân, ne felsefe, ne tıb ve ne de hendese kitabıdır. Kur'ânı Kerimin insâni hedefi, hayatı islâh, hidayet ve Allaha rucu yollarını göstermesidir.[1]

Şeyh Emin el-Hûlî de "*et-Tefsir Maalimu Hayatihi ve Menhecihi'l-Yevm*" adlı eserinde, bu meseleye temas eder ve bu yola sülûk edenleri kat'i delillerle reddeder.[2]

İlmi tefsirin en şiddetli muarızlarından biride muhakkak ki, eş-Şeyh Mahmûd Şeltût'dur. "*Mecelletu'r-Risâle*" de yazdığı Kur'an ve müslümanlar adlı makalesinde, Kur'an tefsiri ile uğraşanlardan bir grub, âyetleri sadece ilmi yönden ele aldılar ve orada yeni ilmi nazariyyeleri tatbike başladılar. Orada kevnî kâideleri va'zettiler, onların Kur'-

1) *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, III. 157-160.

2) Emin el-Hûlî, *et-Tefsir Maalimu hayatihi ve Menhacuhu'l-Yevm*, Mısır 1944.

anla alakaları sadece bu yönden oldu. Bir âyette, yağmur, bulut, şimşek ve gök gürültüsü geçse, hemen müjde verip, tabıat âlimlerinin bu husus-ki sözlerini aldılar. Keza Güneş ay ve yıldızlardan bahsedildikçe de, Kur'-ân astronomiden bahsediyor, nihayet Kur'ân her ilmin kaynağı olan bir kitabdır dediler. Kur'âna bu şekilde bakmak şüphesiz ki hatalıdır. Bu yola tevessül edenler, onun i'cazına münafi olarak âyetleri te'vil etmek mecburiyetinde kaldılar. Kur'ânın inzâl edilişinin asıl gayesi, ilmi nazariyeleri, ince fenleri ve maarif çeşitlerini öğretmek değildir. İlim, sebât, karar ve son görüşün ne olduğunu bilemez. Onun nazarında bugün sahih olan şey, yarın hurafelerden bir hurafe olabilir. Halbuki bütün bu hususların, insanların imanlarını artırmak için olduğunu düşünebilseydik daha iyi olurdu. Kur'anın, aklın mutmain olacağı hakikat ilimlerine muhalif olmadığı ve olmıyacağını bilmek kâfi gelirdi. O her şeyden evvel hidayet, ıslah ve şeriat kitabıdır ve dâima öyle kalacaktır.[1]

d) İçtimâi Edebi Tefsirler:

Zamanımızdaki tefsirlerin ekserisi içtimai edebi mesleğe temayül etmişlerdir. Bu nev'i ile tefsir, kuruluk ve durgunluktan kurtarılmaya çalışılmış, Kur'ânı Kerimin hidayetinden, insanlar faydalanmaya sevkedilmişlerdir. Tefsirdeki bu yeni hareket tarzında, naslara ittiba ve ve Kur'ândaki ince noktaların açıklanmasını müşahade etmekteyiz. Bu nevi tefsirde, Kur'anın asıl hedefi olan manalar, en yüksek uslûbu ile ele alınır, sonra bu nasların, oluş, içtimâiyât ve tekamül kanunlariyle olan münasebetleri incelenir. Muhammed Abduh ve talebeleri, Allahın kitabının tefsirinde büyük gayretler göstermişler ve insanları dünya ve âhiretin hayırlarına ulaştırmaya çalışmışlardır. Asrımız müfessirleri tarafından ihdas edilen bu ekolün de tasvib edilen veya edilmeyen yönleri vardır.

Tasvib edilen yönleri: İçtimâi edebî tefsir yolunun sâlikleri, tefsire, mezhebler görüşünden uzak bir nazarla baktılar ve islamda mevcud olan mezheblerden hiçbirinin tesiri altında kalmamağa gayret ettiler. Kur'ânı mezhebler için bir vasıta kılmadılar. Kur'ânı kendisine muvafık bir şekilde te'vil ettiler. İsrâilî rivâyetler üzerinde tenkidci bir tavır takınarak, eskilerin tefsirlerinde olduğu gibi, yalan ve hurafe olan şeyleri, tefsirlerine kaydetmediler. Daha doğrusu Kur'ânı Kerim tefsirini bu gibi şeylerden temizlemeyi hedef edindiler. Kur'ân tefsirinde bol miktarda kullanılan, zayıf ve mevzu haberleri de kullanmaktan çekindiler. İsrâi-

1) *Mecelletu't-Risale*, Sene 1941, aded 408, s. 579 - 582.

liyat ve mevzuu hadisler hususunda gaflete düşmedikleri gibi, Kur'anın müphemlerini tayin, ve gaybi şeyler hakkında, sahih şer'i naslardan bilinenlerden gayrısına cür'et etmediler. Onlar imân mebdei üzerinde durdular, fakat onun tafsilat ve cüz'iyyatı üzerinde durmaktan çekindiler.

Bu ekol mensupları, tefsiri, ilim ve fen ıstılahlarının tesirinden uzaklaştırmışlardır. Onlara göre, Kur'ânın böyle ilmi bir tefsire ihtiyacı yoktur. Yine bu medrese, Kur'anı içtimai edebî bir metodla tefsir etmişler. Onun belâgatını, i'cazını ve manalarını meramını açıklamışlar, kendisinde bulunan oluş ve içtimâî nizâm kanunlarını izhâr etmişlerdir. Münâsib olan yerlerde, islâm milletinin müşkillerini ve bütün milletlerin sıkıntılarına deva olabilecek esaslara, Kur'ânın işaret ettiğini, dünya ve ahiret hayırlarını bünyesinde topladığını açıklamışlardır. Sağlam nazariyyelere dayanan ilmin isbât ettiği şeylerin, Kur'anla mutabakatı üzerinde durmuşlardır. Tasvib edilebilecek bütün bu hususlar, okuyucuları teşvik ve cezbedici bir üslûbla kaleme alınmıştır.

Tasvib edilmeyen yönleri: Akla çok geniş bir hürriyet bahşeden bu ekol, Kur'ândaki bazı şer'i hakikatları te'vile yönelmiştir. Bazen hakikatten mecaza ve temsile gitmişlerdir. Mutezileden iktibas ettikleri, bu geniş akli hürriyet sebebiyle, bazen Kur'an lafızlarının manalarını, Kur'anın nüzûlü esnasında, araplarca bilinmeyen bir şekilde nakletmişlerdir. Kur'ânı Kerimden sonra en mutemed kitab olan, Buhâri ve Müslim'in sahihlerinde, rivayet ettikleri bazı hadisleri zayıf veya mevzuu olarak görmüşlerdir. Sahihliği sâbit olan âhâd haberleri, bilhassa akâid konusunda, kabul etmemişlerdir. Halbuki ehli sünnet, haberi âhâdla amel etmenin lüzûmu üzerinde ittifak etmişlerdir. Sahih olduğu tayin edilen âhâd haber dinde hüccet olarak kabul edilmektedir. Bu haberlerin yakın ifade edip etmediği konusunda mezhepler arasında çeşitli görüşler varsa da, Mutezile onu her haliyle kabul etmemektedir.[1]

Bu medresenin meşhur şahsiyyetlerinin başında, hiç şüphesiz bu hareketin reisi olan Şeyh Muhammed Abduh gelir. es-Seyyid Muhammed Reşid Rida, eş-Şeyh Ahmed Mustafa el-Merâgi, Tefsirlerinde, Abduh'un metodunu takip etmişlerdir. Biz burada sadece Muhammed Abduh'un tefsirdeki metodu üzerinde durarak bu ekolün yapmak istediği şeyleri, alacağımız örneklerde göstermeye çalışacağız. Bu kadarla iktifa ederek, ayrıca Muhammed Reşid Rida ve el-Merâgi'nin tefsirlerine temas etmiyeceğiz.

1) Âhâd haberlerin değeri hakkında fazla bilgi için bkz. Dr. Talat Koçyiğit, *Ahâd Haberlerin Değeri*, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, yıl 1966, cilt XIV. s. 125-142.

Şeyh Muhammed Abduh (1848-1905), Mağribde bulunduğu sırada, talebelere bir kolaylık olmak üzere, 1903 senesinde "*Tefsiru Cüz'ü Amme*" yi ikmal etmiştir. Yine onun 1903 senesinde Cezayir şehrinde bir konferans olarak verdiği, "*el-Asr*" sûresinin tefsiri ve Kur'anın bazı müşkil âyetleri üzerinde tetkikleri vardır. Meselâ, Nisa sûresinin 78 ve 79. cu âyetlerinde birbirine zıt görünen hususların uyuşturulması, Hâc sûresinin 52, 53, 54, 55. ci âyetlerinin izahı, ve Garanik vak'asının aslı olmadığını isbâtı, Ahzâb, sûresinin 37. ci âyetinde, Hz. Peygamberi, şehvaniyetine düşkün bir insan olarak gösteren haberlerin bâtıl olduğunu göstermiştir. Yine Abduh'un, Ezherde ki talebesine verdiği tefsir dersleri, talebesi Muhammed Reşid Riza ile meşveret halinde olmuş, yine bu zât tarafından, üstadın tefsir hakkındaki görüşleri, "*Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*" veya *Tefsiru'l-Menâr* adıyle yayınlanmıştır. 1317 senesi Muharreminde başladığı tefsir derslerine 1323 senesi Muharremi ortasına kadar devam etmiş ve aynı sene içinde de vefat etmişti. Bu zatın tefsir sahasındaki mahsulü az görülürse de, tefsirde böyle bir gelişmeye yol açmış olması kâfidir.

Muhammed Abduh, Ezher uleması arasında yalnız başına, yenilik hareketine kalkışmış, gerek yazılarında ve gerekse derslerinde, hür aklı kullanarak taklidden kurtulmayı, geçmişlerin donmuş fikirlerine saplanmamayı tavsiye etmiş ve etrafında bir grub toplanmış, pek çok kimselerde ona itiraz etmişti. O, başlangıçta eski müfessirlerden bazılarına muhalefet eder. Bu da Kur'ânın İnsanları dünya ve âhiret saadetine ulaştırma gayesini ön plana almış olmasından ileri gelmektedir. Zaten Kur'ânın da en yüksek gayesi budur. Bunun arkasında gelenler, onu elde etmek için bir vesile veya ona tâbi olan hususlardır. Abduh, Kur'ânın bu ilk gayesini anlatmakta gaflet gösteren gafil müfessirleri levmeder. Onlar ondaki hidayet ve irşadı bırakıp, mâani, nahiv, fıkhi ihtilaflar ve bunun gibi şeylere daldılar der.[1] O tefsiri iki kısma ayırır. Birincisi, kuru, Allah ve kitabından uzaklaştıran tefsirdir. Aslında bu, lafızların tahlili, cümlelerin i'rabı ve bu ibarelerin fenni nüktelerine yapılan işaretleri açıklamaktan ibarettir ki, buna tefsir demek layık olmaz. Belki o, nahiv. maâni ve buna benzer fenlerde bir nevi alıştırmadır. İkincisi, insanlar üzerine farzı kifaye olan tefsirdir ki, gayesine ulaşması için, şu şartların cem'ini ister. Bu şartlarda, müfessirin, (Hüden ve Rahmeten) ve bunlara benzer sözlerin tahakkuku için, ruhları hidayete ve amele sevk ve cezbedecek surette hükümler, ahlâk ve akidelerde şeriatın hikmetlerinden

1) eş-Şeyh Muhammed Abduh, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm* (*Tefsiru'l-Menâr*) Mısır, 1366 / 1947, I. 18.

bahsedenin muradını anlamasıdır. Hakiki maksat şu şartların ve fenlerin arkasındadır. Bu da Kur'anın gösterdiği yola tâbi olmakla olur. İşte tefsir okumakta varmak istediği ilk hedef budur.[1] Abduh, bu sözleriyle, belagat ve nahiv yönlerinin ihmal edilmesini istememektedir. O, müfessirin bunlardan zaruret miktarınca almasını, manayı beyan edecek şekilde belâgat ve i'rab yönünü işlemesine, ihtiyactan gayrıya tecavüz edilmemesini kastedmektedir.

Muhammed Abduh'a göre, Muhakkak Kur'anı Kerim akâid mevzuunda bir mizândır. Bu bakımdan Kur'ana, akîdenin alındığı bir asıl gibi bakılmalıdır. Akîde oradan alınmalı, re'y oradan istinbat edilmelidir. Halbuki pek çok müfessirler bu şekilde hareket etmemiş, akidelerine şahid getirmek için Kur'anı te'vil etmişlerdir. O, Kur'ânın, dindeki mezhepler ve fikirler için bir asıl olmasını ister. Yoksa mezhepler asıl, Kur'ân da onu tevil tarikiyle teyid eden bir tâli unsurmuş gibi olmasını istemez. O, tefsir derslerinde hür akla itimad ettiği için, diğer tefsirlere müracaat etmez, Mushafdan okur, Allahın kalbine verdiği feyzle âyetleri tefsir ederdi. Onların tesiri altında kalmamak için, dersine başlamadan evvel, tefsir kitablarına müracaat etmeyi de âdet edinmemişti. İrab ve lugat yönünden garib bir durumla karşılaşırsa, bu hususda ne denildiğini öğrenmek için bazı tefsirlere bakardı.[2] Talebesi, Muhammed Reşid Rizâ'nın dediğine göre, Abduh, tefsir dersleri esnasında tefsirlerin en mucizi olan, Celaleyn tefsirinin ibarelerine dayanır ve okurdu. Bazen onu kabul eder bazende tenkid edilecek noktalarını tenkid ederdi.[3] Üstad, tefsirlerden müstağni oluş sebebini şöyle izah eder. Allah tâalâ kıyamet gününde bizden, insanların sözleri ve anlayışlarından sormaz, ancak bizi hidayet ve irşada sevketmek için indirdiği kitabından ve nâzil olan şeyleri bize açıklayan Peygamberin sünnetinden sorar "Biz sana Kur'anı indirdik, tâki insanlara kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın"[4] size risalet vasıl oldu mu? size tebliğ edilen şeyi düşündünüz mü? Emr ve Nehyolunduğunuz şeyleri taakkûl ettiniz mi? Kur'ânın irşadı ile amel ettiniz mi? Peygamberin hidayetiyle ihtida ve onun sünnetine tâbi oldunuz mu? diye sorar. Kur'andan ve onun yol göstermesinden yüz çevirmiş olduğumuz halde, bu sualleri bekleme-

---

1) *Tefsiru'l-Menar*, I. 25., Bkz. Keza, Abduh, *Tefsiru Sûreti'l-Fâtiha*, Mısır 1319, Bu eserin Mukaddimesi "*Tefsire Mukaddime*" adı altında Dr, İsmail Cerrahoğlu tarafından dilimize çevrilmiştir. (İlahiyat Fakültesi Dergisi, sene 1956, cild V. sayı, I-IV, s. 183 - 188).

2) *Tefsiru'l-Menâr*, I. 14.

3) *Tefsiru'l-Menar*, I. 15. (Bkz. I. 320, Suyûtiyi müphemata dalmış olmakla itham eder.)

4) Nahl sûresi 44.

miz acâib değilmidir. Bu ne gaflet ne gurur.[1] Abduh, Kur'anın sahih anlayışını şöyle ifade eder. Anlamaktan maksadım, Kur'anın en üstün üslûplarını kavrayan, öğütleriyle kendini meşgul eden kimse, başka herhangi bir şeyle meşgul olamaz. Burada ben düşünme, anlayış, müteessir olmak ve akıl yormanın dönüm noktası olan saf vicdanla, şuurların inceliğinin tâbi olduğu zevkle beraber olmayan, kitablardan körcesine alınmış kuru bir teslimiyet anlayışını kastedmiyorum, demektedir.[2] Bazı kimseler, senin bu dediklerin Cemele-Cemel, Celaleyn tefsirinin haşiyelerinden biridir- muvafık değildir, dediklerinde, Abduh, ben Celil manaya delalet eden beliğ kelâmı ikrar ediyorum, yoksa onun deveye veya eşşeğe muvafık olmasını kastedmiyorum[3] şeklinde bir nüktesi de de vardır. Bütün bu hususlar, onun Kur'anı anlayışta ve düşüncesinde tamamen hür olarak hareket ettiğine ve aklı bağlı olduğu kayıtlardan sıyırıp onu donukluktan kurtarmak istediğini gösterir.

Kur'an Müphemâtındaki Yeri: Abduh, diğer müfessirler gibi, Kur'andaki müphemleri açıklamak için israiliyata dayanmamış, belki onların aksıne ondan nefret edip kaçınmıştır. Ona göre, Allah Taalâ, Kur'andaki müphemlerin cüziyyat ve külliyatlarını tetkik etmeyi bize teklif etmemiştir. Eğer bunu bizden istemiş olsaydı, kitabında bize işaret eder veya nebisinin lisanıyle söylerdi. Oradaki, Müphemât, nasda ne şekilde ise öyledir. Ondan dışarı çıkılmaz. Zaten bundan bir fâide de umulmaz ve onun gayrı üzerinde de durulmaz.[4] Bu hususa tefsirinden örnekler verebiliriz. Meselâ, İnfitâr sûresinin 10 ve 11. ci âyetleri (Halbuki sizin üzerinizde bekçiler vardır. [bunlar] şerefli kâtiblerdir) « وإنّ عليكم لحافظين . كراماً كاتبين » âyetini, bunlar gaybdandır. Onlara İman etmek vâcib olur. Kitabda bize iyilik ve kötülüklerimizi yazan muhafızlar olduğunu bildiriyor. Fakat bunların hakikatlarını tetkik etmek, onların neden yaratıldıklarınımı, hıfz ve kitabetteki işlerini, yanlarında kağıd, kalem, mürekkeb gibi şeylerin bulunduğunu düşünmek, doğru değildir. Bize onların ilmi teklif edilmiyor. Ancak bize olan teklif, bu haberin doğruluğuna imandır. İşin hakikatını Allaha havale etmek lâzım gelir, demektedir.[5]

Keza, el-Kâria sûresinin 6, 7, 8, 9. cu âyetleri (O gün kimin tartıları ağır basarsa, hoşnut olacağı yaşayış içindedir. Kimin tartıları hafif

1) *Tefsiru'l-Menar*, I. 26; *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sene 1956, s. 187.
2) Aynı eser, I. 27; *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sene 1956. s. 187.
3) Osmân Emin, *Muhammed Abduh*, Mısır 1944. s. 125.
4) *Tefsiru'l-Menar*, I. 320.
5) Muhammed Abduh, *Tefsiru Cüz'i Amme*, Mısır 1329, s. 36.

gelirse onun yatağı uçurum olur). «فامّا من ثقلت موازينه.فهو فى عيشة راضية. وأما من خفت موازينه. فامه هاوية . » âyetine göre, Allahın amelleri takdir etmesi, Ogünde herkese hakkını vermesi ilm yoliyle olur. Bunun yolunu biz bilemeyiz. Biz buna iman etmekle işin hakikatını Allaha havale etmiş oluruz. Bu hususda bazı müfessirlerin fikirleri çok garibdir. O iki kefeli ve dilli bir terazidir. Kefeleri semavât ve arzın tababakaları kadardır derler ve sonrada onun mahiyetini Allahtan başka kimse bilemez derler. Halbuki, teraziyi iki kefeli ve dilli yaptıktan ve kefelerin büyüklüğünü de tayin ettikten sonra, geriye mahiyeti hakkında ne kaldı ki, onu da Allaha havale ediyorlar. Bu şekildeki sözler, gaybullah hakkında cür'etle konuşmadan başka bir şey değildir. Kitabda da mizân lafzından başka onu açıklıyacak bir husus da yoktur..... O halde ey mü'min sana vâcib olan, Allahın haber verdiği kadarına inanmaktır, Allah amelleri ölçer, her amelin miktarını temyiz eder. Ama bunu nasıl ölçer ve takdir eder bunları sorma, o, Onun gaybındadır, Onu Allah bilir siz bilemezsiniz,[1] der.

İçtimâi Meselelerdeki durumu: Kur'anı Kerimin münasib âyetlerinde yeri geldikçe, içtimâi hastalıklara şifa olabilecek hususlara muhakkak temas eder. Okuyucuya bu hastalıkların tehlikelerini bildirir, ondan kurtulmanın yollarını ve ilâcını gösterir. Bunları sadece müslümanlara değil, bütün insanlığı sevaba, doğru yola çevirmek için anlatırdı. Asr sûresinin 3. cü âyeti olan «وتوا صوا بالصبر» deki Sabrın, nefisde bir meleke olduğu, onunla bazı işlerin kolaylaşacağı, bütün milletlerin fertlerinin sabır yönünden zayıf oldukları, pintinin pintiliğinden, müsrifin israf sebeblerinden bahsetdikten sonra, hayra vesile olacak yola şöyle devam etmektedir: Âlimlere vâcib olan şey, gerek zaman gerekse milletlerin durumlarındaki ihtilaf halini nazarı dikkata alarak, kalkınma yollarını öğretmektir. Bu hususda onlara ilk lüzûmlu olan şey, doğru bir târih, milletlerin oluşu, tekamülü ve inhitâtı, ahlakî durumlarını, his ve vicdanlarını bilmeleridir. Akılla Hâk arasındaki tevfikyolunu, dünyevi ve uhrevi menfaatler ve lezzetler arasındaki yaklaşma yollarını, nefisleri kötülüklerden iyiliklere yöneltme çarelerini öğretmek lazım gelir. Eğer âlimler bunları yapamazlarsa, ammenin bütün günahı onların üzerinedir. Keza el-İnfitâr sûresinin 13. cü âyeti «إن الابرار لفى نعيم» inde de birr kelimesinin manasını ve insanın nasıl iyilerden olacağı anla-

1) *Tefsiru Cüz'i Amme*, s. 149. Bu hususdaki diğer örnekler için bkz. s. 59, 79.

tılır. Bir şahsın gerek kendisi gerekse kazancından insanlar için bir menfaat olmuyorsa, o iyi insanlardan addedilemez. Bazı kimseler, korkudan namaz kılmak, tesbih, tekbir, tahmidatta bulunmak, lâyık olmıyan bir şekilde acâib sesler çıkarmak, malum günlerde oruç tutmakta, diğer taraftan, mahlukâtın pek çoğuna eziyet etmekten içtinab etmemekte güya kendilerini iyilerden zannetmektedirler. Halbuki onlar asla iyilerden olamazlar.[1] Âdiyat sûresinin ilk âyetlerini tefsir ederken, Enfal sûresinin 61. ci âyetine istinad ederek, ve hadisler de de, her müslüman erkeğin ata binmesi tavsiye edildiğini söyleyerek, atlı müsabakalar tavsiye edilmektedir. İlim tahsili için ata binmenin önemi ve lüzûmu anlatılmaktadır. "Ulema, Peygamberlerin mirascısıdır" diyenler, işleriyle itikadlarının kitabdaki şu hakikate uyup uymadığını araştırıyorlar mı? evvela insaf et ve sonra hükmet.[2]

Bazen Muhammed Abduh'u, Kur'an âyetlerinin bazılarını, yeni ilmin nazariyyeleriyle şerh ve izah ettiğini görürüz. Mesela, İnşikâk suresinin evvelindeki « و اذا السماء انشقت » âyetinde, semanın inşikâkı, infitârı gibidir. Bu de terkibinin fesadı nizâmının bozulması, Allahın bu âlemi harap etmeyi murad etmesi, yıldızların çarpışması, güneş sisteminin bozulması şeklinde izah eder.[3] Abduhun bu izahı insan aklına uygun ve Kur'anın manasına da yakındır. Fakat onun tefsirde takip ettiği metod göz önüne getirilecek olursa, tafsilata girişmeden, buna olduğu gibi iman edilmesi lazım gelmez miydi?

Keza, yine o, Fil sûresindeki «و أرسل عليهم طيراً ابابيل» âyetini izah ederken, bu sûre bize çiçek veya vebanın ordu ferdleri üzerine düşen, kuru taşlardan, Allahın rüzgarla beraber gönderdiği kuşlar fırkası ile neşet ettiğini beyan eder. Bu uçan şeylerin, sinek veya sivrisinek cinsinden olduğuna inanmakta câiz olur. Bunlar öyle uçan şeyler ki bazı hastalık mikroplarını taşırlar. Bu mikroplar cesede ulaşınca, bir yara vasıtasiyle cisme girerler, ve eti düşürürler. Bu küçücük mikroplar ufak olmalarına rağmen, büyük bir orduyu harap etmişler ve Allah ın kudretini isbât etmişlerdir. O, kuşların nev'i ne olursa olsun, hepside Allahın ordusudur, demiştir.[4]

İşte Abduh, müphemat hakkında bize tavsiye ettiği yoldan ayrılarak tafsilat ve cüz'iyyata daldığını görmekteyiz. Onun verdiği mikrop

1) *Tefsiru Cüz'i Amme*, s. 37.
2) Aynı eser, s. 145.
3) Aynı eser, s. 49.
4) Aynı eser, s. 160.

manasını tıb ilmi bugün keşfettmişse de, Kur'anın nüzûlü esnasında araplar böyle bir şeyi bilmiyorlardı. O, geniş bir akli hürriyetle hareket ettiği için, va'zettiği kaideleri aşıp parçalamak mecburiyetinde kalmıştır.

Abduh, Bakara sûresinin 34.cü âyetine «و إذ قُلْنَا للملائكة اسجدوا لآدم فسجدوا إلا إبليس» dayanarak iblis, malâikeden bir ferddir. Kehf sûresinin 50 ci âyetinde ise, iblisin cinnilerden olduğu bildirilir. Zaten elimizde malâike ve cinnileri ayıran cevheri bir fasıl yoktur. Ancak aralarında sınıf ihtilafı vardır. Buradan anlaşılır ki, cinnilerde melâikedendir. Kur'anda Melâikeye Cinne lafzı ıtlak olunmadığını, bütün müfessirler kabul etmişlerdir. Şeytanlar da buraya dahil olur. Bütün bu çeşitli ilimlerle adlandırılan bu müsemmeyat, gayb âlemine âittir. Onların hakikatını bilemeyiz, tetkik edemeyiz. Onlar hakkında nassın ve masum Peygamberin dediğinden daha fazla bir şey söyleyemeyiz.[1] Daha sonra Abduh melâike hakkında şu açıklamayı yapar Melâike gaybi bir yaratılıştır. hakikatını biz bilemeyiz. Ancak Allahın bize bildirdiği kadariyle onları bilir ve onlara iman ederiz. Kur'anı Kerim, onların vazifeleri ve işleri olan çeşitli sınıfları olduğunu söyler. İlhamın ve vesvesenin mahalli ruhdur. Onlarda o tabiatta yaratılmışlardır ki, insanların ruhuna ittisal ederler. Melâikenin cismâni bir temsille gönderilmesi sahih olmaz. Müslümana vâcib olan, nassın tazammun ettiği miktara iman etmektir. Bazıları, bu görüşle Abduh'un melâikenin varlığını inkar ve onu taakkul edilemiyen bir kuvvet olarak göstermek istediğini ileri sürerek, ona itiraz etmişlerdir'[2]

Abduh, Falak sûresinin 4. cü ayetindeki, sihir hakkınaki görüşü de enteresandır. O, esas itibariyle sihir olayını inkar etmemekte, Hazreti Peygamberi sihirlenmiş olmaktan tebrie etmektedir. Peygamberin, Lebîd b. el-A'sam tarafından sihirlenmiş olduğuna dâir haberleri âhad kabul etmekte, bunun da akâid konusunda delil olamıyacağını söylemektedir. Hazreti Peygamberin sihirlenmiş olmasını, onun nübüvvetine en büyük ta'n olarak kabul eder. O, Lebidin sihre teşebbüs ettiğini, fakat sihrini yapamadan, onun fiili Peygambere Allah tarafından bildirilmiş ve sihir aletleri de kuyuda bulunmuştu, der. Zaten Peygamberin sihirle arazlanmaması lazım gelir. Eğer ârazlanırsa, müşriklerin «أن تتبعون إلا رجلاً مسحوراً» kavlini tasdik etmemiz icab eder. Araplar indinde "meshûr"

1) *Tefsiru'l-Menâr*, I. 265.
2) Aynı eser, I. 266-270.

aklında karışıklık ve hile olan kimse demektir. Böyle bir durum, vahiy gelen şahsa yakışamaz. Aksi halde ona vahyolunmaması lazım gelir. Nübüvvetin mahiyetini düşünmeyen mukallid kimseler onun sihirlendiğine inanırlar. Halbuki sihir haberi, Peygamberin nefsinde bir tesir meydana geldiğini vâcib kılacak mahiyette değildir. Peygamberin sihirlendiğini kabul edersek, onun aklının ve idrakınında karışmış olduğunu kabul etmek icâb eder. Halbuki tevatüren nakledilen ve mutlaka inanılması icab eden Kur'an, Peygamberden sihri nefyeder, o asla meshûr olamaz der. Hadisin sahih olduğu farzedilse bile, âhad olduğundan, akaid babında kullanılamaz. Zira, Peygamberin sihrin tesirinden kurtuluşu, onun ismetine taalluk ettiğinden, akâidin konusu içine girer.[1]

Muhammed Abduh'un nazarında, haberlerin Buhari ve Müslimin sahihlerinde veya diğer muteber hadis mecmualarında oluşu bir kıymet ifade etmemektedir. Ona göre Âhad haber , isbat ifade etmekten uzaktır, ancak bir zan ifade eder. Âhad haberlerin değeri hakkındaki ehli sünnet âlimlerinin görüşleri de nazarı dikkate alınırsa, Allahın Kitabı için, en büyük tefsir mahiyetinde olan sünnete, büyük bir darbenin indirilmiş olduğunu görmekteyiz.

Netice: Harici tesirlere lüzum kalmadan, islâmın kendi bünyesi içinde doğan, Kur'anı Kerimin tefsiri ilmi, bütün teferruatıyle zamanlarındaki ilmi ve kültürel faaliyetleri aksettiren bir ayna vazifesini görmüştür. Türlü sebeblerle ihtiyaçların artması, Kur'anı yeni ihtiyaçlara cevap verecek şekilde tefsir etmeye sürüklemekteydi Bu bakımdan tefsir ilmi hakkında herşey söylenip bitmiş değildir. Belki, onun hakkında şimdiye kadar söylenenler, ileride söylenecek olanlar yanında bir hiç mesabesinde kalacaktır.

1) *Tefsiru Cüz'i Amme*, s. 183 - 185. (Asrımızdaki tefsir hareketleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. I. Goldziher, *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmi*, Mısır 1374 / 1955. s. 337 - 396; Bkz. keza, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, III. 140-277).

BİBLİYOGRAFYA

Abduh, Muhammed, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Mısır 1366/1947

Abduh, Muhammed, *Tefsiru Sûreti'l-Fâtiha*, Mısır 1319.

Abduh, Muhammed, *Tefsiru Cüz'i Amme*, Mısır 1329.

Abdu'l-Kâhir el-Bağdâdi, *el-Farku Beyne'l-Fırak*, Mısır 1367/1948.

Abdu'l-Muteâl es-Sa'idi, *en-Nazmu'l-Fenniyyu fi'l-Kur'ân*, Mısır, Matbaatu'n-Numuzeciyye.

Abdurrazzâk b. Hemmâm, *Tefsir* (yazma, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Ktp. İsmâil Sâip kolleksiyonu No. 4216).

Abdussettar Ahmed Ferrâc, *Ahrufu'l-Kur'ân* (Mecelletu'r-Risâle sene.17)

Abdu'l-Vahhâb Hammuda, *el-Kıraât ve'l-Lehecât*, Mısır 1368/1948.

Ahmed b. Ebi Yakûb, *Târihu Yakûbî*, Necef 1385.

Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Mısır 1374/1955

Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Mısır 1357/1938.

Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Mısır 1955.

Ahmed Halil, *Neş'etu't-Tefsir fi'l-Kütübi'l-Mukaddeseti ve'l-Kur'ân*, İskenderiyye 1373/1954

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Mısır 1313.

Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Ankara 1963.

Ahmed b. Yahya ed-Dabbi, *Buğyetu'l-Multemis fi Târihi Ricâli Ehli'l-Endelüs* Madrid 1884.

el-Âlûsi, *Ruhu'l-Maâni*, Bulak 1301.

Ateş, Ahmet, *Ayet* (İslâm Ansiklopedisi II)

Aydemir, Abdullah, *Ebu's-Suûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu* (Yüksek İslâm Enstitüsü asistanlığı için tez olarak hazırlanmıştır.).

Barthold. W., *İslâm Medeniyeti Târihi*, İstanbul 1940.

el-Belâzuri, *Fütûhu'l-Büldân*, Mısır 1350 /1932.

el-Belâzuri, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Mısır 1959.

el-Bennâ, Ahmed Abdurrahmân, *el-Fethu'r-Rabbânî li Tertibi Müsnedi Ahmed b. Hanbel*. Mısır 1372.

Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1944-1949. Supplementbande, Leiden 1937-1942.

el-Buhâri, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahih (Sahihu'l-Buhârî)* Mısır 1345.

el-Buhâri, Muhammed b. İsmâil, *Kitâbu't-Târihi'l-Kebîr*, Haydarâbad 1362.

Buhl, F., *Kur'ân*, (İslâm Ansiklopedisi VI).

Buhl, F., *Sûre* (İslâm Ansiklopedisi XI).

Carra De Vaux, *Tefsir* (Encyclopédie de I'Islam IV.)

Carra De Vaux, *Les Penseurs de I'Islâm* Paris 1923.

Carullah, Musa, *Yücüc*, Berlin. 1932.

Cerrahoğlu, İsmail, *Yahya b. Sallâm ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara 1970.

Cerrahoğlu, İsmâil, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968.

Cerrahoğlu, İsmâil, *Vücûhü'l-Kur'âna Dâir Bilinmiyen Yeni bir Eser* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi yıl 1967, cilt XV.)

Cerrahoğlu, İsmâil, *Abdurrazzâk b. Hemmân ve Tefsiri* (İlâhiyât Fak. Dergisi, yıl 1967, cilt XV.)

Cerrahoğlu, İsmâil, *Muhammed b. Cerir et-Taberi ve Tefsiri* (İlahiyat Fak. Der. Yıl 1968, cilt XVI.)

Cerrahoğlu, İsmâil, *Kur'ânı Kerim ve Hanifler* (İlahiyat Fak. Dergisi, yıl 1963, cilt XI.)

Cerrahoğlu, İsmail, *Ali b. Ebi Talhanın tefsir sahifesi* (İlahiyat Fak. Dergisi, sene 1969, cilt XVII).

Cevâd Ali, *Târihu'l-Arab Kable'l-İslâm* (Târihu'l-Arab) Bağdat 1377 / 1957.

el-Cevâliki, *el-Muarreb*, Kâhire, 1361.

el-Cevheri, İsmâil b. Hammâd, *es-Sıhâh* (Sıhâh el-Cevheri), Mısır 1376 / 1956.

Cevheri Tantâvi, *el-Kur'ân ve'l-Ulûmü'l-Asriyye*, Mısır 1344 /1926.

Cevheri Tantâvi, *el-Cevâhir fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Mısır 1341 /1351.

Cevheri Tantâvi, *et-Tâcu'l-Murassa*, Mısır 1324 /1906.

el-Cumahi, Muhammed b. Sallâm, *Tabakâtu Fuhuli'ş-Şuarâ*, Mısır 1371.

Curci Zeydân, *Medeniyeti İslâmiye Târihi* (Türkçeye çeviren Zeki Magâmiz) İstanbul 1328-1330.

Curci Zeydân, *Târihu Adâbi'l-Lugati'l-Arabiyya*, el-Kâhire 1957.

Çantay, Hasan Basri, *Kur'ânı Hakîm ve Meâli Kerîm*, İstanbul 1372 /1953

ed-Dâni, Ebû Amr Osmân, *el-Muhkem fi Nakti'l-Masâhif* (el-Muhkem), Dımaşk 1379.

ed-Dâni, Ebû Amr Osmân, *el-Mukni*, Şâm 1940.

ed-Dâvûdi, Muhammed b. Ali, *Tabakâtu'l-Müfessirîn* (Yazma, Tunis, Ahmediyye ktp. No. 5037).

Doğrul, Ömer Rızâ, *Kur'ânı Kerimin Terceme ve Tefsiri, Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1947.

Donald. Mc., *Allah*, (İslâm Ansiklopedisi I.)

Draz, Muhammed, *Initiation au Koran*, Paris, 1951.

Ebû'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temim et-Temimi, *Tabakâtu Ulamâyı Ifrıkiyye*, el-Cezâir 1332 /1914.

Ebu'l-Ferec, Ali ibnu'l-Huseyn, *el-Agâni*, Beyrût 1955.

Ebû Ca'fer en-Nahhâs, *en- Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mısır, 1338.

Ebû Dâvud, *Sünen*, Mısır 1371 /1952.

Ebû Hayyân el-Endelusi, *Tefsiru Bahri'l-Muhit*, Mısır 1328.

Ubû Ubeyd el-Kâsım b. Sallâm, *Lugati Kabâili'l-Arab* (Calaleyn tefsiri kenarında) Kâhire, Matbaatu'l-İstikâme.

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Mısır 1374 /1955.

Ebû Zehre, Muhammed, *ibn Hanbel Hayatuhu ve Asrahu* Mısır 1367 /1947.

el-Eş'ari, Ebu'l-Hasen, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, İstanbul 1928.

Ferid Vecdi, Muhammed, *el-Mushafu'l-Müfesser*, Mısır 1377.

el-Ferrâ, Ebû Zekerriyyâ Yahyâ, *Maâni'l-Kur'ân*, Mısır 1374 /1955.

el-Gazâli, Muhammed, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, Mısır 1329.

el-Gazâli, Muhammed, *Ihyâu Ulûmi'd-Dîn*, Mısır 1356.

Goldziher, I., *el-Akidatu ve'ş-Şerîatu fi'l-İslâm*, Mısır 1946.

Goldziher, I, *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmî* (Mezâhib), el-Kâhire 1374 /1955.

Guillaume, A., *Garbde İslâm Tetkikleri* (İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, I. cüz. 1-4, sene 1953).

Hacı Halife (Kâtip Çelebi), *Kitâbu Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Fünûn* (*Keşfu'z-Zunûn*) İstanbul 1360-1361 /1941-1943.

Hamidullah, Muhammed, *Le Saint Coran*, Paris (éditeur: Hadj Mohamed Noureddine Ben Mahmoud).

Hamidullah, Muhammed ve Yaşar oğlu, Mâcit, *Kur'anı Kerim Târihi ve Türkçe Tefsiri* Türkçe tefsirler Bibliyografyası, İstanbul, 1965.

el-Hazreci, *Hulâsatu Tezhibi'l-Kemâl*, el-Kâhire 1322.

el-Hatib el-Bağdâdi, *Takyidu'l-Ilm*, Dımaşk 1949.

el-Hatib el-Bağdâdi, *Târihu Bağdat*, Mısır 1349 /1931.

Hommel, F., *Arabistân* (tarih) (İslâm Ansiklopedisi I).

Houtsama, M. T., *Ahmediye* (İslâm Ansiklopedisi I).

Huart, Cl., *Bahaullah* (İslâm Ansiklopedisi II).

el-Hûli, Emin , *et-Tefsir Meâlimu Hayatihi ve Menhecuhu'l-Yevm*, Mısır 1944.

el-Humaydi, *Cezvetu'l-Muktabis fi Zikri Vulâti'l-Endelüs*, el-Kâhire 1372 /1952

İbn Abdi'l-Berr, *el-İstîâb fi Esmâi'l-Eshâb* (el-İsâbe ile beraber), Mısır, 1358 /1939.

İbn Âşûr, Muhammed et- Tâhir, *Tefsiru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Mısır 1384 / 1964.

İbn Hacer el-Askalâni, *Tehzibu't-Tehzîb*, Haydarabad 1325.

İbn Hacer el-Askalâni, *Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, Mısır 1347.

İbn Hacer el-Askalâni, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, Mısır 1358 /1939.

İbn Hacer el-Askalâni, *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahih el-Buhârî*, Bulak 1300.

İbn Haldûn, Mukaddime (Türkçe tercemesi) İstanbul 1954-1957.

İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-Âyân*, el-Kâhire 1367 /1948-1949.

İbn Hazm, Ebu Muhammed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal* (el-*Fasl*) Mısır 1347.

İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhin* ((Yazma, Ayasofya ktp. No. 496.)

İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye,* el-Kâhire 1375 /1955.

İbn Kesir, İsmail, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Tefsiru ibn Kesir) el-Kâhire 1373.

İbn Kesir, İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târih* (el-Bidaye) Mısır 1351 /1932.

İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis,* Mısır 1326.

İbn Kuteybe, *el-Maârif,* Mısır 1353 /1935.

İbn Kuteybe, *Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân,* Mısır 1954.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezid *Sünen,* Mısır 1372 /1952.

İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* Beyrut 1374 /1955.

İbn Mutarrif, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed *el-Kurteyn,* Mısır 1355-1356.

İbn Nâci, *Kitâbu Meâlimi'l-İmân,* Tunis 1320.

İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr* (Tabakâtu İbn Sa'd) Leiden 1904-1940.

İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir,* Dımaşk, 1936.

İbnu'l-Arabi, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* Mısır 1958.

İbnu'l-Cezeri, Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr* (en-Neşr) Mısır Matbaatu Mustafa Muhammed).

İbnu'l-Cezeri, Muhammed b. Muhammed, *Gâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ* (Tabakatu'l-Kurrâ) Mısır 1351-1352 /1932-1933.

İbnu'l-Cevzi, Abdurrahmân, *Sıfatu's-Safve,* Haydarâbad, 1355-1358.

İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* Mısır 1356.

İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe'* (Usdu'l-Gâbe) Mısır 1280.

İbnu'l-Esir, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadis,* el-Kâhire 1322.

İbnu'l-Faradi, *Târihu'l-Ulemâ ve'r-Ruvât,* Mısır 1374 /1954.

İbnu'l-İmâd el-Hanbeli, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb,* el-Kâhire 1350

İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye, *Zâde'l-Maâd,* Mısır (Matbaatu'l-Meymeniyye)

İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist,* el-Kahire 1945.

İbn Ebi Dâvud es-Sicistâni, *Kitâbu'l-Mesâhif,* Mısır 1355 /1936.

İbn Ebi Hâtim er-Râzi, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil,* Haydarabâd, 1371 / 1952.

İbn Ebi Hâtim er-Râzi, *Takdimetu'l-Cerh,* Haydarabâd 1371 /1952.

İnan, Abdulkâdir, *Kur'ânı Kerimin Türkçe Tercemeleri Üzerinde bir İnceleme,* Ankara 1961.

el-İskenderâni, Muhammed b. Ahmed, *Keşfu'l-Esrâri'n-Nurâniyyeti'l-Kur'âniyye,* Mısır. 1297.

İsmâil Mazhâr, *Kıssatu't-Tûfân,* Mısır 1929.

İsmâil Paşa el-Bağdâdi, *Kitâbu İzâhi'l-Meknûn fi'z-Zeyli ala Keşfi'z-Zunûn* (Zeyli Keşfizzunûn) İstanbul 1364-1366.

İsmâil Paşa el-Bağdâdi, *Hediyyetu'l-Arifîn, Esmâu'l-Müellifin ve Asâru'l-Musannıfîn* (Esmâu'l-Müellifin) İstanbul 1951-1955.

İsrâil Wilfenson, *Târihu'l-Lugati's-Sâmiyye,* Mısır 1348 /1929.

Jeffery, A., *Materials for the History of the Text of the Qur'an* (Kitabu l-Mesâhif ile beraber) (Materials), Leiden 1937.

Jeffery, A., *The Foreign Vocabulary of the Qur'an* (*the Foreign*), *Gaekwad's* Oriental Series, No. LXXIX.

Jeffery, A., (tarafından neşredilen) *Mukaddemetân fi Ulûmi'l-Kur'ân ve huma Mukaddimetu Kitâbi'l-Mebâni ve Mukaddimetu İbn Atiyye* (Mukaddimetân) Mısır 1954.

el-Kâsımi, Muhammed Cemâluddin, *Tefsiru'l-Kâsımî, Mahasinu't-Te'vil,* Mısır 1376

Kasımirski, M., *Le Coran,* Paris (Fasquelle).

el-Kastallani, *İrşâdu's-Sâri ilâ Şerhi Sahihi'l-Buhârî,* Bulak 1304.

el-Kelbi, Muhammed b. Sâib, *Kitâbu'l-Esnâm,* el-Kâhire 1332 /1914.

Keskioğlu, Osmân, *Kur'ân Tarihi,* İstanbul 1953.

Koçyiğit, Talat, *Ahâd Haberlerin Değeri* (İlâhiyât Fak. Dergisi, Cilt XIV, sene 1966)

Koçyiğit, Talât, *Hadislerin toplanması ve yazı ile tesbiti* (Doktora tezi) İlâhiyat Fak. Ktp. No. 9609.

Krenkow, F., *Kitab* (İslâm Ansiklopedisi VI).

el-Kurtubi, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân* (Tefsiru'l-Kurtûbî) Mısır 1369 /1950.

Küçükkalay, Hüseyin, *Abdullah b. Mes'ûdun Tefsir İlmindeki Yeri,* (Doktora tezi) (İlâhiyat Fakültesi Kitaplığı 14880). ve Konya 1971.

Lammens, H., *L'Islâm,* Beyrouth 1944.

Mahmut Ebû Reyye, *Ka'bu'l-Ahbâr* (Mecelletu'r-Risâle, sene 14)

Mahmut İzzet Arefe, *Min Acâibi't-Tashîf* (Mecelletü'r-Risâle, sene 14).

Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (ve (*Şerhuhu Tenviru'l-Havâlik*) Mısır 1353.

Masse, H., *L'Islâm,* Paris 1948.

Massignon, L., *Recueil de Textes Inedits Concernant L'Histoire de la Mystique en Pays d'Islâm.* Paris 1929.

el-Merâgi, Ahmed Mustafa, *Tefsiru'l-Merâgi,* Mısır 1373 /1953.

el-Mes'ûdi, *Mürûcü'z-Zeheb,* Mısır 1367 /1948.

Milaslı, İsmâil Hakkı, *Kur'ân Terceme Edilebilir mi?.,* İstanbul 1342.

Montet, E., *Le Coran* (Introduction)), Paris 1949.

Moritz, B., *Arabistân* (Yazı) (İslâm Ansiklopedisi, I.)

Muhammed el-Behiyy, *İslâm Düşüncesinin İlâhi Tarafı,* İstanbul 1948.

Muhammed Fuad Abdülbâki, *Mu'camu Garibi'l-Kur'ân ve Mesâilu Nâfi b. el-Ezrâk,* Mısır 1369 /1950.

Muhammed Hasen Hecevi, *Tercemetü'l-Kur'âni'l-Kerim* (Mecelletu'l-Ezher VII).

Muhammed Haseneyn Mahlûf el-Adevi, *el-Medhalu'l-Munir fi Mukaddimeti ilmi't-Tefsir,* Mısır 1351.

Muhammed Reşit Rızâ, *el-Vahyu'l-Muhammedi,* Mısır 1354 /1935.

Muhammed Seyyid Geylâni, *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihâl,* Mısır 1381 /1961.

Muhammed Tevfik Sıdkı, *en-Nâsih ve'l-Mensûh* (Mecelletu'l-Menâr IX).

Mukatil b. Süleyman, *Tefsir* (Yazma, İst. Feyzullah ef., No. 79, Saray ktp. No. 74. Umumi ktp. No. 561, Hamidiye, No. 58.)

Muslim b. Haccâc el-Kuşeyri, *el-Câmiu's-Sahih* (*Sahihu Muslim*) Mısır 1375 /1955.

Mustafa Sadık er-Râfı'i, *I'câzu'l-Kur'ân,* el-Kâhire 1375 /1956.

Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Mısır 1383 /1963.

en-Nesâi, Ebû Abdirrahmân, *Sünen* (Sünenu'n-Nesâi), Mısır 1348/1930

Nöldeke, Theodor, *Remarques Critiques sur le Style et la Syntaxe du Coran.* (Tr. G. H. Bousquet, Paris).

Nöldeke, Thedor, *Geschichte des Qorans,* Leipzig, 1919.

en-Nubâhi, Ebu'l-Hasen, *Târihu Kudâti'l-Endelüs,* el-Kâhire 1948.

Okiç, Muhammed Tayyib, *Tefsir Dersi notları* (İlâhiyat Fakültesi).

Okiç, Muhammed Tayyib, *Hadiste Tercümân,* (İlâhiyât Fak. Dergisi yıl, 1966, XIV).

Okiç, Muhammed Tayyib, *Kur'ânı Kerimi Taklid Teşebbüsleri* (Diyanet Dergisi X. sayı 104-105).

Okiç, Muhammed Tayyib, *Kur'ânı Kerimin üslûb ve Kıraatı,* Ankara 1963

Osmân Emin, *Muhammed Abduh,* Mısır 1944.

Pedersen, Johns, *Kasem* (İslâm Ansiklopedisi VI).

er-Râzi, Fahruddin, *Mefâtihu'l-Gayb* (Tefsiru'r-Râzi), İstanbul 1307.

Régis Blachère, *Introduction au Corân,* Paris 1959.

Sabbagh, T., *La Métaphore dans le Coran,* Paris 1943.

es-sa'lebi, Ahmed b. Muhammed, *el-Keşf ve'l-Beyân* (Yazma, İstanbul Veliyyuddin ef. Ktp. No. 130-133).

Savary, M., *Le Koran,* Paris (İmprimerie Lutetia).

Seyyid Şerif el-Cürcâni, *Ta'rifât,* İstanbul 1327.

Sezgin, Fuad, *Buhârinin Kaynakları,* İstanbul 1956.

es-Sicistani, Ebû Bekr Muhammed b. Aziz, *Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân,* Mısır 1325.

Simon Cohen, *Abréviation,* (The Universal Jewish Encyclopedia I).

es-Subki, Tâcuddin, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye,* Mısır 1383/1964.

Suphi Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Mebâhis), Beyrut 1965.

es-Suyûti, Celaluddin, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luga ve Envâiha,* Mısır 1371.

es-Suyûti, Celaluddin, *el-La'âli'l-Masnu'a fi'l-Ahâdîsi'l-Mevzua,* Mısır 1317.

es-Suyûti, Celaluddin, *el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (el-Itkân), Mısır 1368.

eş-Şâtıbi, Ebû İshâk, *el-Muvafakât fi Usûli'ş-Şeria* (el-Muvafakât), Mısır, Matbaatu't-Ticariyye.

et-Taberi, Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân (Tefsiru't-Taberi)*, Mısır 1321 (eski), Mısır 1373 /1954, Mısır 1374 / 1955 (yeni).

et-Taberi, Muhammed b. Cerir, *Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk*, el-Kâhire 1357 /1939.

et-Tabressi, Ebû Ali, *Mecmau'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân (Tefsiru't-Tabressî)* Tahrân 1373.

Tâha Huseyn, *Fi'l Edebi'l-Câhili*, Mısır 1958.

et-Tirmizi, Ebû İsa, *Sünen* (Sünenu't-Tirmizi) el-Kâhire 1292.

Togan, Zeki Velidi, *Dünyada İslâm Tetkikleri* (İslâm Tetkikleri Enstitüsü Der. Cild. I. Cüz 1-4).

et-Tûsi, *Tefsiru't-Tıbyân*, Necef 1376 /1957

el-Ukbari, Abdullah b. Huseyn, *İmlâu ma Menne Bihi'r-Rahmân min Vücûhi'l-İ'rabi ve'l-Kıraati fi cemi'i'l-Kur'ân*, Mısır 1380 /1961.

el-Vâhidi, *Esâbâbu'n-Nüzûl*, Mısır 1315

Veccia Vaglieri, L., *İbn Abbas, Encyclopedie de L'Islâm* (Nouvelle édition) I.

Weir, T. H., *Harf* (İslâm Ansiklopdisi V1).

Wensinck, A. J., *Furkân* (İslâm Ansiklopedisi IV).

Wensinck. A. J., *Mesânî* (İslâm Ansiklopedisi VII).

Wensinck, A. J., *Mushaf* (İslâm Ansiklopedisi VIII).

Wensinck, A. J., *Vahy* (Encyclopédie de l'Islâm IV).

Yahya b. Sallâm, *Tefsir* (Yazma, Tunis, Abdeliyye ktp. No. 134).

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrût 1374 /1955.

Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Mısır (Margoliouth neşri).

Yaltkaya, Şerefuddin, *İslamda ilk Fikri Hareketler ve Dini Mezhepler* (Dâru'l-Fünûn İlahiyât Fak. Mecmuasi XIII).

Yazır, Muhammed Hamdi, *Hâk. Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1935.

ez-Zamahşeri, Mahmud b. Omer, *el-Keşşâf en Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil* (Tefsiru'l-Keşşaf) el-Kâhire 1373 /1953.

ez-Zebidi, *Tâcu'l-Arûs*, Mısır 1306.

ez-Zehebi, Muhammed Huseyn, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, el-Kâhire 1381 / 1961.

ez-Zehebi, Şemsuddin, *Mizânu'l-I'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl* (Mizânu'l-I'tidâl) Mısır 1382/1963.

ez-Zehebi, Şemsuddin, *Tezkiretu'l-Huffâz,* Haydarabât 1375/1955.

ez-Zehebi, Şemsuddin, *Târihu'l-İslâm ve Tabakati'l-Meşâhir ve'l-A'lam* (Tarihu'l-İslâm) el-Kahire 1367.

ez-Zencâni, Ebû Abdillah, *Târihu'l-Kur'ân,* Beyrut 1388/1969.

ez-Zerkâni, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Menâhilu'l-İrfan) Mısır 1372.

ez-Zerkeşi, Bedruddin, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (el-Burhân) Mısır 1376/1957

ez-Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm* (et-tabatu's-Saniye).

İNDEKS

Özel İsimler, Kitaplar, Yer ve Terimler.

B

C

F

G

İ

N

Ş

T

U

laf yeri gelince bilgelikte Mangalda kül bırakmaz tatbikata gelince yerin çalmanın insanlıkla ilimle bilhassa islamla pek alakası yoktur.

Fiyatı: 50,— TL.